

arhivi

Glasiło Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Ljubljana 2015

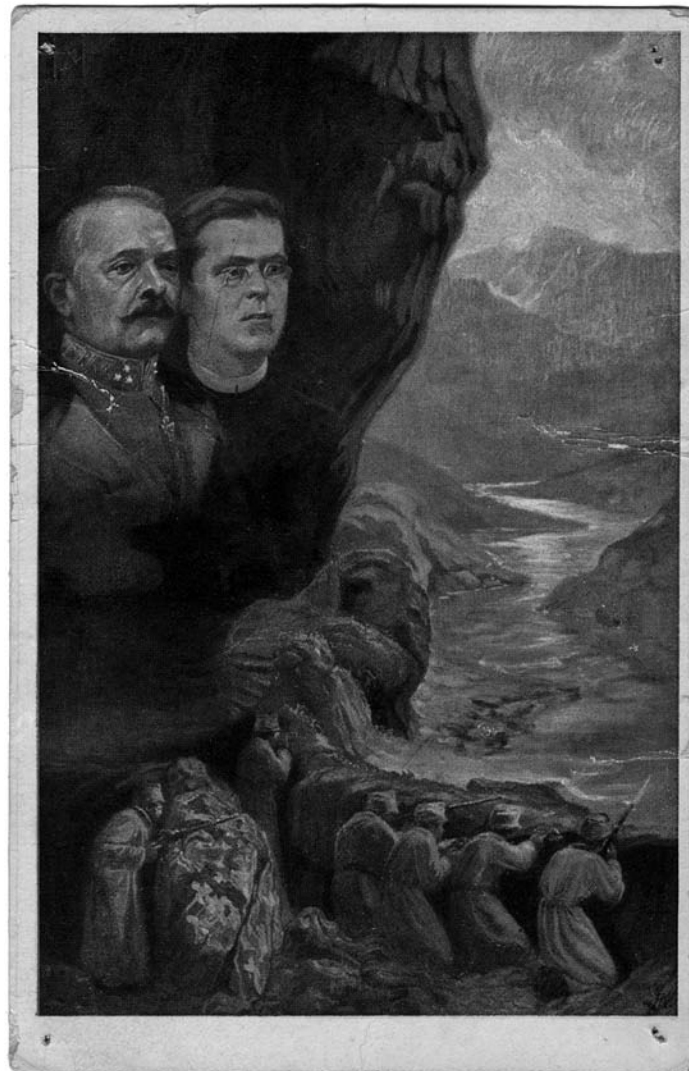
Letnik 38
št. 1

arhivi

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Ljubljana 2015

Letnik 38
št. 1

Razglednica (IX. skupina »Vojska v slikah«, št. 97), posvečena reki Soči, na kateri sta pesnik Simon Gregorčič, ki je svoje zle slutnje o napadu Italije na slovenska ozemlja zapisal že leta 1879 v pesmi Soči, in Svetozar Borojevič pl. Bojna, feldmaršal avstro-ogrsko vojske ter poveljnik soške fronte. SI_ZAL_ŠKL/0279, Zbirka fotografij in razglednic, t. e. 5, a. e. 154.

Glasiilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Zeitschrift des Archivvereins und der Archive Sloweniens
Gazzetta dell'Associazione archivistica e degli archivi in Slovenia
The Review of the Archival Association and Archives of Slovenia

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© 2015 Arhivsko društvo Slovenije

Izdalo in založilo Arhivsko društvo Slovenije

Uredništvo: Zvezdarska 1, p. p. 21, SI-1127 Ljubljana
telefon: (01) 241 42 47
telefaks: (01) 241 42 76
e-pošta: arhivi.urednistvo@gmail.com
www.arhivsko-drustvo.si/arhivi
FB: <https://www.facebook.com/pages/Arhivsko-dru%C5%A1tvo-Slovenije/499724203461763?ref=bookmarks>

Odgovorni urednik: dr. Jure Volčjak (Ljubljana)
Tehnična urednica: Barbara Žabota (Ljubljana)
Uredniški odbor: dr. Zdenka Bonin (Koper), dr. Boris Golec (Ljubljana), dr. Bojan Himmelreich (Celje), mag. Tone Krampač (Ljubljana), Aleksander Lavrenčič (Ljubljana), Leopold Mikec Avberšek (Maribor), dr. Elvis Orbanič (Pazin), Jernej Križaj (Ljubljana), Ivanka Uršič (Nova Gorica), dr. Peter Wiesflecker (Gradec), Katja Zupanič (Ptuj)

Redakcija te številke je bila zaključena: 20. maja 2015
Revija izhaja dvakrat letno.
Cena posamezne številke je 12,50 EUR.

Lektorica: Lucija Krznar
Prevodi: Alenka Hren (angleščina), Wolfgang Zitta (nemščina)
Fotografska dela: Tina Arh
UDK: Alenka Hren
Izdajo so omogočili: Ministrstvo za kulturo, ARRS in Arhivsko društvo Slovenije
Poslovni račun: NLB d. d. Ljubljana, 02083-0019446150

Oblikovanje: Andreja Aljančič Povirk
Računalniški prelom: Uroš Čuden, MEDIT d. o. o., Notranje Gorice
Tisk: Fotolito Dolenc d. o. o.
Naklada: 400 izvodov

Revija Arhivi je vključena v naslednje podatkovne baze: COBISS (Slovenija); Historical Abstracts, America: History and Life, ABC-CLIO (Združene države Amerike); Centro de Información Documental de Archivos (Španija); Institut für Archivwissenschaft der Archivschule Marburg (Nemčija); EBSCO Publishing (Združene države Amerike); ProQuest (Združene države Amerike)

KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

VANJA KOČEVAR	Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607 – 1. del	9
MATJAŽ AMBROŽIČ	Zanimivosti iz delovanja predjožefinskih bratovščin na slovenskem Štajerskem	35
METKA BUKOŠEK	Javno pravobranilstvo – advokat države. Pregled razvoja institucije skozi gradivo Javnega pravobranilstva v Celju	77
ALEKSANDER LAVRENČIČ	Anketa med televizijskimi gledalci leta 1960: »Ker imamo televizijski sprejemnik predvsem za razvedrilo, si želimo več zabavnih oddaj« – O »prazgodovini« slovenske televizije ob njeni 55-letnici - 4. del	107

IZ ARHIVSKIH FONDOV IN ZBIRK

INES UNETIČ	Pozabljeni vrt pred Grubarjevo palačo v Ljubljani	131
OLGA PIVK	Deželna gradbena direkcija v Ljubljani in razvoj gradbene službe od 18. stoletja do leta 1918	145
PAVEL CAR	Vpliv političnih sprememb leta 1918/1919 na sistem in ikonografijo državnih odlikovanj	161
IVANKA URŠIČ	Zapuščina slikarja, restavratorja in pedagoga Rafaela Nemca	185

O DELU ARHIVSKEGA DRUŠTVA SLOVENIJE

Lucija Planinc	Delavnica, namenjena spoznavanju analogne barvne fotografije in digitalnega tiska, Budimpešta, 27. julij do 8. avgust 2014	199
----------------	--	------------

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH IN RAZSTAVAH

Publikacije

Andrej Nared	Joachim Kemper - Jure Volčjak - Martin Armgart (ur.): Regesten Kaiser Friedrichs III.	213
Tea Anžur	Doktorat znanosti in promocije doktorjev znanosti 1919–2012	216

		Razstave
Marjana Kos	Razstava ARHIVI – ZAKLADNICE SPOMINA (Narodni muzej Slovenije, razstavišče na Metelkovi 5. marec–10. maj 2015)	219
Peter Štih	Nagovor na odprtju razstave Arhivi – zakladnice spomina	220

INDEX

ARTICLES AND PAPERS

VANJA KOČEVAR	The 1607 Complaint of the Carniolan Provincial Estates against the Ljubljana Bishop Tomaž Hren – Part 1	9
MATJAŽ AMBROŽIČ	Interesting Facts about the Pre-Josephian Confraternities in Slovenian Styria	35
METKA BUKOŠEK	The Public (State) Attorney's Office – the Advocate of the State. A Review of the Development of the Institution through the Records of the Public (State) Attorney's Office in Celje	77
ALEKSANDER LAVRENČIČ	The 1960 Survey among Television Viewers: »Since We Keep a Television Set Mostly for Reasons of Entertainment We Would Like to See More Entertainment Shows« - On the »Prehistory« of Slovenian Television in Celebration of its 55 th Anniversary – Part 4	107

FROM THE ARCHIVAL FILES AND COLLECTIONS

INES UNETIČ	The Forgotten Garden in Front of the Gruber Palace in Ljubljana	131
OLGA PIVK	The Provincial Building Directorate and the Development of Construction Service from the 18 th Century to 1918	145
PAVEL CAR	The Impact of Political Changes in 1918/1919 on the System and Iconography of State Decorations	161
IVANKA URŠIČ	The Legacy of the Painter, Restorer and Educator Rafael Nemec	185

ON THE ACTIVITIES OF THE ARCHIVAL ASSOCIATION OF SLOVENIA

Lucija Planinc	Workshop on Analog Colour Photography and Digital Print, Budapest, July 27 to August 8, 2014	199
----------------	--	------------

REVIEWS AND REPORTS ON THE PUBLICATIONS AND EXHIBITIONS

Publications

Andrej Nared	Joachim Kemper - Jure Volčjak - Martin Armgart (ed.): Regesten Kaiser Friedrichs III.	213
Tea Anžur	Doktorat znanosti in promocije doktorjev znanosti 1919–2012	216

Exhibitions

Marjana Kos	Exhibition ARCHIVES – TREASURIES OF MEMORY (National Museum of Slovenia, Exhibition Hall on Metelkova Street, March 5 – May 10, 2015)	219
Peter Štih	Speech at the Opening of the Exhibition Archives – Treasuries of Memory	220

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ARHIVE

- ⊗ Prispjevki morajo biti oddani v elektronski obliki (razmik 1,5 vrstice).
- ⊗ Vsi članki gredo pred objavo v recenzijo. Pozitivna recenzija je pogoj za objavo članka.
- ⊗ Prispjevki za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* morajo obvezno vsebovati izvleček (maks. 10 vrstic), ključne besede, primerne za indeksiranje, in povzetek (maks. 30 vrstic). Pred povzetkom mora biti naveden spisec virov in literature.
- ⊗ Avtor naj navede svoj polni naslov, naziv oz. poklic, delovno mesto in naslov ustanove, kjer je zaposlen, tel. številko in e-pošto.
- ⊗ Opombe morajo biti pisane enotno pod črto. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literature.
Primer: Merku: *Slovenska plemiška pisava*, str. 110.
- ⊗ V poglavju Viri in literatura morajo biti sistematično, po abecednem vrstnem redu, navedeni vsi viri in vsa literatura, navedena v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, internetne vire, časopisne vire, literaturo itd.
- ⊗ Citiranje arhivskih virov: oznaka države, arhiva, fonda ali zbirke in oznake nižjih popisnih enot.
Primer: SI AS 1, šk. 1.
- ⊗ Citiranje literature (monografije): priimek, ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela*. Kraj: založba, leto izida.
Primer: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- ⊗ Citiranje literature (periodika): priimek, ime avtorja: naslov članka. V: *Naslov periodike* letnik (leto izdaje), številka, strani članka.
Primer: Matijević, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. V: *Arhivi* 26 (2003), št. 1, str. 221–226.
- ⊗ Citiranje literature (zborniki): priimek, ime avtorja: naslov članka. V: *Naslov zbornika* (ime urednika). Kraj izdaje: založnik, leto izida, strani članka.
Primer: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. V: *Ad fontes. Otoprepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 225–269.
- ⊗ Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF. Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom. Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.
- ⊗ Uredništvo ima pravico prispevke jezikovno lektorirati; lektorske popravke navadno vnesejo avtorji sami. Korektуре načeloma opravi uredništvo.
- ⊗ Avtorji so dolžni upoštevati navodila, objavljena v vsaki tiskani številki Arhivov in na spletni strani ADS.
- ⊗ Članki in prispevki, objavljeni v tiskani reviji, so objavljeni tudi na spletni strani ADS. Avtorji z objavo tiskane verzije soglašajo tudi z objavo spletne verzije članka.

Uredništvo Arhivov

ARHIVI, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije so osrednja slovenska arhivska revija, ki spremlja širok spekter arhivskih vprašanj. V njej objavljamo prispevke s področja arhivistike, (upravne) zgodovine, zgodovinskih pomožnih ved, vede o virih, arhivske teorije in prakse ter vsakdana slovenskih arhivov in aktualna vprašanja s področja zaščite in hranjenja novih oblik zapisov informacij na računalniških medijih.

Prispevke sprejema uredništvo na naslov:

Uredništvo Arhivov
Arhivsko društvo Slovenije
Zvezdarska 1, SI-1000
Ljubljana
T: +386 (0)1 24 14 247
e-pošta:
arhivi.urednistvo@gmail.com

Rok za oddajo prispevkov za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* za prvo številko je

1. maj,

za drugo številko pa

1. oktober!

Rok za oddajo prispevkov za ostale rubrike pa je za prvo številko

20. maj,

za drugo številko pa

20. oktober!

ARHIVI,

the Review of the Archival Association and Archives of Slovenia, is the central Slovenian archival journal. It deals with a wide range of archival issues and includes articles in the fields of archival science, (administrative) history, auxiliary sciences of history, study of primary sources, archival theory and practice, and daily activities of the Slovenian archives and presents also problems from the area protection and maintain new forms of the written record on the computer mediums.

Papers should be sent to the editorial board:

Uredništvo Arhivov

Arhivsko društvo Slovenije
Zvezdarska 1, SI-1000
Ljubljana
T: +386 (0)1 24 14 247
e-pošta:
arhivi.urednistvo@gmail.com

Deadlines

papers for the section
Articles and Papers, From Practice to Practice and From Archival Files and Collections are to be submitted by

May 1

for the first number and by

October 1

for the second number!
Papers for other sections are to be submitted by

May 20

for the first number and by

October 20

for the second number!

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS FOR ARHIVI

- ⦿ Papers should be submitted in electronic form (1.5 line spacing)
- ⦿ Before being published all papers are peer-reviewed. Papers are published only if they receive a positive peer-review.
- ⦿ Papers for the sections *Articles and Papers, From Practice to Practice* and *From Archival Files and Collections* must include a maximum 10-line abstract, key words appropriate for indexing and a maximum 30-line summary. List of sources and literature stands before the summary.
- ⦿ Authors should state their full address, title and/or profession, work place and address of the institution where they work, phone number and e-mail.
- ⦿ Footnotes are written uniformly under the line. Footnotes include short references that are fully explained together with abbreviations in the chapter Sources and Literature.
Example: Merku: *Slovenska plemiška pisma*, p. 110.
- ⦿ Chapter Sources and Literature includes a systematic recording of all sources and literature cited in footnotes, in alphabetical order. Archival sources, web sources, journals, literature etc. are stated separately.
- ⦿ Citation of archival sources: country reference code, name of archival institution, reference code of archival fond or collection and references of the units of description.
Example: SI AS 1, box 1.
- ⦿ Citation of literature (monographs): surname, name of the author: *title (and subtitle) of the book*. Publishing place: publisher, publishing year.
Example: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- ⦿ Citation of literature (articles in periodicals): surname, name of the author: title of the article. In: *Title of periodical* volume (publishing year), number, pages of the article.
Example: Matijevič, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. In: *Arhivi* 26 (2003), no. 1, pp. 221–226.
- ⦿ Citation of literature (articles in miscellany): surname, name of the author: title of the article. In: *Title of miscellany* (name of the editor). Publishing place: publisher, publishing year, pages of the article.
Example: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. In: *Ad fonts. Otorepčev zbornik* (ed. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, pp. 225–269.
- ⦿ Graphic materials should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format. Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname. Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.
- ⦿ Editorial board reserves the right to send the submitted papers for language proofreading. Proofreading corrections are usually inserted in the papers by the authors themselves. Other corrections of a technical nature are usually done by editorial board.
- ⦿ Authors should follow these instructions, published in each issue of *Arhivi* and on the website of Archival Association of Slovenia.
- ⦿ Articles and papers that are published in the printed version of *Arhivi* are also published on-line on the homepage of the Archival Association of Slovenia. By giving their consent to the publishing of the printed version, authors also agree to their papers being published on-line.

1.01 Izvirni znanstveni članek

ČLANKI IN RAZPRAVE

UDK 272(497.4)"1607":929Hren T.

Prejeto: 4. 5. 2015

Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607 – 1. del

VANJA KOČEVAR

univ. dipl. zgodovinar

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: vkocevar@zrc-sazu.si

Izvleček

Kranjski deželni stanovi so 3. decembra 1607 deželnemu knezu, nadvojvodi notranjeavstrijskih dežel ter poznejšemu cesarju Ferdinandu II. poslali pritožbo zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, ki je na Kranjskem kot deželnoknežji uradnik vodil (proti)reformacijsko komisijo. Člani pretežno protestantskih stanovskih kurij gospodov ter vitezov in oprod so se uvodoma sicer izrekli za zveste katoliškemu deželnemu knezu, dejanskemu vodji protireformacije, nato pa so navedli vrsto pritožb na račun izvajanja »deželnoknežje reformacije« v deželi, zlasti njen vodja škof Hren naj bi prekoračil svoja pooblastila, kršil stare pravice deželanov ter se osebno okoriščal. Dokument je še zlasti zanimiv, ker omogoča vpogled v Hrenovo politiko slabitve plemiške protestantske stranke v kranjskem deželnem zboru, s podpiranjem četrte meščansko-trške kurije. Prispevek poskuša na podlagi arhivskih virov in strokovne literature predstaviti nekaj novih prispevkov k biografiji škofa Tomaža Hrena – ene najbolj kontroverznih oseb slovenske zgodovine – in njegovo spreminjajočo podobo v zgodovinopisju, ter dalje, kontekstualizirati stanovsko *Quarelam* proti škofu (tako v kranjski kot tudi širši evropski politično-konfesionalni okvir). Dotični dokument je namreč nastal v času, ko so tako notranjeavstrijske kot tudi ostale srednje- in zahodnoevropske dežele pretresale številne napetosti med katoličani in protestanti vseh družbenih slojev.

Ključne besede:

Kranjska, škof Tomaž Hren, kranjski deželni stanovi, protireformacija, augsburška veroizpoved, nadvojvoda Ferdinand II.

Abstract

THE 1607 COMPLAINT OF THE CARNIOLAN PROVINCIAL ESTATES AGAINST THE LJUBLJANA BISHOP TOMAŽ HREN – PART 1

On December 3, 1607, the Carniolan Provincial Estates wrote a letter of complaint and sent it to their Provincial Prince, the Archduke of the Inner Austrian provinces and the future Emperor Ferdinand II. In it they expressed their dissatisfaction with the Ljubljana Bishop Tomaž Hren, the princely official in charge of the (Counter) Reformation commission in Carniola. Though initially declaring loyalty to their Catholic provincial prince - the actual initiator of the Counter-Reformation – the members of the predominantly protestant curia of lords and that of knights and squires then stated a number

Key-words:

Carniola, Bishop Tomaž Hren, Carniolan Provincial Estates, Counter-Reformation, Augsburg Confession, Archduke Ferdinand II.

of complaints in terms of how the “provincial princely Reformation was being carried out in Carniola”. Hren in particular was being accused of abusing his power, violating the old privileges of the members of the estates, and benefiting personally from all this. The document is especially interesting for its insight into Hren’s policy of weakening the noble protestant party in the Carniolan Provincial Diet by supporting the fourth curia of towns and boroughs. Based on archival sources and expert literature, this paper first aims to add to the biography of the Bishop Tomaž Hren, one of the most controversial personalities in Slovenian history, and to his ever changing image in Slovenian historiography. Secondly, it tries to place the Estates’ *Querela* against Bishop Hren in the local Carniolan and wider European political and religious contexts. After all, the document in question was created at a time when the Inner Austrian lands and the rest of the Central and Western European countries were all experiencing increasing tension between the Catholics and the Protestants in all social strata.

Uvod¹

»Ako te plaši trud, poglej na plačilo«² je bil moto devetega ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (13. november 1560–10. februar 1630),³ ene najbolj kontroverznih osebnosti kranjske in slovenske zgodovine. Hren je kot škof in politik nedvomno živel v skladu s svojim vodilom, saj je takoj ob svojem vstopu v cerkveno in hkrati politično življenje prevzel pobudo ter se zavihtel na čelo tako protireformacije in katoliške obnove kot tudi katoliške stranke v deželnem zboru ter pri svojem zatiranju politično in konfesionalno nasprotne protestantske strani ni izbiral sredstev. Dandanes njegovo figuro najpogosteje povezujemo s (proti)reformacijsko komisijo, ki je po vsej Kranjski uničevala protestantska pokopališča in cerkve, zažigala protestantske knjige ter izganjala predikante in tiste meščane, ki se niso hoteli spreobrniti v katolištvo, vendar pa ob tem često pozabimo, da je Hren s svojim načelovanjem zloglasni (proti)reformacijski komisiji dejansko le na terenu izvajal politični program notranjeavstrijskega deželnega kneza nadvojvode Ferdinanda. Ljubljanskemu škofu moramo priznati, da je pri tem početju poleg protireformacijske ihte in neizprosnega zatiranja luteranstva pokazal tudi razumevanje za dosežke reformacije na jezikovnem področju ter kljub požigom protestantskih knjig dejansko rešil Trubarjev slovenski knjižni jezik. Kljub veliki kulturni in gospodarski škodi, ki je kot posledica protireformacije prizadela deželo v prvi tretjini 17. stoletja, so Hrenova prizadevanja za notranjo obnovo katoliške Cerkve na nek način položila temelje novemu kulturno-umetniškemu razcvetu Kranjske v zadnji tretjini stoletja, v času tako imenovane katoliške dobe v književnosti in baroka v stavbarstvu.⁴ Vsi kranjski veleumi 17. in prve polovice 18. stoletja so namreč svojo izobraževalno pot začeli v šoli ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove, katere ustanovitev je sad tudi Hrenovih prizadevanj, poleg tega so k napredku pisane besede v slovenščini, čeprav pretežno v rokopisih, pomembno prispevali kapucini,⁵ ki so bili ob svojem prihodu na Kranjsko prav tako deležni Hrenove podpore.

¹ Za nesebično pomoč pri raziskovanju in pripravi prispevka se iskreno zahvaljujem: dr. Borisu Golcu, dr. Sašu Jeršetu, dr. Mihi Preinfalku, dr. Mihi Kosiju in dr. Matjažu Bizjaku.

² Tako je Hrenovo škofovsko geslo »*Terret labor, aspice praemium.*« v slovenščino prevedel Josip Gruden. (Gruden: *Zgodovina*, str. 820).

³ Turk: Tomaž Hren. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/> (3. 2. 2014).

⁴ Glej Vidmar: *Ljubljana*, str. 175–180.

⁵ Glej NRSS: *Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja*. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/nrss:nrss/VIEW/> (3. 2. 2015).

Namen pričujočega prispevka je opozoriti na Hrenov angažma na političnem področju in na njegovo, sicer prevladujoče negativno podobo v stanovskem gradivu, prav po tem so Hrenovi biografi in zgodovinarji, ki so se ukvarjali z njegovim časom in delom redkeje posegli kot po nekaterih drugih virih. Prispevek tako predstavlja pritožbo protestantskih članov kranjskih deželnih stanov, ki so jo leta 1607 v Gradec poslali dejanskemu vodji protireformacije, nadvojvodu Ferdinandu, ter v njej opozorili na škofove kršitve pooblastil in poseganje v stanovske pravice.

Hren v slovenskem zgodovinskem spominu in zgodovinopisju

Dojemanje Tomaža Hrena s strani njegovih rojakov, tako sodobnikov kot poznejših rodov, se je zelo spreminjalo glede na trenutne razmere in duh časa. Za pisce tako imenovane »katoliške dobe«, na čelu z Valvasorjem, je bil »kranjski apostol«. ⁶ Pozitivno podobo je nato obdržal skozi 18. stoletje in vse do sredine 19. stoletja, ko so ga nekateri primerjali celo s papežem Gregorjem VII. ⁷

Začetek prvih sprememb v percepciji Hrena je na nek način napovedal prihod luteranskega teologa Theodorja Elzeja leta 1851 za pastorja v Ljubljano, ki je v Hrenu videl predvsem zatiralca protestantizma in slovenskega jezika, ⁸ vendar se temu mnenju še zdaleč niso pridružili vsi. Devetemu ljubljanskemu škofu je bil manj naklonjen tudi August Dimitz. Po njegovem mnenju je katoliška Cerkev Hrenu lahko hvaležna, da je z izvedbo protireformacije na Kranjskem rešil njen strateško pomemben položaj na mejah Nemčije in Italije, vendar mu očita, da je bil najmočnejši izraz romanskega duha, ki je s protireformacijo zmagal nad nemškimi težnjami po raziskovanju in omiki. ⁹ Na sodbe o času protireformacije in katoliške obnove med Slovenci je v naslednjih desetletjih zelo pomembno vplival razpad slogaškega kluba aprila 1892. Povzročil je ločitev duhov in politični boj med liberalno in katoliško ljudsko stranko, ki se je močno odrazil v percepciji časa reformacije in protireformacije. Medtem ko je liberalni tabor častil Primoža Trubarja, je katoliški zagovarjal Hrena. ¹⁰ V obdobju med obema vojnama sta se s Hrenom največ ukvarjala literarni zgodovinar France Kidrič in cerkveni zgodovinar Josip Turk, ki sta med seboj večkrat polemizirala, saj je Kidrič v Hrenu videl predvsem izkoriščevalca dosežkov reformacije, medtem ko mu je bil Turk kot prenovitelju katoliške Cerkve naklonjen. ¹¹ Po drugi svetovni vojni je Hren imel predvsem negativno podobo. Spremembe so se začele leta 1988, ko je izšlo delo Ane Lavrič o Hrenovi vlogi v likovni umetnosti, ¹² s čimer se je odprl prostor za debato o njegovi vlogi in pomenu. Tako sta Hrena v četrtem zvezku *Enciklopedije Slovenije*, ki je izšel leta 1990, Jože Rajhman in Emilijan Cevc predstavila bolj s pozitivne strani, kot ga je slovensko zgodovinopisje označevalo po drugi svetovni vojni, zapisala sta namreč, da je bil Hren sicer protireformator, uničevalec protestantskih knjig in cerkva, vendar tudi domoljub, mecen in rešitelj Dalmatinove Biblije. ¹³ Naslednje leto je izšla še *Zgodovina cerkve na Slovenskem* pod uredništvom Metoda Benedika, ki je kot avtor poglavja o protireformaciji v slovensko zgodovinopisje uvedel pojem *katoliške obnove*, ki se je v devetdesetih letih uveljavil v slovenski znanstveni literaturi. Leta 1994 je izšel zbornik *Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deže-*

⁶ Valvasor: *Čast in slava, Zvezek 2, Knjiga VII*, str. 664.

⁷ Stanonik: Škof Tomaž Hren, 355.

⁸ Melik: Hren v slovenskem, str. 375.

⁹ Prav tam, str. 376.

¹⁰ Prav tam, str. 376.

¹¹ Prav tam, str. 380; Stanonik: Škof Tomaž Hren v slovenskem leposlovju, str. 351.

¹² Lavrič: *Vloga*.

¹³ Rajhman in Cevc: Tomaž Hren, str. 50–51.

lah 1564–1628, v katerem so članki v treh jeziki in se navezujejo tudi na škofa Hrena. Sicer se je Hrenu več posvečal France M. Dolinar, ki je o njem objavil več razprav.¹⁴ Leta 2013 sta izšli dve pomembni razpravi, povezani z delovanjem Tomaža Hrena – Luka Vidmar je tako raziskal požiga protestantskih knjig v Ljubljani v času delovanja protireformacijske komisije,¹⁵ Žiga Zwitter pa je dokazal uporabo Hrenovih koledarskih notic in podložniških dnevnikov za vremensko in klimatsko zgodovino dotičnega obdobja.¹⁶

Evropske politično-konfesionalne razmere v prvem desetletju 17. stoletja

Prvo desetletje 17. stoletja so v Evropi zaznamovale politično-konfesionalne napetosti, vsesplošna zaostrenost odnosov med protestanti in katoličani se je širom celine odražala v incidentih, kot sta na primer smodniška zarota v Angliji leta 1605 in umor francoskega kralja Henrika IV. leta 1610.¹⁷ Poleg notranjepolitičnih in konfesionalnih nasprotij so vladarji tudi navzven večinoma vodili agresivno politiko, zaradi česar so se evropske sile zgodnjega novega veka v povprečju vojskovale šestdeset odstotkov časa.¹⁸ Ključna nasprotja med evropskimi silami, ki so na začetku 17. stoletja neprestano ogrožala evropski mir, so bila: špansko-nizozemski konflikt, nasprotje med Španijo in habsburško hišo nasploh na eni ter Francijo na drugi strani, boj za *Dominium maris Baltici* med Dansko, Švedsko in Poljsko ter osmanski prodor v srednjo Evropo.¹⁹ Na stičišču naštetih konfliktnih območij je ležalo Sveto Rimsko cesarstvo, ki je bilo, kljub navideznemu miru v notranji krizi in se je po konfesionalnem ključu vedno bolj polariziralo v dve nasprotujoči si strani.²⁰

Bipolarizacija se je začela stopnjevati, ko je leta 1606 Cesarstvo pretresel medkonfesionalni incident v državnem neposrednem mestu (»*Reichsstadt*«) Donauwörth. Incident se je leto zatem razpletel s priključitvijo protestantskega mesta, ki je s tem izgubilo vse svoje svoboščine, katoliški Bavarski pod vodstvom vojvoda Maksimilijana I. Bavarska aneksija Donauwörtha je zaostriala napetosti med katoliškimi in protestantskimi knezi v Cesarstvu in leta 1608 so protestantski knezi ustanovili svojo Unijo pod vodstvom kalvinske Volilno Pfalške, na kar so katoliški knezi na čelu z bavarskim vojvodo Maksimilijanom I. odgovorili leta 1609 in se povezali v svojo Ligo, s čimer sta se vzpostavila sovražna tabora bližajoče se tridesetletne vojne.²¹ Bavarski vojvoda se je nemudoma po ustanovitvi protestantske Unije lotil zbiranja finančnih sredstev za nastajajočo katoliško Ligo ter se očitno za pomoč obrnil tudi na svojega notranjeavstrijskega bratranca, nadvojvodo Ferdinanda, ki je 8. julija 1608 kranjskemu deželnemu zboru poslal zahtevo, da Kranjci Maksimilijanu I. bavarskemu posodijo 200.000 renskih goldinarjev. Po posvetu so stanovi sprejeli sklep, da ne nameravajo podpirati ustanovitve zveze katoliških knezov, ter so Ferdinandov zahtevk milo zavrnil.²² Medtem je v cesarstvu izbruhnila nova kriza, v spodnjem Porenju je namreč nastal nasledstveni spor za območje Jülich-Cleve, ki bi zaradi strateške-

¹⁴ Dolinar: Tomaž Hren, str. 215–223; Dolinar: Prizadevanje ljubljanskega škofa, str. 56–60; Dolinar: Politische Rekatholisierung, str. 341–351; Dolinar: Die Bemühungen, str. 25–29; Dolinar: *Ljubljanski škofje*, str. 111–120; Dolinar: Die Gegenreformation, str. 327–340.

¹⁵ Vidmar: Požiga protestantskih knjig, str. 189–216.

¹⁶ Zwitter: Vremenska in klimatska zgodovina, str. 306–389.

¹⁷ Schich: Universalgeschichte, str. 648–649.

¹⁸ Burkhardt: *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 9.

¹⁹ Kampmann: *Europa und das Reich*, str. 7–17.

²⁰ Prav tam, str. 17.

²¹ Erbe: *Die frühe Neuzeit*, str. 24.

²² Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 392.

ga pomena obeh vojvodstev lahko prerasel v spopad širših evropskih razsežnosti, a se je leto pozneje, po umoru francoskega kralja Henrika IV., sporazumno končal.²³

Istočasno s Cesarstvom je notranji razkol pretresel tudi nemško vejo habsburške dinastije – po sklenitvi miru z visoko Porto, ki se je nato vse do leta 1639 posvečala svojim vzhodnim mejam, in upornim Ogrom leta 1606, se je razvnel spor med bratoma, cesarjem Rudolfom II. in nadvojvodom Matijo. Merjenje moči med Habsburžanoma je bila voda na mlin pretežno protestantskih stanov njunih dežel, ti so bratski razdor izkoristili za potrditev svoje avtonomije in verskih koncesij. Januarja 1608 je Matija take ugodnosti zagotovili ogrskim stanovom in marca 1609 še stanovom v Avstriji nad in pod Anižo,²⁴ julija istega leta pa je moral češkimi stanovom z »majestetnim pismom« široke verske svobojščine priznati tudi Rudolf II.²⁵ V boju za oblast je naposled zmagal Matija, ki je leta 1611 zasedel češki prestol in leto pozneje, po Rudolfovi smrti, dobil še krono Svetega Rimskega cesarstva.²⁶

Politično-konfesionalne razmere na Kranjskem v času nastanka pritožbe zoper Hrena

(Proti)reformacijska komisija je prečesala Kranjsko med letoma 1600 in 1603 ter s tem v grobem zaključila svoje delo na terenu. Kot poseben dežel-noknežji organ, ki je bdel nad konfesionalnim življenjem v deželi, je komisija obstajala še dolgo po Hrenovi smrti in so ji predsedovali njegovi škofovski nasledniki.²⁷ Medtem ko je bil protestantizem med meščanstvom in podeželskim prebivalstvom po večini odpravljen ali vsaj potisnjen v ilegalno obliko »kriptoprotellantizma«, je v protestantski veri še naprej ostala večina deželnega plemstva.²⁸ Za razliko od nekaterih drugih evropskih dežel, ki so podobno kot notranjeavstrijske v času konfesionalizacije izkusile protireformacijo, se protestanti Notranje Avstrije deželnemu knezu Ferdinandu niso uprli, čeprav več virov kaže, da je bila nevarnost izbruha »notranje vojne« ali krvavih medkonfesionalnih obračunavanj zlasti leta 1599 realna.²⁹

V obdobju med letoma 1602, ko je (proti)reformacijska komisija zaključila svoj pohod po deželi, in 1614, ko je bil Hren imenovan za namestnika v Gradcu,³⁰ je politično življenje Kranjske zaznamoval Hrenov konflikt s stanovi. Spor je imel široke razsežnosti, saj je segel na področja restitucije nekdanjih cerkvenih posesti, glasovalne pravice za četrto kurijo v deželnem zboru, sprejemanje predstavnikov mest v stanovske organe, podeželsko trgovino in posamezne izgone nekaterih stanovskih uradnikov. Hren je v kranjskem deželnem zboru nadaljeval politični boj s protestantizmom, ki ga je v deželnem zboru zastopala večina plemstva gosposke in viteške kurije. Tudi deželni knez je skušal okrepiti katoliško stranko in hkrati doseči boljšo podlago za dosego svojih političnih ciljev v deželnem zboru.³¹ V tem kontekstu je treba razumeti jezuitska

²³ Press: Rudolf II., str. 109–110; Parker: *The Thirty Yers' War*, str. xx–xxi.

²⁴ Press: Matthias, str. 117–120

²⁵ Press: Rudolf II., str. 107.

²⁶ Press: Matthias, str. 117–120

²⁷ Turk: Tomaž Hren, str. 7.

²⁸ Glej Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 331–346; Gruden: *Zgodovina*, str. 815–837; Grdina: *Do fine moke*, str. 202–236. Grdina: Hrenov odnos, str. 229–245; Vidmar: *Požiga*, str. 189–216.

²⁹ Zlasti ljubljanski jezuiti so se bali, da bi lahko prišlo do pogroma protestantov nad katoličani v mestu ter da jim Ferdinand zaradi kuge, ki je ta čas razsajala, ne bi mogel poslati pomoči. Jezuiti še poročajo, da se je pripravljaj napad na njihov kolegij v Ljubljani, v mestu pa naj bi prišlo do več incidentov. Glej: *Histora annua*, str. 31–32.

³⁰ Turk: Tomaž Hren, str. 4.

³¹ Glej Dolinar: *Politische Rekatolisierung*, str. 348–351.

prizadevanja, da bi leta 1602 v deželnem zboru zasedli mesto, ki je v kuriji prelatov prej pripadalo priorju kartuzije Pleterje, čemur so stanovi nasprotovali, Hren pa je jezuitske težnje podpiral.³² Kranjsko protestantsko plemstvo je imelo v tem času odprte kar tri politične fronte, in sicer: na deželni ravni se je namreč bojevalo z neizprosni (proti)reformatorjem Hrenom ter po novem tudi s predstavniki deželnoknežjih mest v četrti kuriji, ki so med pohodi (proti)reformacijske komisije prestopila v katolicizem, s čimer se je pretrgalo nekdanje, na konfesionalni pripadnosti osnovano medstanovsko zavezništvo. Poleg tega se je plemstvo na notranjeavstrijski ravni skupaj s štajerskimi in koroškimi kolegi pri deželnem knezu potegovalo za priznanje verskih koncesij ter po letu 1604 začelo pomoč iskati tudi v tujini. Zlasti je stanove treh notranjeavstrijskih dežel spodbudil »*Bruderzwist*« med Habsburžanoma Rudolfom II. in Matijo, vendar je nadvojvoda Ferdinand decembra 1609 ponovno ostro zavrnil vse stanovske prošnje,³³ rekoč, da je precej raje pripravljen žrtvovati vse, kar je od božje milosti prejel in poseduje, kakor pa odstopiti od svojega mnenja, ki ga je že često izrazil.³⁴ Dogajanje na notranjeavstrijskem nivoju je tu kratko orisano zgolj za potrebe kontekstualizacije, saj se pričujoči prispevek posveča le notranjepolitičnim razmeram na Kranjskem.³⁵

Hren je leta 1604 ostro nastopil proti plemstvu, (proti)reformacijska komisija je izdala celo poseben dekret, naslovljen na vse prebivalce dežele, ki so se že spreobrili v katolištvo, in tiste, ki še »trdovratno« vztrajajo v protestantski veri, naj se odrečejo Lutrovemu nauku, opravijo katoliško spoved in obhajilo ter to dokažejo z verodostojnimi spovednimi potrdili. Zanimivo je, da dekret, ki se sicer nanaša tudi na meščane in druge prebivalce dežele, prvenstveno obravnava protestantsko plemstvo obeh spolov, ki nima deželanstva. Ukaz navaja, da je bilo s strani deželnega kneza nekaterim plemičem brez deželanstva že ukazano, naj se spreobrnejo v katolištvo. (Proti)reformacijski komisarji tem osebam, tudi plemenitim, zdaj dajejo štirinajst dni časa, da se spreobrnejo ter po katoliško spovejo in prejmejo obhajilo, ali pa se s svojim premoženjem izselijo iz nadvojvodovih dednih dežel. Ni še povsem jasno, ali se dekret nanaša na vse plemstvo v deželi, ki ni imelo deželanstva, ali le na določene posameznike, ki so že pred tem dobili deželnoknežje ukaze o spreobrnjenju, kljub temu pa dekret daje vtis, da so imeli pred delovanjem (proti)reformacijske komisije v verskih zadevah imuniteto izključno plemiči z deželanskim statusom.³⁶ Kot bomo videli pozneje,

³² Rajšp: Jezuiti, str. 271; glej Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1393, str. 222.

³³ Gruden: *Zgodovina*, str. 838–841.

³⁴ Povzeto po citatu: »... , *weit lieber alles und yedes, so sie von den gnaden gottes haben und besitzen, in die schanz und williglich darzue setzen, als von ihrer oft widerholten meynung im wenigsten zu weichen.*« (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1840, str. 542), primerjaj Gruden, *Zgodovina*, str. 841.

³⁵ Glej Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, str. IX–XXXII; Gruden: *Zgodovina*, str. 838–846, *Katholische Reform und Gegenreformation*; Pörtner: *The Counter-Reformation*, str. 108–144; Jerše: *Glaube, Hoffnung, Herrschaft*, str. 351–577; Jerše: *Vera, upanje, oblast*, str. 67–103.

³⁶ Dekret kranjske (proti)reformacijske komisije iz leta 1604 ni natančno datiran. Ključni del dokumenta se glasi: »... , *wegen Allen und yeden zu [...]jo: sesshafft: und befindenden, sowoll Sectisch gewest: und nunmehr reformierten, alß auch an dern, noch fortan, in irer verführung und damnierten Lutherthumb, halsstärriß verharenden nobilitierten Mans: und weibspersonen, so nit wissentliche Landtleuth: und doch vor disem bandisiert, und auß höchsternendten Fürstlichen] Dur[chlaucht] Erblanden außgeschafft worden sein, Burger: und Inwohnern, wöliche bißhero auferlegter massen, noch nicht Catholisch gebeicht, und comuniciert haben, in Crafft dises entlichen und Peremptorischen decrets, abermalen, und allem überfluß anzufüegen. Auf das dieselben bey ernstlicher vor offtbedroeter Peen: Die verstokht: und in Lutherthumb halsstärriß aber, bey gestrakher unverschonter, Confiscir: und zur Landtsfürstlichen camer ainziehung Irer haab und güeter, und mehr anderer vorbehaltender, höchstbemelter Fürstlichen] Dur[chlaucht] schwärer Leibsstraff und Ungnadt, zwischen den nechsten 14 Tagen, nach vernembung dits, alßo gewiß und unfailbarlich, entweder sich mit allen Iren adhaerenten, von denen machen, und Irer Fürstlichen] Dur[chlaucht] etc Erblande raumen, oder aber (wöliches Inen villmehr zuwünschen und zurathen) mit und neben anderen unzelich villthausendt fromen*

je komisija v spornih zadevah restitucije cerkvenega premoženja posegla tudi v zadeve deželanov ter naposled ukazala izgon tudi stanovskemu uradniku z deželanstvom.³⁷ Plemstvo z dežlanskim statusom je v notranjeavstrijskih dednih deželah v protestantizmu *de iure* lahko vztrajalo do leta 1628, ko je (takrat že cesar) Ferdinand II. izdal dekret o njihovi spreobrnitvi v katolištvo ali izgonu.³⁸ Dekret (proti)reformacijske komisije na Kranjskem se sklicuje na razne deželnoknežje ukaze, ki jih sicer ne navaja eksplicitno. Kljub dejstvu, da se ni nanašal na deželane, ki so imeli dejanske politične pravice, je verjetno dodatno prispeval k zaostrovanju medkonfesionalnih odnosov.

Nato je škof konec oktobra 1604 na graški dvor poslal še svoje poročilo,³⁹ v katerem se je zavzemal za trgovske koristi mest in njihovo glasovalno pravico v deželnem zboru. Po mnenju Hrenovega biografa z začetka 20. stoletja Josipa Turka je ljubljanski škof s tem želel krepiti katoliško stranko napram protestantskemu plemstvu v deželnem zboru.⁴⁰ Spis v šestih točkah pa je zanimiv iz več razlogov. Prinaša namreč vpogled v trgovske, gmotne, gospodarske, politične, upravne in celo prometne razmere v deželi.⁴¹ V prvi točki škof spregovori o kmečki trgovini, ki naj bi resno škodovala meščanom in tržanom, ter se obregne ob plemstvo, zlasti družino Thurn, ki je zastopala interese podložnikov proti meščanom. Poleg tega so Thurne pred izvedbo (proti)reformacije v mestih podpirali tudi protestantski meščani, kar se zdaj ne dogaja več, kajti meščanstvo, ki je sedaj katoliško, združeno zastopa svoje interese. Škof podložnikom očita lenobo in zanemarjanje poljedelstva na račun trgovanja, s čimer so nekateri posamezniki iz kmečkih vrst zelo obogateli. Kmetje, tako škof, plačujejo vedno enako visoke davke, medtem ko njihovi dohodki od trgovanja sploh niso obdavčeni, po drugi strani pa se višina davkov, naloženih meščanom, vedno sklada z njihovim zaslužkom. Nelojalna konkurenca kmečke trgovine povzroča propadanje mest in trgov, kar je najbolj vidno na Dolenjskem. Rešitev za gospodarsko nazadovanje mest vidi škof v prepovedi kmečke trgovine in prepustitvi trgovine z železom meščanom.⁴² V drugi točki opozori na škodljive posledice prodaje živine na Beneško,⁴³ v tretji pa svetuje, naj se pri izvršbi zaradi neplačanih davkov ne bremeni dohodkov meščanov in tržanov, temveč naj se take osebe raje kaznuje z zaporom.⁴⁴ V četrti točki se Hren dotakne položaja mestno-trške kurije v deželnem zboru, rekoč:

»... da se [predstavnikov] mest in trgov, kolikor jih je prisotnih na deželnih zborih ali drugih odborih in zasedanjih, ne sprašuje vsakega posebej ter se tudi njihovih glasov in glasovanja, kot je bilo to vselej v navadi, ne zapisuje redno v protokol, ampak se [predstavniki] mest in trgov upošte-

threuerhzigem Gott: der Mueter der heyligen Catholischen Khirchen, und Irer höchsten obrigkheit gehorsamben Christen, yezo alsfalt sich weisen lassen, von Irem Khezer + und Lutherthumb abstehen, Catholisch beichen und Communicirn: ...« (NŠAL, ŠAL I., fasc. 16, št. 61. (1604, Ljubljana)).

³⁷ Primer prislednika dvorne in deželne pravde Melhiorja Pantaleona.

³⁸ SI AS 1097, *Cesarski patenti 1620–1700*, št. 110 (Dunaj, 1628, 8. avgust).

³⁹ Hren je nadvojvodu Ferdinandu poslal več poročil o napredovanju protireformacije in stanju v škofiji, glej objavi Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 375–387; št. 1688, str. 416–422; št. 1841, str. 544–548 in Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 110–111; št. 243, str. 113; št. 244, str. 113–114; št. 245, str. 114–116.

⁴⁰ Turk: *Tomaž Hren*, str. 7.

⁴¹ August Dimitz je objavil povzetek Hrenovega spisa, ki nosi datum 30. oktober 1604 (Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 110–111), Johann Loserth pa je nato objavil celoten spis (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 375–387).

⁴² Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 376–380; Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 110.

⁴³ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 380–381; Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 110.

⁴⁴ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 381; Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 110.

vajo le kot en glas. Meni – škofu – je to sicer dobro poznano, [tako] da sem večkrat s posebno pridno pozornostjo in preštevanjem katoliških glasov in glasovanj moral ostro opomniti gospoda deželnega maršala, ki je bil do sedaj sam pripadnik augsburške veroizpovedi. Ko je hotel iti mimo omenjenih [predstavnikov] mest, bi moral tudi te vprašati po njihovem mnenju in dobri presoji, kar je vendarle storil, toda dal jim je le malo besede, prav tako se njihovi glasovi niso vpisovali v protokol. Na to jaz, kolikor sem le bil prisoten v svetu, nikoli nisem pozabil opomniti, saj to pomeni nered in občutno korist za vse zvijačne napade ter tudi odkrito zatiranje katoličanov, s tem oni, pripadniki augsburške veroizpovedi, ne morejo biti preglasovani z glasovi [meščanov] ter tako pogosto izvajajo zelo škodljive stvari za celotno deželo in vse skupne zadeve ...»⁴⁵

Na ta način si plemstvo, nadaljuje Hren, na škodo skupnih financ med seboj znižuje davke. Tako naj bi se bratom Auersperg pred kratkim znižalo davke za več tisoč goldinarjev, kar je po škofovem mnenju razlog za slabo stanje deželnih financ. Tudi najnižjim plemičem, ki plačujejo letno le 20 goldinarjev davka na svoje imenje, je vedno – v kolikor so le protestanti – dovoljeno glasovati, medtem ko se glasov četrte kurije ne upošteva. Stanovi so tako sklep deželnega zbora za leto 1604 nadvojvodu poslali, ne da bi predstavnike mest o tem povprašali ali da bi bili ti na zboru prisotni, s čimer so jim kratili pravice. Hren poleg tega ugotavlja, da se predstavniki plemiških kurij, sedaj ko so meščani katoliški, zanje ne potegnejo nikoli več. Pred izvedbo (proti)reformacije so se tudi plemiči zavzemali za protestantske meščane, Hren navaja primer Andreja Aleksandrina, ki je bil v času gubernatorja nadvojvode Maksimilijana⁴⁶ zaščiten s strani stanov, poleg tega so se stanovi potegnili za nekatoliške meščane Škofje Loke^{47,48} ter se postavili v bran luteranskih podložnikov na brixenškem gospostvu Bled:⁴⁹

⁴⁵ »... dass die von stött und margkt, sovill deren bei denen landtagen oder andern ausschüssen und zusammenkunften anwesenden (sic), in particulari ein yeder insonderheit nit befragt noch ordenlich ins protocoll mit seinem voto und suffragio als vor disem yederzeit im gebrauch erhalten, geschriben werden will und dahero alle die stött und margkt nit allain iren abgesandten nur für ain stim geachtet, ist zwar mir bischoven dises ganze wol bewust, das ich zu etlichmalen mit sonders vleissigen aufmerken und abzellung der chatollischen stimmen und suffragien dem herrn landtmarschalch, wellicher bis auf dato zu haiszen allein der Augsp. confessionisten dependent gewest, stark vermanen müessen, wan er beruerte der stött gesandte füngangen, er solle dieselb irer mainung und guetbedunkens auch fragen, welliches er gleichwoll gethan, aber wenig innen das gehör geben, noch ire stimen vill protocollirt worden, welliches ich, wan so oft ich nur im rath beywesig gewesen, zu andten auch nicht underlassen, dieweil solliches ein unordnung und ein merklicher vortl zu allen listigen anschlägen, auch ein pur lautere unterdrückung der catholischen, damit sy der A. C. zugethane in iren votis vor inen nit uberstumbt und also oft vom ganzen landt und allem gemeinen wesen hochschödlisches fürnemen, ...« (Loserth: Akten Ferdinand II., Band II., št. 1632, str. 381–382).

⁴⁶ Nadvojvoda Maksimilijan III. je bil deveti otrok cesarja Maksimilijana II. (12. oktober 1558 – 2. november 1618) (*Die Kaiser*, str. 527).

⁴⁷ Freisinški škof Ernest (škofoval 1566–1612) je v Škofjo Loko dvakrat poslal versko komisijo, da bi zaustavil širjenje protestantizma, in sicer med letoma 1573 in 1585. Leta 1585 je komisija voditelj protestantskega gibanja v Škofji Loki zaprla in jim naložila visoke denarne kazni, na kar so v dogajanje posegli kranjski deželni stanovi in freisinške komisarje povabili v Ljubljano. Stanovi so se sklicevali na kranjske deželne svoboščine ter komisarjem očitali kršitev le-teh. Spor se je končal sporazumno, tako da je komisija izpustila zaprte loške protestante ter jim znižala kazni, stanovi pa naj bi dosegli, da bodo nepokorni nehali kljubovati. Vendar komisija po mnenju Pavleta Blaznika v Škofji Loki leta 1585 dejansko ni dosegla ničesar. Glej Blaznik: Škofja Loka, str. 248–249. Primerjaj Valvasor: *Die Ehre*, 2. Band, VII. Buch, str. 452–455.

⁴⁸ Za delovanje (proti)reformacijske komisije v Škofji Loki glej Blaznik: Škofja Loka, str. 248–254; in Šega, Golec: Münchenska zakladna najdba, str. 173–190.

⁴⁹ Kot odgovor na delo komisarjev brixenškega škofa so kranjski deželni stanovi leta 1587 na Blejskem gospostvu posegli z oboroženo silo. Stanovska konjeniška enota je 28. avgusta 1587 prispela v Lesce, kjer se ji je pridružilo še 200 luteranov iz različnih krajev, med njimi mnogo radovljiških meščanov. 28. avgusta je skupina krenila proti Blejskemu gospostvu, vendar so

»..., da so celo s konjeniško enoto⁵⁰ oblegali gospostvo, zadržali [proti]reformacijo; tedaj so zagrešili zločin razžalitve veličanstva in se izognili zakoniti strogi kazni, ...«⁵¹

Kranjsko plemstvo je zlasti prizadel očitek, da so stanovi zagrešili zločin razžalitve veličanstva. Škof si je s tem očitkom nakopal težke zamere, ki jih določeni plemiči zlepa niso pozabili.⁵² Ne vemo točno, kdaj so se stanovi podrobno seznanili z vsebino Hrenovega pisma iz leta 1604, nekateri indici kažejo, da šele avgusta 1607, vendar več o tem pozneje. Čeprav se je blejski incident zgodil že leta 1587, je bila obtožba zločina razžalitve veličanstva kajpada zelo resna stvar.⁵³

Hren svojo oceno meščanskega položaja v deželnem zboru zaključi s sklepom, da mesta nosijo glavno breme dežele ter naj bodo zato tudi njihovi glasovi poimensko zabeleženi v vse deželnozborske obravnave, vsa stanovska srečanja naj potekajo le ob njihovem vedenju in hotenju ter naj bodo predstavniki mest tudi sopodpisniki vseh deželnozborskih spisov.⁵⁴

V peti točki škof oriše še položaj četrte kurije v stanovski upravi, ki se je, kot navaja, v zadnjih časih občutno poslabšal, namreč:

»..., tako se ve in je po deželi vsesplošno znano, da so pred prestopom v katoliško vero meščane pogosteje sprejemali in rabili ne le v omenjeni službi, temveč tudi v prejemniškem uradu, ...«⁵⁵

V podkrepitev navaja tri primere uradnikov iz meščanskih vrst, ki so se pred (proti)reformacijo povzpeli znotraj uprave: Viljem Praunsperger, Lenart Hren⁵⁶ in Janž Khisl, vsi trije so bili protestanti. Škof doda, da je bilo na Kranjskem včasih v navadi, da se tistega meščanskega uradnika, ki se je izkazal v mestni upravi, nato predlaga za poverjenika. Ker to za meščane pomeni priznanje njihovih vrlin in nagrado za njihov trud za domovino, zdaj terjajo to pravico nazaj.⁵⁷

Politični razkol kranjskega deželnega zbora z verskim predznakom se je odražal v tem, da je protestantsko plemstvo, potem ko je meščanstvo med pohodom (proti)reformacijske komisije vsaj deklarativno prestopilo v katolištvo, začelo iz stanovske uprave izrivati meščane, kot to kažejo navedbe v Hrenovem poročilu. Na odiranje meščanov iz stanovskega upravnopredstavniškega aparata pa kažejo tudi drugi viri. Seznam kranjskih deželanov, nastal v prvem de-

se na boj pripravili tudi brixenški komisarji in blejski katoličani, ki so dobili tudi okrepitve iz Bohinja. Grozeči spopad je preprečil nadvojvoda Karel II. in poveljnik stanovske konjenice Krištof Gall se je s svojim oddelkom naposled moral umakniti. Glej: Gornik: *Zgodovina blejske župnije*, str. 141–143. Primerjaj Valvasor: *Die Ehre, 2. Band, VII. Buch*, str. 455–458.

⁵⁰ *Fähnlein* – vojaška enota (300 vojakov), glej Hudelja: *Nemško-slovenski*, str. 108.

⁵¹ »..., da sy gar mit ainer fahnen reisigen volks die herrschafft belegert, vor der reformation verhalten, da sy sich in crimine laesae maiestatis vergrifen und billiche grosse straf verwürkt hatten, ...« (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 384).

⁵² Turk: Tomaž Hren, str. 7.

⁵³ Očitno pa je bil stanovski poseg na Blejskem gospostvu zelo pomemben dogodek in je v zavesti prebivalcev dežele obeh konfesij še dolgo odmeval, saj se je zgodil kar sedemnajst let pred tem, ko je Hren leta 1604 sestavil svoje poročilo.

⁵⁴ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 384; Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 111.

⁵⁵ »..., so ist wissendt und menniglich im landt bekanntt, das vor veränderung der chatollischen religion die burgersleuth nit allain zu gedachter stöll, sonder auch zum einnehmeramt öftters angenommen und gebraucht worden, ...« (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 384).

⁵⁶ Lenart Hren je bil oče Tomaža Hrena, po veroizpovedi luteran (Dolar: *Ljubljanski škofje*, str. 111).

⁵⁷ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 384–386; Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 111.

setletju 17. stoletja, sploh ne navaja četrte kurije deželnoknežjih mest, kot da ta ne bi bila članica deželnega zbora,⁵⁸ vendar več o tem pozneje. Na podobna poročila naletimo tudi v *Carnioliae pragmaticae*, tako so se 27. februarja 1606 predstavniki mesta Ljubljana pri drugih članih deželnih stanov med drugim pritoževali, da hočejo biti kot nekoč sprejeti v urad poverjenikov. Ta zahteva je bila zavrnjena, saj naj bi že sklep prejšnjega deželnega zbora določal, da se meščanov ne bo več spuščalo v ta urad.⁵⁹

Medtem ko si je protestantsko plemstvo prizadevalo, da bi preprečilo napredovanje katoliških meščanov v stanovsko upravo, si je katoliški tabor s (proti)reformacijsko komisijo na čelu prizadeval za restitucijo cerkvenih posesti in pri tem ravnal tudi v nasprotju z deželnim pravom. Po mnenju Augusta Dimitza je (proti)reformacijska namreč zahtevala, da se Cerкви vrnejo tudi tista posestva, ki so zaradi izvršbe neplačanih davkov prišla v posvetne roke še pred časom protestantizma. Stališče (proti)reformacijske komisije pa je bilo, da se cerkvenih posesti ne more zakonito odsvojiti.⁶⁰ Zato je prišlo do konflikta z deželno pravdo, ki je pravno ščitila posvetne posesti deželanov. Da bi zaobšla dvorno pravdo, je (proti)reformacijska komisija dosegla, da je nadvojvoda Ferdinand 27. januarja 1605 izdal ukaz, po katerem je komorni prokurator začel klicati posvetne imetnike prodanih cerkvenih posesti v Gradec pred notranjeavstrijsko vlado.⁶¹ Nakar so kranjski stanovi na zasedanju deželnega zbora 12. februarja 1605 sklenili, da se bodo zoper ta ukaz pritožili. Odposlanca deželnih stanov, stiški opat Jakob Reinprecht⁶² in Oton Henrik Werneck z Brega pri Ribnici,⁶³ sta 28. februarja 1605 v Gradcu predala pritožbo zoper ravnanje (proti)reformacijske komisije in komornega prokuratorja.⁶⁴

Ferdinand je s svojo resolucijo z 11. aprila 1605 zavrnil stanovsko pritožbo in po mnenju Augusta Dimitza s tem inštrukcijo (proti)reformacijske komisije postavil nad zakonska pravila. Vendar so lastniki nekdanj cerkvenih posesti kljub temu poiskali varstvo pred škofovimi posegi pri deželni pravdi, kar je škof stanovom sicer prepovedoval.⁶⁵ Odnosi med obema stranema so se s časom le še slabšali, (proti)reformacijska komisija pa je bila očitno na precej slabem glasu, saj je nadvojvoda Ferdinand 24. maja 1607 s posebnim odlokom strogo prepovedoval zaničljivo govorjenje o (proti)reformacijski komisiji.⁶⁶

Hren je 7. decembra 1606 zaradi domnevnega zastoja protireformacije v Ljubljani na ukaz nadvojvode Ferdinanda sestavil novo poročilo,⁶⁷ prav tako je iz Hrenovega odgovora moč zaznati, da so mu določeni katoliški krogi očitali, da je premalo časa rezidiriral v Ljubljani in se preveč zadrževal v Gornjem Gradu. Škof je med drugim v pismu opozoril, da so med stanovskimi uradniki protestanti še vedno tolerirani, in ovadil tri izmed njih: deželnega pisarja Melhiorja

⁵⁸ SI AS 1073, I/86r (*Verzeichnus der Herrn und Landleüth in Crain...*). Glej Nared: Sezname kranjskega plemstva, str. 326.

⁵⁹ »*Es haben sich von Laybach die in diesenjahr unter 27. februar unter andern beschwör = puncten bey denen herrn Ständen auch in deme insinuiert, was gestalten man dieselbe, wie vor alters hero mit der verordenten amts=Stell würdigen solle: hierüber geschlossen worden, das man Sie Burger dazu Lauth vorigen Landtag = Schlüssen nicht mehr gebrauchen wolle.*« (ARS, SI AS 2, 1. reg, š.k. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I*, Prot. 8, § 60).

⁶⁰ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 348.

⁶¹ Ferdinandov ukaz s 27. januarja 1605 ni objavljen ne pri Dimitzu ne pri Loserthu, prav tako ni podrobneje znana njegova vsebina.

⁶² Jakob Reinprecht je bi stiški opat med letoma 1603 in 1626 (Mlinarič: *Stiška opatija*, str. 882).

⁶³ »*zu Willingrain*«, primerjaj Smole: *Graščine*, str. 712.

⁶⁴ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 349.

⁶⁵ Prav tam, str. 349.

⁶⁶ NŠAL, ŠAL I., fasc. 16, št. 67. (1607 maj 24, Gradec).

⁶⁷ Poročilo je objavil Johann Loserth (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1688, str. 416–422).

Pantaleona⁶⁸ (pozneje se v tej zadevi omenja tudi njegov sin David Pantaleon), rentnega mojstra Pavla Wassermanna ter prejemnika Gregorja Taufrerja. Ti naj bi, tako Hren, brez sramu pokazali najrazličnejše oblike nepokorščine in se jim, tudi če počnejo kaznive stvari, kot npr. da jedo meso ali veseljačijo ob svetih prepovedanih dneh, ni treba bati kazni. Hren se pritožuje, češ da:

»V tej zadevi jaz sedaj nisem dolžan, da te ljudi poboljšujem z nekimi cerkvenimi kaznimi, saj niso podvrženi ne katoliški veri ne [proti]reformaciji.«⁶⁹

Zastran tega deželnemu knezu svetuje izvedbo (proti)reformacije v vrstah uradnikov. Po drugi strani hvali meščane, ki naj bi bili zdaj že goreči katoličani, kot da med njimi protestantizma nikoli ne bi bilo, in zavrača trditve, da ljudje hodijo k maši poslušat le pridigo. To po škofovem mnenju počnejo izključno potujoči obrtniki iz nemških dežel, ki so luterani ali kalvinci. Ti se ustavijo v Ljubljani in poslušajo le pridige pri jezuitih (verjetno zato, ker so imeli jezuiti nemške pridige),⁷⁰ sicer pa se maše ne udeležijo. Hren pa se obregne ob plemstvo, ki v času posta uživa meso ter prireja bankete z igrami, trobentami in pavkami, kar se sicer spodobi v času zasedanja deželnega zbora, sklica deželne konjenice ali v času zbora poverjenikov, ne pa v postnem času. Verjetno se je škof medtem sprl tudi z deželnim vicedomom⁷¹ in deželnim upravnikom,⁷² ki sta bila sicer oba katoličana, vendar jima Hren očita, da sta se udeleževala plemiških banketov v času posta. Pričujoča ovadba lahko kaže tudi na konflikt med duhovščino in plemstvom, ki ni bil vedno konfesionalno pogojen. Hren spregovori še o katoliških praznikih, obisku bogoslužja, prekinitvi trgovanja in prometa po Ljubljani v času svetih maš in o bratovščinah. Na koncu se vrne k posvetnim uradnikom, ki so protestantske vere, ponovi navedbe o njihovih kršitvah katoliških verskih zapovedi, in svetuje:

»..., zoper takšne [kršitve] naj se uvede resna inkvizicija, četudi ne kot v Španiji ali laških deželah, tako kot bo to Vaša knežja visokost sama pametno, goreče in milostno znala dobro izvesti.«⁷³

Nadvojvoda Ferdinand je 29. decembra 1606 Hrenovo poročilo izročil notranjeavstrijski vladi ter naročil, naj mu po praznikih predstavi mnenje tajnih svetnikov. To je notranjeavstrijska vlada podala 11. januarja 1607 in svetovala, naj se vsi najstrožje držijo odredb, ki so že bile objavljene (verjetno so s tem mišljene odredbe o konfesionalnem življenju v deželi). Maše in ne le pridige je treba obiskovati, glasno trgovsko kupčevanje ob praznikih je treba prekiniti,

⁶⁸ Primerjaj: Hren v svojem pismu piše, da je bil Melhior Pantaleon deželni pisar (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1688, str. 416–422), medtem ko August Dimitz poroča, naj bi bil Melhior prisednik deželne in dvorne pravde, deželni pisar pa naj bi bil njegov sin David Pantaleon (Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 356).

⁶⁹ *»An deme ich nun meinesthails gar nicht schuldig, dergleichen leyth auch mit ainicher geistlicher pönitzen zu bessern nicht waiss, seit sy noch nit der catholischen religion und der reformation unterworfen«* (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1688, str. 417)

⁷⁰ Jezuiti večkrat poročajo o nemških pridigah (glej *Historia annua*, str. 56).

⁷¹ Obstaja nekaj odprtih vprašanj o tem, kdo je v tem času dejansko opravljal službo kranjskega deželnega vicedoma, saj sezname navajajo, da je bil kranjski vicedom med letoma 1603 in 1614 baron Filip Cobenzl, med letoma 1614 in 1626 pa Jožef Panizoll (glej Valvasor: *Die Ehre*, 3. Band, IX. Buch, str. 82; in Klun: *Archiv*, Heft 1., str. 96–97). Vendar se v Ferdinandovi in Hrenovi korespondenci Jožef Panizoll že leta 1607 omenja kot kranjski deželni vicedom (glej Dimitz: *Urkunden*, št. 237, str. 111; št. 238, str. 111–112; št. 240, str. 112, št. 242, str. 112–113).

⁷² Po Valvasorjevem seznamu je službo deželnega upravnika med letoma 1605 in 1608 opravljal Volf Paradeiser (Valvasor: *Die Ehre*, 3. Band, IX. Buch, str. 71).

⁷³ *»..., wider solche soll ain ernstliche inquisition, obgleich nit wie in Hispanien und wällischen landen, angestellt werden, wie diesem allen E. F. Dt selbs vernunftigist und eyfrigist fürzukomben gn. woll wissen«* (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1688, str. 422).

vrata med službo božjo zapreti ter plovbo po Ljubljanici v tem času prekiniti. Vlada je ob koncu še dodala, naj se škofu vendarle namigne, naj vsaj v času večjih cerkvenih praznikov rezidira v Ljubljani. 15. maja 1607 je bil izdan ponoven sklep, da se je treba držati vseh točk januarskega mnenja.⁷⁴

Medtem ko sta graški dvor in notranjeavstrijska vlada obravnavala Hrenovo poročilo, je kranjska (proti)reformacijska komisija 3. marca 1607 pisala deželnemu upravitelju Janezu Jakobu Edlingu⁷⁵ ter prislednikom deželne pravde glede Cerkvi odtujenih posesti in jim svetovala, naj posebne primere in tožbe proti (proti)reformacijski komisiji njihovo sodišče prepusti le-tej.⁷⁶

Poseganje (proti)reformacijske komisije na področje nekdanjih cerkvenih posesti ter izgon stanovskih uradnikov, ki jih je v svojem poročilu decembra 1606 ovadil Hren, so ponovno zaostri razmere v deželi. Poteka dogodkov glede izгона stanovskih uradnikov se na podlagi znanih virov še ne da točno rekonstruirati. 20. junija 1607 je škof k sebi na zagovor poklical Melhiorja Pantaleona, prislednika deželne in dvorne pravde, ki je bil tudi deželan, ter mu ukazal, naj se v šestih tednih in treh dneh izseli iz vseh dežel nadvojvode Ferdinanda. Verjetno je škof za ta korak sicer dobil Ferdinandovo dovoljenje, vendar deželni knez, kot izvemo iz poznejših stanovskih pritožb, o izgonu ni posebej obvestil ne stanov, ne pisarja samega. Ta Hrenov korak je že tako napete odnose med stanovi in (proti)reformacijsko komisijo le še zaostri, saj je plemstvo čutilo, da tak korak krati njegove svoboščine ter jih postavlja v podrejen položaj v primerjavi s prelati, kar je bil hud udarec tudi za ponos katoliškega plemstva.⁷⁷

Povrhu vsega si je Hren leta 1607 hotel zagotoviti tudi oprostitev pristojbine tedenskega pfeniga, kar je utemeljeval z dejstvom, da ima svojo škofovsko rezidenco v Gornjem Gradu, ki je na Štajerskem. Kljub temu so stanovi sprejeli sklep, da se škof tej pristojbini ne more odtegniti, ker je deželan na Kranjskem, kjer tudi uživa svoboščine, prav tako ne nosi naslova gornjegrajskega, temveč ljubljanskega škofa, ter tudi nima sedeža v štajerskem deželnem zboru.⁷⁸

Zaradi škofovega poseganja v njihove pravice so stanovi naposled sklicali odbor, ki se je prvič sestel 10. julija 1607.⁷⁹ Sklepamo, da so se napetosti med obema stranema, po tem ko je škof poslal svoje drugo poročilo nadvojvodu, le še stopnjevale. Na zasedanju odbora je prvi nastopil Hren, rekoč, da zasedanje deželanov nima pravice soditi o škofu in deželnoknežjih ukazih, saj sam ni ravnal po svoji volji, temveč po ukazu nadvojvode, in poudaril, da je ta že pred leti naročil, naj se pred deželno in dvorno pravdo ne obravnava stvari, ki so v sklopu (proti)reformacije. Nato je predsedujoči Herbard Auersperg odvrnil, da se zadeva tiče celotne skupnosti in bi jo bilo zato dobro predložiti poverjenikom. Nakar je škof prebral še nekaj deželnoknežjih ukazov in izjavil, da je (proti)reformacija

⁷⁴ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1688, str. 422.

⁷⁵ Deželni upravitelj med letoma 1599 in 1611 (Valvasor: *Die Ehre*, 3. Band, IX. Buch, str. 76).

⁷⁶ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1703, str. 427–428.

⁷⁷ Viri o Hrenovem zaslišanju Melhiorja Pantaleona nam še niso znani. za datum zaslišanja izvemo iz stanovskega spisa, ki je nastal decembra 1607 v podporo izgnanim stanovskim uradnikom in ga je objavil Johann Loserth (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1751, str. 470–473).

⁷⁸ Regest Perizhoffa von Perizhofferja v *Carnioliae pragmaticae* ni datiran, vendar lahko sklepamo, da je do razprave o škofovem plačevanju tedenskega pfeniga prišlo marca 1607. Regest se glasi: (*»Es hat sich aber herr Bischoffe zu Laybach von der allgemein hier in Landt erforderenden wohen Pfenings gebühr exempt machen wollen, auß ursach, das er seinen Residenz nur zu Oberburg in Steuer, und nicht allhier habe, ungeacht der Schluss dachin ergangen ist, daß weillen Herr Bischoffe ein Herr und Landtmann allda in Crain ist, Er Herr deswegen alle freyheiten genüsset, sich seiner Persohn halber alß dann von dieser Gebühr nicht entziehen könne, dan Er Herr nicht Bischoffe zu Oberburg, sondern nur Bischoffe zu Laybach genent wird. Hat auch keinen sitz im Landtag in Steuer, ut modernus Celsissimus fatetur:«* (SI AS 2, 1. reg., š. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I., Prot. 8, § 72*).

⁷⁹ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 349.

do zdaj potekala po navodilih nadvojvoda.⁸⁰ Potek zasedanja odbora povzema-
mo po Augustu Dimitzu, medtem ko je pri Loserthu najti še poročilo, da je veliki
odbor na Kranjskem istega dne (10. julija 1607) sklenil, da pošlje deželnemu
knezu še en ugovor, ker naj bi (proti)reformacijska komisija prekoračila svoja
pooblastila pri izgonu stanovskih uradnikov, ki jih je ovadil Hren.⁸¹ Kot vse kaže,
je šlo za zasedanje istega, to je velikega odbora.

Tozadevno je notranjeavstrijska vlada 17. avgusta 1607 sklenila, naj se
uradnikom: Melhiorju Pantaleonu in njegovemu sinu Davidu Pantaleonu⁸² ter
Pavlu Wassermannu in Gregorju Taufererju za odhod iz dežele in plačilo de-
setega pfeniga postavi rok do konca leta 1607.⁸³ To pomeni, da vlada dejansko
ni upoštevala stanovskega ugovora zoper izgon uradnikov, temveč je škofovo
akcijo le omilila (s tem ko je datum izgona s treh tednov in treh dni podaljšala
na štiri mesece in pol).

Omeniti velja še, da je istega dne, kot je začel zasedati kranjski stanovski
odbor (10. julija 1607), nadvojvoda v Gradcu izdal odlok, s katerim je pri dežel-
nem glavarju Janezu Ulriku Eggenbergu in kranjskemu deželnemu vicedomu Jo-
žefu Panizolu⁸⁴ poizvedoval, koliko denarja je od začetka (proti)reformacije pa
dotlej pobrala kranjska (proti)reformacijska komisija z zaračunavanjem dese-
tega pfeniga tistim protestantom, ki so se odločili za odhod iz dežele, in kako je
bil le-ta porabljen.⁸⁵ Odgovor komisarjev nam še ni poznan, vendar pa jezuiti že
leta 1603 poročajo, da naj bi jim bilo obljubljeno, da bodo dobili denar, ki so ga
ob izselitvi protestanti plačali (proti)reformacijski komisiji kot deseti pfenig.⁸⁶

Odbor je zasedanje nadaljeval naslednji dan (11. julija 1607), Hrenovo
stališče sta zastopala stiški opat Jakob Reinprecht⁸⁷ in bistriški prior Avguštin
Brentius,⁸⁸ ki je bil tudi sam član (proti)reformacijske komisije, zato ga je Co-
benzel⁸⁹ pozval, naj se vzdrži glasovanja. Za potek srečanja je bilo ključno Kazia-
nerjevo⁹⁰ mnenje, dejal je namreč, da se (proti)reformacija nanaša le na vero in
ne na državne zadeve, kot to kažejo tudi deželnoknežje uredbe. Škof naj bi pre-
koračil meje svojih pooblastil in hotel pridobiti jurisdikcijo nad posvetnimi de-
želanskimi posestvi. Po odločbi kralja in nadvojvode Ferdinanda I.⁹¹ se cerkvene
posesti, ki so zapadle pod izvršbo, lahko prodajo, tako je tudi sedanji deželni
knez, nadvojvoda Ferdinand (od 1619 dalje Ferdinand II.), grofici Rozini Thurn
proti odredbi škofa Hrena dosodil štiri podložnike, ki so bili pred tem podložni
Cerkvi. Zato se lahko sklepa, tako Kazianer, da deželni knez nikoli ni hotel ukre-
pati proti deželnim svoboščinam, in ugotavlja, da imajo stanovi zadosten razlog
za pritožbo proti škofu.⁹²

⁸⁰ Prav tam, str. 349–350.

⁸¹ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1724, str. 440.

⁸² Glej Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 356.

⁸³ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1733, str. 442.

⁸⁴ Glede vprašanja, kdo je dejansko opravljal službo kranjskega deželnega vicedoma v tem času,
glej opombo 69.

⁸⁵ Dimitz: *Urkunden*, št. 237, str. 111.

⁸⁶ Jezuiti že leta 1603 poročajo: »Dobrohotnost presvetlega kneza in ustanovitelja kolegija se je
izkazala tudi v tem letu, saj je nakazal 5.000 gld. za napredovanje zidave, in sicer od denarnih
kazni in desetine odhajajočih krivovercev. Vendar tega denarja nismo mogli dobiti, zato tudi
dolga nismo plačali in pri zidavi nismo mogli kaj prida napredovati.« (*Historia annua*, str. 46).

⁸⁷ Mlinarič: *Stiška opatija*, str. 882.

⁸⁸ Mlinarič: *Kartuzija Bistra*, str. 474.

⁸⁹ Dimitz ne navaja njegovega imena, lahko sklepamo da je bil to baron Filip Cobenzl (Dimitz:
Geschichte Krains III., str. 350).

⁹⁰ Dimitz ne navaja njegovega imena, lahko sklepamo da je bil to Jurij Andrej Kazianer. To lahko
sklepamo, ker je nato januarja 1608 podpisal drugo pritožbo zoper Hrena (Dimitz: *Geschichte
Krains III.*, str. 350; Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1757, str. 474–475).

⁹¹ Sklepamo lahko, da je mišljen kralj in cesar Ferdinand I., Dimitz namreč poroča: »...*Vermögens
Consens königlicher Majestät Erzherzog Ferdinands ...*« (Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 350).

⁹² Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 350.

S Kazianarjevimi predlogom so se strinjali Volf Egg, Erazem Scheyer, Baltazar Scheyer, Danijel Gall, Sigfrid Rasp, Pečovič⁹³ ter zastopniki mest Ljubljana, Kranj in Novo mesto, ki so bili sicer naklonjeni škofu, in ga sprejeli kot sklep.⁹⁴

18. avgusta 1607 se je odbor ponovno sestal in predsedujoči baron Herbard Auersperg je spregovoril o novih Hrenovih nedovoljenih posegih, ki so se dogodili od zadnjega zasedanja. Zlasti je Auersperga razjezilo, da je hotel Hren pooblaščenec ogradnega sodišča določati, kako naj ravnajo v pravnih postopkih proti duhovščini. Poleg tega je opozoril na nedavno Hrenovo izjavo, ki jo je škof vpricho velikega števila ljudi izrekel ob kozarcu vina v Kranju. Zatrdil naj bi namreč, da ne bo legel k počitku, dokler ne bodo vsi luteranski gospodje in deželani izgnani iz dežele (to naj bi se zgodilo že v treh mesecih). Nato je Auersperg odbornikom prebral zgoraj obravnavano Hrenovo poročilo, ki ga je ta že oktobra 1604 poslal nadvojvodu in so ga plemiči zaničljivo imenovali »*Famosschrift*«. ^{95,96} Sledila je debata in deželni upravitelj Janez Jakob Edling, po veroizpovedi sicer katoličan, je izjavil, da je obžalovanja vredno, kako lahko škof nadvlada celotne deželne stanove in jih pretresa po lastni volji. Očitno je deželnega upravitelja Hrenovo poročilo nadvojvodu zelo razjezilo, kajti, kot je nadaljeval, stanovi ne smejo tiho prenašati takšnih žaljivih očitkov. Po njegovem mnenju duhovščina namerava zatreti plemstvo, zato je treba odpreti oči in to zlobno namero prehiteti. Končno je omenil še precedenčni spor glede nabora oklepni konj in dodal, da se lahko to, kar se je zgodilo njemu kot katoličanu, zgodi tudi komu izmed protestantov.^{97,98}

Nadaljeval je Kazianer, po veroizpovedi protestant, rekoč, da je na podlagi Hrenovega poročila razvidno, da si hoče podrediti deželane ter svojevoljno uvajati novosti in spremembe. V urad poverjenikov naj bi hotel imenovati po dva katoličana in po dva luterana, prilaščal naj bi si pravico izdajanja dekretov gosposki in deželanom, posegel naj bi po posvetnih posestvih deželanov ter jih protipravno razlaščal in si dovoli neprimerno govoriti. Očitno hoče škof pokatoličaniti deželane ali pa jih izgnati. Končno se je obregnil še ob Hrenov očitek veleizdaje, ki jo je škof zaradi nasprotovanja protireformaciji na loškem in blejskem gospostvu v osemdesetih letih 16. stoletja očital stanovom. Po njegovem mnenju so stanovi tedaj z orožjem v roki nastopili proti aroganci duhovščine.⁹⁹

Edlingu in Kazianerju so se pridružili ostali člani odbora: baron Nikolaj Egg, baron Volf Egg, Herbart Lamberg, Schränkler,¹⁰⁰ Erazem Schwab, Andrej Raunach, Danijel Gall, Elias Rasp, Janez Rasp, Jurij Moscon, Adam Wagen, Christoph Wagen in Jurij Baltazar Scheyer ter enoglasno sklenili, da bodo zoper škofa poslali pritožbo deželnemu knezu ter ga prosili, naj ustavi škofovo nemogoče ravnanje.¹⁰¹

Odbor je na svojem naslednjem zasedanju (23. avgusta 1607) zaslišal stanovske prokuratorje, ki so izjavili, da je škof med drugim podložnikom nekdanjih cerkvenih posesti, ki so jih stanovi postavili pod izvršbo, naročal, naj ne

⁹³ Dimitz ne navaja njegovega imena, lahko sklepamo da je bil to Anton Pečovič, ker je nato januarja 1608 podpisal drugo pritožbo zoper Hrena (Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 350; Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1757, str. 474–475).

⁹⁴ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 350.

⁹⁵ Prav tam, str. 350–351.

⁹⁶ Za »*Famosschrift*« glej Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1632, str. 375–387; in povzetek Dimitz: *Urkunden*, št. 234, str. 110–111.

⁹⁷ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 351.

⁹⁸ Do precedenčnega spora med škofom in deželnim upraviteljem glede nabora gildnih konj je prišlo 24. aprila 1607. Glej: SI AS 2, 1. reg. šk. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I.*, Prot. 9, § 4.

⁹⁹ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 351.

¹⁰⁰ Dimitz ne navaja njegovega imena, tudi v Loserthovem seznamu podpisnikov pritožbe je naveden brez imena (Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 351–352; Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1757, str. 474–475).

¹⁰¹ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 351–352.

bodo pokorni odposlancem stanov, četudi bi prišel sam deželni upravitelj, temveč naj jih odženejo s kamenjem in palicami. Danijel Raumschüssel je povedal, kaj se mu je zgodilo v zadevi nekega travnika, ki ga je dobil od gospodov Gallov z Rožeka (Rudolphseck), ki so travnik imeli pred tem v lasti že petindevetdeset let. Moravški župnik Filip Wassermann je ta travnik imel za cerkveno premoženje, in ko je hotel Raumschüssel pobrati seno, je dal Wasserman divje zvoniti v cerkvenem stolpu, nakar se je zbralo približno sto kmetov in se na silo polastilo sena. Podobno zgodbo je povedal Kazianer, in sicer glede desetine, ki je bila sto petdeset let v lasti Lambergov in jim jo je odvzela (proti)reformacijska komisija, vendar je nato nadvojvoda ukazal desetino vrniti Lambergovim dedičem. Temu navkljub je župnik na Dovjem Filip Mercina s prižnice oznanil, da naj bi desetine ne dali Lambergovim dedičem, ampak naj bi njihove pobiralce pregnali in kamenjali do smrti, za to pa naj bi bil odgovoren škof. Prisotni člani odbora so sklenili te incidente v posebni spomenici sporočiti deželnemu knezu.^{102,103}

Vendar so stanovi, zlasti plemstvo, ukrepali dalje. Hrenovi očitki zločina razžalitve veličanstva, ki jih je plemstvu naprtil v svojem poročilu oktobra 1604, so kajpada izzvali burno reakcijo stanov. August Dimitz opozarja, da je bil stanovski odgovor, čeprav odločen, nekoliko pozen, saj se je zgodil šele avgusta in nato ponovno decembra 1607, ko je nastala druga različica stanovske pritožbe, kar je le dve leti po tem, ko je Hren nadvojvodu poslal svoje poročilo.¹⁰⁴ Vendar lahko sklepamo, da vsebina Hrenove »*Famosschrift*«¹⁰⁵ stanovom do tedaj niti ni bila poznana, temu sklepu v prid govori začudenje in jeza, ki jo je le-ta sprožila med plemstvom, tudi katoliškim, ko jo je predsednik stanovskega odbora, baron Herbard Auersperg, na seji odbora, 18. avgusta 1607, javno prebral.¹⁰⁵ Možno bi bilo, da so podrobnosti iz korespondence med škofom in graškim dvorom do stanov pricurjale z zamudo, saj je Hren 7. decembra 1606,¹⁰⁶ dobrih osem mesecev pred sklicem avgustovskega odbora leta 1607, nadvojvodu poslal novo poročilo, ki je bilo omenjeno že zgoraj, a se na seji stanovskega odbora sploh ni omenjalo, čeprav Hren v njem poziva k protireformaciji v vrstah deželnih uradnikov, kar se je ravno v tem času tudi dogajalo.

Na zasedanju odbora, 3. decembra 1607, so stanovi ponovno obravnavali svoje pritožbe, sklenjene avgusta, nato pa je deželni upravitelj Janez Jakob Edling izjavil, da člani stanov zaradi svoje časti ne morejo več sedeti poleg škofa Hrena, dokler ta svojih obtožb na njihov račun, ki jih je podal v svojem pismu oktobra 1604, ne podkrepi z dokazi ali stanovom ne dá zadoščenja. Omenjeno naj se sporoči tudi apostolskemu nunciju v Gradec. Škof je bil potemtakem izključen iz vseh zasedanj deželnega zbora in drugih stanovskih teles, dokler stanovi ne dobijo zadoščenja za njegove žalitve.¹⁰⁷ Ponovno so poslali pritožbo deželnemu knezu, katere besedilo je v oziru na avgustvosko različico malce spremenjeno (sama decembrska pritožba je tema naslednjega poglavja).¹⁰⁸ August Dimitz poroča, da naj bi pritožbo, ki je bila namenjena deželnemu knezu, podpisalo 32 deželanov, Loserth pa jih poimensko našteje 44 – seznam podpisnikov je obravnavan pozneje v prispevku.¹⁰⁹ Poleg tega se je viteški stan še posebej pritožil na

¹⁰² Prav tam, str. 352.

¹⁰³ Pritožbo zoper škofa Hrena, ki je nastala na avgustovskih zasedanjih stanovskega odbora, je objavil Johann Loserth leta 1907 (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1734, str. 443–458).

¹⁰⁴ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 353.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 350–351.

¹⁰⁶ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1688, str. 416–422.

¹⁰⁷ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 353; Turk: Tomaž Hren, str. 8.

¹⁰⁸ Primerjaj Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1734, str. 443–458 in SI AS 1073, št. 237, II–67r (*Quarela Statuum Carniolae contra Episcopum Labacensem No. II.*).

¹⁰⁹ Primerjaj Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 353 in Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1757, str. 474–475.

državnem zboru v Regensburgu,¹¹⁰ vendar nam morebitna pisna pritožba, ki naj bi jo Kranjci naslovili na državni zbor, še ni znana.

Poleg tega so se stanovi decembra 1607 ukvarjali še s pritožbo zoper izgon Melhiorja Pantaleona, v sklopu teh prizadevanj sta decembra nastala še dva dokumenta brez točne datacije. V svoji prvi razpravi stanovi opozarjajo na krivico, ki se s tem godi tako izgnanemu kot vsem stanovom. Sklicujoč se na nadvojvodova določila glede (proti)reformacije za Štajersko stanovi poudarjajo, da se slednji ne nanašajo na deželane in njihove družine, temveč le na njihova zemljiška gospostva, ter na meščane, tržane in podložnike. Očitno so se stanovi soočili tudi z očitki, da so Pantaleonu podelili deželanstvo šele pred kratkim, z namenom, da bi preprečili njegov izgon. Stanovi zato poudarjajo, da je bil stanovski pisar med deželane sprejet že pred šestimi leti,¹¹¹ s čimer stanovi niso zagrešili nikakršnega prejudica zoper knežjo oblast, temveč so se le poslužili svoje stare svoboščine. Izgon bo po stanovskem mnenju vrgel slabo luč na deželo v tujini, oslabil oskrbo Vojne krajine in celo otežil cesarjeva pogajanja za državno pomoč. Na koncu deželani zagotavljajo, da je bil Pantaleon vseskozi pošten in da bo deželni knez, če ga bo dal še enkrat zaslišati »nesumljivim« osebam, bodisi iz vrst duhovščine ali posvetnih ljudi, ugotovil, da ni nikakršnega razloga za njegov izgon.¹¹²

Kot prilogo spisu o Melhiorju Pantaleonu so deželani v dvanajstih točkah sestavili seznam »absurdov«, ki jih je zagrešil škof Hren. V njih so večinoma povzeli navedbe iz zgornjega spisa, opaziti je, da je plemstvo izgon občutilo kot napad na svoj stan, pravice in ne nazadnje na svojo čast. Še zlasti jih je prizadelo dejstvo, da je deželni knez izgon zaupal škofu, ne da bi o tem obvestil stanove. Tu je še enkrat stopil v ospredje konflikt med plemstvom, tako protestantskim kot katoliškim, in prelati. V deveti točki tako deželani poudarjajo, da deželni knezi iz Avstrijske hiše nikdar niso imeli navade, da bi državne ter tako pomembne zadeve, kot so izgoni deželanov, zaupali škofom (takšna praksa naj ne bi bila tudi drugod). Zadnja – dvanajsta točka – se za razliko od ostalih ne nanaša na škofa, temveč neposredno na deželnega kneza in (proti)reformacijo.¹¹³ Kranjski stanovi med drugim sporočajo Ferdinandu:

»..., če se Vaša Visokost splošno milostno odloči in ima za pametno, da v svojih deželah ne bo trpelo nobenega evangeličanskega deželana, temveč [da te] odstrani in da Vaša Visokost, kot vladajoči gospod in deželni knez [to odredi] z rednim generalnim naznanilom in da se zato postavi primeren rok ter ne tako nenadno kot to počne gospod škof, potemtakem bodo Kranjci spoštljivi ter to težko breme potrpežljivo nosili skupaj z drugimi dežalami. Vendar naj se jih pred tem odveže zaobljube in naj dobijo deželnoknežja spričevala, da so razen vere, v kateri se zoper deželnega kneza niso nikoli pregrešili, sicer v političnih zadevah vedno opravili in izvršili vse, kar se spodobi za pokorne deželane in naj se upošteva, da so se pokorni deželani od davnih časov do sedaj za varovanje meje ter dežel, ki ležijo za njo in za ohranitev gospoda in deželnega kneza, kot tudi njegove žene, otrok ter celotnega imetja, za zelo hvalevredno Avstrijsko hišo postavili na razpolago in žrtvovali svojo kri ter celotno premoženje, dostikrat so plačevali dolgove svojega gospoda, tako da so naravnost obubožali. Ker deželani in njihovi ob izgonu nimajo potrebne popotnice in svojega [premoženja] ne morejo prodati, je zato upati, da bodo zavoljo svoje zvestobe in zgledega služenja smeli umreti v svoji domovini ter poleg prejšnjih dobili še več svoboščin, ne

¹¹⁰ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 353.

¹¹¹ Omenjeno drži, po tabeli, ki jo je sestavil Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, je Pantaleon kranjsko deželanstvo prejel 12. januarja 1601 (Schiviz von Schivizhoffen: *Der Adel*, str. 499).

¹¹² Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1751, str. 468–470.

¹¹³ Prav tam, št. 1752, str. 470–473.

pa da se jim jemlje tiste svoboščine, ki so jih njihovi predniki [pri]dobili z imetjem in krvjo. Tako se hočejo [kranjski deželani] skupaj in poleg drugih dveh dežel potrpežljivo izkazati in nositi naloženi križ, sodbo ali so to za Avstrijsko hišo zaslužili, pa bodo prepustili ukazom vsemogočnega Boga.»¹¹⁴

Stanovi so deželnega kneza torej hoteli opomniti na svojo zvesto službo. Kakšen je bil epilog izгона stanovskih uradnikov protestantske vere na podlagi zdaj znanih virov, ne vemo. Dimitz navaja, da je bil Melhior Pantaleon v tem času že tako star in betežen, da ga je bilo treba na zasedanja deželne in dvorne pravde v deželno hišo prinesiti na stolu. Stanovi so si na vso moč prizadevali, da bi smel ostati v deželi, zato so zanj, kot tudi za druge, ki jim je grozil izgon, skušali doseči podaljšanje roka za izgon. Dimitz še navaja, da so bili še leta 1609 vsi prisledniki deželne pravde protestanti ter da je celo deželni knez miril škofa, češ da v deželi ni na voljo dovolj katoliških prislednikov.¹¹⁵

Prvi deželnoknežji odgovor na svoje avgustovske in decembrske pritožbe so stanovi dobili šele marca 1608. Nadvojvoda se je takrat mudil na državnem zboru v Regensburgu¹¹⁶ in je v pismu z dne 7. marca 1608 zapisal, da mu nesporazum med obema stranema ni ljub, in dodal, da se o zadevi lahko dokončno odloči le po natančnem poizvedovanju. Stanovom je še naznanil, da ne more odobravati, da so škofa tako ostro izključili iz zasedanj deželnega zbora. Škofiji na deželnem zboru namreč pripada glas, zato izključitev škofa po nadvojvodovem mnenju pomeni prejudic. Zato deželni knez naroča stanovom, naj Hrenovo izključitev prekličejo do njegovega končnega odloka.¹¹⁷

Na poziv nadvojvode Ferdinanda je Hren na stanovske pritožbe odgovoril 30. julija 1608 in zavrnil vse očitke.¹¹⁸ Josip Turk poroča, da Hrenov odgovor na

¹¹⁴ »..., wann sich I. D^t universaliter gn. entschlüssen und für rathsam befinden, in iren landen kein evangelischen landman zu dulden, sondern hinwegzuschaffen, und das solches von I. D^t als regierenden herren und landsfürsten durch ordenliche generalintimation und gebung ainer zimblischen frist und nit so abruptim, wie von dem herren bischof beschehen, vogt, so dann sein die von crain uhrbiettig, dergleichen schwäre purd mit und neben den andern landen geduldig zu tragen, doch das sie vorher irer glüb erlassen und landtsfürstliche kundtschafften haben, das sie ausser der religion, in dero sie sich auch gegen ieren herren und landtsfürsten nie vergriffen, sonsten in politicis alles das gelaist und volzogen haben, was gehorsamen landleuthen gebüerth, und hindangesetzt, das die gehorsambiste landtschafft von undencklichen zeiten hero zu behüet der granitzen und der darhinder ligende lande zu erhaltung des herren und landtsfürsten, dann auch ierer weib, khündt, haab und guet, jer bluedt und gantzes vermögen auf und zum des hochlöblichen hauss Österreich nutz gesetzt, dargeben und irer herrn schulden zum öftermalen zahlt, sich auch also endtplest, das die landtleut mit dem ierigen bey der ausschaffung nit die notturfftige zehrung haben, noch das jerig verkauffen oder versilbern mögen und also wol gehofft, ierer threu und ansechlichen dienst willen in ierem vaterlandt zu sterben und über die vorig noch mehrere freyheit zu erlangen, als das man inen die, welche iere voreltern mit guet und bluet bekhomen, nemen solle, so wellen sie doch wie die gehorsamen mit und neben den andern zweyen landen geduldig ergeben und das zuegemuete creutz tragen, das überig aber, ob sie solches alles umb das haus Österreich verdient, gott dem almechtigen bevelchen und haimbstellen.« (Loserth: Akten Ferdinand II., Band II., št. 1752, str. 473).

¹¹⁵ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 356–357.

¹¹⁶ Nadvojvoda se je udeležil državnega zbora v Regensburgu, ki je trajal do 3. maja 1608 (Parker: *The Thirty Years*, str. xx).

¹¹⁷ Loserthov regist se glasi: »Erzherzog Ferdinand II. an die vom Herren- und Ritterstande in Krain: Antwort auf ihre Beschwerde gegen den Bischof Thomas von Laibach wegen dessen im Oktober 1604 eingebrachter Schrift, durch die er wider sie exzediert haben soll, so daß sie in den Landtagssessionen ihn nicht dulden wollen, so lange er seine Anwürfe wider sie nicht beweisen habe; der Mißverstand zwischen beiden sei ihm nicht lieb. Er könne sich aber erst nach genauer Erkundigung resolvieren. Daß sie den Bischof so stracks von den Sessionen ausschließen, könne schon deshalb nicht gebilligt werden, weil es dem Bistume, das in dem Sitzungen sein gebührendes Votum hat, zum Präjudiz gereichen, sie auch ihrer eigenen Sache Kläger und Richter sein würden. Mit der Ausschließung ist bis zur endlichen Resolution innezuhalten. Regensburg, 1608 März 7.« (Loserth: Akten Ferdinand II., Band II., št 1759, str. 475–476).

¹¹⁸ Turk: Tomaž Hren, str. 7–8.

žalost še ni bil objavljen, da pa se hrani v avstrijski nacionalni knjižnici na Dunaju. Hren naj bi v njem protestantsko pritožbo imenoval »*Calumnioschrift*« ter zavrnil vse njene očitke.¹¹⁹

August Dimitz omenja Ferdinandovo resolucijo z dne 17. avgusta 1608, ki pa ni nikjer objavljena, ter povzema, da deželni knez ni imel resnega namena odpraviti Hrenovih kršitev, saj je v resoluciji stanovom pojasnjeno, da so bile njihove pritožbe dane (proti)reformacijski komisiji v odločitev.¹²⁰

Spor med stanovi in škofom pa naj bi bil dokončno, vsaj pravno, razrešen z deželnoknežjo resolucijo, ki je nastala dobro leto po Hrenovi izključitvi iz deželnega zbora, 24. decembra 1608.¹²¹ Nadvojvoda Ferdinand je v pismu gospodom in vitezom na Kranjskem sporočil, da po zaslišanju škofa in pregledu drugih poročil o sporu, ki je nastal med njimi zaradi nesporazuma, ukazuje, naj se vse zmote in razgrete tožbe odpravi, kar pomeni, da je bil škof tudi uradno ponovno sprejet na vsa stanovska in deželnozborska zasedanja. Škofu pa je deželni knez zaukazal primerno brzdanje.¹²²

Tudi ko se je spor po deželnoknežji intervenciji vsaj na videz polegel, so napetosti ostale. Poleg tega pa je (proti)reformacijo izvajal tudi nadvojvoda Ferdinand sam in tako krepil svojo politično moč.¹²³ Leta 1608 je deželni knez jezuite izvzel izpod deželne sodne oblasti in jih podredil neposredno notranjeavstrijski vladi, kar je sprožilo veliko negodovanje stanov. Ti so se proti jezuitski pravni izvzetosti večkrat pritožili, tako v letih 1608 in 1610,¹²⁴ ko so v pritožbi med drugim zapisali, da k pravni eksemptnosti težijo tudi nekateri drugi duhovniki ter kot primer navedli ljubljanskega škofa Hrena.¹²⁵

Leta 1609 je Hren ponovno odprl še eno od nerešenih vprašanj v okviru (proti)reformacije, namreč izročitev protestantskih knjig, ki so bile še vedno spravljene v deželni hiši v Ljubljani. O tej zadevi je ljubljanski škof 2. februarja 1609 pisal nadvojvodu in ga prosil, naj poverjenikom izda ukaz za izročitev knjig. Hren je v pismu poudarjal, da si komisija za izročitev stanovske knjižnice prizadeva že vse od svojega nastanka leta 1601, našteval deželnoknežje odredbe glede protestantskih knjig, ki so jih poverjeniki zaobšli, in spomnil na to, kako so v Gradcu že ob začetku protireformacije po nadvojvodovem ukazu prepovedane knjige iz deželne hiše prepeljali v poslopje graškega kolegija. Po škofovi oceni sta bili v kranjski deželni hiši v Ljubljani spravljene vsaj dve skrinji, v katerih naj bi bilo več tisoč nekatoških Biblij, postil, katekizmov in drugih protestantskih knjig. Škof svetuje nadvojvodu, naj njemu in kranjskemu vicedomu ob zaključku naslednjega deželnega zbora izda ukaz, po katerem bosta lahko končno zaplenila stanovsko knjižnico.¹²⁶ Hren je za nadvojvoda istega dne sestavil tudi poročilo, v katerem je svaril, da se stanovskim uradnikom, tudi tistim, ki so prestopili v katoliško vero, ne dá zaupati, saj se kljub temu da se v javnosti razglašajo za katoličane, njihova prava narava pokaže ob vprašanju Cerkvi odvzetih posesti. Zdi se mu tudi zaskrbljujoče, da se številni izogibajo (proti)reformaciji tako da se umikajo na razne kraje in računajo na prirojeno

¹¹⁹ Turk citira naslednjo signaturo: »št. 7250, fol. 112–136« (Turk: Tomaž Hren, str. 8).

¹²⁰ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 352–353.

¹²¹ Turk: Tomaž Hren, str. 8.

¹²² Loserthov regest se glasi: »*Ferdinand II. an die vom Ritterstande und die weltlichen Landsleute in Krain: Nach Einvernahme des Bischofs und anderer Berichte über den zwischen ihnen und diesem entstandenen Streit, der aus Mißverständnis herrühre, ordne er kraft landesfürstlicher Autorität an, daß alle zwischen ihnen vorgefallenen Irrungen und hitzigen Klagen aufgehoben werden. Auch dem Bischof sei gebührende Moderation anbefohlen. Graz, 1608 Dezember 24.*« (Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1771, str. 480).

¹²³ Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 357–358.

¹²⁴ Glej Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1762, 1769, 1921.

¹²⁵ Rajšp: Jezuiti, str. 271.

¹²⁶ Dimitz: *Urkunden*, št. 244, str. 113–114; Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1775, str. 487–489.

popustljivost in dobroto deželnega kneza, ki jo je, po Hrenovem mnenju, nadvojvoda Ferdinand v veliki meri pokazal s tem, ko je Melhiorju in Davidu Pantaleonu, Gregorju Taufererju in Pavlu Wassermannu milostno dajal odloge. Nato je spregovoril o dogajanju pred ograjnim sodiščem in o Pantaleonovi družini, ki se ni pripravljena spreobrniti. Škof na koncu poudari, da sicer noče posegati v pristojnosti deželnega kneza, a bi bil po njegovem mnenju izgon takih oseb koristen tako za katoličane kot za nove spreobrnjence. Tega poročila kranjski deželni vicedom ni hotel podpisati,¹²⁷ kar kaže na to, da se je spor med vicedomom in škofom še nadaljeval.

Nato pa je škof 3. februarja 1609 sestavil še poročilo o nekaterih pravnih postopkih, ki po njegovem mnenju sodijo pod jurisdikcijo (proti)reformacijske komisije, vendar so prišli pred dvorno in deželno pravdo. Po njegovem mnenju je ključno poslanstvo (proti)reformacije, da cerkvam, beneficijem in župnijam vrne odvzeto posestvo in se sklicuje na deželnoknežjo inštrukcijo (proti)reformacijskim komisarjem, ki je bila izdana že ob ustanovitvi komisije. Dalje je škof podrobno opisal odprte pravde z raznimi plemiškimi rodbinami in poudaril, da (proti)reformacijska komisija ni posegla v zadeve deželne pravde, temveč obratno. Hrena je zlasti skrbel postopek pred ograjnim sodiščem, ki ga je zoper njega sprožil Jožef Pregl. Škof je pričakoval, da bo sodišče razsodilo proti njemu, saj so vsi prisedniki protestanti, in je zato deželnemu knezu svetoval, naj ograjnemu sodišču ukaže, da se v to zadevo ne vmešava.¹²⁸ Na Hrenova poročila je Ferdinand odgovoril s pismom škofu in vicedomu (14. februarja 1609, v sedmih točkah).¹²⁹ Deželnemu knezu je bilo nedopustno, da so imeli nekateri plemiči, ki niso bili deželani na Kranjskem, na svojih domovih protestantske učitelje za svoje otroke in so pri tem početju uživali zaščito deželnega upravnika, barona Herbarda Auersperga.¹³⁰ Kršitelje naj se popiše in njihova imena naj se sporoči nadvojvodu. Z razrešitvijo deželnega upravnika naj se zaenkrat počaka, saj za to službo trenutno še ni dovolj kvalificirane katoliške osebe, vendar naj se ima to zadevo pred očmi in naj se jo kakor hitro mogoče izvrši. Škof naj delokroga (proti)reformacijske komisije ne razširja preveč in naj ne posega v uradne postopke sodišč, zaradi česar se pritožujejo stanovi. Deželni knez je začuden, da se nekateri deželnoknežji uradniki neradi udeležujejo dela v okviru (proti)reformacije. Nadvojvoda ukazuje vicedomu, naj se izkaže kot voljan in naj k temu navaja tudi svoje službene kolege. Andreju Katzianerju naj se pusti štiri podložnike, ki so nekaj pripadali beneficiju v Lescah, ne glede na vračanje cerkvenih posesti. Zaradi napredovanja skupne blaginje in katoliške vere bi bilo koristno, da bi nekatoliške prisednike odstranili z njihovih mest in nanje postavili sposobne katoliške osebe, ker pa trenutno še ni na voljo dovolj takšnih oseb, naj se s tem zaenkrat počaka na primeren čas. (Proti)reformacijski komisarji naj se podajo v deželno hišo in naj od poverjenikov s tem deželnoknežjim ukazom dosežejo, da izročijo »sektaške« knjige. Katarini Schwab naj se pusti posest nad dvema podložnikoma, ki sta bila že pred tridesetimi leti odvzeta Cerkvi in zaradi katerih je v pravnem sporu z župnikom pri sv. Martinu in cerkvenim ključarjem. Spor naj se napoti na redno sodišče.¹³¹ Kljub temu da je deželnoknežje pismo škofu in vicedomu vsebovalo eksplicitno navodilo, naj pri poverjenikih dosežeta izročitev protestantskih knjig, ki so spravljene v deželni hiši, do tega ni prišlo vse do leta 1616, ko je nadvojvoda Ferdinand sam obiskal kranjsko prestolnico in ukazal izročitev.¹³² Še zadnjih šest protestantskih knjig so stanovi jezuitom

¹²⁷ Dimitz: Urkunden, št. 243, str. 113.

¹²⁸ Prav tam, št. 245, str. 114–116.

¹²⁹ Ferdinandovo pismo je v povzetku objavil August Dimitz (Dimitz: Urkunden, št. 247, str. 116).

¹³⁰ Med letoma 1608 in 1618 je to službo opravljal XXIV. deželni upravnik, baron Herbart Auersperg (Valvasor: *Die Ehre*, 3. Band, IX. Buch, str. 71).

¹³¹ Dimitz: Urkunden, št. 247, str. 116.

¹³² Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 364.

izročili šele leta 1617, od teh so jih nekaj sežgali, nekaj pa spravili v jezuitskem kolegiju.^{133,134}

16. februarja 1609 so kranjski deželni stanovi sprejeli sklep, da se deželni zbor ne bo zbral, dokler nadvojvoda ne reši stanovskih pritožb.¹³⁵ Prav tako se je zgodilo, da se številni cerkveni in posvetni deželani niso hoteli udeležiti deželnega zbora in je posledično na sejah ostalo le majhno število deželanov, ki so sklenili, da se tistim deželanom, ki se nočejo udeleževati posvetovanj, za kazen celo leto ne bo izstavilo nobene sodbe.¹³⁶ Junija so štajerski, koroški in kranjski stanovi, ki so jih verjetno spodbudili uspehi njihovih stanovskih in konfesionalnih kolegov na Ogrskem, v Avstriji in deželah češke krone, pri nadvojvodu Ferdinandu vložili ponovno prošnjo za versko svobodo.¹³⁷ Ker v treh mesecih stanovi niso dobili deželnoknežjega odgovora, so Kranjci septembra 1609 ponovno prosili deželnega kneza, naj notranjeavstrijska vlada preneha klicati deželane na zagovor v Gradec, saj je to v nasprotju z deželnimi svoboščinami,¹³⁸ poleg

¹³³ *Historia annua*, str. 80.

¹³⁴ Protestantaska knjižnica kranjskih deželnih stanov je bila dolgo časa predmet spora stanov in škofa Hrena kot vodje (proti)reformacijske komisije. Luka Vidmar dokazuje, da so stanovi svojo knjižnico jeseni 1598 iz svojega duhovnega središča – cerkve sv. Elizabete s stanovsko šolo – prenesli v deželno hišo, še preden je cerkev 1. novembra 1598 zasedel Hren (glej Vidmar: Požiga, str. 207; Dimitz: Urkunden, št. 176, str. 97–98). Poleg tega so stanovi v času naj-intenzivnejšega dela (proti)reformacijske komisije med letoma 1598 in 1601 odkupovali knjige od pregnanih predikantov, tak primer je bila knjižnica Felicijana Trubarja, ter sprejemali knjige, ki so jih pred (proti)reformacijsko komisijo reševali protestantski meščani (Vidmar: Požiga, str. 207–208). Nato so leta 1604 stanovi del svoje knjižnice skušali v sodih skrivoma pretihotapiti na Nemško, vendar je pošiljko prestregel kranjski vicedom Filip Cobenzl. Zasežene knjige je (proti)reformacijska komisija izročila jezuitom, ki so jih shranili v svojem kolegiju (*Historia annua*, str. 47). Preostanek stanovske knjižnice je ostal v deželni hiši in naj bi po Hrenovih ocenah obsegal več tisoč knjig, shranjenih v dveh skrinjah (glej Dimitz: Urkunden, št. 244, str. 113–114; Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1775, str. 487–489), medtem ko je ljubljanski župan protestantske knjige, ki so bile spravljene v mestni hiši, istega leta 1604 izročil jezuitom, da so jih ti delno sežgali, delno pa shranili v kolegiju (*Historia annua*, str. 47). Kljub Hrenovim prizadevanjem in deželnoknežjim uredbam stanovski poverjeniki preostanka stanovske knjižnice niso hoteli izročiti (proti)reformacijski komisiji. Glede izročitve stanovske knjižnice je Hrenu leta 1614, ob njegovem imenovanju za notranjeavstrijskega namestnika, pisal tudi apostolski nuncij iz Gradca, vendar so kranjski stanovi zahteve ponovno zavrnili. (Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 364). Nato je deželni knez 23. junija 1615 od deželnega glavarja Janeza Ulrika Eggenberga zahteval, da stanovi izročijo protestantske knjige, vendar tudi ta poziv očitno ni zalegel (Simoniti: Med knjigami, str. 28). Do izročitve knjig je prišlo šele leta 1616, ko je Ljubljano osebno obiskal nadvojvoda Ferdinand (Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 364). Primož Simoniti omenja, da je bil 10. decembra 1616 izdan ponoven ukaz, naj stanovi knjige iz deželne hiše izročijo v vicedomski urad (Simoniti: Med knjigami, str. 28). Verjetno so stanovi tokrat popustili in knjige izročili v »Fištamijo« in ne v jezuitski kolegij. Naslednje leto, leta 1617, jezuiti v svojem letopisu poročajo: »V tem letu so iz deželne hiše odstranili tudi preostalih šest krivoverskih knjig, ki so bile tam že dalj časa skrite. Nekaj so jih odstopili kolegiju, druge so končale na grmadi. Podobne knjige so odvzeli naši mnogim v mestu.« (*Historia annua*, str. 80). Jezuitski anali za leto 1616, ko je očitno prišlo do izročitve glavnega dela stanovske knjižnice, ne poročajo, da bi kolegij dobil knjige od stanov, temveč da so »... praznoverske spise obenem s krivoverskimi knjigami in Lutrovimi biblijami ...« v kolegij prinašali jezuitski dijaki, Poleg tega omenijo, da jih je v tem letu dvakrat obiskal nadvojvoda Ferdinand (*Historia annua*, str. 78). Primoža Simoniti navaja in poda dokaze, da je Hren del fonda zaplenjene stanovske knjižnice spravil v Gornji Grad, kjer je ustanovil knjižnico (Simoniti: Med knjigami, str. 24–25; 28). Potek izročitve in usoda stanovske knjižnice ostajata zavita v tančico skrivnosti. Na podlagi znanih dejstev lahko sklepamo, da so stanovi pozimi leta 1616 in 1617 svojo knjižnico izročili v vicedomski urad, nato pa so en del dobili jezuiti, drugega pa je Hren odpeljal v Gornji Grad, verjetno so pred tem naredili selekcijo in nekatere knjige sežgali.

¹³⁵ »Schluss unter 16. Ferfuarii 1609. daß man nicht ehe zum Landtag greiffen wolle, bis der Landtsfürst die Landts Gravamina nicht gnädigist erledige.« (SI AS 2, 1. reg, šk. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I.*, Prot. 8, § 64).

¹³⁶ Dimitz: Urkunden, št. 248, str. 116.

¹³⁷ Gruden: *Zgodovina*, str. 841.

¹³⁸ SI AS 2, 1. reg, šk. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I.*, Prot. 9, § 25.

tega so stanovi sestavili poseben odbor 12 članov iz vrst deželanov, ki je bil pristojen za reševanje konfesionalnih vprašanj. V odboru, sestavljenem 7. septembra 1609, so sedeli: baron Ditrih Auersperg, baron Nikolaj Egg, Volf Ditrih Lamberg, Janez Viljem Schnitzenbaum, Erazem Scheyer, Oton Henrik Wernegk, Jurij Raubar, Janez Moschkon, Janez Sigfrid Rasp z Ostrega vrha pri Podgradu, Volf Engelbreht Schranckler z Doba, Anton Pečovič z Lanšpreža in Janez Pelzhofer s Češenika.¹³⁹ V pooblastilu odbornikom so deželni stanovi tožili nad (proti) reformacijo, ki je močno prizadela deželo in jim odvzela šole in bogoslužje, kar je bilo za stanove še zlasti boleče. Sklicujoč se na določila bruške pacifikacije iz leta 1578 stanovi sklicujejo omenjeni odbor ter deželnega kneza, ki mu zvesto služijo, prosijo, da bi smeli svobodo bogoslužja uživati kot v času pred začetkom (proti)reformacije.¹⁴⁰

Aktivnosti pričujočega odbora bi bile dobra tema za posebno raziskavo. Nadvojvoda je na prošnjo treh dežel odgovoril z zgoraj omenjeno resolucijo 8. decembra 1609 in odklonil vse stanovske prošnje.¹⁴¹ Hren pa je istega dne iz Gornjega Grada deželnemu knezu poslal novo poročilo o napredku (proti)reformacije na Kranjskem,¹⁴² v katerem poroča, da je od Ljubljancev zahteval spovedne in obhajilne listke, ki jih je nato oddala večina meščanov, tisti, ki pa tega niso storili, pa so bili po večini odsotni ali od spovednikov niso dobili listkov. Predikanti naj bi se ponovno vtihotapili na Dolenjsko, zakar je škof k sebi poklical deželnoknežjega svetnika Jožefa Posorta in skupaj sta poslala odredbo vsem arhidiakonom na Kranjskem, tako oglejske kot ljubljanske jurisdikcije, naj bodo oprezni za predikanti in njihovimi privrženci ter naj jih s sodno pomočjo primejo. Nato omeni primer Kroke, tam naj bi do prikritega protestantskega bogoslužja prihajalo pri Štefanu Juršinu, vendar bo škof v tej zadevi počakal, da se v Ljubljano vrne deželni vicedom. Škof je na seji dvorne veče (12. novembra) zahteval izročitev protestantskih knjig in naročil, naj se določene stanovske uradnike, ki so sumljivi v verskih zadevah, pošlje na zaslišanje pred (proti)reformacijsko komisijo. Tozadevni deželnoknežji ukaz¹⁴³ je dal škof prebrati deželnemu upravniku, baronu Herbardu Auerspergu,¹⁴⁴ in njegovemu svaku Andreju Kazianerju. Kot dalje poroča Hren, je v zadevi župnije Sora, ki jo ima v zakupu Jakob Schreiber, on sam od Jožefa Pregla¹⁴⁵ dobil poziv, naj se zgledi pred deželno pravdo. Razlog za poziv so po njegovem mnenju tri hube v Nadgorici (Nadgoritz), ki so včasih pripadale kaplaniji v Puštalu in jih je pred več leti računovodja kranjskih deželnih stanov Jurij Märkl odvil kaplaniji (zaradi davčnega zaostanka 9 goldinarjev). Hren pravi, da ga Pregl pred sodišče kliče ne kot deželana in škofa, temveč kot deželnoknežjega (proti)reformacijskega komisarja, kar po njegovem mnenju sodi le pred deželnega kneza, stanovsko sodišče lahko Hrena obravnava le kot deželana in ne kot deželnoknežjega komisarja. Ob koncu poročila se škof vrne k tej temi, rekoč, da bi bilo ne zanj osebno, temveč za nadvojvodo kot vladarja, žaljivo in ponižujoče, če bi stanovska sodišča na zaslišanja klicala deželnoknežje (proti)reformacijske komisarje. Zato poziva Ferdinanda, naj ustavi vse postopke pred deželnim upravnikom, upraviteljem in ograjnim sodiščem, ki se nanašajo na zadeve (proti)reformacije. Dne 12. novembra 1609 naj bi Hren od stanov dobil odgovor glede svojih zadev. Vojni tajnik Fabijan Kir-

¹³⁹ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1805, str. 510–512.

¹⁴⁰ Prav tam, št. 1805, str. 510–512.

¹⁴¹ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1840, str. 542; Dimitz: *Geschichte Krains III.*, str. 361; Gruđen: *Zgodovina*, str. 841.

¹⁴² Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1841, str. 544–548.

¹⁴³ Omenjeni deželnoknežji ukaz nam še ni znan, Hren poroča, da naj bi bil izdan 14. februarja.

¹⁴⁴ Službo deželnega upravnika je med letoma 1608 in 1618 opravljal baron Herbard Auersperg (Valvasor: *Die Ehre*, 3. Band, IX. Buch, str. 71).

¹⁴⁵ Hren ne pojasni, kakšno službo je opravljal Jožef Pregl, lahko sklepamo, da je deloval v sklopu dvorne pravde.

chperger mu je namreč sporočil, da so stanovi deželnemu knezu skupaj s svojimi štajerskimi in koroškimi kolegi poslali izčrpno poročilo, zato naj škof počaka na deželnoknežjo resolucijo (do te je dejansko prišlo istega dne, kot je Hren sestavil svoje poročilo – 8. decembra 1609 –, Ferdinand pa je z njo zavrnil vse stanovske prošnje). Škof še omeni, da so baroni Schnitzenbaumi župniji Ig pri Ljubljani odvzeli več posesti in da naj bi ponovno prihajalo do protestantskega bogoslužja v Ljubljani.¹⁴⁶

Naslednje leto, leta 1610, so se stanovi zapletli še v spor z deželnim glavarjem Janezom Ulrikom Eggenbergom in mu očitali, da ne ščiti njihovih interesov. Spor se je končal s stanovskim opravičevanjem.¹⁴⁷ Kranjski deželni stanovi so 28. aprila 1611 prispevali 2.000 goldinarjev za gradnjo jezuitske cerkve,¹⁴⁸ kar kaže na očitno izboljšanje odnosov med stanovi in Družbo Jezusovo, ki so si bili zaradi pravne eksemptnosti v laseh še pred slabim letom, ali pa na stanovsko popuščanje pritiskom od zgoraj, ki se v notici sicer ne omenjajo.

Leta 1613 so se ponovno zaostriili odnosi na relaciji dvor – deželni zbor. Sama vsebina spora bi si zaslužila natančnejšo raziskavo na podlagi deželnozbornskih in registraturnih protokolov, vendar se bomo tu omejili na lapidarne notice v Perizhofferjevem priročniku, ki kljub vsemu prinašajo pomembne informacije o Hrenovi politični drži v nastali situaciji. 23. maja 1613 je bil sklican deželni odbor, katerega sklic je ukazal deželni knez in ne deželni zbor.¹⁴⁹ Dalje Perizhoffer poroča, da je nadvojvoda Ferdinand tega leta sklep deželnega zbora izsilil, ne da bi pred tem rešil stanovska *gravamina*.¹⁵⁰ Sklep deželnega zbora je nato deželni upravnik in predsednik odbora poverjenikov, baron Herbard Auersperg,¹⁵¹ prebral zbranim odbornikom iz vseh štirih stanov.¹⁵² Odprlo se je vprašanje, ali pomeni tak izsiljen sklep prejudic za deželne stanove.¹⁵³ Nakar je škof Hren izrazil svoje mnenje, rekoč, da se deželni zbor in odbor razlikujeta v tem, da se deželni zbor skliče enkrat letno, da stanovi na njem odobrijo davke, odbor pa takrat ko se pripeti kaj nujnega, vendar tudi tedaj odbor ne more privoliti v denarna sredstva za kneza. Dalje svetuje Hren, naj se držijo starih navad, deželni zbor naj ostane deželni zbor, odbor pa odbor; deželnemu knezu naj odborniki torej sporočijo, da razen v deželnem zboru stanovi finančnih sredstev ne morejo odobriti, zlasti ker je pričujoče srečanje odbor.¹⁵⁴ V razpravo so se vključili še deželni upravitelj, baron Jurij Kazianer,¹⁵⁵ »gospod Barbo«,¹⁵⁶ »gospod prejemnik« in Janez Jakob Edling. Očitno so deželnoknežje zahteve tokrat res grobo posegle v stanovske svoboščine, saj so člani odbora zelo hitro našli konsenz, odborniki iz vseh stanov so po poročanju *Carnioliae pragmaticae*

¹⁴⁶ Loserth: *Akten Ferdinand II., Band II.*, št. 1841, str. 544–548.

¹⁴⁷ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I.*, Prot. 9, § 41–42; Košir: *Stanovska uprava*, str. 68.

¹⁴⁸ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 4.

¹⁴⁹ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 20.

¹⁵⁰ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 22.

¹⁵¹ Herbard Auersperg je to službo opraljal med letoma 1608 in 1618. Valvasor poroča: »XXIV. *Herbart (oder Herbert) Freyherr von Aursperg.*« (Valvasor: *Die Ehre, 3. Band, IX. Buch*, str. 71).

¹⁵² SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 21.

¹⁵³ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 22.

¹⁵⁴ Dobesedno: »Worauf Herr Bischoff seine meinung eröffnet hat, dicendo: Zwischen den Landtag, und ausschuss ist dieser unterschied: ein Landtag geschicht im Jahr nur einmahl, und wird von denen Löblichen ständen hierdurch die jährliche bewilligung ausgemachet, die ausschuss geschehen, wan etwan ein gähes, und sehr wihtiges fürfahlet, und würdet in denen ausschuss nichtes, wohl aber in dem Landtag bewilliget, ein Landtag bleibt ein Landtag, und ein ausschuss auch, man solte dan bey dem alten modo bleiben, und dem Landt Fürsten berichten, daß man ausser den Landtag ein mehrers nicht bewilligen könne, zumahl diese Zusammenkunfft nur ausschuss ist.« (SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 23).

¹⁵⁵ Baron Jurij Kazianer (*Georg Kazianer*) je bil po Valvasorju 51. deželni upravitelj. (Valvasor, *Die Ehre, 3. Band, IX. Buch*, str. 76).

¹⁵⁶ Vir ne navaja imena.

soglasno sklenili, da ne nameravajo spreminjati ničesar, kar je pred tem sprejel deželni zbor, ter da bodo, v primeru da bi deželni knez na to zavrnitev odgovoril s takojšnjim ponovnim razpisom deželnega zbora, glasovali proti privolitvi.¹⁵⁷ Končni sklepi odbornikov so bili, da v odboru ne more priti do privolitve in da odbor brez dovoljenja stanov tudi ne more ničesar skleniti ter da deželni knez brez privolitve deželnih stanov ne more samovoljno razpustiti deželnega zbora. Kot eno od utemeljitev za to odborniki navajajo, da je deželnozbornska davčna odobritev prostovoljni dar, ki temelji na dogovoru med deželnim knezom in stanovni, dogovor pa terja konsenz obeh strani.¹⁵⁸ Deželni knez je očitno hotel, da mu deželni odbor privoli denarna sredstva za novačenje vojakov, ki ga Perizhoffer prav tako omenja (10. junij 1613). Očitno so stanovi dovolili novačenje žolnirjev v deželi, vendar poudarjali, da ima nadzor nad tem deželni glavar.¹⁵⁹ Sicer podrobnosti o vsebini in razpletu spora ostajajo odprto vprašanje. Hren se v tem primeru pokaže v drugačni luči, saj se je jasno postavil na stran stanovske avtonomije, proti deželnoknežjemu izsiljevanju. Kljub dejstvu, da je v deželnem zboru paktiral s predstvaniki mest in trgov ter tako oblikoval deželnemu knezu naklonjeno katoliško stranko, ni pozabil deželnega domoljubja.

V drugem desetletju 17. stoletja je očitno prišlo do počasne konsolidacije notranjepolitičnih razmer na Kranjskem, verjetno se je tudi spor stanov s Hrenom nekoliko polegel, kar dokazuje dejstvo, da so stanovi Hrenu ob njegovem imenovanju za notranjeavstrijskega namestnika v Gradcu podarili lepo darilo.¹⁶⁰ Poleg tega pa določeno normalizacijo medkonfesionalnih odnosov v deželi nazorno prikazuje citat iz jezuitskega letopisa za leto 1615, ko jezuiti poročajo o dobrotnikih, ki so prispevali denar za gradnjo nove jezuitske cerkve v Ljubljani:

»Med njimi [donatorji] so na prvem mestu preslavni deželni stanovi, od katerih se jih sicer večina ne strinja z našo vero, vendar so nam tako naklonjeni, da so nam za zidavo iz skupne blagajne soglasno prispevali 3.450 gld. in se nam ob svoji radodarnosti še prijazno opravičevali, češ da niso mogli biti bolj odprtih rok, ker jih je v to prisilil prazen javni erar, ki so ga izčrpale vojne in drugi nujni izdatki.«¹⁶¹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

- ☉ SI AS 2, Deželni stanovi na Kranjskem, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I.*
- ☉ SI AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 237, II–67r, *Quarela Statuum Carniolae contra Episcopum Labacensem No. II.*
- ☉ SI AS 1097, Zbirka normalij, *Cesarski patenti 1620–1700*, št. 110 (Dunaj, 1628, 8. avgust).

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

- ☉ NŠAL, ŠAL I., fasc. 16.

¹⁵⁷ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 23.

¹⁵⁸ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 24.

¹⁵⁹ »Wann eine Werbung der Soldaten dieser Landtschafft dem LandtsFürsten verstattet ist, so hat herr Landtshaubtmann das Dirrectorin darüber 10. Junij 1613.« (SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica, Pars I.*, Prot. 10, § 25).

¹⁶⁰ SI AS 2, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae Pragmatica, Pars I.*, Prot. 11, § 3.

¹⁶¹ *Historia annua*, str. 75.

OBJAVLJENI VIRI

Dimitz, August: Urkunden zur Geschichte der Reformation in Krain aus den Jahren 1540 bis 1634. V: *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain XXII* (1867), str. 43–124.

Klun, Vinko Ferari: *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain. Heft 1*. Laibach: Historischer Verein für Krain, 1852.

Loserth, Johann: *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II. Teil 2.: Von der Auflösung des Protestantischen Schul- und Kirchenministeriums bis zum Tode Ferdinands II. 1600-1637. Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen. Diplomataria et Acta; Band 60*. Wien: In Kommission bei Alfred Hölder, 1907.

Societas Jesu Collegium Labacense: *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis = Letopis ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove: (1596–1691)*. Prevod: Marija Kizina (ur: France Baraga). Ljubljana: Družina, 2003.

LITERATURA

Blaznik, Pavle: Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803). Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

Burkhardt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.

Die Kaiser: 1200 Jahre europäische Geschichte (ur: Gerhard Hartmann, Karl R. Schmith et al.). Wiesbaden: Marix, 2006.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. 2. Band. Vom Regierungs Antritte Erzherzog Karls in Innerösterreich (1564) bis auf das Ende der französischen Herrschaft in Illyrien (1813)*. Laibach: Ignaz von Kleinmayr & Fedor Bamberg, 1876.

Dolinar, France M.: Die Bemühungen des Laibacher Bischofs Tomaž Hren und eine Kirchenunion. V: *Die Oesterreichische Militaergrenze: Geschichte und Auswirkungen* (ur: Gerhard Ernst). *Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts; Band. 8*. Regensburg: Regensburger Osteuropainstitut, 1982, str. 25–29.

Dolinar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.

Dolinar, France M.: Prizadevanje ljubljanskega škofa Tomaža Hrena za zedinjenje s pravoslavniimi Uskoki. V: *Bogoslovni vestnik* 41 (1981), št. 1, str. 56–60.

Dolinar, France M.: Politische Rekatholisierung und katholische Reform in Innerösterreich am Beispiel des Laibacher Bischofs Tomaž Hren (1597/99-1630). V: *Primus Truber 1508-1586: der slowenische Reformator und Württemberg* (ur: Sönke Lorenz, Anton Schindling in Wilfried Setzler). Stuttgart: W. Kohlhammer, 2011, str. 341–351.

Dolinar, France M.: Tomaž Hren (1560–1630). V: *Dom in svet* 8 (1995), str. 215–223.

Dolinar, France M.: Die Gegenreformation in Innerösterreich und das Schicksal der Protestanten. V: *Primus Truber 1508–1598: Der slowenische Reformator und Württemberg* (ur: Sönke Lorenz, Anton Schindling in Wilfried Setzler). Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2011, str. 327–340.

Erbe, Michael: *Die frühe Neuzeit*. Stuttgart: Kohlhammer, 2007.

Gornik, Franc: *Zgodovina blejske župnije*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda, Del I*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.

Grdina, Igor: Do »fine moke 00« mletu Trubarjevo vprašanje. V: *Stati inu obstatu* 6 (2006), št. 3–4, str. 202–236.

Grdina, Igor: Hrenov odnos do protestantov. V: *Hrenov simpozij v Rimu* (ur: Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1998 (Simpoziji v Rimu; 15), str. 229–245.

Hudelja, Niko: *Nemško-slovenski zgodovinski glosar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.

Jerše, Sašo: Glaube, Hoffnung, Herrschaft: Die »imaginaires politiques« Innerösterreichs im Zeitalter des religiös-politischen Konflikts. V: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 121. Band, Teilband 2. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2013, str. 352–577.

Jerše, Sašo: Vera, upanje, oblast: O notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj. V: *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 67–103.

Kampmann, Christoph: *Europa und das Reich im Dreißigjährigen Krieg: Geschichte eines europäischen Konflikts*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2008.

Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 (ur. France M. Dolinar et al.). Klagenfurt; Ljubljana; Wien: Hermagoras = Mohorjeva; Graz; Wien; Köln: Styria, 1994.

Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1988.

Melik, Vasilij: Hren v slovenskem zgodovinopisju. V: *Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1998 (Simpoziji v Rimu; 15), str. 375–381.

Mlinarič, Jože: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.

Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.

Nared, Andrej: Sezname kranjskega plemstva in kranjskih deželnih stanov. V: *Arhivi* 28 (2005), št. 2, str. 313–334.

Parker, Geoffrey: *The Thirty Yers' War*. London and New York: Routledge, 1997.

Pörtner, Regina: *The counter-reformation in Central Europe: Styria 1580-1630*. Oxford: Clarendon Press, 2003.

Press, Volker: Matthias (1612–1619). V: *Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918* (ur. Anton Schindling, Walter Ziegler). München: Beck, 1990, str. 112–124.

Press, Volker: Rudolf II. (1576–1612). V: *Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918* (ur. Anton Schindling, Walter Ziegler). München: Beck, 1990, str. 99–111.

Rajhman, Jože in Cevc, Emilijan: Tomaž Hren. V: *Enciklopedija Slovenije* 4 (ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 50–51.

Rajšp, Vincenc: Jezuiti in protestantizem na Slovenskem. V: *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597-1997) – Zbornik razprav*. (ur. Vincenc Rajšp). *Redovništvo na Slovenskem* 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 269–277.

Simoniti, Primož: Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice. V: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1974, str. 17–48.

Schich, Winfried: Universalgeschichte in Stichworten. V: *Propyläen Weltgeschichte. Band 7. Von der Reformation zur Revolution* (ur. Golo Mann, August Nitschke). Frankfurt am Main, Berlin: Propyläen Verlag, 1986, str. 631–679.

Schizwiz von Schivizhoffen: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krains*. Görz: Goriška tiskarna A. Gabršček, 1905.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stanonik, Marija: Škof Tomaž Hren v slovenskem leposlovju. V: *Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1998 (Simpoziji v Rimu; 15), str. 347–374.

Šega, Judita in Golec, Boris: Münchenska zakladna najdba: škofjeloški slovenski razglas iz leta 1590. V: *Loški razgledi* 55 (2008), str. 173–190.

Turk, Josip: *Tomaž Hren: Ponatis iz Bogoslovnega vestnika Letnik VIII. Razprave V*. Ljubljana: Bogoslovna akademija, 1928.

Valvasor, Janez Vajkard: Čast in slava vojvodine Kranjske. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2014.

Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.

Vidmar, Luka: *Ljubljana kot novi Rim: Akademija operozov in baročna Italija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2013.

Vidmar, Luka: Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: med zgodovino in mitom. V: *Kronika* 61 (2013), št. 2, str. 189–216.

Zwitter, Žiga: Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630). V: *Zgodovinski časopis* 67 (2013), št. 3/4, str. 306–389.

INTERNET

NRSS: *Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja*. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/nrss:nrss/VIEW/> (3.2.2015).

Turk, Josip: Hren, Tomaž (1560–1630). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/> (3.2.2014).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.41)"15/1780":27-78

Prejeto: 4. 5. 2015

Zanimivosti iz delovanja predjožefinskih bratovščin na slovenskem Štajerskem

MATJAŽ AMBROŽIČ

docent, dr. cerkvene zgodovine, duhovnik, znanstveni sodelavec,
Teološka fakulteta UL, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI-1001 Ljubljana
e-pošta: matjaz.ambrozic1@guest.arnes.si; matjaz.ambrozic@teof.uni-lj.si

Izvleček

Predjožefinske bratovščine na slovenskem Štajerskem so predstavljale pomembno obliko verskega, karitativnega, gospodarskega in umetnostnega udejstvovanja vernikov. Bile so verske organizacije tedanje civilne družbe in večinoma niso bile stanovsko izključujoče, saj so bili njihovi udje običajno iz vrst obeh spolov in vseh stanov. Duhovno so oblikovale posameznika, mu nudile duhovno oporo v vsakdanjem življenju in mu zagotavljale srečno večnost. Vplivale so na duhovni utrip župnij. Nameni, cilji in dejavnosti so bili opredeljeni v statutih in pravilih ter različnih papeških dokumentih. Duhovna plat delovanja je imela prednost pred gospodarsko, ki pa je bila vseeno zelo razvita. Pravzaprav je šlo pri bratovščinah za preplet gmotnega in duhovnega, saj so z umnim gospodarjenjem prišle do potrebnih sredstev za podpiranje svojega duhovnega in karitativnega poslanstva.

Abstract

INTERESTING FACTS ABOUT THE PRE-JOSEPHIAN CONFRATERNITIES IN SLOVENIAN STYRIA

In Slovenian Styria, pre-Josephian confraternities represented an important means through which believers became involved in religious, charitable, economic, and artistic affairs of the time. They were religious institutions of the then civil society. For the most part, such confraternities were not exclusive in regard to social strata and included members of both genders coming from all layers of society. Spiritually, they shaped an individual, provided him with spiritual support in his everyday life, and ensured his blissful eternity. They also contributed to the spiritual pulse of the parishes. Their purpose, goals, and activities were set down in statutes, regulations, and various papal documents. Although predominantly focused on spirituality, their efforts in matters of economy were still considerable. In fact, confraternities were a mix of material and spiritual, clever managing of business providing them with enough financial means for their spiritual and charitable missions.

Ključne besede:

bratovščine,
slovenska
Štajerska,
odpustki, letni
obračuni,
jožefinske
reforme

Key-words:

confraternities,
Slovenian Styria,
indulgences,
yearly accounts,
Josephian
reforms

Življenje in dejavnosti bratovščin v župnijah različnih škofij

Bratovščine v župnijah salzburške nadškofije med Muro in Dravo

Precej podrobno življenje bratovščin¹ na Ptuju in v njegovi okolici popisujejo vizitacijski zapisniki iz zadnjih desetletij pred njihovo ukinitvijo. Vizitacijo je 9. maja 1740 zaključil ptujski nadžupnik in dekan Frančišek Ignacij grof pl. Inzaghi.² Vizitacijo je leta 1742 opravil Frančišek Filip grof pl. Inzaghi.³ Vizitacijo leta 1755 je 17. decembra zaključil ptujski nadžupnik in dekan Frančišek Ignacij grof pl. Inzaghi.⁴ Vizitacijo leta 1770 je 23. januarja 1771 zaključil ptujski zakristan Leopold Volkmer.⁵ Vizitacijo leta 1773 je 25. avgusta zaključil ptujski nadžupnik in dekan Gregorij Jožef Plochl.⁶ Vizitacijo leta 1780 je 5. septembra zaključil ptujski nadžupnik in dekan Gregorij Jožef Plochl.⁷ Vizitacijo leta 1783 je 24. februarja 1784 zaključil ptujski nadžupnik in dekan Gregorij Jožef Plochl.⁸

Ptujska bratovščina sv. Rešnjega telesa je bila ustanovljena v prvi polovici 15. stoletja, omenja pa se leta 1512, prav tako leta 1513. Njena dejavnost je verjetno zamrla v obdobju protestantizma. Naslovni praznik in bratovščino je ponovno potrdil papež Aleksander VII. leta 1656 z bulo,⁹ ki je bila uničena v požaru pred letom 1740, a je bila ponovno izstavljena za časa papeža Benedikta XIV. leta 1741. V skladu s statutom je bratovščina imela naslednje dejavnosti. Ob četrtek so udje obhajali péto sv. mašo s popoldanskimi litanijami pred izpostavljenim Najsvetejšim. Na prvo nedeljo v mesecu so pripravili procesijo okoli cerkve ob veliki udeležbi udov. Dvakrat letno je bilo spovedovanje, in sicer na veliki četrtek in na drugo nedeljo v osmini praznika sv. Rešnjega telesa, ko so udje prejeli tudi sv. obhajilo. Po naročilu (indultu) prevzvišene ordinarija nadškofa Maksimilijana Gandolfa pl. Künburga iz leta 1678 je bil ves mesec avgust posvečen večni molitvi (adoraciji) Najsvetejšega, ki je krepila pobožnost sobratov in sester. Udje so pri svojem sprejemu in vsakoletnem vpisu dvignili razpored molitvenih ur za imenovani mesec. Odpustki, tikajoči se bratovščine, so se upoštevali in so bili razglašeni. Za ude bratovščine je bil ob četrtek in v osmini praznika vernih rajnih (po 2. novembru) za sedemletje privilegiran veliki oltar sv. Jurija v moči bule papeža Benedikta XIV., datirane 28. aprila 1741. Sekovski škof Leopold Ernest pl. Firmian jo je potrdil kot generalni vikar salzburškega nadškofa 18. julija istega leta. Tudi leta 1770 je v vizitaciji omenjeno, da je bil ob četrtek za bratovščino privilegiran veliki oltar. Bratovščinska pravila niso vedno brali javno, saj jih je vsak sobrat imel natisnjena; namreč odpustke in sv. opravila bratovščine. Ob običajnem času so jih med letom javno razglasili *ex cathedra*. Prazniki in odpustki so se oznanjali.¹⁰

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Vloga in pomen cerkvenih bratovščin v likovni umetnosti novega veka na Slovenskem* (Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, J6-5563, 2013–2016).

² SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 70.

³ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 146.

⁴ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Protocollum Visitationis 1755, str. 59.

⁵ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Protocollum Visitationis 1770, str. 93.

⁶ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Protocollum Visitationis 1773, str. 61.

⁷ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Protocollum Visitationis 1780, str. 49.

⁸ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Protocollum Visitationis 1783, str. 43.

⁹ Kadar bratovščine niso mogle dokazati kanonično potrjenega izvora, se jim s strani Svetega sedeža niso podeljevali odpustki in privilegiji. Običajno so se podeljevali z apostolskim brevom, ki je bil pečaten s papeškim »ribičevim prstanom«, na katerem je bila podoba sv. Petra, ki v čolnu lovi ribe. Vizitatorji so *breve* preprosto poistovetili z *bulo*, kar pa ni isto. Zaradi skladnosti z izvirnimi zapisi bomo izraz *bula* mestoma uporabljali tudi v našem besedilu.

¹⁰ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 3, 11.

Leta 1770 je bil predstojnik bratovščine (*praefectus congregationis*) Frančišek Ksaver Tholl.

Dohodke je bratovščina prejela od vinograda in mlina, zapuščin in miloščine ter prostovoljnih darov, ki jih je upravljal ključar. Najprej sta letne obračune podpisovala nadžupnik in mestni svet na magistratu, kar pa je bilo ukinjeno zaradi nepravilnosti s strani magistrata. Blagajno in njene ključke je namreč hranil ključar, ki pa je bil odvisen le od magistrata – mestne občine. Običajno je bil to kar senior magistrata. Ok. leta 1735 je pregled blagajniških poslov prevzela cesarska komisija, da je bila cerkev bolje preskrbljena. Cerkev in bratovščinski obračuni so se od takrat naprej vodili ločeno. Ključka od blagajne sta imela dekan in ključar, ki je bil hkrati tudi ključar cerkve. Bratovščina je za mestnega učitelja prispevala 9 fl. 30 kr.¹¹

Ptujska bratovščina (konfederacija) sv. Dizme je bila ustanovljena leta 1739. Najprej je bil četrti ptujski kaplan obenem tudi kaplan te bratovščine. Leta 1742 je bil to Andrej Spreizer, ki je dohodke prejel od vinograda, od kapitala v vrednosti 1000 fl.¹² in od prostih sv. maš. Imel je tudi lasten dom pri pokopališču. Medtem ko so prvi trije kaplani imeli hrano v župnišču, si jo je on moral zagotoviti sam. Leta 1755 je bilo pri šestem kaplanu Antonu Glavaču omenjeno, da je bil beneficiat sv. Dizme, leta 1770 pa je bil to Jurij Faijenz. Bratovščinski oltar sv. Dizme je bil privilegirani ob smrti in vpisu ter pri opravljanju 100 sv. maš. Leta 1770 je bratovščina štela 100 mož in prav toliko žensk. Vsakdo od njih je po smrti moškega oziroma ženskega uda moral darovati za en mašni namen. Zaradi teh 100 sv. maš je papež Benedikt XIV. privilegiral omenjeni oltar. Bratovščinska opravila so se natančno opravljala v skladu s statutom. Prvi del dohodkov je bil v kapitalu, ki je bil naložen deloma pri deželi, deloma pa pri mestu. Tem dohodkom so se pridruževali tudi prostovoljni darovi. Drugi del dohodkov so predstavljali letni prispevki sobratov in miloščina. Letni obračun se je delal v skladu z vladnimi predpisi v župnišču v navzočnosti mestnega sodnika in nadžupnika, ki je pri podpisu imel prednost. Blagajna in letni obračuni so se hranili v župnišču. Ključke sta imela nadžupnik in ključar.¹³

V (župnijskem) vikariatu sv. Marjeta niže Ptuja [Gorišnica] je delovala bratovščina sv. Fabijana in Sebastijana. Odpustke ji je podelil Sveti sedež, prvotna bula pa se je izgubila med prenovo cerkve. Običajni odpustki so se redno oznanjali in upoštevali. Bili so združeni s privilegiranim, a sprva še ne posvečenim oltarjem sv. Fabijana in Sebastijana. Zadnjič so bili obnovljeni leta 1736 in poslani v potrditev pisarni prevzvišenega generalnega vikarja – sekovskega škofa Jakoba Ernesta pl. Lichtensteina. Ker dokumenti niso bili vrnjeni, se odpustki poslej niso oznanjali. Vizitator je zato leta 1742 naročil, naj za odpustke bratovščina pridobi novo bulo, saj je bila prejšnja verjetno dana za sedemletje in je njena veljavnost pretekla. Toda to se ni zgodilo. Leta 1755 je namreč v vizitaciji omenjeno, da so bili vsi oltarji posvečeni, a nobeden od njih ni bil privilegirani. Apostolski sedež je odpustke, vezane na privilegirani bratovščinski oltar, z bulo obnovil šele leta 1765, sekovski škof Jožef Filip pl. Spaur pa jih je zatem potrdil. Leta 1770 je kot privilegirani omenjen tudi veliki oltar, prav tako pa tudi bratovščinski oltar sv. Fabijana in Sebastijana v osmini praznika vernih duš in vsako sredo. Popolni odpustki so se podeljevali za ude na naslovni praznik 20. januarja, na dan vpisa in smrti (smrtno nevarnosti). Na praznik zavetnikov je bratovščina imela slovesno sv. mašo, ob kvatrnih nedeljah pa sv. mašo za

¹¹ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 10–11; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 3, 11; Protocollum Visitationis 1755, str. 57; Protocollum Visitationis 1770, str. 85; Inventarium 1783.

¹² Predvidevamo, da je šlo za 4 % letne obresti v višini 40 fl.

¹³ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, Protocollum Visitationis 1770, str. 85; Inventarium 1783.

pokojne sobrate in sestre. Ob tej priložnosti so obhodili pokopališče, opravili libero in prošnje pri kostnici, vsak ud pa je zmolil tri očenaše in zdrave Marije. Leta 1770, 1773 in 1780 je dodatno omenjeno, da so udje za obvarovanje pred kugo vsak dan morali zmoliti tri očenaše in zdrave Marije. Bratovščinska pravila se niso brala javno *ex cathedra*, ampak so se pogosto razlagala med letom. Leta 1770 je posebej omenjeno, da so se *ex cathedra* brala ob vpisu udov, na kvatrne nedelje in na naslovni praznik bratovščine, ko so se sešli vsi njeni udje in jih je nanje opomnil predstojnik. Bratovščina je pohvalno cvetela. Dohodke je prejela od vinograda, miloščine, letne udnine 3 kr in ofrov. Leta 1780 so pri dohodkih omenjene le obresti od 110 fl, ki so bili naloženi pri deželi, in prostovoljni darovi. Blagajna in letni obračuni so bili ločeni od cerkvenih. Hranila sta jih vikar in ključar, ki je bil obenem tudi cerkveni ključar.¹⁴

V ptujskem vikariatu sv. Ožbalta je bila dejavna bratovščina sv. Valentina. Z večno bulo ji je 1. januarja 1701 papež Klemen XI. podelil popolne odpustke v osmini praznika sv. Valentina za vse vernike, 4. januarja 1706 pa jih je skupaj s pravili potrdil prevzvišeni generalni vikar, sekovski škof Frančišek Anton pl. Wagensberg. Popolni odpustki so se udom podeljevali na naslovni praznik 14. februarja, na dan vpisa in smrti. Bratovščina je leta 1740 dokaj dobro cvetela. Običajni odpustki so se oznanjali in upoštevali. Bratovščina je imela svoj privilegiran in posvečen oltar sv. Valentina v moči bule papeža Klemena XII., datirane 21. januarja 1733. Že 5. marca jo je potrdil prevzvišeni sekovski škof Jakob Ernst pl. Lichtenstein. Tudi pri tej bratovščini se pravila niso brala *ex cathedra*, so se pa pogosto razlagala med letom, zlasti pri vpisu in na naslovni praznik, kar je storil predstojnik. Leta 1742 je vizitator ukazal, naj se bratovščinski odpustki in pravila redno oznanjajo.

Leta 1773 sta bili izdani dve buli, od katerih je prva (za odpustke) veljala za sedemletje, druga (za privilegiran oltar) pa za večno. Oltar sv. Valentina je bil posvečen in za ude privilegiran vsak ponedeljek. Na naslovni praznik je bratovščina imela slovesno sv. opravilo, na posamezne kvatrne nedelje (procesijo z Najsvetejšim) obhod na pokopališču in péto sv. mašo za žive, v ponedeljek pa zasebno sv. mašo za mrtve ude. V skladu z bratovščinskim statutom so morali udje zmoliti vsak dan na čast sv. Valentinu očenaš in zdravo Marijo, na posamezne mesece pa za umrle ude po pet. Leta 1783 je v vizitaciji omenjeno, da so udje morali vsak dan zmoliti tri, na posamezne mesece pa pet očenašev in zdravih Marij. Za udnino so letno položili 3 kr. Bratovščinske dohodke so prinašali miloščina in prostovoljni darovi, ki so leta 1780 in leta 1783 omenjeni kot edini vir dohodkov. Blagajna in letni obračuni so bili ločeni od cerkvenih. Ključ sta hranila (župnijski) vikar in ključar, ki je bil najprej tudi cerkveni ključar, leta 1770 pa se omenja le kot bratovščinski. Naj kot zanimivost omenimo, da je letni obračun ob predsedovanju nadžupnika dekana podpisal imetnik ptujskega gradu kot ud bratovščine in ne kot njen odvetnik.¹⁵

Pri Sv. Rupertu v Slovenskih goricah [Voličina] je delovala bratovščina sv. Antona Padovanskega. 1. aprila 1734 ji je popolne odpustke podelil papež Klemen XII. Skupaj s pravili jih je potrdil 10. septembra istega leta sekovski škof Jakob Ernest pl. Lichtenstein. Podeljevali so se na naslovni praznik in ob vpisu ter smrti udov. Udje bratovščine so odpustke upoštevali. Tudi ta bratovščina je imela neposvečen oltar, ki je bil za ude privilegiran ob torkih s

¹⁴ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 27; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 142; Protocollum Visitationis 1755, str. 10; Protocollum Visitationis 1770, str. 25; Protocollum Visitationis 1773, str. 58; Protocollum Visitationis 1780, str. 37.

¹⁵ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 35–36; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 39; Protocollum Visitationis 1755, str. 47; Protocollum Visitationis 1770, str. 9; Protocollum Visitationis 1773, str. 48; Protocollum Visitationis 1780, str. 44; Protocollum Visitationis 1783, str. 38.

papeško bulo Benedikta XIV., izdano 9. februarja 1742. Sekovski škof Leopold Ernest pl. Firmian jo je potrdil 18. maja istega leta. Leta 1755 oltar ni omenjen kot privilegirani, pač pa se njegova privilegirana na podlagi »večne bule« ponovno omenja leta 1770 in leta 1773. Slovesna bogoslužja je bratovščina obhajala v skladu s statutom na naslovni praznik (13. junija) in ob kvatrnih nedeljah, ko je bila péta sv. maša za žive sobrate in sestre, ob torkih pa za umrle sobrate in sestre z rekviemom in libero ter obhodom pokopališča. Vsak torek so sobratje in sestre morali zmoliti pet očenašev in zdravih Marij skupaj z apostolsko vero (ali pa namesto nje hvalnico *Salve Regina*). Za udnino so letno položili 3 kr. Bratovščinska pravila so se brala na naslovni praznik javno *ex cathedra*, pogosto pa so se ponavljala tudi čez leto. Leta 1773 je zapisano, da so se brala ob novem vpisu; ob naslovnem prazniku, ko se je k shodu zbrala večina udov, pa jih je nanje opozoril predstojnik. Oznanjali so se tudi odpustki. Dohodke je bratovščina prejela od miloščin, pobožnih zupnic in obresti od nekoliko krav. Leta 1770 so kot vir dohodkov omenjeni le prostovoljni darovi, leta 1773 in leta 1780 pa miloščina in prostovoljni darovi. Blagajna in letni obračuni so bili ločeni od cerkvenih. Ključa od blagajne (skrinjice) sta hranila (župnijski) vikar in ključar. Ljudje so se leta 1742 pritoževali nad župnikom Henrikom Jožefom Freyem, da si je prisvajal denar od cerkve in bratovščine in naj bi vrh vsega napravil še za 400 fl dolgov, kar pa se po pregledu ni izkazalo za resnično.¹⁶

V (župnijskem) vikariatu Sv. Urbana [Destrnik] je delovala bratovščina duš v vicah. Ustanovljena je bila 16. januarja 1733, ko je bila datirana bula papeža Klemenca XII., s katero so bili bratovščini podeljeni tudi popolni odpustki, s pravili in statutom, kar je pozneje potrdil sekovski škof Jakob Ernest pl. Lichtenstein. V skladu s statutom je bratovščina naslovni praznik obhajala na tretjo nedeljo po prazniku vseh svetih. Na posamezne kvatre so se darovale sv. maše za žive in mrtve sobrate. Člani so morali vsak dan zmoliti očenaš in zdravo Marijo z odpevom *Daj jim večni pokoj*. Bratovščina je leta 1740 lepo cvetela. Udje so lahko prejeli popolni odpustek na naslovni praznik, ob vpisu in ob smrti. Bratovščina je imela neposvečen oltar sv. Križa, ki je bil sprva privilegirani ob petkih, na praznik vernih duš in v osmini omenjenega praznika. Bulo o večnem privilegiju je 24. aprila 1742 izdal papež Benedikt XIV. Leta 1755 je omenjeno, da so se popolni odpustki podeljevali na naslovni praznik in na dan vpisa ter smrti. Oltar naj v tistem času ne bi bil privilegirani. Verjetno je šlo za napako pri zapisu vizitatorja, ki nakazuje, da odpustki niso bili obnovljeni. Vizitacije iz let 1770, 1773, 1780 in 1783 ponovno omenjajo, da je bila bula obnovljena in potrjena od ordinarija. Po novem je bratovščina obhajala naslovni praznik na nedeljo *Exaudi* (6. velikonočna nedelja) v osmini praznika Gospodovega vnebohoda, kar glede na njen naslov ni logično. Popolni odpustki so se podeljevali na naslovni praznik in na dan vpisa ter smrti udov. Bratovščina je imela slovesno sv. mašo na naslovni praznik, na vsako drugo nedeljo v mesecu, kakor tudi na kvatrne nedelje, ko se je péta sv. maša darovala za umrle sobrate in sestre, zaključila pa z obhodom pokopališča, med katerim so peli libero in prošnje pri kostnici. Udje so pri tem morali zmoliti očenaš in zdravo Marijo za pokojne ude. Po smrti posameznega uda se je za njegovo dušo darovala sv. maša, udje pa so za njen pokoj zmolili tri očenaše in zdrave Marije.

Čez leto so se pri bratovščinskih bogoslužjih *ex cathedra* (javno) pogosto brali statut in pravila, zasebno pa pri vpisu. Leta 1780 in prav tako leta 1783 je omenjeno, da so se pravila brala ob ponovnem vpisu, ponovila pa so se ob

¹⁶ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, *Relatio Visitationis 1740*, str. 46; *Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742*, str. 59; *Protocollum Visitationis 1755*, str. 29; *Protocollum Visitationis 1770*, str. 49; *Protocollum Visitationis 1773*, str. 9; *Protocollum Visitationis 1780*, str. 17; *Protocollum Visitationis 1783*, str. 18.

množičnem shodu na naslovni praznik, ko so bili udje opomnjeni k njihovemu izpolnjevanju. Vsak vpisani ud je bil dnevno zavezan zmoliti tri očenaše in zdrave Marije za duše umrlih. Redno so se oznanjali tudi odpustki. Dohodke je bratovščina najprej prejela od vinograda (v obdobju med leti 1755–1783 se jih več ne omenja), miloščine, ki so jo letno položili in svobodno darovali bratje in sestre, ter od ofrov. Letna udnina je znašala 3 kr. Blagajna in letni obračuni so bili ločeni od cerkvenih. Ključa od blagajne (skrinjice) sta hranila (župnijski) vikar in ključar.¹⁷

Bratovščina sv. Lucije je delovala pri podružnični cerkvi sv. Bolfenka v Slovenskih goricah, ki je pozneje postala lokalijska in župnijska in se jo prvič omenja leta 1740. Slovesna bogoslužja je bratovščina obhajala na naslovni praznik, na posamezne kvatrne dneve pa v skladu s statutom po eno sv. mašo za umrle sobrate in sosesre. Vpisani udje so morali vsak dan zmoliti tri očenaše in zdrave Marije. Za letno udnino so položili 3 kr.

Tudi ta bratovščina je leta 1740 in 1755 lepo cvetela. Popolni odpustek, podeljen 24. aprila 1742 od papeža Benedikta XIV. za sedemletje in potrjen s strani prevzvišenega, so udje lahko prejeli na naslovni praznik in na dan vpisa ter smrti. Istega dne je papež privilegiral tudi oltar sv. Lucije, ki pa ni bil posvečen in se je na njem moralo maševati na portatilu. Leta 1755 je vizitator zapisal, da je bila bula pogubljena v nesrečnem požaru in da je bil Sveti sedež nedavno zaprosen za novo. Bratovščinska pravila so se *ex cathedra* čez leto brala ob shodih. Tudi dohodki te bratovščine so izvirali le iz miloščine in prostovoljnih darov. Blagajna je bila ločena od cerkvene. Njen ključ sta hranila vikar (župnik) in župnijski ključar. Letni obračun, ki se je vodil posebej, se je delal hkrati s cerkvenim v župnišču pri Sv. Urbanu, saj je bil bratovščinski in cerkveni ključar isti.¹⁸

V vikariatu Sv. Lovrenca [Jurščinci] je delovala rožnovenska bratovščina. 1. decembra 1635 jo je na gmotni osnovi vinograda ustanovil častiti pater Gregor Ioscholi ali Kosmač, ki je bil prior ptujskih dominikancev. Na novo, skupaj z odpustki, so jo dominikanci slovesno potrdili 13. avgusta 1654. Vizitator je leta 1742 zahteval, naj se v cerkvi namesti bula o ustanovitvi in potrditvi ali vsaj njen pristni prepis. Zahteval je tudi pridobitev papeške bule o privilegiranem oltarju. Bratovščinski neposvečen oltar Blažene Matere Božje je stal v rožnovenski kapeli, zato se je na njem še leta 1770 maševalo na portatilu. Leta 1773 je omenjen kot posvečen. Na prvo nedeljo v mesecu je bratovščina priredila obhod pokopališča, ki mu je sledila péta sv. maša za ude pred izpostavljenim Najsvetejšim in z blagoslovom. Po pridigi se je molil rožni venec z litanijami in prošnjami. Obhajali sta se tudi dve obletni sv. maši za umrle ude. Na posamezne mesece sta se darovali sv. maši za žive in mrtve ude. Vpisani udje so se obvezali, da bodo tedensko zmolili tri rožne vence s skrivnostmi. Leta 1755 je vizitator zabeležil, da se je letno vpisalo 30 sobratov in soseser, ki so pri vpisu položili 3 kr. Isti znesek je bil v veljavi še leta 1773. Šlo je za letno udnino – članarino, kar je razvidno tudi iz preostalih ohranjenih bratovščinskih knjig z ozemlja slovenske Štajerske. Bratovščina je delovala v skladu z običaji in pravili rožnovenske nadbratovščine. Pravila so se razlagala večkrat na leto ob shodih. Dohodke so prinašali vinograd in prostovoljna miloščina oziroma darovi. Blagajna in letni obračuni so bili ločeni od cerkvenih. Ključa od blagajne (skrinjice) sta hranila

¹⁷ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 54; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 82; Protocollum Visitationis 1755, str. 18; Protocollum Visitationis 1770, str. 35; Protocollum Visitationis 1773, str. 35; Protocollum Visitationis 1780, str. 6; Protocollum Visitationis 1783, str. 7.

¹⁸ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 58; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 89; Protocollum Visitationis 1755, str. 23; Protocollum Visitationis 1770, str. 40; Protocollum Visitationis 1773, str. 41; Protocollum Visitationis 1780, str. 11; Protocollum Visitationis 1783, str. 12.

(župnijski) vikar in ključar, ki pa je bil ključar le od bratovščine, saj je cerkev imela dva svoja ključarja – leta 1755 le enega.¹⁹

Škapulirsko bratovščino pri podružnični oziroma pozneje pri župnijski cerkvi na Polenšaku je 12. junija 1717 ustanovil karmeličanski general p. Bonaventura od sv. Feliksa z bulo, ki ji je podelila tudi odpustke. Potrdil jo je generalni vikar škof Franc Anton pl. Wagensberg. Delovala je v skladu z običaji škapulirske nadbratovščine. Sedež je verjetno imela pri velikem oltarju Blažene Device Marije, danes Obiskanja Device Marije, ki leta 1755 še ni bil posvečen in se je na njem maševalo s pomočjo portatila. Skupaj s cerkvijo so bili oltarji posvečeni šele 24. septembra 1772. Popolnih odpustkov naj bratovščina v tistem času ne bi imela, vendar pa so nejasno omenjeni leta 1770 in leta 1773. Leta 1780 je omenjeno, da je bratovščina imela »večne« odpustke – *in perpetuum*. Pravila so se razlagala večkrat na leto ob shodih. Na prvo nedeljo v mesecu je bratovščina priredila obhod cerkve in péto sv. mašo za ude. Poleg nje se je obhajala tudi obletnica za umrle ude. Tudi na posamezne kvatre sta se darovali zasebni sv. maši, prav tako na posamezne mesece za žive in mrtve sobrate. Vpisani udje so se obvezali vsak dan zmoliti sedem očenašev in zdravih Marij. Letno se je v bratovščino vpisalo 300 sobratov in sosester. Za udnino so položili 3 kr. Dohodke so bratovščini prinašali vinograd, prostovoljna miloščina in ofri. Blagajna in letni obračuni so bili vodeni ločeno od cerkvenih. Ključa od blagajne (skrinjice) sta hranila vikar in ključar.²⁰

Pri podružnični cerkvi sv. Janeza Nepomuka je delovala istoimenska bratovščina. Sveti sedež ji je odpustke podelil 21. junija 1767, potrdil pa jih je sekovski škof Jožef Filip pl. Spauer. Popolni odpustki so bili deloma podeljeni za večno, deloma pa za sedemletje. Oltarji niso bili posvečeni, pač pa so bili vsi privilegirani, da se je na njih maševalo za ude. Leta 1773 je bil v gradnji nov prezbitarij, zato je bil kip sv. Janeza Nepomuka začasno postavljen na stranskem oltarju sv. Frančiška Ksaverja. Bratovščina je imela sv. mašo na naslovni praznik in na praznik sv. Petra in Pavla. Na tretjo nedeljo v mesecu je priredila obhod okoli cerkve in splošno obhajilo. Na kvatrne srede je bilo sv. opravilo z rekviemom, naslednji dan pa dve zasebni sv. maši. Na dan po prazniku apostolov sv. Petra in Pavla pa se je obhajala obletnica za pokojne sobrate s popolnimi odpustki. Vpisani udje so vsak dan morali zmoliti tri očenaše in zdrave Marije, letno pa so položili 3 kr udnine.²¹

O gornjeradgonskih bratovščin večne molitve presvetega oltarnega zakramenta in sv. Križa niso bile najdene papeške bule ali breva. Oltar sv. Križa je bil privilegirani, čez leto pa so se pri njem trikrat podeljevali popolni odpustki, in sicer na novega leta dan, na praznik sv. Petra in Pavla in na praznik vseh svetih. Vsako leto je bila 22. januarja v moči c. kr. ukaza zaukazana 24-urna molitev najsvetejšega oltarnega zakramenta.²²

¹⁹ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 64; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 96; Protocollum Visitationis 1755, str. 37; Protocollum Visitationis 1770, str. 67; Protocollum Visitationis 1773, str. 27; Protocollum Visitationis 1780, str. 27; Protocollum Visitationis 1783, str. 26.

²⁰ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740, str. 67; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742, str. 107; Protocollum Visitationis 1755, str. 40; Protocollum Visitationis 1770, str. 73; Protocollum Visitationis 1773, str. 30; Protocollum Visitationis 1780, str. 31; Protocollum Visitationis 1783, str. 32.

²¹ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Protocollum Visitationis 1770, str. 77; Protocollum Visitationis 1780, str. 33; Protocollum Visitationis 1783, str. 33.

²² SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 21/1, Poročilo o bratovščinah in odpustkih, Gornja Radgona, 1. 3. 1782.

Bratovščine v župnijah mariborskega distrikta

Dominikanski generalni vikar koroške in štajerske province p. Pavel Merenda je **selniško rožnovensko bratovščino** ustanovil in potrdil leta 1648. V ustanovitvenem pismu je poudaril pomen Marijine priprošnje po molitvi rožnega venca, ki je kakor psalter. Dobesedno jo imenuje *Confraternitas Psalterij seu Rosarij sub invocatione Beatae Mariae Virginis*.²³ Bratovščina je bila deležna posebnih milosti in odpustkov, ki so jih rožnovenskim bratovščinam podelili papeži. Imela je lastno kapelo, glavni letni shod pa je obhajala na rožnovensko nedeljo. Njen voditelj je bil vsakokratni župnik. Ude je moral po sprejetju in odobritvi vstopa skrbno vpisovati z imenom in priimkom v bratovščinsko knjigo. Blagoslavljal je tudi rožne vence. Ob podobi Rožnovenske Matere Božje naj bi se naslikale tudi skrivnosti rožnega venca in sv. Dominik, ki iz Marijinih rok sprejema rožni venec. Darovane časne dobrine je lahko bratovščina porabila za okras in druge pravične namene.

Leta 1741 **sta v Selnici ob Dravi delovali dve bratovščini: rožnovenska bratovščina in bratovščina sv. Barbare**. Ok. leta 1755 je bilo vanju vpisanih 553 udov. O njunem delovanju izvemo nekaj drobcev iz župnijske matrikule. Vsako prvo nedeljo v mesecu je rožnovenska bratovščina priredila procesijo z molitvijo rožnega venca, pri kateri so udeleženci prejeli popolni odpustek. Prav tako je bila procesija na praznik Rožnovenske Matere Božje. Bratovščina je slovesno obhajala vse glavne Marijine praznike s procesijami sv. rožnega venca in s sv. mašami za žive sobrate in sestre ter s podelitvijo popolnih odpustkov. Dan po imenovanih praznikih sta bili péta in zasebna sv. maša za umrle sobrate in sestre. Na letni shod bratovščine, ki je bil na rožnovensko nedeljo, so prišli tudi duhovniki iz Ruš, Kamnice in Limbuša.

Bratovščina sv. Barbare je imela letni shod na god zavetnice, 4. decembra. Obe bratovščini sta se vzdrževali iz miloščine in sta imeli lastne odpustke. Bula o odpustkih rožnovenske bratovščine je bila obešena ob oltarju, drugo pa je imel v rokah župnik. Prazniki in odpustki so se dolžno oznanjali. Obe sta imeli skupno blagajno s ključema, ki sta ju imela župnik in ključar. Obe bratovščini je upravljal en ključar. Letni obračun se je napravil na začetku leta v župnišču v prisotnosti župnika in ključarja.²⁴

Leta 1782 je bila ustanovljena še **bratovščina večnega rožnega venca za verne duše**. Verjetno je šlo za preoblikovanje rožnovenske bratovščine v strahu pred načrtovano ukinitvijo. In ta selniška bratovščina je preživela do današnjih dni!²⁵

V Kamnici je delovala starodavna bratovščina sv. Rešnjega telesa. Kamniški župnik in zgodovinar Vinko Munda je o njej zapisal: »*Bratovščino Božjega Telesa – Gottslaichambruderschaft – je glasom Mariborske mestne knjige (Marburger Stadtbuch stran 370, 384) že leta 1450 ustanovil na oltarju sv. Miklavža v Kamnici Andrej Goldner. Žal niti o ustanovitelju, niti o bratovščini sami ni ohranjen noben drugi zapisek. Kakor tolike druge bratovščine je za časa luteranskih homatij najbrž tudi ta kamniška bratovščina zaspala ali celo propadla. Celih dvesto let po ustanovitvi te prve bratovščine je ista pod župnikom Noetom zopet oživila in tekom dobrih sto let se je uspešno razvijala in udeleževala.*« Ustanovno

²³ Bratovščina psalterja oziroma rožnega venca pod priprošnjo blažene Marije Device.

²⁴ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/15, Pismo p. Pavla Merende, Ptuj, 20. 8. 1648; šk. D 15/15 Matricula, Selnica, 18. stol.; šk. D 15/15, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Selnica.

²⁵ Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. I., str. 41.

Bratovščina večnega rožnega venca za verne duše v Selnici ob Dravi je bila ustanovljena še v jožefinski dobi leta 1782 z namenom, da bi se udom in ostalim izmolilo srečno zadnjo uro, ubogim dušam v vicah pa pomoč. 26. avgusta 1867 se je združila s podobno rimsko nadbratovščino za tolažbo ubogim dušam v vicah. Bratovščina obstaja še danes. *Personalstand 1919*, str. 281 sl.; *Šematizem 1934*, str. 227.

listino je izdal sekovski škof Janez Marko grof pl. Aldringen 17. aprila 1654, župnik Vinko Munda pa jo je prevedel:

»Janez Marko, po milosti Božji škof sekovski, svetega cesarskega in kraljevega veličanstva Ferdinanda III. tajni svetovalec in njegov namestnik v Notranji Avstriji ter prevzvišenega in prečastitega Gvidobalda grofa pl. Thuna, nadškofa solnograškega itd. svetovalec in v obeh delih Štajerske ter v dekanatu Dunajsko novo mesto generalni vikar itd.

V večen spomin

Ker je med vsemi željami našega srca najbolj vroča ta, da se z vsemi sredstvi pospešuje zveličanje naši pastirski skrbi izročениh duš, s pobožno vnemo zasledujemo vsa pobožna in zveličavna stremjenja Kristusovih vernikov, usmerjena na to, s čimer se množi slavljenje Božje in da zaželeni uspeh čimbolj dosežemo, temu radi podelimo moč naše oblasti.

Ko nam je torej v Kristusu predragi in častiti MIHAEL NOE, tačasni ravnatelj župnijske cerkve sv. Martina v Kamnici imenovane, predložil, da bi bilo zveličanju duš zelo koristno, če bi se v imenovani župnijski cerkvi ustanovila družba ali bratovščina Kristusovih vernikov pod imenom in naslovom NAJSVETEJŠEGA TELESA GOSPODA NAŠEGA JEZUSA KRISTUSA, ker so se mnogi verniki že prej izrekli pripravljene pristopiti k taki bratovščini, če bi se ustanovila, in nas je zato isti župnik z drugimi vred zaprosil, da z našo oblastjo tako bratovščino ustanovimo.

Upoštevajoč, da se s pomočjo sličnih družb, ako so pravilno ustanovljene in vodene, slava Božja močno množi, vnema pobožnost vernikov ter se njeni sobratje vodijo v prejemanju svetih zakramentov in drugih delih krščanske pobožnosti, imamo za primerno, da željam in prošnjam gori imenovanih župnika in vernikov te kamniške župnije z očetovsko in dobrotljivo naklonjenostjo damo svoj pristanek.

Vsled tega za Kristusove vernike obojega spola v župnijski cerkvi sv. Martina v Kamnici z našo oblastjo ustanovljamo, urejamo in odobravamo kongregacijo, družbo ali bratovščino pod imenom in naslovom Najsvetejšega Telesa Gospoda našega Jezusa Kristusa ter ji podeljujemo moč naše oblasti. Naj se v to bratovščino sprejemajo vsi in posamezni verniki obojega spola, ki žele biti vpisani ter se v duhu pobožnosti ter hvalevrednih pravil in navad te bratovščine vadijo v prejemanju (svetih) zakramentov in (izvrševanju) drugih del krščanske pobožnosti in ljubezni.

V dokaz temu smo pričujočo, na naše povelje sestavljeno (listino), ki naj se vloži na čelo knjige, v katero se bodo vpisovala imena sobratov, lastnoročno podpisali.

Dano v Gradcu dne 17. aprila v letu našega zveličanja 1654.

Janez Marko, škof sekovski»²⁶

Bratovščina je leta 1693 v župnijski cerkvi dala postaviti kapelo sv. Rešnjega telesa. Istočasno so pozidali novo zakristijo, dve leti pozneje pa še kapelo sv. Avguština in sv. Lucije. Poleg novega oltarja sv. Rešnjega telesa (1694), ki se je leta 1778 umaknil Holzingerjevemu, so na novo postavili leta 1698 še dva druga. V letih 1740–1743 je bratovščina za gradnjo novega zvonika prispevala 635 fl 11 kr; cerkev pa le 265 fl 17 kr.

Poleg pobožnosti je v delokrog bratovščine sodilo tudi izvrševanje del usmiljenja. To poudarja breve papeža Klemen XI., ki je 14. decembra 1712 bratovščini podelil odpustke. Breve se v Mundovem prevodu glasi:

»Klemen papež XI. v večen spomin

Ker, kakor smo zvedeli, v župnijski cerkvi kraja Kamnica, solnograška škofija, in v njej v kapeli Presvetega Rešnjega Telesa obstaja kanonično ustanovljena, ali naj bi bila ustanovljena, za oba spola Kristusovih vernikov, vendar ne za ljudi kake posebne vrste, pobožna in posvečena bratovščina pod naslovom PRESVETE-GA TELESA KRISTUSOVEGA, katere sobratje in sestre so imeli navado vršiti čim več pobožnih in dobrih del,

²⁶ SI NŠAM, Kronike, šk. 1, Munda: Kronika župnije Kamnica, str. 93–95.

podeljujemo,

da bi bratovščina na ta način vedno bolj rastla v zaupanju na usmiljenje vsemogočnega Boga in oblast njegovih apostolov Petra in Pavla vsem Kristusovim vernikom, ki bodo v bodoče pristopili k imenovani bratovščini:

1. *na dan njihovega pristopa, če po skesani spovedi sprejmejo evharistični zakrament, popolni (odpustek),*
2. *in tako že vpisanim, kakor tudi onim, ki se bodo v bodoče vpisali med soprobate in sosesre imenovane bratovščine, ob uri njihove smrti, če se skesano spovejo in prejmejo sv. obhajilo, ali, če tega ne bi mogli storiti, vsaj skesano kličejo ime Jezusovo z usti, ako to ni mogoče, pa vsaj pobožno v srcu, popolni (odpustek),*
3. *tako tudi njim, ki so zdaj ali bodo v bodoče sobratje in sosesre imenovane bratovščine, ter vsako leto v nedeljo v osmini Presvetega Kristusovega Telesa od prvih večernic do sončnega zahoda sledečega dne obišejo cerkev ali kapelo ali oratorij, za iztrebljanje krivoverstev in povišanje svete matere Cerkve, popolni (odpustek) in milostno oproščenje vseh njihovih grehov v Gospodu,*
4. *vrh tega istim sobratom in sosestram, če po skesani spovedi okreščani s sv. obhajilom obišejo to cerkev, kapelo ali oratorij ob štirih drugih delavnikih, praznikih ali nedeljah, od omenjenih sobratov enkrat izbrani in od ordinarija odobrenih, ter tam molijo, odpustek sedem let in prav toliko kvater,²⁷*
5. *kolikorkrat bodo v cerkvi, kapeli ali oratoriju prisostvovali mašam in drugim nedeljskim opravilom, ki se bodo kdaj tam opravljale ali brale, dalje javnim in zasebnim pobožnostim iste bratovščine, naj se te vrše kjerkoli, ali reveže gostoljubno sprejemali pod streho, ali napravili mir med sovražniki, ali pri tem sodelovali, kakor tudi, če bodo trupla pokojnih sobratov in soseser ali drugih spremljali s pogrebom, ali se udeležili katerokoli s škofovim dovoljenjem prirejene procesije, ali spremljali Presveti evharistični zakrament, bodisi pri procesijah, bodisi ko se nese k bolniku, ali ko se kjerkoli in kakorkoli začasno prenaša, ali če so zadržani (spremljati Najsvetejše), na znamenje zvona molijo Gospodovo molitev in (angelski) pozdrav, ali če molijo petkrat (Gospodovo) molitev in (angelski) pozdrav za duše pokojnih sobratov in soseser, ali če katerega, ki je zašel, povedejo nazaj na pot zveličanja in nevedne učijo Božje zapovedi in zveličavne resnice, ali če opravijo katerokoli dobro delo pobožnosti ali dobroteljnosti, vsakokrat ko katerokoli navedenih del opravijo (prejmejo odpustek) šestdeset dni od v cerkvi na običajen način njim naloženih ali kakorkoli dolžnih spokornih del.*

Pričujoče naj velja za vse prihodnje čase, hočemo pa, naj bo vse to neveljavno, če je bil navedenim sobratom in sosestram za opravljanje naštetih del za vedno ali za čas, ki še ni potekel, že naklonjen kak drugi odpustek; zato naj, če je imenovana bratovščina že priključena kateri nadbratovščini, ali bi se v bodoče priključila, ali iz kakršnegakoli razloga zedinila ali kakorkoli vključila, gornje in katerokoli apostolsko pismo istim ni podeljeno, ampak je odtlej samo po sebi neveljavno.

Dano v Rimu pri Sv. Petru pod prstanom Ribiča, dne 12. decembra 1712, v 13. letu našega papeževanja.»

»Pričujoče breve odpustkov, ki smo ga videli, pregledali in vzeli na znanje, z našo oblastjo odobravamo in za (pod tč. 4) navedene dni, ki naj bi jih mi določili, odrejamo nedelje štirih kvatrnih tednov, izvzemši nedeljo Presvete Trojice, namesto katere določamo veliki četrtek in v Gospodu podeljujemo popolno možnost, da se notri vsebovani odpustki morejo v svojem smislu razlagati.

Izdali v Gradcu v našem škofovskem dvoru dne 27. maja leta 1713.

Jožef Dominik (grof pl. Lamberg), škof sekovski.»²⁸

²⁷ Verjetno »kvadragen«, t. j. 7-krat 40 dni pokore.

²⁸ SI NŠAM, *Kronike*, šk. 1, Munda: *Kronika župnije Kamnica*, str. 96–97.

Leta 1690 je kamniški župnijski vikar od bratovščine in podružnic za opravljanje sv. maš prejel 27 fl. Bratovščina je tistega leta pridelala 15 štartinov vina po 14 fl, kar je letno zneslo 210 fl. Ofri so nanesti 91 fl, tako da je bilo bratovščinskih dohodkov 306 fl. Za materialno osnovo so bratovščini služili vinogradi. Za njihovo obdelovanje je bratovščina plačala 101 fl, za razna dela in davščine pa še dodatnih 100 fl, tako da so letni izdatki znašali 201 fl. Gotovine je imela 300 fl, župnik pa ji je bil dolžan 100 fl. Imela je svoje večne odpustke in privilegiran posvečen oltar, o čemer so leta 1741 pričevale bule [pravilno: breva]. Imela je svojega varuha (ključarja) in lastno blagajno, ki pa je bila pomešana s cerkveno, ker so se letni obračuni delali skupaj. Vizitator je naročil, naj se bratovščinska blagajna loči od blagajne župnijske cerkve, prav tako pa naj se ločeno delajo letni obračuni. Sicer sta tudi v Kamnici ključa hranila župnik in ključar. V kapeli sv. Rešnjega telesa je bratovščina imela sredi oltarja veliko leseno monštranco, sredi katere je bila belo pobarvana lesena hostija, kar je vizitator označil za malikovanje. Ukazal je, naj se odstrani in na njeno mesto postavi majhen kip ali Jezusovo ime.²⁹ Največja dela so bila s pomočjo bratovščine v kamniški župnijski cerkvi izvršena v letih župnikovanja Jakoba Kokla (1746–1767).

Bratovščina pod naslovom Svetega škapulirja Blažene Device Marije je delovala tudi v Gornji sv. Kungoti. Leta 1714 so jo potrdili karmeličani iz Wolfsberga. Popolne večne odpustke ji je podelil papež Klemen XI., 17. avgusta istega leta pa jo je potrdil in odobril sekovski škof Jožef Dominik pl. Lamberg. Vzdrževala se je iz miloščine in ofrov.

Druga bratovščina je delovala pod naslovom sv. Fabijana in Sebastijana. Leta 1660 je omenjeno, da je nekoč pri cerkvi že obstajala bratovščina sv. Sebastijana. Ponovno je omenjena v obračunski knjigi leta 1710. Glede ustanovitve in odpustkov vizitator ni našel podatkov, saj sta bila album in bratovščinska knjiga uničena v požaru. Za mašno ustanovo sta ji služila dva vinograda, ki pa ju je župnik Mihael Štraus prodal, zato je od takrat naprej imela dohodke le iz miloščine, ki je omogočala plačilo maš za pokojne ob kvatrah. Je pa omenjena bratovščina na račun škapulirske bratovščine zamirala.³⁰

Bratovščina sv. Petra v današnjem Malečniku je bila prav tako osnovana na gmotni osnovi vinogradov in ofrov, iz katerih se je plačevala vsak teden sv. maša za umrle ude. Imela je podeljene večne popolne odpustke, bulo pa je hranil župnik. Blagajno je imela, obračun pa se je delal skupaj s cerkvenim. Ker se ta zadnja 4 leta zaradi gradnje cerkve očitno ni napravil, je bil za komisarja časnih dobrin imenovan mariborski župnik, ki naj bi skupaj s kamniškim poskrbel za pravilni obračun. Zanimivo pa je, da je vse tri ključke od blagajne imel pri sebi župnik.³¹

Bratovščina sv. Martina pri Sv. Martinu pri Vurberku je imela lasten neposvečen oltar. Vizitator omenja, da je bolj kot za bratovščino v tem primeru šlo za konfederacijo. Vsak ud je letno prispeval 1 kr za krasitev oltarja. Za člane bratovščine se je darovala sv. maša.³²

Pri mariborski mestni župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika (današnja stolnica) so bile v predjožefinski dobi evidentirane naslednje bratovščine:

²⁹ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/9, Poročilo kamniškega vikarja Frančiška Leopolda Magiskrautha, Kamnica, 1. 9. 1690; šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Kamnica; šk. D 15/9, Visitationis Parochiarum 1755, Kamnica; šk. D 15/12, Visitationis Synodalis, Kamnica, 7. 5. 1775.

³⁰ SI NŠAM, *Župnije*, Gornja Kungota, šk. 2, Obračunski knjigi bratovščine sv. Sebastijana 1710–1760 in škapulirske bratovščine 1729–1760; SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Kamnica – Sv. Kunigunda.

³¹ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Sv. Peter pri Mariboru.

³² SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Sv. Peter pri Mariboru – Sv. Martin pri Vurberku.

- **Bratovščino Sv. Duha** naj bi po mnenju nekaterih ustanovili viničarji iz okolice Maribora leta 1468. Zgodovinar Ignac Orožen je dognal, da se v Chmelsovem registru omenja Ulrich Welz, kaplan oltarja sv. Katarine v cerkvi sv. Janeza Krst., ki je že 11. avgusta 1431 mariborski duhovniški bratovščini Sv. Duha podaril vinograd. Bratovščina je prenehala delovati v protestantski dobi.
- **Bratovščina sv. Rešnjega telesa** se prvič omenja leta 1450. Za njeno ponovno ustanovitev so zaprosili mariborski trgovci in obrtniki sekovskega škofa Johanna Markusa von Altringena leta 1634. 4. avgusta 1635 jo je potrdil salzburški nadškof Paris grof pl. Lodron, privilegiral pa jo je papež Inocenc X. (20. maja 1645).
- Omenjeni nadškof je 2. februarja 1651 ustanovil in potrdil tudi **rožno-venško bratovščino**.
- **Bratovščino Kristusovega smrtnega boja** je 6. aprila 1728 ustanovil in potrdil sekovski knezoškof Jakob Ernest pl. Lichtenstein.³³ Sedež je imela v kapeli Križanega.

Leta 1741 so delovale pri župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika v Mariboru bratovščina sv. Rešnjega telesa, bratovščina sv. rožnega venca in bratovščina Kristusovega smrtnega boja. Vse tri so bile utemeljene na gmotni osnovi, vendar župnik ni vedel povedati, na kakšni, saj je bilo njihovo upravljanje v popolni odvisnosti od mestnega magistrata – občine. Zaradi tega niso imele niti lastne blagajne niti obračunov, čeprav so imele lastnega ključarja, ki je bil obenem tudi ključar župnijske cerkve. Bule o podeljenih odpustkih je imel v rokah »magister« – župan. Zanimivo je, da med šestimi mariborskimi beneficiati in štirimi kaplani ne najdemo nikogar, ki bi bil kakorkoli povezan z delovanjem bratovščin. Bratovščinska sv. maša se je obhajala ob ponedeljkih.³⁴

Peta znana **mariborska bratovščina sv. Urha** je delovala pri istoimenski podružnici. Ustanovil jo je papež Inocenc X. 6. junija 1695. Bulo o podeljenih popolnih odpustkih je imel v rokah župnik. Vzdrževali so jo sobratje in sestre z letnim darom 4 oziroma 2 kr.³⁵ To je edini znani primer, da so moški udje darovali več od ženskih. Tudi ta bratovščina je bila pod upravo mestne občine. Leta 1764 bratovščina sv. Urha ni več cvetela kot nekoč, ker so se zaradi prisotnosti številnih redovnikov v mestu zmanjšale starodavne pobožnosti.³⁶

Bratovščine v župnijah Lavantinske škofije v Dravski dolini

Oglejmo si nekaj arhivskih drobcev, ki pričajo o delovanju bratovščin na predjožefinskem slovenskem ozemlju Lavantinske škofije. **Dravograjska mrliška bratovščina** je bila ustanovljena leta 1689. Apostolsko breve je bilo potrjeno in razglašeno s strani škofa. Imela je splošne odpustke, privilegirane oltarja pa ne. Procesij ni prirejala. Udje so se vestno vpisovali v bratovščinsko knjigo. Njena blagajna je bila ločena od cerkvene. Dohodke je imela od Zeneggo-ve ustanove, iz katere so se plačevale sv. maše.³⁷ Pri dravograjski podružnici **na Ojstrici je leta 1702 delovala bratovščina sv. Ožbolta**.³⁸

Marnberška (radeljska) bratovščina sv. Rešnjega telesa je bila kano-

³³ Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. I., str. 7.

³⁴ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Maribor; šk. D 15/9, Responsiones ad puncta pro Visitatione 1754.

³⁵ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Maribor – Sv. Urh; šk. D 15/9, Responsiones ad puncta pro Visitatione 1754.

³⁶ Mlinarič: *Župnije na slovenskem Štajerskem*, str. 151, 335.

³⁷ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 16/20, Vizitacijski zapisnik, Dravograd, 13. 4. 1733, f. 71; F 61 – Vizitacije, šk. 6, Vizitacija Dravograd, 1788.

³⁸ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 1, Relatio 1702, str. 30.

nično ustanovljena in s strani ordinarija potrjena leta 1696. Apostolska breva je potrjeval ordinarij in so se po izteku veljavnosti obnavljala. Nadzor nad bratovščino sta izvajala župnik in ključar. Bratovščina je imela privilegiran oltar Blažene Device Marije. Pri njem se je letno darovalo 6 sv. maš, od katerih jih je bilo kar 5 združenih z rekviemom za umrle ude. Predhodno mašam so opravili tudi mrtvaški oficij (molitveno bogoslužje brevirja) in libero za umrle ude. 4 od prej omenjenih 5 maš so se opravljale ob kvatrach. Obhod pokopališča ni omenjen. Popolni odpustki so se udom podeljevali v osmini praznika sv. Rešnjega telesa, ko je bratovščina priredila tudi teoforično³⁹ procesijo.⁴⁰

Bratovščina sv. Janeza Nepomuka v istoimenski podružnični cerkvi je bila ustanovljena leta 1735. Bila je potrjena od ordinarija in pod župnikovim nadzorom. Bila je vtelesena (inkorporirana) cerkvi in oskrbljena z odpustki in privilegiranim oltarjem. O tem je pričala tudi natisnjena podobica, ki se je delila udom in romarjem. V bratovščinsko knjigo so se bratje in sestre vestno vpisovali.⁴¹

O **remšniški bratovščini Blažene Device Marije** ni bilo znano, kdaj je bila ustanovljena. Vizitator leta 1702 omenja odsotnost apostolskega breva in odobritve ordinarija. Na posamezne kvatrne čase je imela vigilijo s petim rekviemom za umrle ude. O dohodkih je poročala samo šentpavelskemu opatu, tudi obračun se je napravil brez vednosti ordinarija. Bratovščina se je kmalu po letu 1721 **preimenovala v bratovščino sedmerih radosti Device Marije**. Za vsako četrtletje so udje morali prispevati 2 kr, za katera sta se potem darovali 2 sv. maši. Vizitacijski zapisnik omenja tudi neko zasebno pobožnost, ki pa ni bila potrjena.⁴²

O **remšniški bratovščini krščanskega nauka** je bilo leta 1765 zapisano, da se je shajala vsak mesec. Trdovratneži so se naznanili. Najprej so bili na zmeren način opomnjeni, saj naj bi jih bolj izučila umetnost ljubezni kakor ostrina kazni. Če bi bila potrebna pomoč svetne oblasti, naj bi se zanjo ponižno zaprosilo.⁴³ Ista bratovščina je na Muti vsak mesec priredila procesijo, katehezo in izpit iz znanja krščanskega nauka.⁴⁴

Bratovščina sv. Florijana na Muti je bila potrjena od krajevnega škofa leta 1712 na podlagi apostolskega breva. Tekom leta so se darovale ustanovne sv. maše. Ob vseh kvatrach je bila péta sv. maša z mrliškim oficijem za pokojnega visoko častitega gospoda župnika Andreja Härtla. Vsak teden je kaplan daroval sv. mašo kot obveznost kaplanije za mašno ustanovo, ki jo je ustanovila presvetla gospa baronica pl. Kullmer. Kaplan je dan po prazniku sv. Florijana opravil mrtvaško opravilo z oficijem in enim nočturnom ter s péto sv. mašo za ude bratovščine. Bratovščina je imela neposvečen oltar, ki pa je bil privilegiran ob ponedeljkih. Na njem se je smelo maševati le s portatilom.⁴⁵ Leta 1724 je bratovščina v blagajni hranila 40 fl. Aktivnega kapitala je leta 1765 imela 200 fl, za 4 % letne

³⁹ Teoforična – Bogonosna procesija z Najsvetejšim v monštranci, združena s slovesnimi blagoslovi.

⁴⁰ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 1, Relatio 1702, str. 43; šk. D 16/20, Vizitacijski zapisnik, Marenberg – Radlje 29. 10. 1732, p. 56; Vizitacijski zapisnik, Marenberg – Radlje 1745, p. 309v.

⁴¹ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 16/20, Vizitacijski zapisnik, Marenberg – Radlje 1745, p. 309v.

⁴² SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 1, Relatio 1702, str. 66; šk. D 16/20, Vizitacijski zapisnik, Remšnik, 9. 10. 1721.

⁴³ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 1, Relatio 1702, str. 66; šk. D 16/20, f. 345, Remšnik; Decreta Visitationis Dioecesis Lavantinae de anno 1765, Remšnik.

⁴⁴ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 16/20, Vizitacijski zapisnik, Muta, 12. 7. 1724; Decreta Visitationis Dioecesis Lavantinae de anno 1765, Muta.

⁴⁵ Portatile je bil mašni kamen kvadratne oblike, sredi katerega je bil grobek z relikvijami. Njegovi obliki in meram ustreza t. i. korporal (telesnik) – poškrubljen mašni prtič, na katerem sta med sv. mašo na oltarju patena s hostijami in kelih z vinom, ki postaneta po spremenjenju zakrament sv. evharistije.

obresti pa je bil skupaj z ostalim župnijskim denarjem naložen v šentpavelskem samostanu na Koroškem.⁴⁶

Bratovščina sv. Nikolaja v Breznu je imela sedež pri istonaslovnem stranskem oltarju. Od leta 1669 naprej so ji bili podeljeni različni časni in večni odpustki.⁴⁷

Bratovščine v župnijah ljubljanske škofije na slovenskem Štajerskem

V prvih letih škofovanja Tomaža Hrena bratovščine še niso zaživele. Poleg dveh ljubljanskih se v poročilu Svetemu sedežu leta 1616 omenja še tretjo v Gornjem Gradu: »Tertia est Obernburgi sub titulo etiam ss. Sacramenti ut praefertur.«⁴⁸ Postopoma so se bratovščine razcvetele v drugi polovici 17. stoletja in zlasti v prvi polovici 18. stoletja.

Zanimiv je primer **bratovščine večne molitve presvetega oltarnega zakramenta v župnijah in vikariatih braslovškega distrikta**: Braslovče, Vransko, Motnik, Sv. Jurij pod Taborom, Sv. Pavel [Prebold], Trbovlje in Griže.

⁴⁶ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 16/20, Vizitacijski zapisnik, Muta, 12. 7. 1724; Decreta Visitationis Dioecesis Lavantinae de anno 1765, Muta, 10. 9. 1745, p. 341r, 343r–v.

⁴⁷ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 1, Relatio 1702, str. 63; šk. D 16/20, f. 348, Brezno; Decreta Visitationis Dioecesis Lavantinae de anno 1765, Brezno; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. I., str. 134.

⁴⁸ Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. I. del, str. 66.

Leta 1667 je škof Jožef Rabatta razcvet pobožnosti med drugim pripisal tudi bratovščinam sv. Rešnjega telesa in rožnega venca: »Pietas autem tota dioecesi ita efflorescit, ut ecclesiae angustae fiant devotioni, nam per omnes fere parochiales ecclesias propagata est devotio fraternitatis sanctissimi corporis Christi, Confraternitas sanctissimi rosarii exercetur in octo ecclesiis.« Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. I. del, str. 168.

Škof Viljem Leslie je leta 1723 bratovščine v svojem poročilu Svetemu sedežu omenil bolj na splošno: »Per dioecesim vix aliqua curata ecclesia comperitur, in qua non haberetur Confraternitas aliqua vel sanctissimi Corporis Christi vel sanctissimi Rosarii vel sanctissimi Scapularis vel sub alio titulo beatissimae Virginis Mariae aut sancti.« Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. II. del, str. 57.

Leta 1727 je zapisal: »Confraternitates habet dioecesis mea plurimas, quas fusius adduxi in postrema mea reddita relatione, in his multae ad modum sunt sanctissimi Rosarii, cum autem sanctissimus Dominus noster novissime singulares ad rosaria indulgentias concesserit, ast duntaxat a religiosis ordinis s. Dominici benedicta, optandum foret, ut Sanctitas Sua ad has indulgentias obtinendas extenderet facultatem benedicendi rosaria ad parochos et curatos earundem confraternitatum praesides attento, quod in tota mea etsi ampla dioecesi nullum religiosum ordinis s. Dominici monasterium comperiat, huius gratiae impetrationem millenis animabus profuturam eminentiis vestris instanter Commendo.« Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. II. del, str. 62–63.

Leta 1731 je škof Sigismund Feliks Schrattenbach v svojem poročilu zapisal: »Confraternitates per dioecesim et Labaci sunt plurimae.« [...] »Confraternitatum proventus rite administratur et rationes annuatim redduntur.« Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. II. del, str. 67, 69.

Leta 1736 je škof Sigismund Feliks Schrattenbach poročal v Rim: »Confraternitates in dioecesi mea complures sunt et vix aliqua parochia reperitur, in qua Confraternitas imo in amplioribus plures confraternitates non comperirentur, inter quas magna devotione accrescit Confraternitas s. Joannis Nepomuceni in cathedrali mea erecta.« Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. II. del, str. 72.

Leta 1744 je škof Ernest Amadej Tomaž Attems papežu o bratovščinah le skopo poročal: »Confraternitates complures tum Labaci, tum per reliquam dioecesim in anterioribus relationibus per extensum fuerunt numeratae.« Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. II. del, str. 81.

Leta 1764 je škof Leopold Jožef Hanibal Petazzi poročal v Rim: »Confraternitates vero quam plurimae, ita, ut nulla reperiatur ecclesia, cum primis vero curata, in qua non esset una, saltem sanctissimi Corporis Christi vel beatissimae Mariae Virginis vel sancti alicuius aut sanctae Confraternitas.« Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. II. del, str. 87.

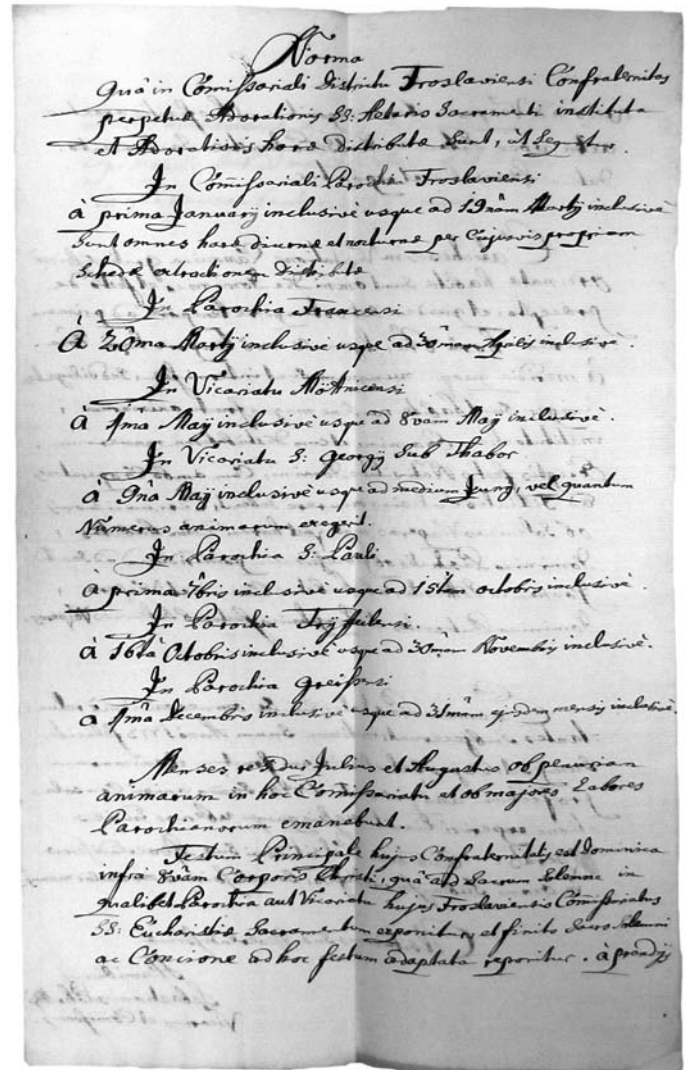
Leta 1778 je škof Janez Karel Herberstein poročal z istimi besedami kot njegov predhodnik Petazzi. Dolinar: Poročila ljubljanskih škofov v Rim. II. del, str. 94.

Leta 1774 je bil napravljen razpored večne molitve sv. oltarnega zakramenta.⁴⁹ V Braslovčah so molili od 1. januarja do vključno 19. marca vse ure ponoči in podnevi v skladu z obrazcem, ki je bil razdeljen udom. Od 20. marca do 30. aprila so molili na Vranskem, od 1. do 8. maja v Motniku, od 9. maja do sredine junija pri Sv. Juriju pod Taborom. V poletnih mesecih ni bilo molitve zaradi majhnega števila prebivalcev in dela na polju. Od 1. septembra do 15. oktobra so molili pri Sv. Pavlu, od 16. oktobra do 30. novembra v Trbovljah, meseca decembra pa v Grižah. Glavni bratovščinski praznik je bila nedelja v osmini praznika sv. Rešnjega telesa. Takrat so obhajali slovesno sv. mašo pred izpostavljenim Najsvetejšim v vseh župnijskih in vikariatnih cerkvah braslovškega distrikta. Po maši je bila priložnosti prilagojena pridiga. Od kosila do večernic je bilo Najsvetejše ponovno izpostavljeno, zatem pa so se z visokim glasom zmolile litanije sv. evharističnega zakramenta s sklepnim blagoslovom.⁵⁰

V trboveljski župnijski cerkvi sta leta 1752 delovali bratovščini sv. rožnega venca in sv. Rešnjega telesa. Imeli sta stranski kapeli s pripadajočima oltarjema. Bratovščina sv. Rešnjega telesa je imela svojo mašo vsak teden. Udje so zadovoljivo prejemali sv. zakramente. Oltar Blažene Device Marije ni bil posvečen. Bratovščini sta imeli urbarja, v katera so se zapisovali dohodki, miloščine in dajatve.

Pri trboveljski podružnični cerkvi sv. Lenarta v Dragi je delovala škapulirska bratovščina. Imela je običajne odpustke, na steno obešena pooblastila patrov karmeličanov, vsako tretjo nedeljo v mesecu pa sv. mašo. Bratovščinski oltar Matere Božje je bil privilegirani ob sredah. Ker je tisto leto privilegij potekel, je bilo kuratu naročeno, naj zaprosi za njegovo obnovitev. Ob kvatrah so se darovale sv. maše za umrle ude, letno okoli 30.⁵¹

Griška bratovščina sv. Rešnjega telesa je imela lastno istoimensko kapelo, z ob četrtkih privilegiranim posvečenim oltarjem, sv. maše pa ob kvatrah. Vikarju je bilo naročeno, naj prepíše bratovščinsko bulo in jo spravi v cerkveno skrinjo.⁵²

Norme bratovščine večne molitve presvetega oltarnega zakramenta v župnijah in vikariatih braslovškega distrikta. SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 4/1, Normae 1774.

⁴⁹ T. i. dan celodnevnega češčenja Najsvetejšega oziroma pravilno dan adoracije – molitve Najsvetejšega zakramenta je leta 1902 za župnije v ljubljanski škofiji ponovno uvedel knezoškof dr. Anton B. Jeglič.

⁵⁰ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 4/1, Normae 1774.

⁵¹ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 4/1, Relatio Visitationis Commissarialis 1752, Trbovlje.

⁵² SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 4/1, Relatio Visitationis Commissarialis 1752, Griže.

Pri Sv. Pavlu – v današnjem Preboldu – sta delovali bratovščina sv. Ane in bratovščina sv. Rešnjega telesa. Obema so bili podeljeni večni odpustki. Bratovščinska oltarja sta bila privilegirana. Bratovščina sv. Ane je nekdanj imela glavni praznik na god sv. Joahima (21. marca s podelitvijo popolnih odpustkov). Ker pa je bil praznik prestavljen, so bili prestavljeni tudi odpustki.⁵³

Pri Sv. Juriju pod Taborom je delovala bratovščina sv. Jožefa. Oltar je bil privilegirani ob sobotah. Vikarju je bilo naloženo, naj prepíše bulo o večnih odpustkih ter prepis obesi na vidno mesto, izvornik pa shrani.⁵⁴

Na Vranskem je delovala bratovščina sv. Rešnjega telesa. Vikarju je bilo naloženo, naj prepíše bulo o večnih odpustkih. **Bratovščina sv. Jožefa je delovala pri podružnični cerkvi sv. Hieronima.** Njen oltar je bil privilegirani ob petkih. Tudi v tem primeru je bilo vikarju naloženo, naj prepíše bulo in prepis obesi poleg oltarja.⁵⁵

Pri kapeli sv. Marije Magdalene v Motniku sta delovali bratovščina sv. Sebastijana in bratovščina sv. Marije Magdalene. Ker nista imeli bul niti izvrševanja odpustkov, naj bi se zanje zaprosilo Rim.⁵⁶

Bratovščine v župnijah oglejskega patriarhata, pozneje goriške nadškofije

Bratovščine na štajerskem delu oglejskega patriarhata so bile precej številne in dejavne predvsem v krajih, ki so sedeži nadžupnij. Po številu prednjačita župniji Nova Cerkev (24 br.) in Slovenske Konjice (20 br.) s pripadajočimi vikariati.

Najodličnejša štajerska bratovščina je bila nedvomno Velika bratovščina Žalostne Matere Božje na Dravskem polju (om. 1357, 1369, 1373, 1464, 1483, 1484, 1490, 1491, 1497, 1503, prenehala po 1545),⁵⁷ ki je imela prvotno sedež v župnijski cerkvi sv. Jurija v Slovenskih Konjicah. Ob koncu 16. stoletja je bil sedež bratovščine prenešen v opatijsko cerkev v Celje.⁵⁸ Na novo je bila ustanovljena verjetno leta 1594 (odp. 1597, om. 1613, 1619, 1623, 1751, 1756, 1760, 1773,⁵⁹ ukin. 1783,⁶⁰ na novo pot. 1856).⁶¹ Imenovala se je tudi Velika bratovščina v Savinjski dolini [arhidiakonatu] in »na Dravskem polju«.⁶²

⁵³ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 4/1, Relatio Visitationis Commissarialis 1752, Sv. Pavel [Prebold].

⁵⁴ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 4/1, Relatio Visitationis Commissarialis 1752, Sv. Jurij pod Taborom.

⁵⁵ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 4/1, Relatio Visitationis Commissarialis 1752, Vransko.

⁵⁶ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 4/1, Relatio Visitationis Commissarialis 1752, Motnik.

⁵⁷ Höfer: *Die landesfürstliche Visitation*, str. 231, 242, 243, 251, 257; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 222–226, 233–237; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. VI., str. 257; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. VIII., str. 255, 422.

⁵⁸ Centralni sedež bratovščine je bil verjetno proti koncu 16. stol. prenesen v Celje, saj se leta 1545 bratovščina Žalostne Matere Božje še omenja v Slovenskih Konjicah, v Celju pa bratovščina Naše ljube Gospe. Höfer: *Die landesfürstliche Visitation*, str. 231, 246; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., 221–222, 228–229; Attems: *Vizitacijski zapiski*. 2. zv., str. 167, 174.

⁵⁹ Attems: *Vizitacijski zapiski*. 2. zv., str. 153, 154, 167, 174, 226, 252, 257, 258, 329, 346, 403, 461, 779.

⁶⁰ Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. I., str. 308; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 84–90, 221–222, 249–250.

⁶¹ Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 207, 276–277, 286, 289, 291, 340, 380, 381, 422; *Personalstand 1919*, str. 281 sl.

⁶² Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 222, 274; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. IV/2., str. 133, 143; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. V., str. 539, 542; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. VI., str. 238; Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. VIII., str. 150, 215, 255.

Najstarejši ustanovni bratovščinski dokument je bil zapisan v kopirni knjigi, ki so jo hranili v konjiškem župnijskem arhivu. Iz njega izvemo, da sta leta 1357 Ortolf Konjiški in njegova žena Evfemija konjiškemu župniku in savinjskemu arhidiakonu Dytmarju izročila dve hubi – kmetiji. Prihodnji župniki naj bi od njiju prejeli 45 starih graških fenigov. Leta 1369 je bratovščina kupila 5 kmetij in 7 gorščin za 55 mark fenigov in 3 fl. Vse prej omenjene omembe se v glavnem navezujejo na nepremičninske posle bratovščine. Leta 1483 je bratovščina v bližini Slovenskih Konjic kupila travnik, njivo in vinograd, leta 1490 pa del gorščine na Prihovi, Gorenjah in Brdu.⁶³ Bratovščina je tekom let ustanovila številne beneficije in kaplanijo Naše ljube Gospe v Slovenski Bistrici, ki se prvič omenja leta 1545.

Bratovščina je imela svojega kaplana in oltar sv. Jakoba. Zanj je ustanovitelj Ortolf zahteval naslednje. Ob kaplanovi smrti naj bi njegovo zapuščino varoval župnik in jo nato izročil novemu kaplanu. Izpraznjena kaplanija naj bi se podelila duhovniku, ki je ud bratovščine. Ob umanjkanju takšnega duhovnika naj bi se kaplanija po nasvetu bratov in sester podelila drugemu usmiljenemu duhovniku, ki pa ga je moral potrditi patriarh. Bratovščinski kaplan je poleg papeške desetine moral plačevati tudi davke patriarhu ali njegovim poslancem. Ni imel druge dolžnosti, kot da je bil kaplan v Konjicah in na Jamniku pri Sv. Pankracu. Kaplan naj bi imel enak delež pri mašnem ofru kot drug duhovni pomočnik v Konjicah, vendar z izjemo pri ofrih na praznike vseh svetih, vernih duš in na božič. Te naj bi kaplan izročil župniku, in kar bi mu slednji od njih dal, bi moral vzeti za dobro. Tretjino deleža, ki bi ga župljani dali kaplanu pred ali po maši, naj bi izročil župniku. Ko je umrl bratovščinski ud, ki je bil konjiški župljan in je kaj zapustil kaplanu ali kapeli, župniku in župnijski cerkvi pa nič, naj bi slednja dva dobila dva dela (dve tretjini) zapuščine. Če so bratovščinski udje, ki niso bili konjiški župljani, nekaj priskrbeli kaplanu ali kapeli, pri tem nista imela deleža niti župnik niti župnijska cerkev. Od tujih župljanov kaplanu prineseni ofer je pripadal le njemu. Kaplan naj bi si brez posebnega župnikovega dovoljenja ne lastil tamkajšnjih župnijskih in cerkvenih pravic. Na dan sv. Jakoba in na cerkveno žegnanje kapele sv. Jakoba naj ne bi ustanavljal ofra. Na dan sv. Jakoba naj bi kaplan župniku dal 2 marki dunajskih fenigov za ponovno postavitve njegove kapele. Na slovesne praznike naj bi bil kaplan zvečer pri večernicah in zjutraj pri sv. maši navzoč v roketu. Brez župnikovega dovoljenja naj ne bi bil odsoten več kot 3 dni.⁶⁴

Bratovščina [staro slov.: braterna] Žalostne Matere Božje je imela velik sloves. Njeni udje so bili iz vrst duhovnikov, plemičev, obrtnikov in kmetov. Imeli so jo za duhovno mater, ki je na poseben način sprejemala v svoje varstvo umirajoče in skrbela za njihov dušni pokoj in blagor v večnosti. Bratovščina je imela številne pravice in svoja pravila, po katerih se je ravnala.

Verska kriza v obdobju protestantizma je sredi 16. stoletja povzročila zaton te cvetoče bratovščine, katere sedež je bil leta 1594 prenešen v Celje. Pravzaprav je bratovščina morala biti na novo ustanovljena. Zaslugo za to je imel nekdanji celjski kaplan in poznejši ljubljanski škof Tomaž Hren.⁶⁵

Namen prenovljene bratovščine je bil izprositi živim udom srečno zadnjo uro po priprošnji Žalostne Matere Božje in priskrbeti mrtvim udom večni mir in pokoj. Temu pobožnemu namenu so služile molitve, daritve sv. maš in zaslуже-

⁶³ Od leta 1483 se omenja kot Bratovščina sedmerih žalosti Naše ljube Gospe na Dravskem polju. Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 233, 237.

⁶⁴ *Litterae Fundatitiae Almae, Celeberrimae ac Antiquissimae Archi-Confraternitatis Matris Dolorosae, jam correctius ad faciliorem cujusunque captum in hanc formam et methodum redactae (quarum certis antiquitatibus quoad substantiam nihil additum, nihil minutum) ab anno 1357 usque ad annum 1464 inclusive) in lucem prodeuntes*. Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 222–226.

⁶⁵ Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 250.

nje odpustkov, ki so se lahko darovali za blagor pokojnih udov. Udje so morali v ta namen vsak dan izmoliti očenaš in zdravo Marijo za srečno zadnjo uro na čast Žalostni Materi Božji. Morali so obiskovati bratovščinske shode in bogoslužja, umrle ude pa pospremiti na pokopališče. Zaslužiti so morali odpustke, ki so jih lahko namenili za pokojne ude. Plačati so morali letno udnino, ki se je namenjala za bratovščinska sv. opravila in za okras bratovščinske kapele. Praznik Matere Božje sedmerih žalosti se je nekdanj obhajal na cvetni petek. Takrat je bratovščina imela letni shod s pridigo in slovesno péto sv. mašo za srečno zadnjo uro udov. Po sv. opravilu so poravnali udnino. V tednu po prazniku vernih duš se je za mrtve ude obhajala obletnica. Za vsak umrli ud se je ob smrti darovala péta sv. maša v kapeli, po njej pa so se zanj zmolili trije očenaši in zdrave Marije. Iz preostanka udnine so se darovale tihe sv. maše za umrle ude.

Posebni dušni blagor so za žive in mrtve ude predstavljali odpustki, ki jih je papež Klemen VIII. z brevom bratovščini podelil 10. novembra 1597. Popolni odpustek so udje prejeli na dan pristopa po predhodni sv. spovedi in obhajilu. Lahko so ga prejeli tudi na praznik Gospodovega oznanjenja (25. marca), če so od njegove vigilijske pa do prazničnega večera vsaj enkrat obiskali bratovščinsko kapelo, v njej pobožno molili in v tem svetem času prejeli sv. zakramente. Popolni odpustek so lahko prejeli tudi ob smrtni uri, če se je umirajoči ud seveda prej spovedal in prejel sv. obhajilo. Če zaradi slabega zdravstvenega stanja ni mogel več prejeti sv. zakramentov, naj bi za prejem odpustkov vsaj z usti ali v srcu skesano in pobožno izrekel Jezusovo ime. Nepopolni odpustek za 7 let in 7 kvadragen [t. j. za 7 let in 7-krat 40 dni pokore] se je podeljeval na praznike Marijinega vnebovzetja, rojstva sv. Janeza Krstnika, sv. Tomaža, in sv. Treh kraljev. Udje so v navedenih praznikih morali obiskati bratovščinsko kapelo, v njej pa so po namenu sv. očeta morali moliti za to, da bi krščanski oblastniki živeli v slogi in edinosti, da bi ohranili mir, da bi se zatirala kriva vera, prava pa vedno bolj razširjala. Odpustek za 60 dni se je udom podelil, kolikorkrat so se sešli k sv. opravilom bratovščine, kadar so dali vbogajme, kadar so sebe ali drugega spravili s sovražnikom, kadar so spremljali sv. popotnico – Najsvetejše k bolniku ali pa so se udeležili pogreba umrlega uda. Isti odpustek so prejeli tudi, če so z lepim opominjanjem spreobrnili grešnika, poučili nevedne ali pa so naredili kakšno drugo delo krščanskega usmiljenja.⁶⁶ Udje bratovščin so torej imeli za program svojega verskega življenja poleg molitve in prejemanja sv. zakramentov tudi opravljanje telesnih in duhovnih del usmiljenja.

Bratovščinska matrikula je vsebovala 4 dele. V 1. delu so bili navedeni od cerkvenih in svetnih oblastnikov podeljeni privilegiji in milosti. 2. del je vseboval poimenski seznam udov obeh spolov. 3. del je bil urbar o bratovščinskih cerkvah, ornatih, beneficijah in nepremičninah. V 4. delu so bile zabeležene obravnave na bratovščinskih shodih od leta 1613 naprej. Prispevki, darovani bratovščini, so se vodili od leta 1658 naprej. Zapisale so se tudi ustanovne sv. maše. Bratovščina je imela popisan tudi ves inventar. Živeči in umrli udje so se vodili do leta 1825, kar kaže na to, da duh bratovščine v Celju tudi po jožefinskem viharju ni zamrl.

Bratovščina je imela kar šest kaplanij oziroma beneficijev: v Celju, Slovenski Bistrici, Slovenskih Konjicah (3) in Majšperku.

Bratovščinsko predstojništvo so sestavljali: prošt (*praepositus*), dekan in dva asistenta. Prošt je bil izvoljen iz vrst župnikov, ki so bili udje bratovščine, enako je veljalo tudi za dekane.

S cesarskim odlokom je bila bratovščina ukinjena 9. avgusta 1783. Njeni beneficiji so prešli na verski sklad, ostalo premoženje v znesku 766 fl pa je bilo dodeljeno ubožnemu inštitutu celjske mestne župnije. Ob ukinitvi je štela 101

⁶⁶ Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 251–253; Dietrich: *Nove postave bratovščine Matere Božje*, str. 1–12.

ud duhovniškega stanu in 37 udov svetnega stanu, med njimi številne plemiče, uradnike in meščane. Bratovščina se je pozneje preoblikovala v cerkveno zvezo, ki jo je vodil eden od celjskih duhovnikov. Vsako leto je sporočil članom imena umrlih bratov in sester, da so se za njih darovale predpisane sv. maše.

Pri celjski opatijski cerkvi (današnji stolnici) je bila bratovščina »Matere Božje sedem žalosti«, na novo obujena leta 1855 na pobudo celjskega kaplana Urbana Dietricha. Njen prvi ud je postal bl. škof Anton M. Slomšek, ki jo je potrdil 12. januarja 1856.⁶⁷

Bratovščinski statuti

Bratovščinski statuti in druge oblike pravil so urejali namen in duhovne ter karitativne dejavnosti posamezne bratovščine. Njihovo vsebino smo deloma že spoznali pri predhodno opisanih bratovščinah, zato na tem mestu predstavljamo le nekatere zanimive statute oziroma iz njih izhajajoče delovanje bratovščin.

Leta 1517 je bila ustanovljena družba (ponekod bratovščina) sv. Krištofa zoper preklinjanje in pijančevanje. V naših deželah je njeno razširitev preprečil val protestantizma. Kljub temu so v duhu boja proti žretju in pijančevanju 13. februarja 1558 **na Ptuju uspeli ustanoviti svojevrstno bratovščino zlatega križa**, ki so jo sestavljali protestantski in katoliški plemiči. O namenu, obliki in vsebini je govorila ustanovna listina.⁶⁸ Ustanovitelji so se imeli namen bojevati s pregrehami. Želeli so hoditi po Božjih poteh. Udje naj bi se uprli žretju in požrešnosti ter popivanju najprej v lastnih hišah. Sami sebe so imeli za poslušne otroke luči. Osnovo za to so našli v Pavlovem *Pismu Efežanom*. (Ef 5, 6–8, 10–11, 15–18) Vzdržali naj bi se grešnega življenja: nečistovanja, nemoralnosti, popivanja in se zavzemali za sramežljivost. Bratovščinsko znamenje je bilo zlat emblem s križem, okoli katerega je potekalo geslo: *Christus fortitudo mea* [Kristus moja moč]. Emblem so udje imeli pripet na obleki ali pa so ga nosili na verižici. Bratovščina ni imela svojega svetniškega zavetnika in je bila kot taka skupaj s svojim nazivom neke vrste izjema. Toda o tem nekoliko pozneje. Geslu sta verjetno botrovali obmejna lega Ptuja in stalna turška nevarnost. Najdemo ga v psalmih in izraža zaupanje v Božjo pomoč in podporo v težkih stiskah in vojnih situacijah. Lahko izraža tudi zahvalo za rešitev. (Ps 18, 2–3; Ps 22, 20)

Bratovščina zlatega križa je bila relativno preprosto organizirana. Ni imela predstojnika, ki bi imel pravico zastopati ude. Petero ustanoviteljev je tvorilo nekakšen kolegialni organ, ki pa ni imel velikih pristojnosti. Bratovščina je bila v osnovi odprta za nove ude brez posebnih sprejemnih pogojev. Sprejeti ud se je moral podpisati na vseh pet ustanovnih dokumentov, ki naj bi pri ustanoviteljih prehajali iz roda v rod. Z dvignjeno roko in prstnim znamenjem je obljubil tudi izpolnjevanje bratovščinskih dolžnosti. Vendar pa je v obrazcu zaprisege navedeno le sklicevanje na Boga kot pričo resnice in ne svetniki. Po zaprisegi je na novo sprejeti ud od enega izmed ustanoviteljev prejel bratovščinski emblem. Plačati je moral kar 5 fl, ki so se namenili za uboge. Čeprav statut neplemičev in žensk ni izrecno izvzel iz članstva, vendarle sestava bratovščine izkazuje le plemiče. Kot pokazatelj socialne ekskluzivnosti bratovščine gosposkega in viteškega stanu nastopa prav njen zlat emblem.

Statut je omogočal izstop iz bratovščine, ki pa je moral biti predhodno naznanjen. Ker se je članstvo obnavljalo vsako leto s koncem oktobra, je moral kandidat izstop pisno naznaniti enemu od ustanoviteljev najmanj dva meseca prej. Navedba vzrokov se ni zahtevala. Sicer se je članstvo prenehalo s smrtjo. V

⁶⁷ Več o tem: Orožen: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III., str. 254 sl., 262–276.

⁶⁸ Objava listine gl.: Pauser: »Ain guets exempl furzutragen.«, str. 98–100.

težavah so udje morali pomagati svojim sobratom. V skladu z namenom bratovščine so imeli dve dolžnosti: vzdržati se žretja in pijače. Obed v njihovih hišah je lahko imel največ 5 do 6 hodov, kar je za današnje pojmovanje še vedno veliko. Omejitve so veljale tudi za goste. Posebej je to veljalo za pitje, ki ni bilo omejeno zgolj na območje doma, ampak je omejitev veljala splošno. Vse to naj bi za nižje plemstvo predpisoval tudi *Policijski red* iz leta 1552. Drug drugemu so udje obljubili tudi zvestobo in prijateljstvo v smislu krščanske in bratske ljubezni, ki sta bili zaostreni v primeru stisk in nesreč. Prestopki zoper kršitev statuta glede prehranjevanja in pitja so se sankcionirali. Kazen za prekršek je znašala 5 fl.⁶⁹ Prekršek naj bi naznanil ud sam. V osnovi je šlo za gojitev samodiscipline. Tako je odpadla potreba po ovadbi kršitelja s strani ostalih udov, kar je bilo sicer v navadi pri družbi sv. Krištofa. O zaključku bratovščinskega leta nimamo pričevanj. Dolžnost letnega obračuna je verjetno vezala le ustanovitelje, ne pa tudi ostalih udov.

Bratovščina zlatega križa in družba sv. Krištofa sta imeli podobne cilje, ne pa tudi statutov. Bratovščini zlatega križa so v prvi vrsti manjkali: nebeški zavetnik, dolžnost molitve, višja stopnja organiziranosti⁷⁰ in možnost izključitve. Pravila družbe sv. Krištofa iz leta 1517 torej niso bila neposredna predloga za ustanovno listino bratovščine sv. Križa, ki je popolnoma samostojno delo. Na njej se je podpisalo 11 udov, odtisnjenih pa je 12 prstnih pečatov. Na prvih petih mestih stojijo imena ustanoviteljev: Hansa pl. Hoyosa iz Trsta oziroma Gradiške, Hansa Lenkowitscha s Kranjske, Sigmunda Gallerja s Štajerske, Christoph Rescha s Štajerske in Jakoba barona Lamberga s Kranjske. Pri prvih udih je šlo za štajerske in kranjske vojaške in deželnoknežje veljake. Pri nekaterih se postavlja vprašanje njihove konfesionalne (veroizpovedne) opredelitve, saj je bilo v tistih časih plemstvo razdeljeno med trde in zmerne zagovornike reformacije, njene simpatizerje in katoličane. Na protestantsko usmeritev bratovščine nakaže umanjkanje svetniškega zavetnika ter okrajšan obrazec zaprisege: »Tako mi Bog pomagaj [in vsi svetniki]«. Skupni imenovalec udov je bil boj proti Turkom. Stanovi in deželni knez so spoznali, da je za izboljšanje napetega položaja potreben tudi boj proti moralnemu propadu.⁷¹

Gornjeradgonska bratovščina sv. Križa je leta 1736 dobila statut z naslovom *Schuldigste Gedächtnüß und Andächtige Verehrung des Bittersten Leyden und Sterben Jesu Christi*.⁷² V drugem delu je knjižica pravi meditativni priročnik in molitvenik. Uvod je posvečen skrivnosti odrešenja, ki ga je Jezus zaslužil za človeštvo s svojim bridkim trpljenjem in smrtjo. Za vernika je zato koristno, da bi se vse petke v letu postil ob kruhu in vodi ter se celo bičal do krvi. Bog bo takšnemu ob smrtni uri naklonil posebno milost.

Bratje in sestre bratovščine so bili povabljeni, da sledijo statutu. Na dan vpisa naj bi se spovedali in prejeli sv. obhajilo. Zmolili naj bi vsaj pet očenašev in zdravih Marij ter Boga prosili za mir in enotnost krščanskih knezov in oblastnikov, za izkoreninjanje krivoverstev in sprejetje resnične Kristusove Cerkve, da bi s tem pridobili popolne odpustke. Ob sprejetju v bratovščino so udje prejeli posebna znamenja, t. i. odpustkov krajcar – svetinjico z milostno podobico križanega Odrešenika na eni in sv. peterih ran z besedami »Vergiß nicht mein« na drugi strani. Na čast peterih Kristusovih ran so dnevno vsaj enkrat morali svetinjico poljubiti. Dnevno so morali vsaj četrt ure premišljevati o Jezusovem trpljenju in ponavljati besede: »Molimo te Kristus in te hvalimo, ker si s svojim križem svet odrešil.« Dnevno naj bi udje zmolili vsaj tri očenaše in zdrave

⁶⁹ 5 fl je v tistem času stalo 112 kg govedine ali pa plačilo tesarja za 5 tednov dela ali pa plačilo dninarja za 50 dni dela.

⁷⁰ Voditelj, letni shod, potrjevalec obračunov, skupni obedi in sv. maše.

⁷¹ Pauser: »Ain guets exempl furzutragen.«, str. 73–84.

⁷² SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 21/1, *Schuldigste Gedächtnüß und Andächtige Verehrung des Bittersten Leyden und Sterben Jesu Christi*, Graz, 1736.

Marije kot spomin, da je Jezus tri ure v največjih bolečinah visel na križu. Po en očenaš in zdravo Marijo naj bi zmolil tudi za umrle ude, da bi jim bili odpuščeni njihovi grehi, da bi dosegli blaženi konec in skorajšnjo rešitev iz vic. Ob petkih naj bi šli k sv. maši, prav tako na mesečne shode, ki so bili ob nedeljah.

Popolni odpustek je bratovščini podelil papež Klemen XII. leta 1735. Podeljeval se je ob vpisu in smrti uri, če je le umirajoči klical Jezusovo ime, ter na naslovni praznik Povišanja sv. Križa. Udje so se seveda za prejem odpustkov morali spovedati, obhajati, obiskati bratovščinski oltar in pri njem zmoliti pet očenašev in zdravih Marij za mir in enotnost krščanskih knezov in oblastnikov. Odpustke 7-ih let je prejel tisti ud, ki se je spovedal, obhajal in molil po prej omenjenem namenu na štiri praznike: Marijinega očiščevanja, sv. Jožefa, Marijinega obiskanja in sv. angelov varuhov. 60-dnevni odpustek so prejeli vsi bratje in sestre, ki so obiskovali mesečne shode. Prejeli so ga tudi tisti, ki so dali zatočišče revežem, pomirili ljudi v sporu, spremljali umrle h grobu ali Najsvetejše k bolniku, se udeleževali procesij in so ob naštetem zmolili očenaš in zdravo Marijo. Odpustka so bili deležni tudi tisti, ki so na pravo pot odrešenja spravili ljudi v zmoti, neuke v nauku vere, poučevali Božje zapovedi ali pa so naredili pobožno delo krščanske ljubezni. Prav tako so bili odpustkov deležni tisti, ki so za umrle ude zmolili pet očenašev in zdravih Marij.

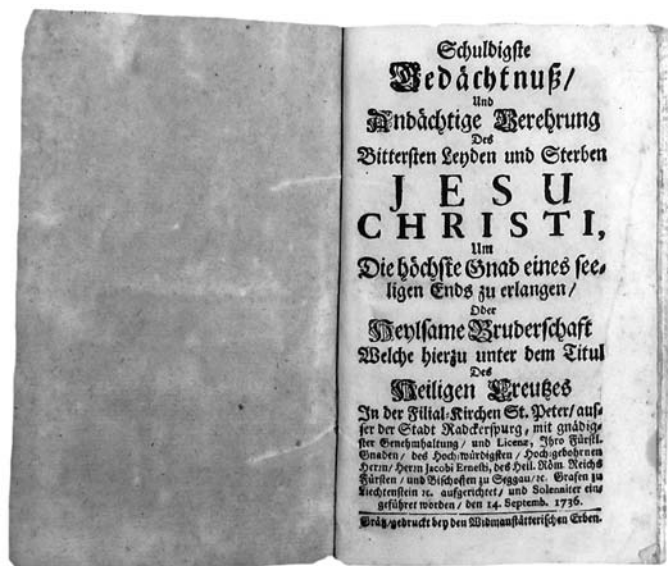
Nato sledi opis Jezusovega trpljenja po posameznih dnevih, začenši z nedeljo. Pravzaprav gre za dnevna premišljevanja o Jezusovem trpljenju zaradi človeških grehov od Oljske gore do Kalvarije. Baročna domišljija razširja svetopisemsko poročilo o Jezusovem trpljenju. Posamezni prizori Judovega izdajstva, Pilatove obsodbe, reakcije Judov, bičanja in kronanja, prelite krvi in križanja so prikazani zelo dramatično. Pri vseh nastopa rabelj, s katerim se lahko poistoveti grešnik.

Knjižico zaključujejo *Litanije bridkega trpljenja in smrti Jezusa Kristusa* z različnimi molitvami, zlasti za umrle.

Bratovščinski inventarji

Bratovščine so imele bogato bogoslužno opravo in paramente. Da se bratovščinski inventar ni pomešal s cerkvenim, so ga skrbno popisali.

Iz inventarja ptujske proštije cerkve sv. Jurija lahko razberemo paramente, ki so bili v letu ukinitve (leta 1783) last tamkajšnjih bratovščin sv. Rešnjega telesa in krščanskega nauka:

Statut in molitvenik gornjeradgonske bratovščine sv. Križa. SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 21/1, *Schuldigste Gedächtnuß und Andächtige Verehrung des Bittersten Leyden und Sterben Jesu Christi, Graz, 1736.*

- baldahini za bratovščinski kip:
 - iz mehkega blaga skupaj s plaščem,
 - iz črnega blaga skupaj s plaščem,
 - iz rožnatega atlasa skupaj s plaščem.
- staro bandero iz rdečega žameta in z zlatimi obrobami in vrvicami s čopi ter z medeninasto pozlačeno zvezdo,
- staro bandero iz črnega žameta s črnimi in rumenimi svilenimi obrobami in vrvicami s čopi ter z leseno posrebreno zvezdo,
- novo bandero iz rožastega blaga in z zlatimi konicami, vrvicami in čopi ter s pozlačeno zvezdo,
- bratovščinski album, vezan v rdeč žamet, s srebrnimi zaponkami,
- star, že popisan bratovščinski album, vezan v žamet,
- dve zastavici za previdevanje iz rdečega damasta in z medeninasto pozlačeno zvezdo,
- dve zastavici za previdevanje iz rdečega blaga in z medeninasto pozlačeno zvezdo,
- dve laterni (svetilki na drogu) z medeninastimi okraski in stekelci za rabo pri previdevanju in procesijah,
- medeninasti viseči lesteneč z 12-imi cinkastimi svečniki na sredi cerkve,
- album bratovščine krščanskega nauka, vezan v moder žamet, s srebrnimi zaponkami,
- 22 malih praporov skupaj z zastavico iste bratovščine,
- album bratovščine (konfederacije) sv. Dizme, vezan v rdeč žamet, s posrebrenimi medeninastimi zaponkami.⁷³

Bratovščinske knjige in urbarji

Preseneča dejstvo, da se je med arhivskim gradivom o bratovščinah ohranilo tako neznatno število bratovščinskih knjig, urbarjev in molitvenikov. Glede na številčnost bratovščin bi pričakovali, da se je ohranilo večje število bratovščinskih knjig z imeni udov – bratovščinskih sobratov in sosester (kot so se sami imenovali). Očitno je bila jožefinska čistka zelo huda in je hotela izbrisati vsakršno sled za bratovščinami.

Mozirska bratovščina sv. Rešnjega telesa je leta 1647 imela lasten urbar, ki ga je sestavil župnik Janez Plevnik. Na novo je bratovščinsko knjigo leta 1735 spisal vikar Danijel Jožef Derganšek, s tem da je navedel podatke o plačani udnini že za leto 1734. Sobratje in sosestre so letno ob vpisu prispevali 1 groš. Leta 1737 zasledimo vikarja Janeza Ludovika Umka, leta 1746 pa Tomaža Juragla. Zadnji zapiski o udnini so iz leta 1788! Torej je bratovščina delovala še 5 let po formalni ukinitvi, kar kaže na to, da je bila med verniki zelo priljubljena.

Bratovščinska knjiga je vodena preprosto; v dveh stolpcih na posamični strani. Navadno je na prvem mestu naveden z imenom in priimkom mož, za njim žena in ponekod tudi otroci. Samski so seveda zapisani kot samostojni udje. Letno udnino so poravnavali zelo vestno. Ob smrti je duhovnik pri njihovem imenu preprosto naredil križec, običajno pa je tudi prečrtal letnice vpisov. Sprememba v načinu zapisa udov se je iz stolpcev v vrstično zgodila leta 1745. Udje so poslej zapisani kot posamezniki in ne več kot člani družine. Knjiga je zanimiva zaradi starinskih zapisov ženskih oblik priimkov in bi tako prišla prav tudi rodoslovcem.

Še nekaj besed o dohodkih in izdatkih. Dva kmeta, ki sta posedovala bratovščinski kmetiji, sta v letih 1745–1785 zanj plačevala letno po 1 fl. Prav tako je kajzar za kajžo in njivo bratovščini »služil« 1 fl, Jurij Navodnik pa je za njivo

⁷³ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Inventarium 1783, Ptuj.

plačeval 32 kr, od krave pa 8 kr. Drugi zakupnik je za njivo plačeval 37 kr, tretji pa 36 kr. Štirje rejci bratovščinskih krav so za vsako plačevali po 8 kr. Dolžniki so bratovščini plačevali 5 % obresti. Neža Panzer je še leta 1785 za njivo plačala 38 kr 3 d. Šest imetnikov nekdanjega bratovščinskega premoženja je moralo po letu 1787 iste obveznosti plačevati kot davek, poleg tega pa prispevati še za vojno posojilo. Zadnji zapiski o plačilih so iz leta 1794.

V zadnjem delu bratovščinske knjige so zabeleženi letni obračuni, zadnji leta 1782. Delali so se vpričo župnika in ključarjev na osmino praznika sv. Rešnjega telesa. Oglejmo si prvega. Iz starega urbarja so leta 1735 prepisali obveznosti iz vinograda, ki ga je svoj čas cerkvi sv. Jurija daroval Krištof Vivoda v vrednosti 150 fl. Letno naj bi se za pokoj njegove duše in duše njegovih treh bratov opravljale obletnice in se plačale iz bratovščinske blagajne. Leta 1734 je bil vinograd prodan za 94 fl Gašperju Krožniku. Iz izkupička sta bila kupljena nova monštranca in zvonček. Z dovoljenjem generalnega vikarja Jakoba Schillinga naj bi se od takrat naprej za ustanovnike opravljale 4 sv. maše. V osmini praznika sv. Rešnjega telesa leta 1735 so sobratje darovali 16 fl 41 kr 3 d ofra. Za žive in mrtve ude se je darovalo 8 sv. maš, za slovesno bogoslužje so odšteli 5 fl, za kosilo 3 fl, tako da je ostalo 7 fl 15 kr in 3 d. Iz poznejših letnih obračunov je razvidno, da so dohodke predstavljali miloščina in obresti od imenj.

Leta 1746 je od 19 fl 24 kr prihodkov v cerkveno blagajno romalo kar 9 fl 21 kr. Zlasti dejavna je bila ekonomija bratovščine leta 1751. Večino stroškov je šlo za vzdrževanje vinograda in izdelavo zidanice ter kleti na Pokleki pri Šmartnem ob Paki. Samo viničar je stal 6 fl. Z letom 1760 vinogradniški stroški prenehajo, ker so vinograd verjetno prodali. Letni prihodki bratovščine so v tistem času znašali okoli 23 fl. Iz stroškov je razvidno, da so duhovnikom plačevali tudi 2 fl 20 kr za pobožnostne shode ob četrtkih, ki jih je bilo letno več kot 30. Preostanek denarja se je knjižil, a je romal v cerkveno blagajno. Leta 1756 je bila iz bratovščinskih skrinjic na trgu in v cerkvi pobrana miloščina v znesku 2 fl 47 kr 2 d. V letih 1757–1762 je bratovščina s sredstvi podpirala zidavo župnijske cerkve. Leta 1766 se med stroški shodov prvič pojavi organist, leta 1769 pa smodnik.⁷⁴

SI NŠAM, Škofijska pisarna, Bratovščine, šk. 20, Knjiga bratovščine sv. Petra 1704–1782.

⁷⁴ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 15/13, Mozirje U02, Confraternitas Corporis Christi 1735.

Smodnik so uporabljali za pokaenje z možnarji, s katerim so, podobno kot s slovesnim zvonjenjem – pritrkavanjem, naznanjali praznike, spremljali procesije ... Pokali so tudi zoper hudo uro.

Najlepše ohranjena bratovščinska knjiga, ki jo hrani NŠAM, najprej ne izda naslova bratovščine, ki ji je v letih 1704–1783 pripadala. Da je bila last **bratovščine sv. Petra, delujoče pri Sv. Petru pri Mariboru [Malečnik]**, z gotovostjo razvozlamo šele ob vpisu domačega župnika dr. Janeza Krstnika Sitticha iz leta 1733 in kaplana Tomaža Preaza iz leta 1751. Na v usnje oblečenih platnicah je odtisnjeno rastlinsko okrasje v pasovih, ki tvorijo koncentrične okvire. Na sredi je medaljon z Jezusovo pozlačeno podobo, okoli katere je napis SALVATOR MVNDI [Rešenik sveta]. Pri vpisih nekaterih udov je posebej omenjeno, da so bili doma iz mariborske župnije, Mute, Ruš ... Večinoma so bili v bratovščino včlanjeni domačini. V prvih letih je bila knjiga pisana s kaligrafsko knjižno gotico, nato pa s pisano kurzivno gotico, in sicer v dveh navpičnih stolpcih na stran. Lepota vpisov je bila odvisna od lepospisnega znanja in nadarjenosti posameznega duhovnika. Prvi del bratovščinske knjige je posvečen abecednim vpisom sobratov, drugi pa sosester. Tudi v tem primeru je na prvem mestu zapisano osebno ime uda in nato njegov priimek. Iz samih vpisov je možno razbrati popularnost osebnih imen v 18. stoletju. Pri vpisih župnikov, kaplanov, ključarjev, organistov in učiteljev je omenjena njihova služba. Zanimiva je omemba župnikove gospodinje. Omembe ostalih poklicev niso prav pogoste, je pa je večkrat omenjeno, čigavi so bili posamezni vpisani sinovi in hčere. Le pri redkih imenih in priimkih udov je za njimi dodan križec, ki nakazuje njihovo smrt, dopušča pa se tudi izjemno redka možnost, da so bili udje s križcem pred imenom v bratovščino vpisani po smrti.⁷⁵

Podobno bratovščinsko knjigo je imela tudi **bratovščina sv. Rešnjega telesa v župniji Stari trg pri Slovenj Gradcu** v letih 1725–ok. 1760. V usnje vezana razpadajoča knjiga ima na platnicah vtisnjene pozlačene okraske. Zapirala se je s kovinskima zaponkama. Na prvi strani so vpisani nekateri svetni in cerkveni imenitneži. Nato so po abecednem redu osebnih imen pomešano vpisani bratovščinski sobratje in sosestre v dveh stolpcih na stran. V drugem delu bratovščinske knjige je razpored večne molitve Najsvetejšega zakramenta, zato so posamezni udje vpisani po abecednem redu z omembo, kateri dan in uro so eno uro molili v cerkvi. Tudi med njimi se občasno pojavljajo vpisi imenitnežev.⁷⁶

SI NŠAM, Župnije, Stari trg pri Slovenj Gradcu, kn. 15, Knjiga udov in molivcev rožnovenske bratovščine [1688]1725–ok. 1760.

⁷⁵ SI NŠAM, Škofijska pisarna, Bratovščine, šk. 20, Knjiga bratovščine sv. Petra 1704–1782.

⁷⁶ SI NŠAM, Župnije, Stari trg pri Slovenj Gradcu, kn. 15,

Razvanjska bratovščina sv. Vida je imela zanimivo knjižico z naslovom *Zünß-Buch St. Vitj Martýris Rosßwein De a[nno] 1759 Biß 1774*. Tudi v tem primeru gre za kombinirano bratovščinsko knjigo in urbar, v katero so bili z imenom in priimkom vpisani bratje in sestre bratovščine, ki so letno prispevali 6 kr dajatev. V drugem delu knjižice so zapisane dajatve oziroma obresti od bratovščinske živine. Za kravo so rejci letno plačali 10 kr, za vola pa 3 kr. Sledijo zapiski o dolžnikih in njihovih dolgovi ter obrestih. Nato se nadaljuje seznam bratovščinskih krav za leta 1775–1786. Njihovi rejci so jih do leta 1786 večinoma odkupili. Dva kmeta sta od kmetije plačevala le 7 kr. Povsem nazadnje sledijo ponovno vpisi udov za leta 1775–1784, čisto na koncu pa je vpisanih nekaj obračunskih podatkov za leta 1760–1771.⁷⁷

SI NŠAM, Župnije, Hoče, šk. 39, *Zünß-Buch St. Vitj Martýris zu Rosßwein De a[nno] 1759 Biß 1774*.

Bratovščinski molitveniki in podobice

Gornjeradgonska bratovščina večne (vedne) molitve presv. oltarnega zakramenta je leta 1755 dobila svoj molitvenik z naslovom *Nothwendiger Unterricht von Beförderung der Bruderschaft unter dem Titul Der immerwährenden Anbetung des Allerheiligsten Altars-Sacrament in der Vicariats-Kirchen St. Peter nächst der Landsfürstl. Gränitz-Stadt Radkersburg*.⁷⁸

Pobožnemu verniku so namenjene uvodne besede o nepredvidljivosti smrtne ure in poslednje sodbe. Od načina tuzemskega življenja je odvisna tudi srečna večnost. Božja pravičnost bo ob smrtni uri greh poplačala s kaznijo vic. Po žalostnem zemeljskem potovanju naj bi Bog pokojne vzel v hvaleče občestvo angelov in izvoljenih v nebesih. Nespokorjenega grešnika čaka ob poslednji sodbi peklenska kazen. Nato sledi kratko razmišljanje o večnosti. Knjižica poudari pomen Petrove Cerkve za srečno zadnjo uro in pomoč ter tolažbo ubogim dušam v vicah. Posebno vlogo pri tem je imela bratovščina večne molitve presv. oltarnega zakramenta. Gojila je pomen presv. oltarnega zakramenta (sv. obhaji-

Knjiga udov in molivcev rožnovenske bratovščine [1688]1725-ok. 1760.

⁷⁷ SI NŠAM, Župnije, Hoče, šk. 39, *Zünß-Buch St. Vitj Martýris zu Rosßwein De a[nno] 1759 Biß 1774*.

⁷⁸ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 21/1, *Nothwendiger Unterricht von Beförderung der Bruderschaft unter dem Titul Der immerwährenden Anbetung des Allerheiligsten Altars-Sacrament in der Vicariats-Kirchen St. Peter nächst der Landsfürstl. Gränitz-Stadt Radkersburg*, Graz, 1755.

la) za življenje. Pripada mu dolžna hvala, slava in zahvala. Odtod tudi dolžnost večne (vedne) molitve, zato je bratovščina imela tudi urne listke.

V molitveniku je tudi povzetek pravil. Bratovščina je vsak četrtek obhajala sv. mašo pred izpostavljenim Najsvetejšim. Gornjeradgonski duhovnik naj bi vsak četrtek opravil sv. mašo in molitve za tolažbo umirajočim, srečno zadnjo uro ter za nedavno umrle; torej za žive in mrtve ude. Bratje in sestre naj bi letno za omenjena bogoslužja ter za pomnožitev bratovščine in Božje slave prispevali 4 kr. Pri podeljevanju sv. popotnice bolnikom in umirajočim so morali duhovnika z Najsvetejšim spremljati vsaj do mestnih vrat. Medtem so molili rožni venec na čast sv. oltarnemu zakramentu in s tem tudi izpolnili pogoj za prejem odpustka.

Nato sledijo litanije in molitev, ki so jih udje molili vsak dan po končani sv. maši, ko je bilo izpostavljeno Najsvetejše. Bratovščinska pravila so predvidevala tudi molitev rožnega venca z veroizpovedjo in skrivnostmi, nadalje pet očenašev in zdravih Marij, pa posebne vzklike, za zaključek pa slavospev Slava Očetu. V knjižici so objavljeni tudi obrazci zahvaljevanja, gorečega namena molitvene ure, spodbudne in podžigajoče točke za molitveno uro, opažanja. Nazadnje so objavljeni odpustki.

Popolni 7-letni odpustki so se udom podeljevali na dan vstopa, če so seveda prej opravili spoved in prejeli sv. obhajilo. Obuditi so morali kesanje in obžalovanje in v srcu klicati najsladkejše Jezusovo ime. Odpustki so se podeljevali tudi na praznik sv. Rešnjega telesa po predhodni spovedi in sv. obhajilu od prvih večernic do sončnega zahoda. Moliti je bilo potrebno za enotnost krščanskih oblastnikov, izkoreninjanje krivoverstva in sprejetje Katoliške Cerkve. Prav tako so se odpustki podeljevali tudi ob sprejemu novih bratov in sester, na novega leta dan, na praznik vseh svetih in sv. apostolov Petra in Pavla ter na praznik Marijinega vnebovzeta.

Papež Klemen X. je 9. junija 1671 podelil 60 dni odpustkov tistim udom, ki so dali zatočišče revežem, pomirili ljudi v sporu, spremljali umrle h grobu ali Najsvetejše h bolniku, se udeleževali procesij in so ob naštetem zmolili očenaš in zdravo Marijo. Odpustkov so bili deležni tudi tisti, ki so na pravo pot odrešenja spravili ljudi v zmoti, neuke v nauku vere, poučevali Božje zapovedi ali pa so naredili pobožno delo krščanske ljubezni. Deležni so jih bili tudi tisti, ki so za umrle ude zmolili pet očenašev in zdravih Marij.

Poseben bakrorezni listek s podobo umirajočega, ki mu po angelcu Marija podeljuje rožni venec, zraven njega pa stojijo duhovnik in klerik na eni ter okostnjak (smrt) na drugi strani, v ozadju pa sta upodobljeni mašna daritev in reševanje duš iz vic, je svojim udom delila **selniška bratovščina večnega rožnega venca**, ki je bila ustanovljena leta 1782.⁷⁹ Besedilo, natisnjeno na podobici, je pomenljivo. Na smrt bolan človek naj bi se zavedal, da ni nič bolj gotovega od smrti in nič bolj negotovega od smrtne ure. Proti bridki smrti so se bojevali bratje in sestre bratovščine večnega rožnega venca. V molitveni uri naj bi zmolili marijanski psalter s 15-imi skrivnostmi, kar pomeni tri rožne vence. Po vsaki desetki naj bi zmolili vero ter vzdih: »Po svojem svetem trpljenju in bridki smrti, o predobri Jezus, reši umirajočega in ga ne zapusti v njegovih smrtnih stiskah.« Kdor teh besed ni mogel izreči, naj bi ob koncu molitvene ure zmolil tri očenaše in zdrave Marije ter vero. To je lahko storil doma ali v cerkvi; sedeč, stoječ ali sprehajajoč. Na dan molitvene ure ali dan prej je ud moral prejeti zakramenta sv. spovedi in obhajila. Pred svojo smrtjo je moral poskrbeti, da je molitveni listek (podobico) oddal tja, kjer ga je dobil. Na nedeljo po prazniku vernih duš je bilo na podlagi te pobožnosti splošno obhajilo udov za umrle, v nadbratovščinski cerkvi pa je morala biti pridiga. Če bi bila molitev

⁷⁹ *Personalstand 1919*, str. 281 sl.

preprečena, se je lahko darovala sv. maša za duše. Po končani molitvi se je lahko dodala molitev na čast krstnemu zavetniku. Prostovoljno so se za razcvet pobožnosti lahko darovali tudi darovi, ki so se izročili voditelju bratovščine.⁸⁰

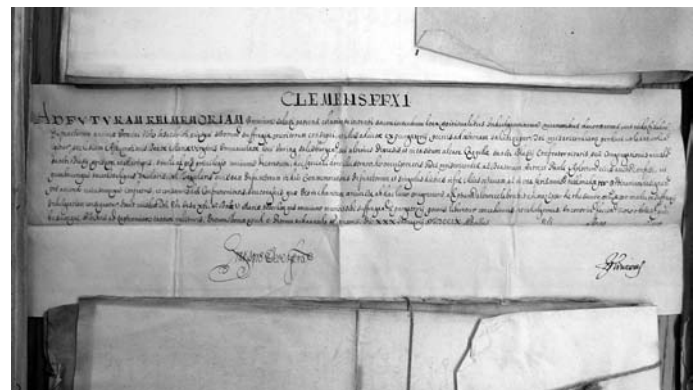
Odpustki

V bratovščinskih statutih so omenjeni tudi številni odpustki za duhovni blagor živih in mrtvih bratov in sester. Papeži so jih podeljevali z brevi, ki jih številni vizitatorji zmotno imenujejo *bule*. V pregledanem arhivskem gradivu je ohranjeno le manjše število izvirnih tovrstnih papeških listin. O nekaterih pričajo prepisi, vsebina drugih pa je povzeta v bratovščinskih statutih in vizitacijskih poročilih.

Odpustke je **jareninski bratovščini sv. Blaža** leta 1709 za sedemletje podelil papež Klemen XI. Breve je ohranjeno.⁸¹ **Bratovščini sv. Antona Puščavnika**, ki je delovala v cerkvi sv. Roka in Sebastijana v **Cezanjevcih pri Ljutomeru**, je leta 1716 popolne odpustke podelil papež Klemen XI. V brevu je poudarjeno, da je bratovščina kanonično ustanovljena. Bratje in sestre so se odlikovali v pobožnostnih in karitativnih delih. Papež jim je na priprošnjo Boga ter sv. Petra in Pavla podelil popolni 7-letni odpustek, ki ga je bilo mogoče prejeti na dan vstopa, če so se sobratje in sosesre prej resnično skesali, spovedali in prejeli sv. obhajilo. Enako je veljalo tudi za primer smrtne nevarnosti, v kateri je zadostovalo vsaj obujeno kesanje in klicanje Jezusovega imena. Odpustki so se ob prej naštetih pogojih podeljevali tudi na glavni bratovščinski praznik od prvih večernic do sončnega zahoda drugega dne ob obisku bratovščinske cerkve ali kapele oziroma oratorija. Količina odpustkov je bila odvisna od števila obiskov sv. maš in drugih pobožnosti. Odpustki 60-ih dni so se podeljevali tudi ob pogrebih, procesijah in previdevanju bolnikov. Ob zvonjenju so morali zmoliti angelo-vo češčenje za vse umrle ude. Prav tako so molili tudi za tiste, ki so zašli s prave poti in niso upoštevali Božjih zapovedi. Odpustke in bratovščine je moral potrditi krajevni ordinarij ali njegov pooblaščenec – to je bil v primeru salzburških župnij med Muro in Dravo sekovski škof kot generalni vikar salzburškega nadškofa. Odpustke

SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 15/15, Podobica rožnovenske bratovščine, 1782.

SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 18/1, Breve Klemena XI., Rim, 30. 1. 1709.

⁸⁰ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 15/15, Podobica rožnovenske bratovščine, 1782.

⁸¹ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 18/1, Breve Klemena XI., Rim, 30. 1. 1709.

in bratovščino je v tem primeru potrdil sekovski škof Jožef pl. Lamberg že 28. julija istega leta.⁸²

Bratovščinsko premoženje in njegova uprava

Dragocene podatke o dejavnosti bratovščin nudijo njihovi letni obračuni in fasije, iz katerih je možno razbrati njihove glavne prihodke in izdatke. Vsaka bratovščina je imela svojega ključarja, ki je navadno v mesecu januarju pripravil letni obračun, ki ga je potrdil župnik.⁸³ Pri posameznih bratovščinah so letni obračun napravili ob priložnosti letnega shoda ob navzočnosti odvetnika bratovščine.

Bratovščine so premoženje pridobivale od: miloščin, udnine, ofrov, pobožnih volil (legatov), zapuščin, mašnih in ostalih ustanov, od najemnin za vinarstvo in ostale nepremičnine, od prodaje vina, od obresti naloženega kapitala, od obresti bratovščinskih živali (zlasti krav in ovac), ki so jih imeli v reji posamezni kmetje, ter od bratovščinskih kmetij in mlinov.

Letni obračuni

Letni obračuni bratovščinskega premoženja prinašajo pestro paleto podatkov. Ker so se delali vsako leto, nudijo vpogled v delovanje in poslovanje bratovščin. Pravzaprav se iz njih zrcali dejavnost posamezne bratovščine in njena vpetost v fevdalizirani cerkveni sistem. Ponekod so bili izvlečki bratovščinskih obračunov narejeni skupaj s cerkvenimi (npr. v Svečini).

Letni obračuni so pisani izključno v nemščini. Začnejo se z naslovom *Bruederschaft-Raittung* ali *Bruederschaft-Rechnung*. Iz njih izvemo naslov bratovščine in imena bratovščinskih ključarjev, ki so običajno morala biti navedena na začetku. Zanimivo je njihovo poimenovanje z različnimi nemškimi izrazi: *[Ver]Walter* [upravnik, upravitelj], *Bruederschaft-Vatter* [bratovščinski oče] *Zech-Probst*, *Zöch-Probst* [cehovski prošt], *Bruderschaft Custos* [bratovščinski varuh], *Bruderschaft Maister* [bratovščinski mojster]. Za navedbo ključarjev sledi naslov bratovščine, naziv cerkve in leto.

Prejem denarja je skupaj z datumom in vrsto dohodka (npr. ofer) izražen v goldinarjih [fl], krajcarjih [kr] in denaričih [d], ki so na koncu strani sešteti in nazadnje obračunani v končnem znesku, kot je to običaj pri blagajniških knjigah. Podoben sistem je uporabljen tudi pri izdatkih, le da poleg vrste odhodka ni zabeležen datum. Izdatki so prav tako sešteti v končnem znesku. Letni obračun je pregledal in s podpisom potrdil župnik, v primeru jareninske župnije pa admontski župnijski komisar. Nazadnje je bilo letni obračun potrebno poslati škofijskemu ordinariatu.

Med glavne bratovščinske dohodke so na slovenskem Štajerskem spadali miloščine in (mesečni) ofri – tem so pri knjiženju odbili tretjino zneska, ki je pripadla cerkveni blagajni. Udnine so navadno predstavljale le manjši del bratovščinskih dohodkov. Ponekod so bratovščine imele skupno blagajno s cerkvijo, v kateri so imele svoj oltar. Največ je prinesel v bratovščinsko blagajno ofer, ki je bil na dan letnega shoda bratovščine in se je običajno obhajal na godovni oziroma praznični dan bratovščinskega zavetnika. Njegov znesek je navadno presegal skupni znesek vseh ostalih mesečnih ofrov. V 18. stoletju so bratovščine mo-

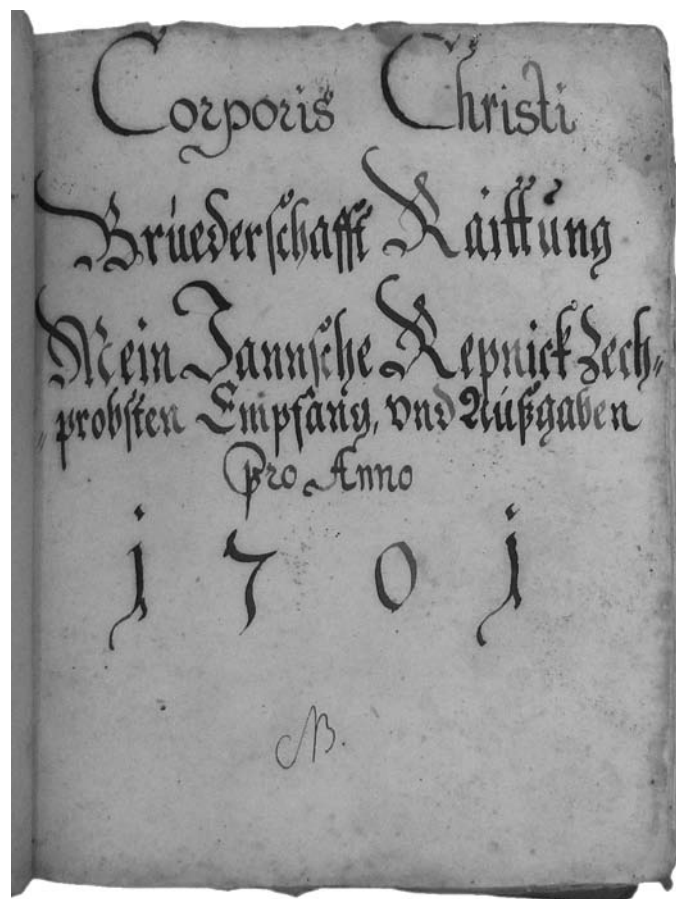
⁸² SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 21/1, Prepis potrditvene listine bratovščine sv. Antona Puščavnika v Cezanjevcih, Gradec, 28. 7. 1716.

⁸³ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 21/1, Obračun ljutomerske rožnovenske bratovščine za leto 1765.

rale posebej navesti tudi podatke o naloženem kapitalu v javnih in zasebnih skladih ter o (mašnih) ustanovah, iz katerih so se običajno izplačevale 4 % letne obresti. Preostali del gotovine so bratovščine hranile v blagajni. Del dohodkov so prinesla tudi volila iz zapuščin in takse od pogrebnih sprevodov. Velik del dohodkov so nekatere bratovščine pridobile s prodajo vina iz bratovščinskih vinogradov. Posamezne bratovščine so bile tudi posojilodajalke. Nemalokrat so bile bratovščinam dolžne domače cerkve, zato so ob vračilu dolga tisto leto bratovščinski dohodki izkazovali velike presežke.

Znesek dohodkov je bil odvisen od števila udov, nepremičnin in denarnih sredstev, s katerimi je razpolagala bratovščina. Na letni ravni so se dohodki bratovščin gibali med 5 fl in 700 fl, le izjemoma so bratovščine dosegle tudi višje zneske. Med najbolj revne je spadala bratovščina sv. Florijana na Muti, ki je imela le 5 fl letnih dohodkov, a skoraj nič izdatkov,⁸⁴ med najbolj bogate pa kamniška bratovščina sv. Rešnjega telesa, ki je leta 1693 imela 482 fl prihodkov, večinoma prav na račun vračila dolgov. Večji del sredstev je bratovščina še isto leto namenila za zidavo nove zakristije in kapele (121 fl), 100 fl pa podobarju za postavitev novega bratovščinskega oltarja. Leta 1739 so dohodki kamniške bratovščine znašali 1108 fl 15 kr 3 d, izdatki pa 438 fl 6 kr 1 d, tako da je bilo tisto leto dobička 670 fl 9 kr 2 d. Leta 1754 so dohodki kamniške bratovščine narasli na vrtoglavih 2266 fl 55 kr 1 d, vendar so jim sledili tudi visoki izdatki v znesku 1842 fl 16 kr 1 d. Bratovščina je imela v lasti kar štiri velike vinograde. Leta 1768 so se njeni dohodki »ustalili« na 732 fl 18 kr, izdatki pa na 678 fl 9 kr, leta 1769 pa so dohodki znašali 1080 fl 36 kr, izdatki pa 1007 fl.⁸⁵ Navedena dohodkovna nihanja so odražala posamezne vinske letine, od katerih je bila odvisna pridelava in prodaja vina.

Ker so bili izdatki pri številnih bratovščinah skoraj enaki prihodkom, bratovščine večinoma niso imele velikega premoženja. Kamniška bratovščina je npr. leta 1699 imela kar 646 fl izdatkov. 111 fl je predstavljala dajatev, imenovana *Weinzedl* [*Weinzödl*, *Weinzädl* – vinski odbitek], pozneje pa se kot reden strošek v višini 100 fl navaja *Guttmachung* – odobritev obračuna.

SI NŠAM, Župnije, Kamnica, šk. 5, Obračun bratovščine sv. Rešnjega telesa za leto 1701.

⁸⁴ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 16/20, Decreta Visitationis Dioecesis Lavantinae de anno 1765, Muta.

⁸⁵ SI NŠAM, Župnije, Kamnica, šk. 5, Obračuni bratovščine sv. Rešnjega telesa za leta 1693, 1739, 1754, 1768 in 1769.

Večji del odhodkov so predstavljala plačila duhovnikom, ki so za bratovščine obhajali bogoslužja. Leta 1761 je npr. 5 bogoslužij, vsako po 30 kr, jareninsko bratovščino sv. Rešnjega telesa stalo 2 fl 30 kr. Tiha sv. maša za umrlim udom je veljala 15 kr. Vpis v bratovščino je stal 3 kr, prav toliko tudi vpis smrti bratovščinskega uda. 5 mer vina po 3 kr je stalo 15 kr. Seveda med izdatki najdemo tudi plačila za sveče in smodnik. 8 funtov⁸⁶ (4,5 kg) smodnika po 33 kr je leta 1761 stalo 4 fl 24 kr. Uporabljali so ga za streljanje z možnarji ob večjih cerkvenih praznikih in procesijah ter tudi zoper hudo uro. Za obed ob letnem shodu šentiljske bratovščine Brezmadežne so leta 1766 plačali župniku kar 9 fl. Nosilec križa je letno prejel le 21 kr. 3 funti (1,7 kg) belih sveč po 54 kr so skupaj stali 2 fl 42 kr. 2 funta (1,1 kg) rumenih sveč po 48 kr je stalo 1 fl 36 kr. Leta 1702 je funt sveč še stal ok. 35 kr. Gotovino so hranili v bratovščinski blagajni.⁸⁷ Kamniški župnik je od bratovščine sv. Rešnjega telesa letno prejemal deputat⁸⁸ v znesku ok. 28 fl. Ponekod so bratovščine plačevale tudi olje za večno luč. Pomemben del odhodkov so občasno predstavljali tudi stroški nakupa cerkvenih paramentov, opreme (npr. oltarjev) in zidave ter popravila cerkva oziroma kapel (Mozirje, Kamnica).

Leta 1730 je kunigundska škapulirska bratovščina plačala za bogoslužje kar 11-im duhovnikom in 5-im učiteljem (organistom) 11 fl 14. kr. Za bogoslužje na bratovščinsko mesečno nedeljo je kaplan prejel 24 kr, učitelj (organist) 15 kr, goslači pa so dobili 45 kr. Nekaj let pozneje je mašni obred veljal 39 kr, vigilija in libera pa sta znesek potrojili. Funt smodnika je stal 30 kr, pol funta olja 7 kr, funt sveč iz rumenega voska je stal 40 kr, iz belega pa 45 kr. Beli damast za bandero je stal kar 50 fl, slikar pa je za banderini podobi računal 16 fl 30 kr. Za slikan antependij je slikar prejel 13 fl. Graški orglar je prejel 50 fl za nove orgle in 30 fl za uglaševanje.⁸⁹

Ker je slovenska Štajerska večinoma vinorodna dežela, se pridelovanju vina in trgovanju z njim niso mogle odreči niti bratovščine. Nasprotno! Pri marsikateri bratovščini so dohodki od prodanega vina predstavljali glavno gmotno osnovo za njeno delovanje. Seveda pa je vino pri bratovščinah, ki niso imele lastnih vinogradov, lahko predstavljalo tudi strošek, saj so se bratovščinski shodi v baročni dobi zaključevali z bratskim druženjem ob pijači in jedi.

Vinogradništvo je bilo povezano z velikimi izdatki, saj je bilo potrebno plačati viničarje, dninarje (delavec je dobil 6 kr na dan, obrtnik pa 13 kr) in material (npr. trse, kole, sodove, malice ...). Stroške so predstavljale tudi gradnje zidanic (posamezni mojstri, nakup opeke), izdelave preš ... Včasih so izdatki preseglji dohodke, a se je razlika krila iz prihranjenega denarja.

Vino so merili v merah, vedrih in štartinih.⁹⁰ Obračun prodanega vina se je običajno delal ločeno od ostalih dohodkov in izdatkov, včasih pa je bil zajet že v letni obračun. Podpisal ga je župnik.

Najstarejši ohranjeni letni obračun iz leta 1618 je pripadal limbuški bratovščini sv. Rešnjega telesa, ki je imela tovrstno finančno dokumentacijo z vmesnimi presledki ohranjeno do leta 1785.⁹¹ Štartin vina je sicer leta 1693 veljal 26 fl, a je bila cena odvisna od letine in vrste vina. Leta 1702 je bil štartin različnih

⁸⁶ 1 dunajski funt = 0,56006 kg.

⁸⁷ SI PAM, *Ecclesiastica*, Gosposčine, Jareninski dvor, sig. SI_PAM/1854/006, fasc. 102, Župnija Št. Ilj v Slovenskih goricah, Letni obračuni bratovščine Brezmadežne za leta 1757, 1761, 1763, 1765 in 1766.

⁸⁸ Deputat – dodatna plača.

⁸⁹ SI NŠAM, *Župnije*, Gornja Kungota, šk. 2, Računska knjiga bratovščine sv. Sebastijana 1710–1760 in škapulirske bratovščine 1729–1760.

⁹⁰ Merske enote za vino so bile: Mass – mera = 17,66 litrov; Eimer – vedro = 56,58 litrov; Startin – štartin [štrtinjak] je bil na Štajerskem vinska mera oziroma posoda, ki je držala 10 veder = 565,89 litrov. Pol štartina so imenovali polovnjak.

⁹¹ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče – Limbuš, šk. 45, Letni obračuni bratovščine sv. Rešnjega telesa 1618–1785.

vrst vina vreden 20, 18 ali pa 15 fl. Leta 1738 je štartin veljal 13 fl, leta 1741 23 fl, leta 1742 17 fl, leta 1745 14 fl, štiri vedra pa so leta 1739 veljala 3 fl. V tistem času je bratovščina imela afero z upraviteljem vinogradov, ki je ponarejal obračunske izvlečke na podlagi prirejenega knjigovodstva in si prisvajal denar od prodanega vina. Precejšnje količine vina je tudi odtujil. O tem je bila napravljena natančna revizija.⁹²

V obračunih najdemo tudi podatke o stroških za nakup slame in zimske krme (kop sena) za bratovščinske živali. Navedeni so tudi prispevki, ki so se zbirali v skrinjicah pri posameznih kipih svetnikov.

Bratovščine so podpirale tudi nakup cerkvene opreme. Tako je škapulirska bratovščina v Gornji sv. Kungoti leta 1730 namenila 102 fl 55 kr za nakup novih orgel in bandera.⁹³ Nekatere bratovščine so financirale učitelje, ki so bili običajno tudi organisti. Učitelj je leta 1761 za eno bratovščinsko bogoslužje prejel 15 kr.⁹⁴ Pri bratovščinski bogoslužjih so poleg duhovnikov sodelovali tudi organisti, mehači in cerkovniki, ki so za svoje delo prejemale plačilo.

Iz letnih obračunov je razvidno, da so bratovščine imele mesečne shode, pri katerih se je pobiral ofer v denarju. Zelo redko v letnih obračunskih knjižicah zasledimo, da so bratovščine prispevke prejemale v naturalnih dajatvah. So pa nekatere bratovščine duhovnikom za bogoslužja delno plačevale z vinom.

Fasije – davčne napovedi

Bratovščine so morale oddajati tudi fasije – davčne napovedi o premoženju, dohodkih in odhodkih, ki so bile izdelane po posebnem obrazcu. V glavi fasije sta na prvem mestu morala biti navedena naslov bratovščine in cerkev oziroma župnija, pri kateri je bratovščina imela sedež. Navedeno je moralo biti tudi okrožje in vojvodina (dežela), praviloma tudi škofija. Sledil je izkaz premoženja v lastnih in ustanovnih nepremičninah ter izkaz o lastnem in ustanovnem kapitalu. Navedeni so morali biti tudi dolgovi oziroma pasivni kapital in gotovina v bratovščinski blagajni. Nato so posebej morali biti specificirani dohodki iz lastnih in ustanovnih nepremičnin, ki so jih večinoma predstavljali obrestni donosi. Prikazani so morali biti tudi dohodki iz udnine – letnih prispevkov udov. Posebno postavko so predstavljali ofri (denarna darovanja) in različni prostovoljni prispevki ter miloščine. Dodatni dotok denarja so predstavljali: volila, zapuščine, mrliško spremstvo, izpostavljanje bratovščinskih podob (slik) in podobno. Seveda so nazadnje morali biti navedeni tudi odhodki, ki so šli predvsem na račun plačil duhovnikom za opravljanje ustanovnih maš, pobožnosti in ostalih obveznosti iz ustanov in neustanov. Stroški so bili tudi s pogrebi udov, s plačilom govornika ter s plačilom različnih izdatkov v skladu s statutom in za popravila bratovščinskih oltarjev, bander, paramentov, svetih posod ...⁹⁵

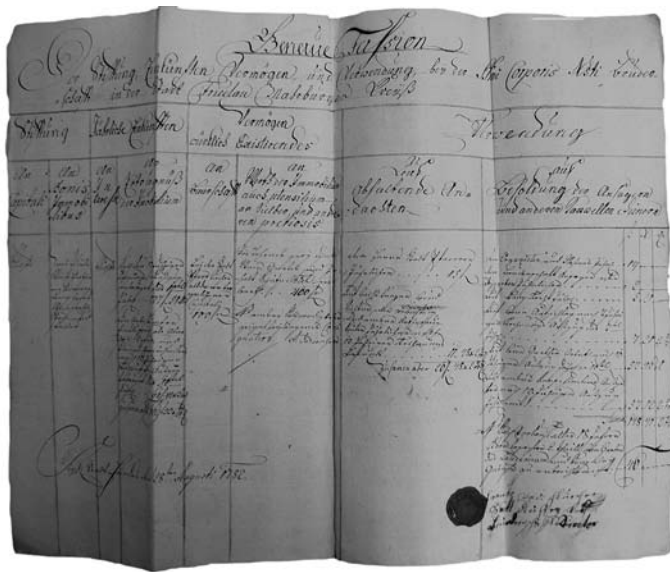
Primerjava med letnimi obračuni in fasijami poda dokaj izostreno sliko o ekonomskem poslovanju bratovščin. Iz obeh vrst dokumentacije je mogoče razbrati, da prostovoljnega dela verjetno ni bilo ali pa ga bratovščine niso vredno-

⁹² SI NŠAM, *Župnije*, Kamnica, šk. 5, Obračuni bratovščine sv. Rešnjega telesa 1693–1719, 1737–1745; Odgovor Tomaža Balka, Maribor, 5. 12. 1746.

⁹³ SI NŠAM, *Župnije*, Gornja Kungota, šk. 2, Računska knjiga bratovščine sv. Sebastijana 1710–1760 in škapulirske bratovščine 1729–1760.

⁹⁴ SI PAM, *Ecclesiastica*, Gospoščine, Jareninski dvor, sig. SI_PAM/1854/006, fasc. 102, Župnija Št. Ilj v Slovenskih goricah, Letni obračun bratovščine Brezmadežne za leto 1761.

⁹⁵ SI PAM, *Ecclesiastica*, Gospoščine, Jareninski dvor, sig. SI_PAM/1854/006, fasc. 14/10, Župnija Jarenina, Fasija bratovščine sv. Rešnjega telesa, 1782; fasc. 14/9, Župnija Jarenina, Fasija jareninskih bratovščin sv. Rešnjega telesa in sv. rožnega venca, jakobske bratovščine sv. Sebastijana, šentiljske bratovščine Brezmadežne in kunigundske bratovščine sv. Kunigunde, Jarenina, 24. 11. 1783; fasc. 17/11, Župnija Št. Ilj v Slovenskih goricah, Fasija bratovščine Brezmadežne, 18. stol.

SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 24/1, Fasija ormoške bratovščine sv. Rešnjega telesa, 28. 8. 1782.

tile. Očitno so se vse »duhovne storitve« v okviru bratovščin plačevale.

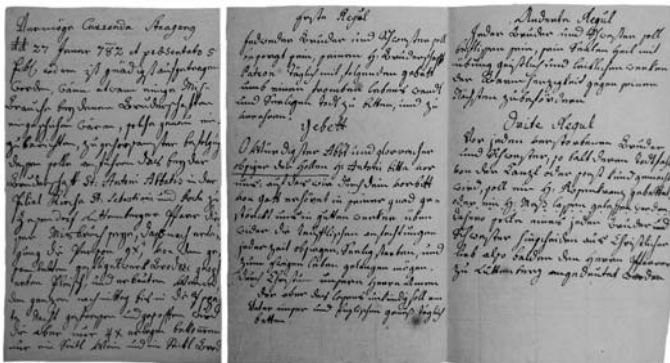
Neljubi dogodki

V prvi polovici 18. stoletja je zaradi visokih prihodkov pri nekaterih bratovščinah njihova prvotna namembnost vedno bolj bledela. Pri obhajanju praznikov se je pojavil luksuz, ki se je navzven kazal v imenitnih oblačilih, banderih, pojedinah ... V tem času so nekatere bratovščine skorajda dobile značaj sekt. Popivanje, žretje in ples so postali prevladujoč del njihovih shodov, ki so se nemalokrat odvijali na skrivnih krajih in kvarno vplivali na moralo udov obeh spolov. Pobožnosti se je včasih pridružilo tudi praznoverje, ponekod celo čarovništvo.⁹⁶

Očitno je bilo na bratovščinskih shodih obilo priložnosti za skušnjave in greh. 27. januarja 1782 so bila zaradi zlorab v povezavi s popivanjem in žretjem dopolnjena pravila bratovščine sv. Antona Puščavnika v Cezanjecih. Darovani kruh, meso in vino so ob shodih nekateri udje uživali celo popoldne in naprej pozno v noč. Zato so po novem morali vsak dan zmoliti molitev za pobožno življenje in srečno zadnjo uro. Biti so morali usmiljeni do bližnjega, za vsak umrli ud pa so morali zmoliti rožni venec ali iti k sv. maši, kar so morali sporočiti tudi ljutomerskemu župniku.⁹⁷

Usoda bratovščinskega premoženja po ukinitvi bratovščin leta 1783

Že pod cesarico Marijo Terezijo so bili leta 1752 sprejeti nekateri ukrepi proti neurejenim bratovščinskim financam, ki pa jih duhovščina in ljudje najprej niso upoštevali. Stanje bratovščinskih blagajn, računov in letnih obračunov je moralo biti urejeno. Naloženi bratovščinski kapital naj bi letno prinašal vsaj 4–5 % obresti. Blagajniške ključke naj bi imeli le župnik, ključar in odvetnik bratovščine, ki so blagajno, zaklenjeno s tremi ključavnicami, lahko odprli le skupaj. Bratovščine so se rade izmikale finančni kontroli oblasti, zato jih cesar Jožef II. ni maral, še ko je bil sovladar. Od leta 1771 se nobena bratovščina ni mogla ustanoviti brez privolitve oblasti. De-

SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 21/1, Currenda (Okrožnica), Stragang, 27. 1. 1782.

⁹⁶ Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. 24–25.

⁹⁷ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 21/1, Currenda (Okrožnica), Stragang, 27. 1. 1782.

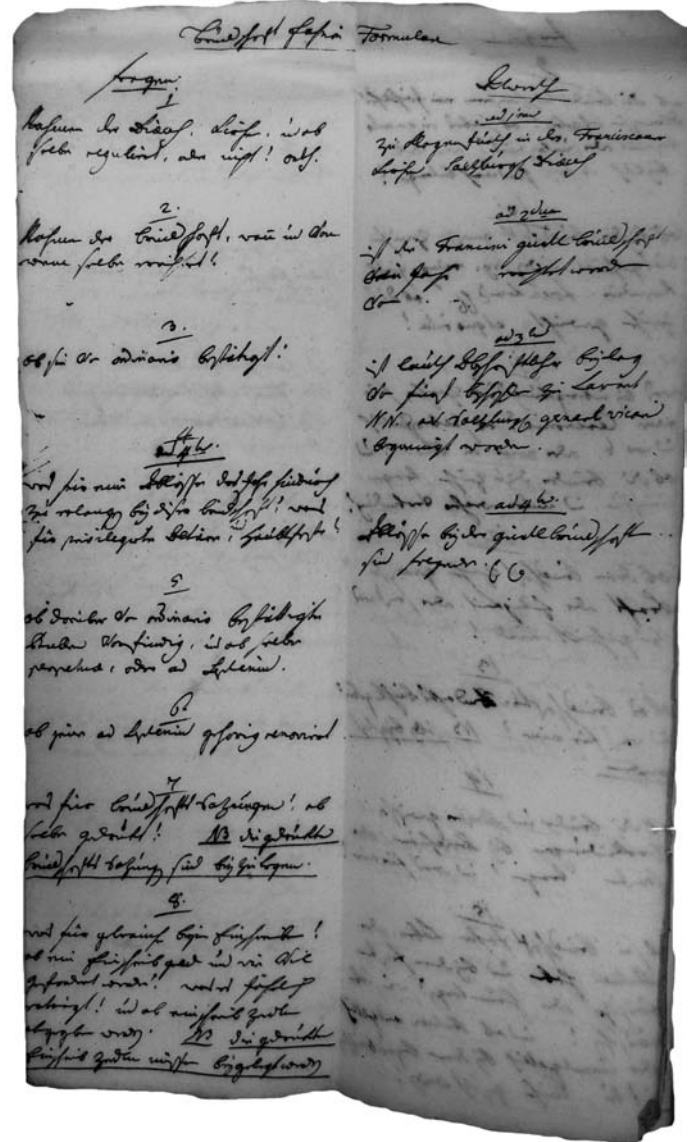
nar se je prvenstveno moral porabiti za reveže in pobožne namene. Kršiteljem je bilo zagroženo z ukinitvijo bratovščine. Leta 1775 je oblast bratovščinskim udom predpisala rabo bolj preprostih oblek, bander in znamenj.⁹⁸

Najbolj številni reformni ukrepi cesarja Jožefa II. so Cerkev doleteli v letih 1781–1784. Temeljili so na osnovi nekaterih ukrepov cesarice Marije Terezije. Bratovščine je posredno prizadela že ukinitvev samostanov, saj so bile prenekaterne tesno povezane s posameznimi redovi.

Dvorna komisija za duhovščino je na cesarja 20. februarja 1783 naslovila predlog, v katerem je poudarila, da je pri bratovščinskem češčenju svetnikov zaznala napačne in vraževerne podrobnosti. 30. marca je dvorni dekret bratovščinam brez predhodnega privoljenja deželnega urada prepovedal odsvojitvev nepremičnin dragocenosti in kapitala. Smrtni udarec je bratovščinam 22. maja 1783 zadal odlok o njihovi ukinitvi. Dovoljeval je le bratovščino dejavne ljubezni do bližnjega v povezavi z reveži, ki niso imeli pomoči.⁹⁹ 27. novembra 1783 je bila ukinitvev ponovno posebej poudarjena v dvornem dekretu z naslednjimi besedami: »Vse bratovščine, tudi Marijine kongregacije, so ukinjene, razen tiste, ki obstajajo združene z ubožnim inštitutom pod naslovom dejavne ljubezni do bližnjega.«¹⁰⁰ Cilj inštituta je bila med drugim tudi zaježitev beraštva.

Na podlagi najvišjega sklepa z dne 21. februarja 1783 je bila skrb za likvidacijo bratovščinskega premoženja naložena okrožnim uradom. Videli smo, da so bratovščine imele različne oblike premoženja: vinograde, kmetije, mline, kapital v skladih, gotovino, živali ... Zato so ob njihovi ukinitvi postale problem s strani bratovščin zamolčane hiše in ostale nepremičnine. S tem namenom je oblast 20. marca 1783 dala popisati bratovščinske nepremičnine, dragocenosti in kapital, prav tako tudi iz njih izhajajoča bremena.¹⁰¹

Predstojniki bratovščin so morali poskrbeti za izdelavo fasije po predpisanem formularju v treh izvodih. Po izvršenem popisu naj bi svoj izvod prejeli bratovščina, okrožni urad in c. kr.

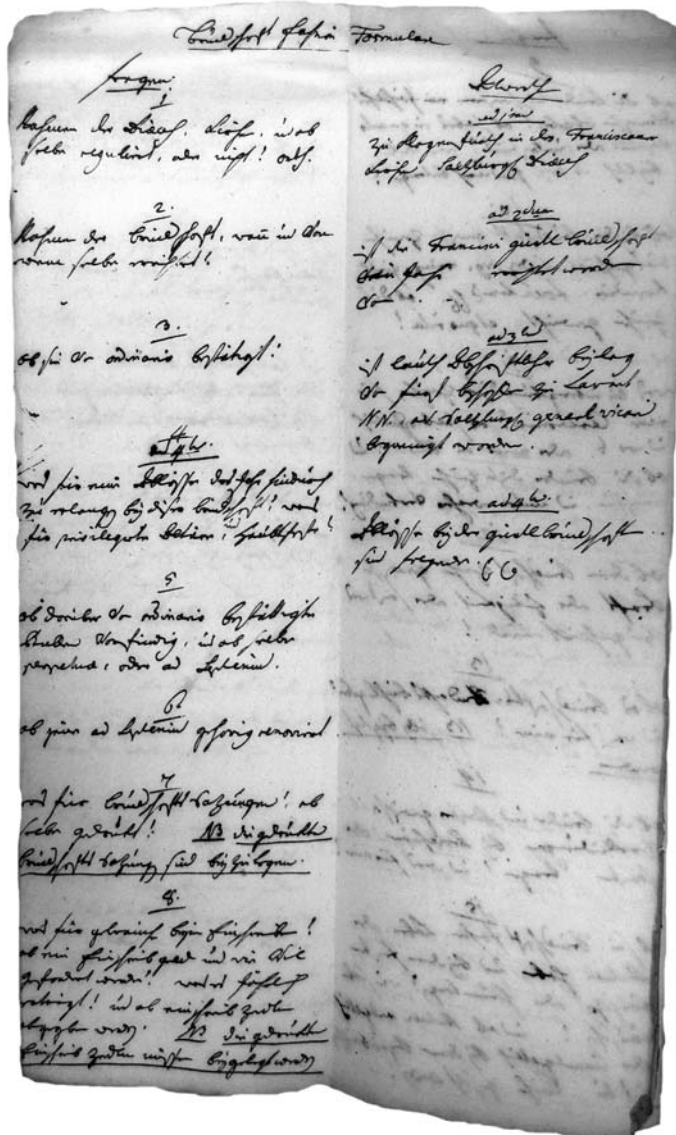
SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Formular za bratovščinsko fasijo, 1783.

⁹⁸ Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. 41–43.

⁹⁹ Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. 61 sl.

¹⁰⁰ Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. 59.

¹⁰¹ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Odlok dvorne pisarne – Dvorna komisija lavantinskemu škofu Schrattenbachu, Gradec, 27. 3. 1783.

SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Tabellarischer Ausweis, 1783.

ustanovna višja direkcija. Fasijo je moralo potrditi tudi krajevno oblastvo. V njej so morale biti navedene obveznice, gotovina, listine, računi zadnjih let, ustanovna pisma in bratovščinska oprema ter oprema. Vsi prispevki udov, ki so bili plačani za bolne, pogrebe in maše, so morali ostati v skupni blagajni. Oblast je posebej želela imeti navedene tudi zlate in srebrne predmete. Med običajno bratovščinsko opremo in predmeti lahko najdemo: zastave, bandera, bratovščinske knjige, svetilke, oltarje, kipe, križe, kadilnice, svečnike, relikvije, mašna oblačila ... Nekateri Marijini kipi so imeli bogate obleke iz brokata, posute z biseri. Tudi nekateri kipi bratovščinskih svetnikov so imeli obleke, nogavice in lasulje. Ob ukinitvi so bili prepovedani tudi bratovščinski škapulirji in pasovi. Skriti cesarjev namen popisa in uporabe bratovščinskega premoženja je bila tudi zapolnitev prazne državne blagajne.¹⁰²

Septembra 1783 je oblast posredovala nov tiskan obrazec za tabelarični izkaz bratovščinskega premoženja.¹⁰³ V pojasnilnem dopisu je opozorila, da prejšnje fasije niso bile sestavljene pazljivo in v skladu s predpisanimi navodili. Izjema je bilo le celjsko okrožje. Župniki so morali nove fasije napraviti v roku štirih tednov in jih poslati ordinariju, ki jih je moral posredovati graški dvorni komisiji za duhovne zadeve.¹⁰⁴

V mariborskem okrožju naj bi bilo ukinjenih 91 bratovščin (od tega 70 na ozemlju današnje Slovenije), ki so imele 59.573 fl premoženja, v celjskem okrožju pa naj bi bilo ukinjenih 60 bratovščin, ki so imele 16.011 fl premoženja.¹⁰⁵

V nepremičninah so največje vrednosti imele kamniška in mariborska bratovščina sv. Rešnjega telesa in mariborska rožnovenska bratovščina. Sicer pa so bile v času popisa najpremožnejše naslednje ukinjene bratovščine:

- Ptuj, br. sv. Rešnjega telesa 5369 fl,
- Kamnica, br. sv. Rešnjega telesa 4938 fl,
- Radlje [Marenberg], br. sv. Rešnjega telesa 3517 fl,
- Gornji Grad, br. sv. Rešnjega telesa 2197 fl,
- Ljutomer, rožnovenska br. 1439 fl,
- Sv. Miklavž pri Ormožu, br. Marije sedmeh žalosti 1388 fl,

¹⁰² Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. 90–92.

¹⁰³ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Tabellarischer Ausweis, 28. 9. 1783.

¹⁰⁴ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Dvorna komisija lavantinskemu škofu Schrattenbachu, Gradec, 4. 9. 1783.

¹⁰⁵ Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. IV/19.

- ◊ Sv. Jurij ob Ščavnici, rožnovenska br. 1368 fl,
- ◊ Rosulje pri Ljubnem ob Savinji, br. sv. Jožefa 1324 fl,
- ◊ Gotovlje, škapulirska br. 1200 fl,
- ◊ Sv. Trojica [Podlehnik], rožnovenska br. 1157 fl.¹⁰⁶

Nekdanje bratovščinsko premoženje naj bi se uporabljalo za pomoč ubogim (ustanavljanje sirotišnic, hiralnic). 3. marca 1783 je oblast določila, da se bratovščinske kapitalije (obveznice) in dotok denarja od udov ločita od duhovniškega sklada in naj bi v prihodnje pripadla šolskemu skladu. Sredstva naj bi šla za izboljšanje in pomnožitev nemških deželnih šol. Po prvotnem načrtu jožefinske absolutistične oblasti naj bi premoženje zatrtih bratovščin služilo načrtnemu ponemčevanju slovenske mladine – že v 80. letih 18. stoletja!¹⁰⁷ To bi bil svojevrsten absurd. Hvala Bogu načrt ni bil uresničen. Bratovščinsko premoženje je nazadnje postalo del deželnega verskega sklada.

Nekatere bratovščine so napravile letne obračune še leta 1784 in tudi v naslednjih letih. Med njimi je bila tudi hoška bratovščina sv. Fabijana in Sebastijana, ki je leta 1783 pridelala 11 štartinov, 5 veder in 10 mer vina. Naveden je le dohodek od prodaje 8½ štartinov vina po 24 fl v znesku 204 fl. Dohodki od ustanovnih in lastnih kapitalij, činžev od živali in nepremičnin, obresti, zapuščin, ofrov, pogrebne denarja in ostalih prihodkov niso več knjiženi. Med izdatki je navedeno plačilo župniku za odobritev obračuna v višini 1 fl 30 kr in plačilo 5-ih bogoslužij in vigilij ter 5-ih tihih maš vikarju v znesku 5 fl. Za cerkvene potrebe ni šlo nič, pač pa se je plačalo 31 fl 19 kr deželnoknežjega davka, gorščina in vinski odbitek, tako da so izdatki nanesti skupaj 57 fl 35 kr 3 d. Velike stroške je napravil vinograd, in sicer v višini 232 fl 38 kr 3 d, tako da je bila bilanca po obračunu negativna.¹⁰⁸

Podobna obračuna iz leta 1784 in iz leta 1786 sta ohranjena tudi za hoško bratovščino sv. Rešnjega telesa, le da so zneski malenkostno višji. Bratovščina je imela tri vinograde različnih velikosti.¹⁰⁹ Enako je veljalo tudi za razvanjsko bratovščino Žalostne Matere Božje. Podružnična cerkev sv. Mihaela v Razvanju je bila leta 1784 zaprta, inventar pa dan na dražbo.¹¹⁰ Podobna usoda je doletela tudi premoženje hajdinske bratovščine sv. Lucije. V blagajni je imela 123 fl 24 kr, vinograd pa je bil ocenjen na 200 fl.¹¹¹ Slovenjgraška bratovščina sv. Rešnjega telesa je bila leta 1784, 1788, 1789 brez dohodkov, imela pa je še vedno 6 fl izdatkov za plačilo treh ustanovnih litanij, smodnika in razsvetljave župnijske cerkve.¹¹² Dokumentacija je prenehala šele z letom 1792.

Likvidacija bratovščinskega premoženja se je vlekla v letih 1783–1794. Bratovščinske nepremičnine so najprej popisali in ocenili, kar pa je zahtevalo precej časa. 10. januarja 1785 so npr. na vrednost 80 fl ocenili vinograd na Čreti, ki je bil last hoške bratovščine sv. Fabijana in Sebastijana. Stroški ceditve so znašali 18 fl 21 kr. Istega dne so ocenili tudi vinograd hoške bratovščine sv. Rešnjega telesa na Čreti na 300 fl, na 30 fl pa prešo in klet. Stroški ceditve so v tem primeru znašali 43 fl 30 kr. Finančne zadeve v povezavi z vinogradoma je graško

¹⁰⁶ Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. IV/10–IV/15.

¹⁰⁷ SI PAM, *Zbirka normalij, patentov, okrožnic*, šk. 53, Kaiserliche Königliche Landesfürstliche Verordnungen und Gesetze in Publico-Ecclesiastici ab anno 1782–1786, str. 94–96, Odlok št. 247.

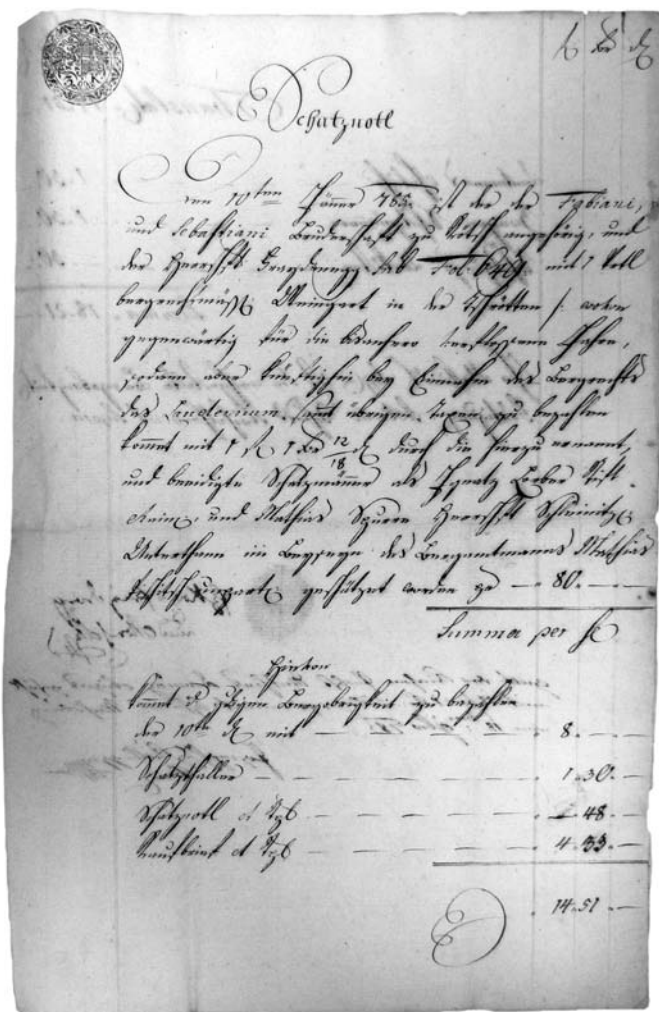
¹⁰⁸ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče, šk. 11, Obračuni bratovščine sv. Fabijana in Sebastijana 1636–1784.

¹⁰⁹ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče, šk. 11, Obračuni bratovščine sv. Rešnjega telesa 1719–1786.

¹¹⁰ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče, šk. 39, Sumarischer Extract über das Vermögen der Bruderschaft 7. Schmerzen Mariae, bei der nach Kötsch gehörigen und nun gesperten Filial S. Michaely zu Raßwein von 7. Jener bis letzten Dezember 786.

¹¹¹ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče – Hajdina, šk. 43, Inventarium – inventar ukinjene bratovščine sv. Lucije, Hajdina, 14. 3. 1784.

¹¹² SI NŠAM, *Župnije*, Slovenj Gradec, šk. 18, Rechnung, Slovenj Gradec, 24. 9. 1786, 31. 12. 1788, 22. 7. 1790.

SI NŠAM, Župnije, Hoče, šk. 11, Cenitev vinogradov na Čreti, 10. 1. 1785.

domensko knjigovodstvo rešilo šele 22. avgusta 1789.¹¹³ Tudi limbuška bratovščina sv. Rešnjega telesa je leta 1785 še vedno imela za 494 fl 10 kr 1 d premoženja.¹¹⁴

Ponekod, npr. v Mozirju, so nekdanje bratovščinsko premoženje vodili še v poznih 80. letih 18. stoletja, zlasti ko je šlo za dajatve od bratovščinske živine, ki je ostala v reji pri posameznih kmetih. Prispevki za vojno posojilo so bili registrirani še leta 1794.¹¹⁵ Z navedenim letom tudi preneha dokumentacija o predjožefinskih bratovščinah na slovenskem Štajerskem.

Bratovščinsko premoženje je nazadnje postalo del deželnega verskega sklada, zato so se nanj prenesle tudi številne bratovščinske mašne ustanove.¹¹⁶ Nekatere mašne ustanove so v praksi iz bratovščinskih postale župnijske in so služile za vzdrževanje župnika oziroma lokalnega kaplana, kjer dušnopastirska postojanka ni bila povzdignjena v župnijo. Bogatejše so poleg sv. maše vsebovale tudi mrliški oficij (bogoslužne molitve brevirja) in libero, nekatere tudi križev pot; navadno ob obletnici smrti ustanovitelja. V prvih letih po ukinitvi bratovščin se je dogajalo, da so župniki obveznosti iz nekdanjih bratovščinskih mašnih ustanov opravili, verski sklad pa jim je za več let dolgoval plačilo. Del zneska, ki je temeljil na letnih obrestih iz naloženega kapitala ali nepremičnin, so morali nameniti tudi za cerkev in cerkovnika. Zaradi pomešanih letnih obračunov se je lahko zgodilo, da so župniki pomotoma oblasti izročili »bratovščinski« kapital od ustanovnih maš, ki pa je bil dejansko od cerkve, kot se je to npr. zgodilo v Gornjem Gradu.¹¹⁷ V zadevo sta se vpletla tudi ljubljanski škof Janez Karel Herberstein in celjski okrožni urad.

Odlok dvorne pisarne je 15. maja 1788 skušal urediti zmedo s pomešanimi mašnimi ustanovami. Preostale bratovščinske je ponovno ukazal izločiti iz župnijskih ter jih izročiti verskemu skladu, ki je izplačeval ustanovne obveznosti duhovnikom, ki so jih opravljali. To je bilo sicer naloženo že leta 1784, a se odlok ni povsem izvajal. Ob koncu decembra 1788 so izjeme veljale le

¹¹³ SI NŠAM, Župnije, Hoče, šk. 11, Cenitev vinogradov na Čreti, 10. 1. 1785; Erledigung, Gradec, 22. 8. 1789.

¹¹⁴ SI NŠAM, Župnije, Hoče – Limbuš, šk. 45, Letni obračun bratovščine sv. Rešnjega telesa 1785.

¹¹⁵ SI NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 15/13, Mozirje U02, Confraternitas Corporis Christi 1735.

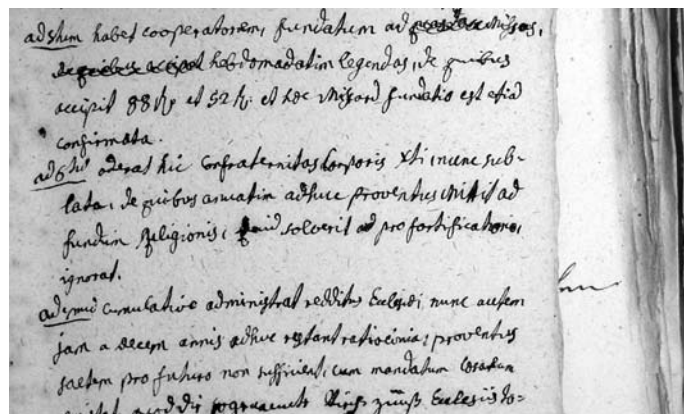
¹¹⁶ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – Vizitacije, šk. 6, Vizitacija Dravograd, 1788.

¹¹⁷ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Dekan Janez Krabath Guberniju, Gornji grad, januar 1788.

še za posebej priznane mašne ustanove, za opravljanje katerih so posamezni duhovniki lahko zahtevali denarni dodatek. O ostalih so morali na ordinariat poslati natančno spričevalo, iz katerega se je lahko razbralo, kako dolgo so izvrševali ustanovne obveznosti, da so za to lahko prejeli izplačilo obresti. Podatke so morali zbrati dekanijski uradi, ki so jih posredovali ordinariatu. Ta je iz njih moral sestaviti skupno spričevalo in ga posredovati guberniju.¹¹⁸

Cesarski odloki so želeli zabrisati tudi zadnje duhovne sledi bratovščin. Maševanje je bilo poslej dovoljeno le pri glavnem oltarju, pri stranskih, ki so bili marsikje bratovščinski, pa ne. Tudi prepoved procesij in romanj 21. marca 1784 naj bi služila čimprejšnji pozabi bratovščinskih pobožnosti. Svoje naj bi napravil tudi nov pogrebni red, uveden septembra 1784. Mrliče naj bi pokopavali brez obleke, ovite v rjuhe, potem pa naj bi jih posuli z apnom. Namesto posameznih naj bi se uvedli skupni grobovi, pokopališče naj bi imelo le eno krsto iz mehkega lesa, ki bi se ob pokopu izpraznila. Pogrebni sprevod s križem ali banderom je odlok imel za »prepovedano procesijo«. Neživljenjskemu odloku so se uprli celo Dunajčani, tako da je bil preklican.¹¹⁹

Leta 1788 so župnikom ob vizitacijah v zvezi z ukinjenimi bratovščinami zastavljali naslednja vprašanja: Če in katere bratovščine so obstajale v župniji? So popolnoma zatrte? Ali še obstajajo njihove sledi? So bratovščinski skladi že izročeni verskemu skladu? So te bratovščine kaj plačevale za utrdbe? Namesto bratovščin je oblast spodbujala ustanovitev ubožnega inštituta. S tem namenom je od župnikov zahtevala, naj popišejo uboge in povedo, zakaj inštituta še niso ustanovili oziroma kako je drugače poskrbljeno za uboge v župniji.¹²⁰ Oblast je namreč že jeseni 1783 želela vse ukinjene bratovščine nadomestiti z enotno bratovščino dejavne ljubezni do bližnjega, ki pa se po župnijah ni uveljavila. Prvo znano prošnjo za ponovno vzpostavitev bratovščin je lavantinski knezoškofijski ordinariat poslal graškemu guberniju in ljubljanskemu ilirskemu deželnemu predsedstvu šele 12. septembra 1832.¹²¹

SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – Vizitacije, šk. 6, Vizitacija Dravograd, 1788.

¹¹⁸ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Lavantinski ordinariat dekanijskim uradom, št. Andraž, 26. 1. 1789.

¹¹⁹ Sepperer: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark*, str. 95–98.

¹²⁰ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – Vizitacije, šk. 6, Puncta Visitationis pro Anno 1788.

¹²¹ SI NŠAM, Škofijska pisarna, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Gutachten – Izvedensko mnenje o po-

VIRI IN LITERATURA

VIRI

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

- ⊗ SI NŠAM, *Kronike*, šk. 1, Munda, Vinko: *Kronika župnije Kamnica*. (tipkopis). Kamnica, 1966.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, Bratovščine, šk. 20, Knjiga bratovščine sv. Petra 1704–1782.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 4/1, Normae 1774; Relatio Visitationis Commissarialis 1752, Griže, Motnik, Sv. Jurij pod Taborom, Sv. Pavel [Prebold], Trbovlje, Vransko.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Kamnica, Maribor, Selnica, Sv. Peter pri Mariboru.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/9, Poročilo kamniškega vikarja Frančiška Leopolda Magiskrautha, Kamnica, 1. 9. 1690; Responsiones ad puncta pro Visitatione 1754; Visitatio Parochiarum 1755, Kamnica.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/12, Visitatio Synodalis, Kamnica, 7. 5. 1775.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/13, Mozirje U02, Confraternitas Corporis Christi 1735.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 15/15, Pismo p. Pavla Merende, Ptuj, 20. 8. 1648; Matricula, Selnica, 18. stol.; Podobica rožnovenske bratovščine, 1782.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 16/20, Vizitacijski zapisnik, Remšnik 1721; Vizitacijski zapisnik, Muta 1724, Vizitacijski zapisnik, Marenberg – Radlje 1732; Vizitacijski zapisnik, Dravograd 1733; Vizitacijski zapisnik, Marenberg – Radlje 1745; Decreta Visitationis Dioecesis Lavantinae de anno 1765, Brezno, Muta, ⊗ Remšnik.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 18/1, Breve Klemena XI., Rim, 30. 1. 1709.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 21/1, Prepis potrditvene listine bratovščine sv. Antona Puščavnika v Cezanjevcih, Gradec, 28. 7. 1716; *Schuldigste Gedächtnüß und Andächtige Verehrung des Bittersten Leyden und Sterben Jesu Christi*, Graz, 1736; *Nothwendiger Unterricht von Beförderung der Bruderschaft unter dem Titul Der immerwährenden Anbetung des Allerheiligsten Altars-Sacrament in der Vicariats-Kirchen St. Peter nächst der Landsfürstl. Gränitz-Stadt Radkersburg*, Graz, 1755; Obračun ljutomerske rožnovenske bratovščine za leto 1765; Currenda (Okrožnica), Stragang, 27. 1. 1782; Poročilo o bratovščinah in odpustkih, Gornja Radgona, 1. 3. 1782.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 22/5, Relatio Visitationis 1740; Relatio Archidiaconalis Visitationis 1742; Protocollum Visitationis 1755; Protocollum Visitationis 1770; Protocollum Visitationis 1773; Protocollum Visitationis 1780; Protocollum Visitationis 1783; Inventarium 1783.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, šk. D 24/1, Fasijska ormoške bratovščine sv. Rešnjega telesa, 28. 8. 1782.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 1, Relatio 1702.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 9 – šk. Bratovščine tudi v Slomškovem času, Odlok dvorne pisarne – Dvorna komisija lavantinskemu škofu Schrattenbachu, Gradec, 27. 3. 1783; Tabellarischer Ausweiss, 28. 9. 1783; Dvorna komisija lavantinskemu škofu Schrattenbachu, Gradec, 4. 9. 1783; Dekan Janez Krabath Guberniju, Gornji grad, januar 1788; Lavantinski ordinariat dekanijskim uradom, Št. Andraž, 26. 1. 1789; Gutachten – Izvedensko mnenje o ponovni uvedbi v 80-ih letih 18. stoletja ukinjenih bratovščin, Št. Andraž, 12. 9. 1832.
- ⊗ SI NŠAM, *Škofijska pisarna*, F 61 – Vizitacije, šk. 6, Puncta Visitationis pro Anno 1788; Vizitacija Dravograd, 1788.

- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Gornja Kungota, šk. 2, Obračunski knjigi bratovščine sv. Sebastijana 1710–1760 in škapulirske bratovščine 1729–1760.
- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče, šk. 11, Obračuni bratovščine sv. Fabijana in Sebastijana 1636–1784; Obračuni bratovščine sv. Rešnjega telesa 1719–1786; Cenitev vinarov na Čreti, 10. 1. 1785; Erledigung, Gradec, 22. 8. 1789.
- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče, šk. 39; Zünß-Buch St. Vitj Martýris zu Rosßwein De a[nno] 1759 Biß 1774; Sumarischer Extract über das Vermögen der Bruderschaft 7. Schmerzen Mariae, bei der nach Kötsch gehörigen und nun gesperten Filial S. Michaely zu Raßwein von 7. Jener bis letzten Dezember 786.
- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče – Hajdina, šk. 43, Inventarium – inventar ukinjene bratovščine sv. Lucije, Hajdina, 14. 3. 1784.
- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Hoče – Limbuš, šk. 45, Letni obračuni bratovščine sv. Rešnjega telesa 1618–1785; Letni obračun bratovščine sv. Rešnjega telesa 1785.
- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Kamnica, šk. 5, Obračuni bratovščine sv. Rešnjega telesa za leta 1693, 1739, 1754, 1768 in 1769; Odgovor Tomaža Balka, Maribor, 5. 12. 1746.
- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Slovenj Gradec, šk. 18, Rechnung, Slovenj Gradec, 24. 9. 1786, 31. 12. 1788, 22. 7. 1790.
- ◊ SI NŠAM, *Župnije*, Stari trg pri Slovenj Gradcu, kn. 15, Knjiga udov in molivcev rožnovenske bratovščine [1688]1725–ok. 1760.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

- ◊ SI PAM, *Ecclesiastica*, Gosposčine, Jareninski dvor, sig. SI_PAM/1854/006, fasc. 102, Župnija Št. Ilj v Slovenskih goricah, Letni obračuni bratovščine Brezmadežne za leta 1757, 1761, 1763, 1765 in 1766.
- ◊ SI PAM, *Ecclesiastica*, Gosposčine, Jareninski dvor, sig. SI_PAM/1854/006, fasc. 14/10, Župnija Jarenina, Fasija bratovščine sv. Rešnjega telesa, 1782; fasc. 14/9, Župnija Jarenina, Fasija jareninskih bratovščin sv. Rešnjega telesa in sv. rožnega venca, jakobske bratovščine sv. Sebastijana, šentiljske bratovščine Brezmadežne in kunigundske bratovščine sv. Kunigunde, Jarenina, 24. 11. 1783; fasc. 17/11, Župnija Št. Ilj v Slovenskih goricah, Fasija bratovščine Brezmadežne, 18. stol.
- ◊ SI PAM, *Zbirka normalij, patentov, okrožnic*, šk. 53, Kaiserliche Königliche Landesfürstliche Verordnungen und Gesetze in Publico-Ecclesiastici ab anno 1782–1786, str. 94–96, Odlok št. 247.

LITERATURA

Attems, Carlo Michael: *Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774*. 2. zv. *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiaconata goriške nadškofije*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Dietrich, Urban: *Nove postave bratovšine Matere Božje sedem žalost v Celji*. Celje 1856.

Dolar, France Martin: Poročila ljubljanskih škofov v Rim o stanju v škofiji (relationes ad limina). I. del 1589–1675. V: *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 33 (2011), str. 1–192.

Dolar, France Martin: Poročila ljubljanskih škofov v Rim o stanju v škofiji (relationes ad limina). II. del 1685–1943. V: *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 34 (2012), str. 1–414.

Höfer, Rudolf Karl: *Die landesfürstliche Visitation der Pfarren und Klöster in der Steiermark in den Jahren 1544/1545*. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 1992.

Mlinarič, Jože: Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro. V: *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 9 (1987), str. 9–463.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. I. Theil. Marburg: F. B. Lavant. Ordinariat, 1875.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. II. Theil. Marburg: Selbstver-

lage, 1877. [II/1]; *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. II. Theil. *Das Dekanat Oberburg*. Marburg: Selbstverlage, 1877. [II/2]

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III. Theil. Cilli: Verlag von Johann Rakusch, 1880.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. IV. Theil. Cilli: Verlag von Johann Rakusch, 1880. [IV/1]; *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. IV. Theil. *Das Dekanat Tüffer*. Graz: Verlag von Johann Rakusch, 1881. [IV/2]

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. V. Theil. Graz: Selbstverlage des Verfassers, 1884.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. VI. Theil. Marburg: Selbstverlage des Verfassers, 1887.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. VII. Theil. Marburg: Selbstverlage des Verfassers, 1889.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. VIII. Theil. Marburg: Selbstverlage des Verfassers, 1893.

Pauser, Josef: »Ain guets exempl furzutragen.« Die steirisch-krainische Bruderschaft vom goldenen Kreuz (1558) im Kampf gegen das «teuffelhafftig lasster» des Saufens und Fressens. V: *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 46 (1996), str. 59–125.

Personalstand des Fürstbistums Lavant in Steiermark für das Jahr 1919. Marburg: Verlag der F. B. Ordinariatskanzlei, 1919.

Sepperer, Johann: *Die kirchlichen Bruderschaften in der Steiermark: Aufhebung und Wiedererrichtung*. (Doktorska disertacija). Graz, 1969.

Šematizem neposredno sveti Stolici podrejene lavantinske knezoškofije za leto 1934. Maribor: Škofijska pisarna, 1934.

ZUSAMMENFASSUNG

INTERESSANTES AUS DER TÄTIGKEIT DER VORJOSEPHINISCHEN BRUDERSCHAFTEN IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK

Die Bruderschaften leiteten und begleiteten das geistige Leben ihrer Mitglieder und sorgten für deren Seelenheil in der irdischen und in der jenseitigen Welt. Die Tätigkeit wurde von Satzungen und Regeln sowie verschiedenen päpstlichen Dokumenten geregelt. Sie bestimmten den Namen und den Sitz der Bruderschaft, die Bedingungen für die Aufnahme der Mitglieder, die Erteilung von Ablässen, die obligatorischen Gebete und sonstige gottesdienstliche Verpflichtungen. Die Bruderschaften hatten einen Leiter, einen Beschließer und Mitglieder. Letztere trugen sich bei Bezahlung des jährlichen Mitgliedsbeitrags in das Bruderschaftsbuch ein, das manchmal als Urbar und Abrechnungsprotokoll diente. Die Hauptversammlung hielt die Bruderschaft zu ihrem Namensfest ab, sonst waren monatliche Versammlungen üblich. Zur Pflege der Frömmigkeit beteten die Mitglieder eine vorgeschriebene Anzahl von Vaterunser, Ave-Maria, Rosenkränzen, Litaneien und sonstigen Gebeten. Die Gewinnung von Ablässen war ein Bestandteil des auf die Ewigkeit ausgerichteten geistigen Lebens der Mitglieder. Sie wurden bei Erfüllung der Bedingungen am Tag der Eintragung, am Todestag, zu einzelnen Feiertagen, bei der einem Kranken oder Sterbenden gereichten letzten Kommunion oder bei der Teilnahme an einem Begräbnis erteilt. Einige Bruderschaften hatten eigene Benefizien und Kaplaneien, die dem Lebensunterhalt ihrer Kaplane dienten.

Die wirtschaftliche Tätigkeit der Bruderschaften beruhte auf der finanziellen Grundlage von Immobilien oder auf Zinsen aus einer Kapitalanlage. Sie rührte von der Verwaltung des Vermögens her, das aus Weinbergen, Mühlen,

Höfen, Vieh, Schuldverschreibungen, Bargeld, Almosen, Mitgliedsbeiträgen, Opfergeld, Abgaben u. a. bestand. Die Einkünfte und Ausgaben wurden in spezielle jährliche Abrechnungshefte und Steuererklärungen eingetragen, einige Bruderschaften verfügten auch über Urbare. Mancherorts stellten die Weinberge bzw. der Weinverkauf die Haupteinnahmequelle dar. Aus dem Weinbau rührten auch hohe Ausgaben her. Die übrigen Kosten wurden für die Bezahlung der Geistlichkeit, der Lehrer, der Organisten, für den Kauf der Paramente und der kirchlichen Ausstattung, aber auch für den Bau von Kirchen und Kapellen aufgewendet, waren doch die Bruderschaften auch Darlehensgeber.

Die Auflösung der Bruderschaften war mit der Ideologie der Aufklärung und mittelbar mit der Auflösung der Jesuiten im Jahr 1773 verbunden. 1783 wurden die Bruderschaften und Kongregationen durch Kaiser Joseph II. aufgelöst. Sie sollten durch das Armeninstitut ersetzt werden. Die Auflösung der Bruderschaften versetzte der Zivilgesellschaft, die der josephinische Absolutismus zerstörte, den Todesstoß. Johann Sepperer stellte fest, dass im Jahr 1783 in der gesamten Steiermark 483 Bruderschaften aufgelöst wurden, ihr Vermögen wurde auf 381.000 Gulden geschätzt. In der slowenischen Steiermark wurden 130 Bruderschaften aufgelöst, etwa 145 Bruderschaften hatten ihre Tätigkeit schon vor der allgemeinen Auflösung eingestellt oder waren von den Pfarrern nicht angemeldet worden. Die Liquidierung ihres Vermögens verzögerte sich da und dort bis zum Jahr 1794. Das Vermögen ging größtenteils in die Religionsfonds der Länder über, aus denen die Geistlichkeit und die kirchliche Tätigkeit der neuen josephinischen Pfarren, lokalen Kaplaneien und Exposituren finanziert wurden.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 347.9(497.4Celje)"1956/..."

Prejeto: 2. 10. 2014

Javno pravobranilstvo – advokat države

Pregled razvoja institucije skozi gradivo Javnega pravobranilstva v Celju

METKA BUKOŠEK

mag., arhivska svetovalka

Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, SI-3000 Celje

e-pošta: metka.bukosek@guest.arnes.si

Izvleček

Gradivo javnih pravobranilstev predstavlja bogat vir za preučevanje razvoja tega organa. Skozi oči pravobranilske uprave lahko sledimo njihovem boju za uvrstitev med pravosodne organe ter dolgoletnemu trudu za jasnejšo razmejitev njihovega delokroga, saj so jih poskušali večkrat ukiniti in njihovo dejavnost prenesti na tožilstva. Z uvedbo Družbenega pravobranilca samoupravljanja je država dodatno zabrisala meje njihove pristojnosti in pospešila njihov boj za obstoj te institucije.

Abstract

THE PUBLIC (STATE) ATTORNEY'S OFFICE –THE ADVOCATE OF THE STATE
A REVIEW OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION THROUGH THE
RECORDS OF THE PUBLIC (STATE) ATTORNEY'S OFFICE IN CELJE

The records of a public (state) attorney's office are an indispensable source for studying the development of such a state body. Through the eyes of the administration of the public attorney's office, one can follow their struggle to be included among the judicial authorities and their efforts for a clearer definition of their sphere of activities, since there were many attempts to cancel them and turn their activities over to the prosecutor's office. With the introduction of the Social Attorney for Self-Management, the state additionally blurred the boundaries of their jurisdiction and encouraged the institution's struggle for existence.

Ključne besede:

pravobranilstvo,
javno
pravobranilstvo,
državno
pravobranilstvo,
pravobranilski
red,
državni organi

Key-words:

attorneys, public
attorney's office,
state attorney's
office, rules of the
public (state)
attorney's office,
state bodies

UVOD

Zgodovinski arhiv Celje je januarja 2013 prevzel gradivo zunanjega oddelka Državnega pravobranilstva Republike Slovenije v Celju. Kljub zavajajočim podatkom, da se gradivo javnega pravobranilstva v Celju ni ohranilo, se je pri podrobnem pregledu neurejenega arhiva celjskega zunanjega oddelka izkazalo, da se je njihovo gradivo od ustanovitve leta 1956 do danes ohranilo skoraj v celoti. Bogat vir za preučevanje razvoja in delovanja javnih pravobranilstev v Sloveniji predstavlja gradivo pravobranilske uprave, saj je z redkimi vsebinskimi luknjami v posameznih letnikih odlično ohranjeno. Čeprav je s predstavitvijo razvoja pravobranilske zakonodaje podala temelje že dr. Jelka Melik v svojem prispevku z naslovom *Državni pravobranilec Republike Slovenije in njegovi predhodniki*,¹ se mi je pri pregledovanju gradiva celjske pravobranilske uprave zdelo primerno, da prikažem dolgoletni boj te institucije za obstanek.

KRATEK ZGODOVINSKI ORIS RAZVOJA PRAVOBRANILSTVA DO LETA 1952

Zastopanje države s strani za to posebej postavljenega organa ni produkt novejše zgodovine, saj segajo potrebe po varstvu finančnih interesov države v srednjeevropskem prostoru globoko v preteklost. V srednjem veku je obstajala posebna služba fiskala, imenovana tudi fiskalus fisci. Fiskal je imel v rokah aktivno in pasivno procesualno zastopstvo deželnega kneza glede vseh premoženjskih zahtevkov, ne glede na pravni temelj in naslov. Oblast deželnega kneza je bila tako velika, da je posegal na vsa področja družbenega življenja. Tako je fiskal posegal v civilne, kazenske in upravne zadeve ter v vse tiste zadeve, kjer je šlo za varstvo javnih interesov.

Za razvoj javnega pravobranilstva je posebej pomembno leto 1851, ko je bila po naredbi avstrijskega ministra za finance z dne 13. avgusta 1851 ustanovljena finančna prokuratura, ki je pokrivala tudi naše ozemlje. Njene naloge so bile zastopanje države pred sodišči glede državnega premoženja ter skladov, ki so se napajali iz tega premoženja, dajanje pravnih mnenj in sodelovanje pri sklepanju pravnih poslov. Poslovanje prokurate je najprej urejalo službeno navodilo z dne 16. februarja 1855, potem pa službeno navodilo z dne 9. marca 1898, ki je dokončno opredelilo njen status. Finančna prokuratura je tako postala zakonito državno odvetništvo s statusom državnega organa, ki je bil neposredno podrejen finančnemu ministrstvu. Za današnji status je pomembno predvsem dejstvo, da so finančne prokurate dajale pravna mnenja samo na zahtevo državne oblasti in da je tako mnenje imelo le interni pomen. Zaradi svojega statusa državnega organa ni smela samostojno razpolagati z zahtevki, temveč je potrebovala predhodno dovoljenje pristojnega upravnega organa (sklenitev poravnave, pripoznave, odpoved zahtevku). Kadar so obstajali utemeljeni razlogi za to, je lahko dejanje opravila sama, a ga je morala pozneje utemeljiti. Finančna prokuratura je smela zastopati tudi javne interese pred sodišči, če za njihovo varstvo ni bilo drugega pristojnega organa in jo je za to pooblastil pristojni organ (na primer izpodbijanje sklepa, s katerim je bilo zemljišče javnega dobra pripisano k zemljišču v zasebni lasti). Zastopanje občin ni bilo v pristojnosti finančne prokurate.

Prva jugoslovanska ureditev državne prokurate je nastala leta 1918, in sicer z uredbo z dne 25. februarja 1918, uredbo z dne 10. julija 1926 in z Zakonom o organizaciji finančne uprave z dne 7. decembra 1929 z nalogo zastopanja države glede njenih premoženjskih interesov pred sodišči in drugimi upravnimi

¹ Melik: *Državni pravobranilec*, str. 273–279.

organi v civilnih, kazenskih in upravnih zadevah. Na zahtevo državne oblasti so dajale v vseh pomembnih zadevah tudi pravna mnenja ter opravljala druge naloge po posebnih zakonih. Državno pravobranilstvo je bilo še vedno organ finančnega ministrstva. Zakon o državnem pravobranilstvu z dne 15. julija 1934 je predstavljal nov korak v razvoju, saj je državno pravobranilstvo uredil za celo državo. Pri Ministrstvu za finance je bilo ustanovljeno Vrhovno državno pravobranilstvo, ki je bilo neposredno podrejeno ministru za finance. Teritorialno so bila državna pravobranilstva organizirana po območjih apelacijskih sodišč. Državna pravobranilstva so zastopala banovine, po naredbi ministra za finance z dne 24. novembra 1934 tudi sklade, ki jih je upravljala in financirala država, niso pa zastopala občin. Za današnji razvoj je bilo pomembno določilo, da je bilo potrebno vse pogodbe, ki so jih sklepali država ali pravne osebe, katerih premoženjske interese je zastopalo državno pravobranilstvo ter je vrednost presejala v zakonu določen znesek, poslati pred končno sklenitvijo državnemu pravobranilstvu (zaradi pravnega mnenja in pripomb). Do tedaj takšne obveznosti državnih organov in organizacij ni bilo. Državni pravobranilec je lahko nastopal samostojno, če zadeva ni presegla določene vrednosti (tedaj 1.000 din). Pri Vrhovnem državnem pravobranilstvu je obstajal stalni pravniški odbor devetih članov, ki je dajal na zahtevo ministra za finance posvetovalna mnenja o zadevah, ki so mu bila poslana v presojo.²

Po drugi svetovni vojni so bila z zakonom z dne 23. aprila 1945 (Ur. l. FLRJ, št. 24/52) odpravljena Vrhovno državno pravobranilstvo in državna pravobranilstva, njihovi posli pa so bili preneseni na Javnega tožilca DFJ in njegove podrejene organe. Z zakonom o zastopanju uradov, ustanov, podjetij in organizacij javnega značaja z dne 3. avgusta 1945 (Ur. l. DFJ, št. 56/45), ki je bil potrjen, spremenjen in dopolnjen z Zakonom o zastopanju države in javnih organizacij pred sodišči in upravnimi organi ter v premoženjsko pravnih razmerjih z dne 30. oktobra 1946 (Ur. l. FLRJ, št. 88/46), je bilo glede zastopanja določeno, da družbenopolitične skupnosti, ustanove ter državna podjetja zastopajo z zakonom ali statutom določeni predstavniki njihovih organov. Ti so lahko prenesli pooblastilo tudi na druge osebe. Za sklenitev poravnave, pripoznanje tožbenega zahtevka ali za odpoved tožbenemu zahtevku so morali dobiti vnaprejšnjo privolitev ustreznega organa, to je vlade, izvršilnega odbora oziroma ljudskega odbora. Takšna ureditev zastopanja države oziroma njenih premoženjskih koristi je ustrezala takratnemu administrativno vodenemu gospodarjenju.³

Pozneje je gospodarjenje državnih podjetij prešlo na delovne kolektive, in sicer s Temeljnimi zakonom o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih z dne 2. julija 1950 (Ur. l. FLRJ, št. 43/50). Po tem zakonu je za zastopanje podjetja pred državnimi organi in v pravnih razmerjih do posameznih fizičnih in pravnih oseb postal pristojen direktor.

Ker predpisi o zastopanju niso več ustrezali novemu stanju, so bili razveljavljeni z novim Zakonom o javnem pravobranilstvu z dne 10. aprila 1952 (Ur. l., št. 24/52). Po tem zakonu je bilo pri finančnem ministrstvu FLRJ ustanovljeno Zvezno javno pravobranilstvo, pri finančnih ministrstvih ljudskih republik republiško javno pravobranilstvo, predstavniška telesa avtonomnih enot in ljudski odbori večjih okrajev in mest pa so s privolitvijo Prezidija ljudske skupščine lahko ustanovila javna pravobranilstva avtonomne enote oziroma okraja ali mesta. Del javnega pravobranilca je nadzoroval in mu dajal navodila finančni minister oziroma finančni organ avtonomne enote ter predsednik ljudskega odbora.

² SI_ZAC 1466/001/00242, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Kolegij javnih pravobranilcev, AŠ 4.

³ Tratar: Prehojena pot, str. 159–171.

Po tem zakonu so bile naloge javnega pravobranilstva naslednje:

- da v premoženjsko-pravnih zadevah zastopa politično teritorialne enote in njihove zavode, ki jim je priznana lastnost pravne osebe, pred sodišči in državnimi upravnimi organi;
- sproži upravni spor, če je z upravno odločbo kršen zakon v korist posameznika ali pravne osebe;
- opravlja druge, s posebnimi predpisi določene zadeve, in tudi druga zastopstva, ki jih naloži finančni minister;
- daje državnim organom in zavodom mnenje o vprašanih, ki se tičejo pogodb in drugih premoženjskopravnih zadev, če je zanje po predpisih vlade FLRJ treba zahtevati tako mnenje.

Zvezni javni pravobranilec je zastopal politično teritorialne enote in njihove zavode tudi pred tujimi sodišči in organi, če je bilo po predpisih te države to mogoče. Javnemu pravobranilcu je bila dana večja samostojnost odločanja o smotrnosti procesualnih dejanj. Svoje dejanje je moral samo opravičiti. Javno pravobranilstvo po zakonu iz leta 1952 se po svojih nalogah ni bistveno ločilo od starojugoslovanskega, vendar ni bilo več organizirano centralistično.

ZAKON O JAVNEM PRAVOBRANILSTVU IZ LETA 1955

Samostojnost izven javne uprave je javno pravobranilstvo dobilo šele z Zakonom o javnem pravobranilstvu iz leta 1955 (Ur. l. FLRJ, št 51/55). Sicer zakon javno pravobranilstvo še ni opredeljeval kot organ družbenopolitične skupnosti, vendar pa je bila iz njegovih določb razvidna njegova funkcija zastopnika družbenopolitične skupnosti glede premoženjskih pravic in obveznosti. Javni pravobranilec je imel tudi pravico nastopanja v kazenskem (adhezijskem) postopku. Pravobranilstvo je bilo tako organizirano kot decentraliziran državni organ politično-teritorialne enote in z izrazitim značajem organa pravosodne službe. Pri opravljanju nalog iz svojega področja dela je delovalo namreč na enak način kot javno tožilstvo ali odvetništvo. Z razvojem sodstva v smeri prilagajanja komunalnemu sistemu in s povečanjem števila okrajnih sodišč pa so rasle tudi njegove naloge. V začetku leta 1952 so delovala samo zvezno javno pravobranilstvo ter republiška javna pravobranilstva, v letu 1955 pa so bila ustanovljena že okrajna javna pravobranilstva. Leta 1957 so v nekaterih občinah začela poslovati tudi občinska javna pravobranilstva.

Vendar je praksa kmalu pokazala, da je zakon iz leta 1955 zastarel. Predvsem je pravobranilce ovirala nedorečenost položaja tega instituta. Ne glede na veljavne zakonite in ustavne določbe o poslovanju javnega pravobranilstva in o njegovi pristojnosti so namreč nekateri vodilni funkcionarji upravnega aparata v občinah in v okrajih poskušali ovirati redno delovanje občinskega in okrajnega javnega pravobranilstva s tem, da mu niso dali niti ustreznih kadrov niti primernih poslovnih prostorov in drugih materialnih pripomočkov ter finančnih sredstev za normalno poslovanje. Čeprav je bilo znano, da je bil po predpisih, ki so bili veljavni, javni pravobranilec zakoniti pravni zastopnik določenih pravnih oseb in je opravljal tudi druge, z zakonom določene naloge, ki niso bile samo upravnega značaja, so ga kljub temu nekateri uvrščali med upravne organe in ga celo podrejali vodji uprave, to je tajniku skupščine okraja ali občine – tako glede administracije javnega pravobranilstva kot tudi glede disciplinskega in materialnega stanja uslužbencev javnega pravobranilstva. V tezah novega zakona je bilo poudarjeno, da je pravobranilstvo samostojen organ pravosodnega organa, ki naj bi zastopalo javno pravobranilstvo uporabnike družbenega premoženja, zlasti pa naj bi delovalo kot pravni svetovalec družbeno-politične skupnosti. Poleg pravnih mnenj, navodil in nasvetov pri premoženjskih pogodbah in drugih premoženjsko-pravnih vprašanih naj bi po zakonu javno pravobranilstvo zastopalo družbeno politične skupnosti, njihove zavode in sklade. Poleg navedenega

naj bi dobili tudi možnost zastopanja po pooblastilu družbene organizacije in združenja, saj je bil pri teh organizacijah v upravljanju največji del družbenega premoženja. Novi zakon bi moral predvideti tudi možnost nastopanja javnega pravobranilca v lastnem imenu – zlasti v tistih primerih, ko so prizadete premoženjske koristi družbene skupnosti. Te koristi so bile lahko prizadete, kadar je pravna ali fizična oseba uporabljala te pravice, da bi onemogočila uporabo prisilnih predpisov o uporabljanju in razpolaganju z družbenim premoženjem ali pa zato, da bi se izognila finančnim obveznostim do skupnosti.

Poudarjali so, da je imelo javno pravobranilstvo veliko zaslug pri utrjevanju proračunske discipline in pri poravnavanju škode, storjene splošnemu ljudskemu premoženju. Zahteva javnega pravobranilstva za povrnitev škode splošnemu ljudskemu premoženju je bila za obsojenca večkrat bolj občutna kot pa sama prisojena kazen. Zvezno javno tožilstvo je glede te naloge javnega pravobranilstva ugotovilo, da so javna pravobranilstva uspešno izvrševala te svoje dolžnosti. Razvoj službe javnega pravobranilstva in opravljene naloge, ki jim jih je družba zaupala, so dokazovali, da je bil upravičen obstoj tega specializiranega organa za zastopanje premoženjsko pravnih zadev splošnega ljudskega premoženja. Statistični in drugi podatki o dotedanjem delovanju javnega pravobranilstva so potrjevali to ugotovitev. V Sloveniji so do leta 1954 javna pravobranilstva obravnavala 58.350 zadev, od katerih je bilo pravnih in adhezij skupaj 29.456 v skupni vrednosti okoli 7 milijard dinarjev, medtem ko so vsa javna pravobranilstva v državi v letu 1953 obravnavala 513.844 zadev v skupni vrednosti 63 milijard dinarjev.

Teze novega zakona so dajale prednost pravnim mnenjem, ki naj bi jih javni pravobranilec dal vsem uporabnikom družbenega premoženja (zlasti pri sklepanju premoženjsko-pravnih pogodb). Državni organi, ustanove, zavodi in skladi ter delovne organizacije naj bi predhodno zahtevali od javnega pravobranilstva pravno mnenje, preden bodo stopali v premoženjsko-pravne odnose. S tem bi uspela tako imenovana preventiva, ki bi velikokrat preprečila nepotrebno pravljanje, v tej zvezi pa tudi morebitno škodo za družbeno premoženje. S tako reorganizacijo bi lahko služba javnega pravobranilstva prispevala svoj delež k utrjevanju pravnega reda in zakonitosti.

Predstavniki republiških organov za pravosodje v SR Sloveniji so zastopali drugačno stališče. Po mnenju teh organov naj bi javno pravobranilstvo v prihodnje izgubilo pravico in dolžnosti obveznega zastopanja, kot so ga imeli do sedaj po prvem členu zakona o javnem pravobranilstvu. V prvi vrsti naj bi pravobranilstvo postalo pravni svetovalec vseh uporabnikov družbenega premoženja. Razvilo naj bi se v ustanovo za dajanje pravne pomoči organizacijam, pri čemer naj bi se orientirali na dajanje tiste pomoči, ki so jo nudila sodišča, razen zadev, ki so po sami naravi sodila pred sodišča. Enako pomoč bi nudili tudi zasebnikom.⁴

Pojavljale so se tudi ideje, da bi se v primeru ukinitve javnega pravobranilstva kot posebnega organa politično-teritorialnih enot prenesle dosedanje »državne« funkcije tega organa na javno tožilstvo, ki je imelo že precej pristojnosti po Zakonu o javnem tožilstvu, Zakonu o upravnem postopku, Zakonu o pravnem postopku in drugih predpisih.

UKINITEV OKRAJEV PO LETU 1962

Ker je ukinitve nekaterih okrajev leta 1962 ogrožala delovanje javnih pravobranilcev, so na kolegijih pravobranilci opozarjali na probleme, ki so nastali

⁴ SI_ZAC 1466/001/00145, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Statistično poročilo javnega pravobranilstva v okraju Celje za leto 1963, AŠ 2.

v povezavi s tem ukrepom. Okrajni ljudski odbori so morali ustanoviti okrajna javna pravobranilstva najpozneje do 23.11.1956. V razvitih občinah je bila občinskim ljudskim odborom dana možnost, da ustanovijo občinska javna pravobranilstva. V LR Sloveniji je delovalo do leta 1962 Republiško javno pravobranilstvo in osem okrajnih javnih pravobranilcev. Predvidena je bila ustanovitev dveh občinskih javnih pravobranilcev na Ptuj in v Slovenj Gradcu, ki naj bi poslovali za več občin skupaj. Območje posameznega okrajnega javnega pravobranilstva v LR Sloveniji je obsegalo teritorij okraja tako, da je okrajno javno pravobranilstvo delalo za okraj in za občine v tem okraju.

Javna pravobranilstva so po splošni oceni uspešno opravljale naloge:

- po zakonu so zastopala politično teritorialne enote, njihove zavode in sklade;
- po pooblastilu so zastopala samostojne zavode;
- dajala so pravna mnenja državnim organom, zavodom, gospodarskim in družbenim organizacijam glede pogodb in drugih premoženjsko-pravnih razmerij in sporov;
- v imenu gospodarskih organizacij so predlagala premoženjsko-pravne zahteve v adhezijemskem kazenskem postopku in zahteve uveljavljala tudi v pravdi, če jih niso uveljavljale prizadete gospodarske organizacije;
- delovala so preventivno kot strokovno-pravna služba v pogledu dajanja pravnih mnenj in nasvetov kot strokovni pravni svetovalec ustrezne politično-teritorialne enote.

Javna pravobranilstva so zato predlagala, da občinski ljudski odbori sprejmejo naslednja priporočila:

- vsaka bodoča nova komuna naj ustanovi svoje javno pravobranilstvo oziroma naj ljudski odbori dveh ali več občin ustanovijo skupno javno pravobranilstvo;
- okrajna javna pravobranilstva odpravljenih okrajev naj se preoblikujejo v občinska javna pravobranilstva tistih občin, ki so bila v sestavi odpravljenega okraja, če ne bi ljudski odbori ustanovili svojega občinskega javnega pravobranilstva oziroma skupnega javnega pravobranilstva;
- vsaka občina naj predvidi v svojem statutu in v vseh svojih organizacijskih predpisih občinsko javno pravobranilstvo v smislu zakona o javnem pravobranilstvu kot samostojno službo občine za strokovno-pravno zastopanje.

Predlog je bil, da okrajna javna pravobranilstva v odpravljenih okrajih začasno poslujejo naprej kot enote tistega okrajnega javnega pravobranilstva, ki je bil na sedežu okraja, h kateremu bo ukinjeni okraj pripojen. Kontinuiteta pravne službe na sedežih ukinjenih okrajev je bila nujno potrebna iz razloga, ker je obstajalo v ukinjenih okrajih več okrajnih in okrožnih sodišč in drugih upravnih organov, kjer so morali pravobranilci ukinjenih okrajev vršiti oziroma nadaljevati zastopanja v pravnih in drugih premoženjsko-pravnih razmerjih, kar pa kader okrajnega javnega pravobranilstva na neukinjenih okrajih zaradi kadrovske podhranjenosti ne bi bil sposoben izvesti.⁵

Pri delu z občinskimi skupščinami se je pokazalo, da javna pravobranilstva niso mogla nuditi skupščinam potrebne pomoči, saj so se nahajala izven sedeža skupščin, čeprav so redno mesečno obiskovala vse občine in na kraju samem reševala probleme. Pri tem so opazili, da je problemov precej in da bi imele občinske skupščine precejšnje koristi, če bi se na njihovih sedežih ustanovila občinska pravobranilstva. Občinski javni pravobranilec bi lahko kot svetovalec občine nudil ustrezno pomoč. Razen tega bi bilo nujno, da bi javni pravobranilec sodeloval pri sklepanju premoženjsko-pravnih pogodb. Nekatere občine so izrazile potrebo

⁵ SI_ZAC 1466/001/00125, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Problematika službe javnega pravobranilstva v okraju Celje, AŠ 2.

po občinskem pravobranilstvu tudi zato, da bi le-to lahko nudilo pravno pomoč gospodarskim organizacijam na njihovem področju in bi jih zastopalo tudi v sporih pred sodišči. Tako naj bi se začela ustanavljati občinska javna pravobranilstva v Brežicah, Krškem, Sevnici, Žalcu, Slovenskih Konjicah in v Celju.⁶

ZAKON O JAVNEM PRAVOBRANILSTVU IZ LETA 1965

Kar deset let je trajalo, da je bil sprejet nov Temeljni zakon o javnem pravobranilstvu (Ur.l. SFRJ, št. 15/65). S tem zakonom so postala javna pravobranilstva organ določene družbenopolitične skupnosti, ki so uporabljala z zakonom določene ukrepe in pravna sredstva za varovanje njenih premoženjskih pravic in koristi ter premoženjskih pravic in koristi družbene skupnosti. Iz programa dela za leto 1965 Okrajnega javnega pravobranilstva v Celju je razvidno, da se vloga pravobranilstva ni bistveno spremenila. Javno pravobranilstvo je izpopolnilo vlogo pravnega svetovalca in razširilo svetovalsko delo na čim širši krog uporabnikov družbenega premoženja, zlasti na stranke, ki so jih zastopali po zakonu. Dajala so pravna mnenja glede sklenitve premoženjsko-pravnih pogodb in drugih premoženjsko-pravnih zadev, zlasti glede pogodb, ki so jih koristniki družbenega premoženja sklepali z zasebnimi in pravnimi osebami, in glede sporov in drugih premoženjsko-pravnih razmerij s takimi osebami. Celjsko javno pravobranilstvo je poročalo, da se je povečalo število strank, ki so jih morali obvezno zastopati po zakonu, posledično pa se je tako povečal obseg dela.

V poročilu o delu so izpostavili naloge, ki jih morajo opraviti:

- ⊕ sodelovati s pristojnimi upravnimi organi, organi pravosodja in organi samoupravljanja pri izvrševanju svojih nalog o pravnem varstvu družbenega premoženja;
- ⊕ preventivno delovati z namenom, da se preprečita nepotrebno pravdanje ali škoda družbenega premoženja;
- ⊕ zastopati stranke iz 1. in 4. ZJP⁷ v pravnem, izvršilnem, kazenskem in upravnem postopku ter upravnem sporu, v kolikor se je v teh postopkih odločalo o premoženjskih pravicah in obveznostih teh strank;
- ⊕ v kazenskih postopkih, ki bodo tekli na sodiščih, spremljati vse zadeve, v katerih so storilci kaznivih dejanj povzročili škodo družbenemu premoženju, opozarjati oškodovance, da uveljavljajo odškodninske zahtevke, in skrbeti za povrnitev škode;
- ⊕ zaradi približevanja službe občinskim skupščinam enkrat mesečno obiskovati vse skupščine na območju okraja in dajati pravno pomoč v premoženjsko-pravnih zadevah, za bolj oddaljene občine pa postopoma in v okviru kadrovskih možnosti redno in večkrat mesečno poslovati na sedežih občin;
- ⊕ nuditi pomoč premoženjsko-pravnim referentom pri občinskih skupščinah, predvsem v strokovnem pogledu;
- ⊕ občinske skupščine in družbeno politične organizacije obveščati o važnejših problemih in pojavih, ki jih bo javno pravobranilstvo opazilo pri izvrševanju svojih nalog;
- ⊕ izboljšati kakovost dela, kar se bo odražalo v večjem številu ugodno rešenih sporov;
- ⊕ preden bo javno pravobranilstvo začelo pravdo ali kakšen drug postopek, bo ukrenilo vse potrebno, da bi se dosegla sporazumna rešitev spornega razmerja, če je nujnost stvari to dopuščala;

⁶ SI_ZAC/1466/001/00171, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Statistika za leto 1964, AŠ 2.

⁷ ZJP – Zakon o javnem pravobranilstvu.

- spremljati in proučevati družbene odnose in pojave, ki imajo pomen za pravno varstvo družbenega premoženja;
- predmete reševati tekoče s tem, da bodo dajali mnenja ali vložili ustrezna sredstva najpozneje v roku enega meseca, v nujnih zadevah pa v primer-nem krajšem roku;
- zaradi splošne skrbi za strokovno izpopolnjevanje kadra, kar je v korist celotni družbeni skupnosti, bodo omogočili pravnemu kadru na javnem pravobranilstvu strokovno izpopolnjevanje s tem, da bodo diplomirane pravnike pošiljali na prakso na sodišča (za čas šestih mesecev do enega leta);
- na željo pravosodnih in upravnih organov ter delovnih organizacij bodo javna pravobranilstva zaradi strokovnega izpopolnjevanja in v okviru teh-ničnih možnosti sprejemala na prakso za dobo do šestih mesecev njihove diplomirane pravnike.⁸

Leta 1965 so poleg Republiškega javnega pravobranilstva za SR Slovenijo delovala še:

- Občinsko javno pravobranilstvo Celje za občine: Brežice, Celje, Krško, Mo-zirje, Sevnica, Slovenske Konjice, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Vele-nje, Žalec;
- Občinsko javno pravobranilstvo Koper: Ilirska Bistrica, Izola, Koper, Pi-ran, Postojna, Sežana;
- Občinsko javno pravobranilstvo Kranj: Jesenice, Kranj, Radovljica, Škofja Loka, Tržič;
- Občinsko javno pravobranilstvo Ljubljana: Cerknica, Domžale, Grosuplje, Kamnik, Kočevje, Litija, Ljubljana-Bežigrad, Ljubljana-Mesto-Polje, Lju-bljana-Šiška, Ljubljana-Vič-Rudnik, Logatec, Ribnica, Vrhnika;
- Občinsko javno pravobranilstvo Občine Ljubljana-Center v Ljubljani: Ob-čina Ljubljana-Center;
- Občinsko javno pravobranilstvo Maribor: Dravograd, Lenart, Maribor-Center, Maribor-Tabor, Maribor-Tezno, Radlje ob Dravi, Ravne na Koro-škem, Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica;
- Občinsko javno pravobranilstvo Murska Sobota: Gornja Radgona, Lenda-va, Ljutomer, Murska Sobota;
- Občinsko javno pravobranilstvo Nova Gorica: Ajdovščina, Idrija, Nova Go-rica, Tolmin;
- Občinsko javno pravobranilstvo Novo mesto: Črnomelj, Metlika, Novo me-sto, Trebnje;
- Občinsko javno pravobranilstvo Ptuj: Ptuj, Ormož;
- Občinsko javno pravobranilstvo Trbovlje: Hrastnik, Trbovlje, Zagorje.⁹

ZAKON O JAVNEM PRAVOBRANILSTVU IZ LETA 1976

Do leta 1976 Slovenija ni imela svojega, republiškega pravobranilskega zakona, a so bili republiški pravobranilci že več let aktivni pri sestavljanju slo-venske zakonodaje. Na svojih kolegijih so nizali predloge za sestavo zakona, opozarjali na probleme, ki so nastajali pri njihovem poslovanju, ter predlagali nešteto rešitev, ki bi izboljšale položaj te institucije. Na enem izmed njih je re-publiški javni pravobranilec dr. Anton Skobir pred sprejetjem novega zakona naredil natančno analizo osnutka. Predlagal je, da mora biti javno pravobranil-

⁸ SI_ZAC 1466/001/00188, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Plan dela Okrajnega jav-nega pravobranilstva v okraju Celje za leto 1965, AŠ 3.

⁹ SI_ZAC/1466/001/00196, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Seznam javnih pravob-ranilstev na območju SRS leta 1965, AŠ 3.

stvo še naprej organ družbenopolitičnih skupnosti, ki varujejo njihove premoženjske pravice in koristi (1. člen). Glede varstva premoženjskih pravic in koristi družbene skupnosti je predvidel možnost, da se s posebnimi zakoni javnemu pravobranilstvu naložijo naloge, kot so jih javnemu pravobranilstvu nalagali posebni zakoni. V zadnjih štirih letih so namreč začeli veljati novi republiški zakoni o prometu z nepremičninami, s katerimi je bil ta promet urejen na poseben način in s katerimi so bile dane javnemu pravobranilstvu nove naloge za varstvo družbenega premoženja. Zakoni, ki so to urejali, so Zakon o pogojih za prodajo stanovanjskih hiš in stanovanj v družbeni lasti (Ur. l. SRS, št. 13/74), po katerem so vlagala javna pravobranilstva tožbe za razveljavitev pogodbe o nakupu stanovanja in vrnitev stanovanjske hiše v družbeno lastnino; Zakon o razpolaganju z nezazidanim stavbnim zemljiščem (Ur. l. SRS, št. 27/72), po katerem so javna pravobranilstva izpodbija pogodbe, ki so bile v nasprotju s tem zakonom; Zakon o kmetijskem zemljišču (Ur. l. SRS, št. 26/73), po katerem so javna pravobranilstva izpodbijala pogodbe o prodaji kmetijskega zemljišča, če niso bile v skladu s tem zakonom; Zakon o gozdovih (Ur. l. SRS, št. 16/74), po katerem so javna pravobranilstva izpodbijala pogodbe o prodaji gozdnih zemljišč, če niso bila v skladu s tem zakonom; Zakon o prometu z zemljišči in stavbami, (Ur. l. SFRJ, št. 43/65), ki je veljal za primere, ki jih niso urejali posebni republiški predpisi. Po tem zakonu je javno pravobranilstvo vlagalo tožbe za razveljavitev pogodb, s katerimi je družbeno-pravna oseba prodala zemljišče ali stavbo zasebniku, ali če je takšno nepremičnino od zasebnika kupila po drugih pogojih, kot jih je določal zakon. Osnutek zakona je urejal zastopanje in določal, da je javno pravobranilstvo zakoniti zastopnik družbenopolitičnih skupnosti in njihovih organov ter organizacij in skladov, ki so pravne osebe in krajevnih skupnosti glede njihovih premoženjskih pravic in koristi (1. in 16. člen). V 10. členu so bile navedene stranke, ki jih je lahko javno pravobranilstvo zastopalo po pooblastilu. To so bile samoupravne interesne skupnosti, ki so bile del skupščinskega sistema in organizacije združenega dela, ki so jih zajemale te skupnosti. Dozdajšnji obseg zastopanja po pooblastilu je bil z osnutkom zakona zožen le na določen krog oseb, ki naj bi jih javno pravobranilstvo zastopalo po pooblastilu, ker so opravljale dejavnost, ki je bila posebnega družbenega pomena. S tem bi bila tem skupnostim in organizacijam dana možnost strokovnega zastopanja v premoženjsko-pravnih zadevah. Novoustanovljene samoupravne interesne skupnosti – tako republiške, regionalne in občinske – niso imele ustreznih strokovnih služb ter delavcev s pravno izobrazbo, ki bi lahko te skupnosti, zlasti pa organizacije, ki so jih skupnosti zajemale, uspešno zastopali. Poudarjeno je bilo, da je primernejše in cenejše, če samoupravne interesne skupnosti, ki so bile del skupščinskega sistema in organizacije iz 10. člena osnutka zakona, zastopajo javna pravobranilstva, ki so že bila specializirana za zastopanje v premoženjsko-pravnih zadevah in so že doslej zastopala nekatere organizacije, ki so jih zajemale navedene samoupravne interesne skupnosti (Univerza v Ljubljani, SAZU, Klinična bolnica za porodništvo in ženske bolezni, Inštitut Golnik, Inštitut za elektroniko in vakuumsko tehniko, Inštitut SRS za transfuzijo krvi).

Osnutek je predvideval tudi novost, da bi kompetenca, ki jo je doslej imelo zvezno javno pravobranilstvo glede zastopanja z zakonom določenih oseb pred tujimi sodišči in organi, prešla na republiško javno pravobranilstvo. Ta nova določila tudi ne bi bila v nasprotju z zveznim zakonom o pravobranilstvu, katerega načrt je predvideval, da bo zvezni pravobranilec zastopal republike in pokrajine samo po pooblastilu.

Osnutek je dajal tudi poseben poudarek tako imenovanemu preventivnemu delovanju, ki naj bi zmanjševal obseg pravdanja. V osnutku je bila na široko zasnovana pravna pomoč, ki naj bi jo dobili uporabniki družbenega premoženja, še posebej pri sklepanju civilno-pravnih pogodb. Prav tako je bilo v osnutku zakona nakazano strokovno sodelovanje med javnimi pravobranilstvi v republiki ter povezovanje z javnimi pravobranilstvi v drugih republikah in pokrajinah in

z zveznim pravobranilstvom – tako glede strokovnih vprašanj kot glede dajanja pravne pomoči (substitucija).¹⁰

Zakon je stopil v veljavo 1. avgusta leta 1976.¹¹ Javna pravobranilstva so opozarjala, da je bilo veliko njihovih predlogov neupoštevanih in da sam zakon ni bistveno spremenil organizacije javnih pravobranilcev, kakršna je bila pred tem. Javno pravobranilstva so kot organ določene oziroma določenih družbeno-političnih skupnosti delovala samostojno, a so bila medsebojno tesno povezana zaradi prenašanja medsebojnih izkušenj, potrebe po skupni obravnavi pravne in družbene problematike, sprejemanja enotnih stališč pri obravnavanju vprašanj, ki so se nanašala na varstvo družbenega premoženja, ter drugih pomembnih vprašanj, na katera so naleteli pri izvajanju javnopravobranilske funkcije.

Javno pravobranilstvo je v svojem poročilu leta 1979 zapisalo, katere zadeve so predstavljale glavino njihovega dela. Največ je bilo pogodb o nakupu zgradb ali zemljišč od občanov. To so bile v večini pogodbe, ki so nadomeščale razlastitve. Družbeno-pravne osebe so odkupovale zemljišča za gradnjo po ceni, ki je sledila občinskim odlokom o povprečni gradbeni ceni in povprečnih stroških komunalne ureditve v zvezi z odškodninami za razlaščen stavbna zemljišča. Takšna cena je bila dogovorjena za območja, ki so bila z zazidalnimi načrti namenjena tako za graditev kot tudi za gradnje po izjemnih lokacijskih dovoljenjih. Na nekaterih območjih so bile cene tudi presežene. Zemljišča, ki so jih odkupovale družbeno-pravne osebe, so bila v vseh primerih kmetijska zemljišča, ki so jih lastniki tudi obdelovali in običajno niso bila komunalno opremljena po veljavnem zazidalnem načrtu, kar je predvsem veljalo za vsa zemljišča, ki so jih družbeno-pravne osebe odkupovale v novih zazidalnih okoliših, za industrijsko graditev na podlagi izjemnih lokacijskih dovoljenj ali na lokacijah, na katere je bil zazidalni načrt razširjen ravno zaradi konkretnih predvidenih industrijskih gradenj. Stališča pravobranilcev do te problematike niso bila enotna. Tako so v primerih, ko so družbeno-pravne osebe kupovale kmetijska zemljišča po cenah, ki so bile višje kot po poprej citiranih odlokih, vlagali tožbe na razveljavitev pogodb in uveljavljali stališča, da je potrebno upoštevati prometno vrednost, ki je veljala za kmetijska zemljišča.¹²

Opaziti je bilo zmanjšanje zastopniške funkcije (od leta 1971 so odpadla skoraj vsa zastopanja po pooblastilu), po drugi strani pa so dobila pravobranilstva več pristojnosti za zaščito družbenega premoženja – predvsem s kontrolo nad pogodbami, s katerimi so družbeno-pravne osebe stopale v pogodbene odnose z občani in civilno-pravnimi osebami, nanašale pa so se na nakup ali prodajo stavb in zemljišč.

Leta 1980 so dobila pravobranilstva z izdajo novega zakona o razlastitvah nove pristojnosti. Sodelovala so v vseh razlastitvenih postopkih in vlagala tožbe zoper nezakonite sporazume o odškodnini, zoper sklepe o odškodnini pa pritožbe, če so menila, da niso v skladu z zakonom. Ker je bila pri kompleksnih razlastitvah razlastitveni upravičenec vedno občina, je v postopkih javno pravobranilstvo sodelovalo kot zastopnik občine in poskušalo v postopku pri upravnem organu doseči sporazume z razlaščenci o odškodnini za podružabljen zemljišča in stavbe. Če ni bil dosežen sporazum, so sodelovali v sodnih postopkih za določitev odškodnine.

Zaradi spremenjenega družbenoekonomskega položaja občin in prenosa zadev na samoupravne interesne skupnosti, na krajevne skupnosti in na razne družbeno-pravne osebe so se spori, v katerih je bila v pravih udeležena

¹⁰ SI_ZAC/1466/001/00315, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Posvetovanje javnih pravobranilcev na območju SRS leta 1965, AŠ 6.

¹¹ Zakon o javnem pravobranilstvu, Ur. l. SRS 1976, št. 19/908, str. 1064–1066.

¹² SI_ZAC/1466/001/00582, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Poročilo javnih pravobranilcev na območju SRS leta 1979, AŠ 14.

občina, zmanjšali na minimum, povečala pa se je udeležba krajevnih skupnosti. Pravde so se nanašale v večini na škode, ki so jih povzročale krajevne skupnosti z izvajanjem komunalnih del, predvsem z rekonstrukcijo cest, izgradnjo vodovodov in kanalizacij. Ceste niso bile strokovno tehnično pravilno rekonstruirane, manjkala pa je tudi tehnična dokumentacija. Zato je bilo težko ugotoviti nivelete stare ceste, če je tudi izpeljava stare ceste povzročala škodo na zemljiščih in stavbah ali pa se je stanje spremenilo šele zaradi rekonstrukcije. Odškodninski zahtevki so bili običajno zelo visoki in so se nanašali na izgradnjo kanalov za meteorne vode, na sanacijo stavb in zemljišč ter na dovozne poti do stanovanjskih in gospodarskih objektov. Pravobranilci so ugotavljali, da bi ob pravilni lokacijski in tehnični dokumentaciji ter ob sodelovanju prizadetih občanov do takšnih sporov sploh ne prišlo, ker so občani sodelovali v krajevnih akcijah z osebnim delom, prispevki in materialom. Za krajevne skupnosti so izterjali predvsem razne prispevke po pogodbah, s katerimi so se občani zavezali plačati določene denarne zneske za asfaltiranje cest, za izgradnjo vodovodov in za izgradnjo drugih komunalnih objektov.¹³ Do 31. decembra 1981 je prenehala veljati tudi prehodna odločba 28. člena Zakona o javnem pravobranilstvu, ki je pooblašala javna pravobranilstva, da so smela po pooblastilu zastopati nekatere samoupravne interesne skupnosti iz družbene dejavnosti in njihove izvajalce.

DOPOLNITEV ZAKONA O JAVNEM PRAVOBRANILSTVU V LETU 1984

V letu 1984 so tekle burne razprave ob sprejemanju sprememb in dopolnitev Zakona o javnem pravobranilstvu. Kljub nekaterim pomislekom je končno obvladalo trezno stališče, da je organ, kot je javno pravobranilstvo, v sistemu potreben, zlasti pa, da je s svojim delom potrjeval družbeno vlogo, ki so mu jo nalagali posamezni zakoni v namenu zaščite družbenega premoženja ter zastopanja občin, njihovih organizacij in organov ter krajevnih skupnosti. V septembru leta 1984 so bile torej sprejete spremembe in dopolnitve Zakona o javnem pravobranilstvu, ki pa so bile bolj organizacijske narave, sama vloga in funkcija javnega pravobranilstva pa je ostala nespremenjena (zastopalo je občine, njene organe in organizacije ter krajevne skupnosti pred sodišči in drugimi organi v zaščiti njihovih premoženjskih pravic in koristi). **Javnim pravobranilcem je bilo priznано, da opravljajo pravosodno funkcijo.**

Poleg tega so potekala tudi usklajevanja Zakona o javnem pravobranilstvu ter Zakona o družbenem pravobranilcu samoupravljanja z zveznim zakonom. Pri tem so se postavljala vprašanja razmejitve pristojnosti med tema dvema organoma, saj so bile meje med njunimi delovnimi obveznostmi pogosto nejasne. V pripombah so javni pravobranilci opozarjali na nekaj ključnih problemov. V poročilih so še vedno poudarjali, da jim zakon nalaga spremljanje in proučevanje družbenih pojavov in odnosov, ki so jih zasledili pri svojem delu.

Predlagane spremembe so pomenile predvsem razširitev funkcije družbenega pravobranilca samoupravljanja na celotno varstvo družbene lastnine, torej tudi na presojo pravnih razmerij, vzpostavljenih s tretjimi osebami. Ker pa se je med taka razmerja (razen razmerij, nastalih s kooperacijskimi pogodbami ali pogodbami o prodaji osnovnih sredstev in podobno, ki naj bi jih po predlogu presojal družbeni pravobranilec samoupravljanja), štel tudi promet z nepremičninami, za katerega presojo so bila po posebnih zakonih pristojna javna pravobranilstva, se je postavljalo vprašanje, ali je taka določba drugega člena zakona o družbenem pravobranilcu samoupravljanja dovolj jasna v pogledu razmejitve pristojnosti obeh organov. Za presojo prometa z nepremičninami sta bila pristoj-

¹³ SI_ZAC/1466/001/00604, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Poročilo javnega pravobranilstva v Celju za leto 1980, AŠ 15.

na tako družbeni pravobranilec samoupravljanja kot javno pravobranilstvo, prvi po določbi drugega člena Zakona o družbenem pravobranilcu samoupravljanja, javna pravobranilstva pa po specialnih zakonih. Ker so se področja dela zaradi tega lahko prekrivala, ni bilo jasno, kako se bo v prihodnje delila odgovornost za področje pravnega varstva družbene lastnine v prometu nepremičnin.

Če pristojnost ni bila jasno opredeljena, so pravobranilci na svojih kolegijih izpostavili nekatera vprašanja:

- Ali družbeni pravobranilec samoupravljanja lahko vlaga ista pravna sredstva kot javni pravobranilec?
- Ali je družbeni pravobranilec samoupravljanja vezan na isti rok za vlaganje pravnih sredstev, kot ga zakon postavlja javnemu pravobranilcu?
- Ali družbeni pravobranilec samoupravljanja ta pravna sredstva lahko vlaga paralelno z javnim pravobranilcem?
- Ali pomeni vlaganje pravnih sredstev po družbenem pravobranilcu samoupravljanja neko instanco za javnega pravobranilca?
- Kako bo ob takem stanju (delovanju obeh organov) varovana pravna varnost udeležencev v prometu z nepremičninami (kdaj postane pogodba perfektna in je ni možno več izpodbijati)?
- Če so v posebnih zakonih določene pravice in pristojnosti javnega pravobranilstva – ali te pravice in pristojnosti avtomatično veljajo tudi za družbenega pravobranilca samoupravljanja?¹⁴

Čeprav je bila dejavnost v času razprav o predvidenih spremembah v organizaciji in pristojnosti javnih pravobranilcev nekoliko okrnjena, so v svojih zaključkih poudarili, da spremembe v tem času niso družbeno sprejemljive (zato bodo v prihodnje nadalje opravljali naloge, ki jih predvidevajo Zakon o javnem pravobranilstvu ter drugi posebni zakoni). Poleg temeljnega zakona o pravobranilstvu so upoštevali tudi:

- Zakon o prometu z nepremičninami (Ur. l. SRS, št. 19/76);
- Zakon o razlastitvi in prisilnem prenosu nepremičnin v družbeni lastnini (Ur. l. SRS, št. 5/80);
- Zakon o kmetijskih zemljiščih (Ur. l. SRS, št. 1/79, 17/86);
- Zakon o stavbnih zemljiščih (Ur. l. SRS, št. 18/84);
- Zakon o pogojih za prodajo stanovanjskih hiš in stanovanj v družbeni lastnini (Ur. l. SRS, št. 13/74);
- Zakon o izvrševanju kazenskih sankcij (Ur. l. SRS, št. 17/78);
- Zakon o razglasitvi pogrešancev za mrtve in dokazovanje smrti (Ur. l. SRS, št. 32/85);
- Zakon o davkih občanov (Ur. l. SRS, št. 32/85);
- Nepravdni postopek (v stanju predloga zakona).¹⁵

V letu 1985 so javna pravobranilstva v SRS opravljala z zakonom opredeljena dela in naloge ob nespremenjenih organizacijskih in nekoliko okrnjenih kadrovskih pogojih, povečala pa se je pristojnost javnih pravobranilcev na podlagi Zakona o stavbnih zemljiščih (Ur. l. SRS, št. 18/84), ki je med drugim urejal tudi upravljanje in razpolaganje s stavbnimi zemljišči v družbeni lastnini. Le-ta so ob določenih pogojih upravljale občine in z njimi razpolagale preko Sklada stavbnih zemljišč. Težave so jim povzročale predvsem neurejene evidence ali sploh pomanjkanje vsakršnih evidenc o družbenih sredstvih, s katerimi so občine razpolagale. Ta razširjena pristojnost je pomenila v praksi za javne pravobranilce občutno povečan obseg odgovornih del in nalog.¹⁶

¹⁴ SI_ZAC/1466/001/00674, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 19/84, Spremembe in dopolnitve zakona o JP in DP, AŠ 18.

¹⁵ SI_ZAC/1466/001/00735, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 17/86, Kolegij JP v letu 1986, AŠ 20.

¹⁶ SI_ZAC/1466/001/00829, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 35/86, Poročilo JP o delu JP Celje 1987, AŠ 21.

Leta 1990 so na podlagi Ustavnega zakona za izvedbo amandmajev k Ustavi SRS s 1. januarjem prenehale delovati Samoupravne interesne skupnosti na področju družbenih dejavnosti in gospodarske infrastrukture ter kmetijske zemljiške skupnosti, njihove pristojnosti pa so prevzeli republiški oziroma občinski upravni organi. Vse pravice in obveznosti prejšnjih skupnosti so prešle na upravne organe. Zaradi spremenjene zakonodaje so morali javni pravobranilci kot zakoniti zastopniki zastopati v vseh premoženjsko-pravnih zadevah, ki so jih pred 1. januarjem 1990 reševale interesne skupnosti in Kmetijske zemljiške skupnosti same s svojimi pooblaščenimi odvetniki (neplačevanje, prepozno plačevanje obveznosti, spore o obstoju ali neobstoju pravic občanov, ki imajo za posledico premoženjske koristi, regresne zahtevke in podobno).¹⁷

VLOGA JAVNIH PRAVOBRANILSTEV PO LETU 1991

Z osamosvojitvijo Republike Slovenije je ta prevzela vse pravice in dolžnosti, ki so bile s prejšnjo ustavo prenesene na bivšo zvezno državo, in se v celoti konstituirala kot samostojna država. Nova državna ureditev se je odražala v vsebinskih spremembah sodnega, upravnega in gospodarskega sistema. Z zakonodajo na vseh navedenih področjih se je izgrajeval nov pravni red Republike Slovenije. Za obravnavanje navedene institucije je bila zlasti pomembna nova lastninska ureditev, glede katere je morala biti zakonodaja na podlagi ustavne določbe 67. člena že izpeljana. V potekajočem procesu transformacije družbene lastnine je država že postala tudi dejanski lastnik obsežnega premoženjskega fonda in v zvezi z njim stopala v različna razmerja.

Na delovanje javnih pravobranilstev so v letu 1991 vplivali vsi tako imenovani zgodovinski dogodki, ki so se zvrstili vse od konca leta 1990 dalje, to je 23. decembra 1990 sprejeti plebiscit o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, 25. junija 1991 sprejeta Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije ter končno 23. decembra 1991 uveljavljena Ustava Republike Slovenije.

Do leta 1991 so opredeljevali vlogo pravobranilstva v jugoslovanskem in slovenskem prostoru že opisani zakoni iz leta 1976 in 1984 z dopolnili (Ur. l. SRS, št. 19/76, 31/84, Ur. l. RS, št. 8/90, št. 5/91).

Ob teh dogodkih so za delo javnih pravobranilcev pomembni tudi vsi v letu 1990 in 1991 sprejeti pravni akti (ustavni amandmaji in ustavni zakoni za njihovo izvedbo ter zlasti tudi Ustavni zakon za izvedbo Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije), ki so določili, katere določbe zveznih zakonov, dosedanjih predpisov in splošnih aktov zveznih organov se ne bodo uporabljale v Republiki Sloveniji oziroma katere določbe bodo v Republiki Sloveniji veljale, ko jim bo dala svoje soglasje Skupščina Republike Slovenije. V letu 1991 je bilo določeno, da se bo o urejanju vseh odnosov odločalo v Republiki Sloveniji, razveljavljene pa so bile tudi vse določbe Ustave Republike Slovenije, s katerimi je bilo preneseno izvrševanje suverenih pravic Republike Slovenije na organe SFRJ, in določbe, ki so urejale položaj Republike Slovenije v SFRJ ter iz njega izhajajoča razmerja. Razveljavljene so bile tudi ustavne določbe o lastninskem maksimumu na kmetijskih in gozdnih zemljiščih ter določbe, ki so izključevale lastninsko pravico na stavbnih zemljiščih, v mestih in naseljih mestnega značaja.¹⁸

¹⁷ SI_ZAC/1466/001/00900, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 7/90, Delo JP glede na reorganizacijo upravnih služb v zvezi z izvajanjem Ustavnega zakona za izvedbo ustavnih dopolnil, AŠ 25.

¹⁸ SI_ZAC/1466/001/00996, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 5/91, Kolegij JP SRS, AŠ 26.

Ustavni zakon za izvedbo ustave Republike Slovenije (Ur. l. RS, št. 21/94) je postal podlaga za delovanje javnih pravobranilcev. Navedeni zakon je opredeljeval javnega pravobranilca kot samostojen organ družbenopolitične skupnosti, ki zastopa družbenopolitično skupnost, njene organe, organizacije in sklade, ki so pravne osebe ter krajevne skupnosti pred sodišči in drugimi organi glede njihovih premoženjskih pravic in koristi. Do 31. decembra 1994 je bila glede na to določbo in v skladu s prejšnjo ustavno ureditvijo, po kateri so imele občine položaj temeljnih družbenopolitičnih skupnosti, vzpostavljena javno pravobranilska organizacija na nivoju republike (Javno pravobranilstvo Republike Slovenije) in na nivoju občin (občinska, medobčinska javna pravobranilstva in javno pravobranilstvo za mesto Ljubljana). Z iztekom mandata skupščinam občine (1. člen ustavnega zakona o dopolnitvi ustavnega zakona za izvedbo Ustave Republike Slovenije, Ur. l. RS, št. 21/94) je funkcija občinskih organov, ki so še opravljali tudi državne naloge, prenehala. Sistemsko tako ni bilo več sprejemljivo, da bi občine zastopal organ, ki je imel položaj državnega organa.

Osnovna funkcija javnih pravobranilcev je ostala zastopanje v zakonu določenih subjektov pred sodišči in drugimi državnimi organi (v primerih ko so le-ti odločali o njihovih premoženjskih pravicah in koristi). Na zastopniško funkcijo se je navezovalo svetovanje tem subjektom, ki so ga javna pravobranilstva opravljala tako, da so jim na njihovo zahtevo dajala pravna mnenja in drugo strokovno pomoč pri sklepanju pogodb in reševanju drugih premoženjsko-pravnih vprašanj. Kadar so ti subjekti sklepali pogodbe o stvarnih pravicah na nepremičninah, so morali pridobiti mnenje javnega pravobranilca o pravni veljavnosti take pogodbe.

Na podlagi določb posebnih zakonov je lahko javni pravobranilec nastopal tudi v lastnem imenu, kot stranka v postopku. Za to je bil po obstoječi zakonodaji pooblaščen predvsem v primerih, ko se je opravljal promet nepremičnin med družbeno in zasebno lastninsko sfero – javni pravobranilec je varoval družbeno lastnino s kontroliranjem cene, za katero se je nepremičnina kupovala oziroma prodajala. Z zakonsko določenimi pogoji je lahko pogodbo tudi izpodbijal. Na podlagi zakonskega pooblastila je lahko javni pravobranilec sprožil upravni spor, če je bil z upravnim aktom kršen zakon v škodo družbenopolitične skupnosti.¹⁹

Ob določbah Ustave Republike Slovenije o lokalni samoupravi, s katerimi je bil prekinjen koncept komunalnega sistema, ko občina ni imela več državnih pristojnosti in je postala le samoupravna lokalna skupnost, in ob dejstvu, da se je vloga države in njenih institucij vse bolj krepila, je bilo seveda pričakovati tudi vsebinsko prenovno obravnavanega organa. Določiti je bilo potrebno spremembe njegove pristojnosti, predvsem v zvezi z gospodarsko funkcijo lastnine. Zato je bilo z Zakonom o začasni ureditvi organizacije in pristojnosti občinskih sodnikov za prekrške in javnih pravobranilcev (Ur. l. RS, št. 82/94) določeno, da občinska oziroma medobčinska javna pravobranilstva z 31. decembrom 1994 prenehajo z delom. Bivši občinski javni pravobranilci so nadaljevali z delom v Javnem pravobranilstvu Republike Slovenije kot namestniki javnega pravobranilca Republike Slovenije. Osebe je na podlagi tega zakona do sprejema novega predpisa nadaljevalo z delom, in sicer tako, da je svoje naloge še vedno opravljalo v krajih, kjer so prej delovala občinska javna pravobranilstva. Kot začasna rešitev je bila sprejeta odločba, na podlagi katere so lahko občine dotedanje občinske javne pravobranilce oziroma njihove namestnike pooblastili za zastopanje občin, njihovih organov, občinskih organizacij in skladov, ki so bile pravne

¹⁹ SI_ZAC/1466/001/01083, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 7/90, Sestanek vseh vodij namestnikov JP RS v zadevi obravnave Osnutka Zakona o Državnem pravobranilstvu, AŠ 28.

osebe. Takšna možnost zastopanja je bila dopuščena le v primerih, ko si koristi in interesi občin ter Republike Slovenije niso nasprotovale.²⁰

Zadeve, ki so prešle od občin na državo:

- ⊕ lastninski spori: kmetijska zemljišča, dokazovanje lastninske pravice s priposestvom do podržavljanja (nacionalizacija, izročitveni zahtevki in drugo);
- ⊕ odškodninska odgovornost države za nezakonite in nepravilne akte upravnih organov;
- ⊕ onesnaženje morja – tuje ladje – škoda na morski flori in fauni;
- ⊕ stanovanjske zadeve – lastnik država – odpoved najemnih razmerij. Izpraznitveni zahtevki, izterjava najemnin in drugo;
- ⊕ spori glede blagovnih rezerv;
- ⊕ stečajni – izločitveni zahtevki; terjatve države zaradi neporavnanih obveznosti iz dohodka;
- ⊕ razlastitveni postopki – predlogi za razlastitev; določitev odškodnine;
- ⊕ izterjava stroškov na podlagi pravnomočnih upravnih odločb kot npr. inšpekcijske službe, geodetska uprava in drugo;
- ⊕ terjatve v zapuščinskih postopkih – omejitev dedovanja in vrnitev prejete socialne pomoči;
- ⊕ razdružitve solastnine, ki je nastala z nacionalizacijo in z drugo zakonsko podlago med državo in zasebniki. Precejšnje število zadev je na Obali – optanske nepremičnine;
- ⊕ mejni ugotovitveni postopki;
- ⊕ ugotovitev služnosti na državnem zemljišču;
- ⊕ javno dobro;
- ⊕ denacionalizacijski postopki;
- ⊕ upravni spori: zastopanje države, aktivna legitimacija organa v smislu odločb ZUS;
- ⊕ izvršba na podlagi pravnomočnih odločb;
- ⊕ mnenja k pogodbam o prometu z nepremičninami, katerih lastnik je država
- ⊕ (okoli 80 % občinskih zadev preide na državo).²¹

PRIPRAVA NOVEGA ZAKONA O JAVNEM PRAVOBRANILSTVU

V času izgrajevanja državnosti, ko je Republika Slovenija prevzela državne naloge (npr. prevzem carin, določenih davkov) oziroma je nastopala kot nosilec premoženjskih pravic in obveznosti, se je to izrazilo tudi pri delu Javnega pravobranilstva Republike Slovenije. Močno se je namreč povečal pripad zadev: tako je Javno pravobranilstvo Republike Slovenije v letu 1990 obravnavalo 2.627 zadev, v letu 1991 5.462, v letu 1994 18.550, v letu 1995 21.836, leta 1996 32.190, leta 1997 pa že 52.382 zadev.

Republika Slovenija je morala na ustrezen način varovati svoje premoženjske pravice. Ker je bilo njihovo varstvo v sodnih in upravnih postopkih specifično, je bilo racionalno, da država to funkcijo poveri svojemu organu, ki jo zastopa na podlagi zakona. Soobstoj družbene in zasebne lastnine je terjal, da se je še vedno zagotavljalo varstvo družbene lastnine v obliki, kot so ga do sedaj opravljala javna pravobranilstva. Takšno varstvo je bilo potrebno zagotoviti do

²⁰ SI_ZAC/1466/001/01083, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 7/90, Sestanek vseh vodij namestnikov JP RS v zadevi obravnave Osnutka Zakona o Državnem pravobranilstvu, AŠ 28.

²¹ SI_ZAC/1466/001/01060, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 44/94, Pristojnost države pri delu JP, AŠ 27.

izvedbe lastninjenja. Javni pravobranilec je že v obdobju družbene lastnine v vsebinskem pogledu varoval premoženje države, na podlagi posebnih zakonskih pooblastil pa tudi sprožal sodne in upravne postopke kot zastopnik splošnega interesa. Samostojno institucionalno zastopanje premoženjskih pravic in koristi države se je izkazalo kot učinkovito, saj je bilo na ta način zagotovljeno strokovno, kakovostno ter hkrati enotno in usklajeno zastopanje. Tudi obstoječa organizacijska oblika se je potrdila kot racionalna.

Predlog pravobranilcev je bil, da se sedanja oblika varovanja premoženjskih pravic in koristi države obdrži. S predlaganim zakonom naj bi se obstoječa institucija preoblikovala in vključila v pravni sistem Republike Slovenije. Novi zakon o državnem pravobranilstvu naj bi torej uzakonil pristojnosti, status in organizacijo državnega pravobranilstva Republike Slovenije. Dokončno naj bi tudi uredil položaj občinskih javnih pravobranilcev oziroma njihovih namestnikov ter drugega osebja občinskih javnih pravobranilstev.²²

Republika Slovenija je 27. marca 1997 sprejela Zakon o državnem pravobranilstvu,²³ ki je stopil v veljavo 25. aprila 1997. Javno pravobranilstvo se je preoblikovalo v Državno pravobranilstvo. Zakon označuje državno pravobranilstvo kot samostojen državni organ. Njegovo samostojnost je razumeti predvsem v funkciji zastopanja subjektov, ki jih zastopa (pred sodišči kot zakoniti zastopnik zastopa državo, njene organe in upravne organizacije v sestavi, ki so pravne osebe na podlagi zakona, pred upravnim organom pa te subjekte zastopa na podlagi pooblastila). Pri zastopanju naštetih subjektov namreč državni pravobranilec opravlja vsa procesna dejanja, kot jih je v postopku upravičena opravljati stranka ali udeleženec. Pri tem v smislu odločanja o procesnih dejanjih (npr. umik tožbe, odpoved tožbenemu zahtevku ali predlogu za izvršbo, sklenitev poravnave) ni vezan na stranko, da ta pred procesnim dejanjem zavzame stališče. To izhodišče je glede na predhodni zakon novost, saj na eni strani uvaja pravno samostojnost državnega pravobranilca v procesnih dejanjih, po drugi strani pa pomeni tudi njegovo večjo odgovornost. Državni pravobranilec je tako zakoniti zastopnik svoje stranke in ne njen pooblaščenec kot pred upravnimi organi in zastopa svoje stranke na podlagi zakona. To pomeni, da v primeru zastopanja svoje stranke državni pravobranilec ravna po zakonu, ne po volji stranke (državnemu pravobranilcu ni potrebno pooblastilo stranke za zastopanje). Kot zakoniti zastopnik vlaga in sprejema tožbe ter opravlja vsa procesna dejanja, ki zadevajo pravde. Predlagati sme tudi uvedbo nepravdnega postopka, skleniti poravnavo o pravdnem zahtevku, pripoznati nasprotnikove zahteve, se jim odpovedati, posledično pa sme tudi umakniti tožbo. Zakon določa, da Državno pravobranilstvo zastopa Republiko Slovenijo pred tujimi in mednarodnimi sodišči, tudi pred Evropskim sodiščem za človekove pravice. Zakon daje poseben poudarek pravno-svetovalni vlogi državnega pravobranilstva pri sklepanju pogodb, kjer nastajajo premoženjske pravice in obveznosti, pri sklepanju pogodb, s katerimi se ustanavljajo, spreminjajo ali ukinjajo stvarne pravice na nepremičninah, ter pri reševanju drugih premoženjskih vprašanj.

Iz poročil o delu Državnega pravobranilca iz let 1997 in 1998²⁴ je razviden delokrog tega organa. Obravnavali so tako klasične civilnoppravne spore (od motenja posesti, sodne določitve meja ipd.) do novejših civilnoppravnih sporov (neposlovnih in poslovnih odškodninskih odgovornosti države ter področje škod, nastalih z izvajanjem izvršilne funkcije oblasti). Iz naslova neposlovne odškodninske odgovornosti države naj omenim spore, nastale iz škod, ki so nastala-

²² SI_ZAC/1466/001/01083, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: JP 7/90, Sestanek vseh vodij namestnikov JP RS v zadevi obravnave Osnutka Zakona o Državnem pravobranilstvu, AŠ 28.

²³ Ur. l. RS 1997, št. 20/1141: Zakon o Državnem pravobranilstvu.

²⁴ Poročili o delu Državnega pravobranilstva za leto 1997 in 1998 sta še hranjeni pri Državnem pravobranilstvu oddelka v Celju.

le fizičnim in pravnim osebam zaradi protipravnega dela države oziroma njenih delavcev. Te škode so praviloma zelo visoke (nepravilni postopki pri izdaji uporabnega dovoljenja, postopki zaradi nezakonito zaseženih in zadržanih strojev in drugih predmetov v carinskih postopkih in postopkih pri odkrivanju kaznivih dejanj, nezakonito zadržanje potnega lista in podobno). Pogosti so spori v zvezi z nepremičninami, ki so prešle v last države na podlagi različnih zakonov, zlasti s področja gospodarskih in negospodarskih javnih služb. Predmet spora so materialne dobrine, ki so last države, z njimi pa razpolagajo posamezne gospodarske organizacije (npr. kamnolomi). Večje število je tudi postopkov, v katerem pravobranilstvo izpodbija pravna dejanja pravnih oseb, ki so z različnimi pravnimi posli, sklenjenimi pred uvedbo stečajnih postopkov, oškodovale proračun z neporavnano svojih obveznosti do države. Številčni so tudi sodni spori, ki izvirajo iz kreditnih garancijskih in supergarancijskih pogodbenih odnosov, sklenjenih med Republiko Slovenijo in posameznimi podjetji oziroma bankami. Vse pogostejši so tudi zahtevki občanov za povračilo odškodnin iz naslova škod, ki so nastale zaradi povečanega prometa motornih vozil. Ti postopki so povezani s pravom okolja in pomenijo za državo novo razsežnost prava, ki je odvisna od nacionalne strategije o varstvu okolja. Posebno finančno problematiko predstavljajo zahtevki fizičnih oseb oziroma njihovih pravnih naslednikov, ki so jim sodišča v kazenskih postopkih po drugi svetovni vojni izrekla kazen zaplemb premoženja na vrnitev tega premoženja oziroma na plačilo odškodnine.

Zaradi omenjenega povečanja obsega dela in razširitve delovnih pristojnosti Državnega pravobranilstva so strokovni organi opozorili na posledice, ki bodo temu sledile. Poročilo Državnega pravobranilstva iz leta 1998 se zaključuje z besedami:

Namesto zaključka: »Državno pravobranilstvo ugotavlja, da številne finančne obveznosti države presegajo meje zmogljivosti letnih proračunov Republike Slovenije. Menimo, da bi bilo v bodoče v zaščito proračunskih sredstev smotrno v posebnem zakonu ali v Zakonu o izvršbi omejiti možnost prisilnega zasega določenega dela proračunskih sredstev. Neomejeno poseganje v proračun namreč posledično vpliva tudi na suverenost same države.«

ZAKON O DRŽAVNEM PRAVOBRANILSTVU IZ LETA 2007

Zakon o Državnem pravobranilstvu iz leta 1997 je doživel kar nekaj sprememb, in sicer leta 2006 (Ur. l. RS, št. 17/06) in leta 2007 (Ur. l. RS, št. 57/07). Zato so leta 2007 sprejeli nov zakon o državnem pravobranilstvu,²⁵ ki pa ni doživel večjih vsebinskih sprememb, vezanih na samo dejavnost pravobranilstev in na strukturo njihovega poslovanja. Večina sprememb je bila vezana na ocenjevanje uslužbencev in določitev plač ter uvrstitev v plačilne razrede. Te spremembe so vplivale na še dve dopolnitvi zadnjega zakona, in sicer z Ukazom o razglasitvi in dopolnitvi Zakona o Državnem pravobranilstvu (Ur. l. RS, št. 77/09) ter Ukazom o razglasitvi in dopolnitvi Zakona o Državnem pravobranilstvu iz leta 2013 (Ur. l. RS, št. 46/13).

JAVNO PRAVOBRANILSTVO V CELJU

Z dopisom Državnega sekretariata za pravosodno upravo je bilo 15. marca 1956 ustanovljeno Okrajno javno pravobranilstvo v Celju, ki je začelo poslovati 1. julija istega leta. Službene prostore je dobilo v stavbi Okrajnega ljudskega odbora v Celju.

²⁵ Ur. l. RS 2007, št. 94/4689, Zakon o Državnem pravobranilstvu.

V Obvestilu o pričetku delovanja javnega pravobranilstva v Celju²⁶ so bile določene naloge, ki jih bo Javno pravobranilstvo izvajalo:

»Okrajno javno pravobranilstvo bo zastopalo po zakonu o javnem pravobranilstvu (Ur. l. FLRJ, št. 51/55) glede premoženjskih pravic in obveznosti pred sodišči in drugimi državnimi organi okraj Celje, občine na območju tega okraja, zavode, ki jim je priznana lastnost pravne osebe in se financirajo iz okrajnega proračuna ali iz občinskih proračunov, ter sklade, ki so jih ustanovili okrajni oziroma občinski organi in jim je priznana lastnost pravne osebe. Po pooblastilu pa bo okrajno javno pravobranilstvo zastopalo tudi druge zavode, ki so jih ustanovili občinski ljudski odbori oziroma okrajni ljudski odbor.

Okrajno javno pravobranilstvo bo dajalo okrajnim in občinskim organom ter zavodom, ki so jih ustanovili okrajni ljudski odbori in občinski ljudski odbori, na njihovo zahtevo pravna mnenja glede sklenitve premoženjsko-pravnih pogodb in drugih premoženjsko-pravnih zadev. Ta pravna mnenja bo dajalo javno pravobranilstvo le na pisna vprašanja.

Državni organi, ki sklenejo v imenu občine pogodbo o nakupu ali prodaji zemljišča ali poslovne stavbe z zasebnikom, si morajo oskrbeti mnenje okrajnega javnega pravobranilca o pravni veljavnosti pogodbe. Na pogodbah naj bo lustrum²⁷ in po možnosti podpisi strank. Natančnejša navodila so objavljena v Gospodarskem vestniku v številki 2/56 na strani 6.«

Kot prvi javni pravobranilec je bil nastavljen Gregorin Drago, prej sodnik Okrajnega sodišča v Celju, pomagala pa sta mu pravni referent Bruno Šmajdek (z dokončano pravno fakulteto) in pisarniška referentka Marica Urh (z nepopolno srednješolsko izobrazbo). V letu 1957 so pridobili še strojepisko Milico Vrečko (z nepopolno srednješolsko izobrazbo).

Ob koncu prvega leta delovanja je zvezni javni pravobranilec Miloš Radovič opravil pregled Javnega pravobranilstva v Celju in podal ugodno mnenje o delovanju organa. Ugotovil je, da je Okrajni ljudski odbor Celje zagotovil lepe prostore za opravljanje dejavnosti. Pregledal je posamezne vpisnike in zabeležil, da je pravobranilstvo od januarja 1957 prejelo 36 zadev v vpisniku P, 46 zadev vpisnika PN, 24 zadev v vpisniku I, 123 v vpisniku M, 32 zadev v vpisniku A, 192 zadev v vpisniku A-1, 165 v vpisniku JP, 3 zadeve v vpisniku U in 2 zadevi v vpisniku E. Kljub nekaterim napakam, ki so se pojavljale pri delu pravobranilstva (npr. vpisi v nepravi vpisnik), je bilo njihovo delo ocenjeno pozitivno, z veliko mero strokovnosti in predanosti delu.

Skupščina okraja Celje je po 17. členu zakona za izvedbo odprave okrajev v SR Sloveniji in 82. členu statuta okraja Celje na svoji seji dne 30. marca 1965 izdala odločbo, s katero je spremenila Okrajno javno pravobranilstvo v Celju v Občinsko javno pravobranilstvo v Celju, ki je nadaljevalo s svojim delom. Prevezelo je vse uslužbenke okrajnega javnega pravobranilstva in celoten arhiv. Delovalo je na medobčinski ravni, saj so s pogodbo o zastopanju pristopile tudi občine Krško, Brežice, Sevnica (posavske občine so se priključile OLO Celje že 1. avgusta 1963), Slovenske Konjice, Žalec, Šmarje pri Jelšah, Velenje, Šentjur pri Celju, Velenje ter Mozirje. Poslovati je pričelo 1. aprila 1965.²⁸

Javno pravobranilstvo v Celju je delovalo z manjšimi spremembami in večno kadrovske podhranjenostjo v skladu z zakonodajo. Sledilo je spremembam in se jim sproti prilagajalo. Danes deluje v okviru pravobranilske službe, ki jo odreja Zakon o državnem pravobranilstvu kot zunanji oddelek državnega

²⁶ SI_ZAC/1466/001/00001, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje, Obvestilo o pričetku dela javnega pravobranilstva v Celju, AŠ 1.

²⁷ Lustrum je poročilo o zemljiškooknjižnem stanju, ki ga napiše vodja zemljiške knjige, ko primerja predlog stranke za vknjižbo z dejanskim stanjem, vpisanim v zemljiškooknjižnem vložku. Če ni zadržkov za predlagani pis, ga napiše kar na strankino vlogo.

²⁸ SI_ZAC 1466/001/00188, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Sklep o ustanovitvi medobčinskega javnega pravobranilstva v Celju, AŠ 3

Gradivo Državnega pravobranilstva RS, oddelka v Celju, predano Zgodovinskemu arhivu Celje (leta 2013)

Vpisnik	Leto	Število zadev
JP	1956–1996	1119
JPR	1994–1995	23
P	1956–1996	392
M	1956–1996	1367
R	1956–1994	423
I	1958–1996	244
N	1959–1996	764
U	1956–1971	213
RV	1966–1971	105
O	1987–1991	100
Razl.	1887–1991	45
Vp	1971–1973	24
Zaključni računi	1964–1995	28
Vpisniki in imeniki	1956–1993	51
SKUPAJ		4903

pravobranilstva Republike Slovenije. Zastopa državo, njene organe in upravne organizacije v sestavi, ki so pravne osebe pred Okrajnim sodiščem v Celju, Okrajnim sodiščem v Slovenskih Konjicah, Okrajnim sodiščem v Šentjurju, Okrajnim sodiščem v Šmarju pri Jelšah, Okrajnim sodiščem v Velenju, Okrajnim sodiščem v Žalcu, Okrožnim sodiščem v Celju, Delovnim sodiščem v Celju, Upravnim sodiščem Republike Slovenije – zunanjim oddelkom v Celju, pred Višjim sodiščem v Celju, Višjim delovnim in socialnim sodiščem, Vrhovnim sodiščem Republike Slovenije in Ustavnim sodiščem Republike Slovenije, kadar je na prvi stopnji odločalo sodišče z območja sodnega okrožja Celje.

PISARNIŠKO POSLOVANJE JAVNIH PRAVOBRANILSTEV

V zapisniku kolegija Javnega pravobranilstva LRS z dne 14. decembra 1956 najdemo podatek o vrstah vpisnikov, ki so jih morala obvezno voditi posamezna javna pravobranilstva. Tako se omenjajo vpisniki P za pravnomočne zadeve, A za adhezijske zadeve, I za izvršilne zadeve, N za zadeve nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč, JP za pravobranilsko upravo ter novi vpisniki, ki se bodo morali voditi v letu 1957, in sicer A-1 (iz dopisa ni razvidno, za katere vrste zadev gre; predvidevam da za spore v zvezi s splošnim ljudskim premoženjem), E za zadeve ekspropriacije²⁹, PN za plačilne naloge in U za upravne zadeve. Te vpisnike je bilo potrebno voditi po navodilih javnega pravobranilstva LRS z dne **22. 11. 1956 – JP 20/56** (razen vpisnika PN, saj je bil za ta vpisnik izdelan nov obrazec). Leta 1957 so uvedli tudi enoten R vpisnik za razne zadeve (razdružitev solastnine med privatniki in družbenim premoženjem, likvidacije podjetij, zaplembe in druge zadeve). Rn vpisnik so začeli voditi marca 1959, čez tri mesece pa so ga ukinili. Leta 1959 so tako vodili vpisnike P, PN, I, A, A1, U, E, M, JP, Pov, Pers in R.

²⁹ **Ekspropriacija:** uraden odvzem lastninske pravice v korist družbe; razlastitev, razlašanje: npr. ekspropriacija za gradnjo ceste.

NAVODILO O VODENJU VPISNIKOV JAVNEGA PRAVOBRANILSTVA IZ LETA 1960³⁰

Javno pravobranilstvo je vodilo naslednje vpisnike:

- ◉ P vpisnik za pravdne zadeve,
- ◉ PN vpisnik za plačilne naloge,
- ◉ I vpisnik za izvršilne zadeve,
- ◉ A vpisnik za adhezijske zadeve,
- ◉ U vpisnik za upravne zadeve,
- ◉ M vpisnik za zadeve pravnih mnenj,
- ◉ N vpisnik za zadeve nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč,
- ◉ JP vpisnik za zadeve uprave javnega pravobranilstva,
- ◉ R vpisnik za razne zadeve,
- ◉ Pers vpisnik za personalne zadeve,
- ◉ Pov vpisnik za zaupne zadeve.

P vpisnik za pravdne zadeve

V P vpisnik so se vpisovale vse aktivne in pasivne (lastne in tuje) tožbe, ki jih je vodilo javno pravobranilstvo pred rednimi in gospodarskimi sodišči ne glede na temelj spora, razen tujih mednarodnih tožb z izdanimi plačilnimi nalogi zoper lastne tožene stranke, ker je bil za vpisovanje takih plačilnih nalogov določen poseben PN vpisnik.

PN vpisnik za plačilne naloge

Vanj so se vpisovali plačilni nalogi rednih in gospodarskih sodišč, izdanih zoper stranke, ki jih je po zakonu bilo dolžno zastopati javno pravobranilstvo.

I vpisnik za izvršilne zadeve

V vpisnik I so vpisovali vse izvršbe in druge vloge v sodnem in upravnem izvršilnem postopku – ne glede na to, kdo je zahtevajoča oziroma zavezana stranka, samo če je eno od teh strank zastopalo javno pravobranilstvo. V ta vpisnik so se tako vpisovali vsi lastni in tuji izvršilni predlogi in vse rešitve za take predloge. Vanj niso vpisovali poziva zahtevajočih upnikov javnemu pravobranilstvu, da pred izvršbo ukrepa po 40. členu Zakona o javnem pravobranilstvu. Taki pozivi so se obravnavali v P ali U vpisniku, to je v vpisniku, v katerem se je zadeva v začetku obravnavala. Če pa se zadeva ni obravnavala v ustreznem vpisniku, ker javno pravobranilstvo pomotoma ni sodelovalo v sporu, se je tak poziv vpisal v R vpisnik.

A vpisnik za adhezijske spore

Vanj so vpisovali vse zadeve, ki so se nanašale na oškodovanje družbenega premoženja, storjenega s kaznivim dejanjem, in so se obravnavale v kazenskem, upravno-kazenskem ali disciplinskem postopku (ne glede na to, v čigavi upravi je bilo to premoženje).

Če je bilo oškodovano družbeno premoženje v upravi gospodarske organizacije, samostojnega zavoda ali sklada z družbenim upravljanjem, ne glede na to, kdo je bil ustanovitelj take organizacije, je vpisalo v ta vpisnik tako zadevo tisto občinsko oziroma okrajno javno pravobranilstvo, na katerega območju je imela sedež taka organizacija oziroma njena samostojna poslovna enota.

Če je bilo oškodovano družbeno premoženje, ki je bilo v upravi politično-teritorialne enote, zavoda ali sklada, ki ga je bilo dolžno zastopati javno pravobranilstvo, potem se je vpisalo v ta vpisnik tisto javno pravobranilstvo, ki je bilo pristojno po zakonu zastopati tak upravni organ.

³⁰ SI_ZAC 1466/001/00065, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Navodilo o vodenju vpisnikov Javnega pravobranilstva, AŠ 1.

U vpisnik za upravne zadeve

Vanj so vpisovali vse zadeve, ki so se obravnavale v upravnem postopku in upravnem sporu, tudi vse razlastitvene zadeve. Zato so opustili dosedanji E vpisnik za ekspropriacije. V ta vpisnik so vpisovali tudi zadeve iz nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč, ko so prenehale poslovati komisije za nacionalizacijo in se je opustil N vpisnik. Zaradi lažjega sestavljanja statističnih in drugih poročil oziroma lažjega in hitrejšega pregleda nad posameznimi upravnimi zadevami so morali v stolpcu 13 zabeležiti vrsto upravne zadeve (ekspropriacija E ali nacionalizacija N in podobno).

M vpisnik za zadeve pravnih mnenj

V ta vpisnik so vpisovali vse zadeve, v katerih je moralo javno pravobranilstvo dati svoja pravna mnenja (bodisi po posebnih bodisi po splošnih določbah Zakona o javnem pravobranilstvu).

N vpisnik za zadeve nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč

V vpisnik N so vpisovali vloge in druge rešitve po zakonu o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč. Ker so v prvi polovici leta 1961 prenehale poslovati komisije za nacionalizacijo in je njihova pristojnost prešla po 55. členu uredbe o postopku za izvedbo nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč na upravni organ, so se tudi zadeve po zakonu o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč vpisovale v U vpisnik. N vpisnik se je opustil in ustrezno zaključil.

JP vpisnik za zadeve uprave javnega pravobranilstva

Obliko in vsebino je določil javni pravobranilec. Vanj so vpisovali vse načelne zadeve, okrožnice, pojasnila, navodila in podobne zadeve, ki so jih prejemale javna pravobranilstva, ali pa zadeve, ki so jih dajala oziroma pošiljala javna pravobranilstva drugim organom.

Pers vpisnik za personalne zadeve

Tudi temu vpisniku je določil obliko in vsebino javni pravobranilec. Vanj so vpisovali vse osebne zadeve, ki so morale biti vpisane v skladu z Zakonom o javnem pravobranilstvu.

POV vpisnik za zaupne zadeve

Obliko in vsebino je določil javni pravobranilec. Vanj so vpisovali vse zadeve zaupnega značaja in vse tiste vloge in dopise, okrožnice ter navodila, ki jih je prejemale javno pravobranilstvo od drugih državnih organov pod označbo Pov.

R vpisnik za razne zadeve

Obliko in vsebino tega vpisnika je določil javni pravobranilec. Vanj so vpisovali vse tiste zadeve, ki jih je obravnavalo javno pravobranilstvo v nespornem postopku in niso spadale v noben prej naveden vpisnik, torej tudi odškodninske zadeve. V ta vpisnik so se vpisovali tudi pozivi zahtevajočih upnikov, da naj javno pravobranilstvo ukrepa v zvezi s plačilom pravnomočne obveznosti po 40. členu Zakona o javnem pravobranilstvu. Vanj so vpisovali tudi vse tiste vloge, ki so pomotoma prispele na javno pravobranilstvo (ne glede na zadevo, ki se je obravnavala v taki vlogi). Vpisali so tudi prispele zadeve, za katere rešitve javno pravobranilstvo ni bilo pristojno.

NAVODILO ZA PISARNIŠKO POSLOVANJE, VODENJE VPISNIKOV IN STATISTIČNE SLUŽBE V JAVNEM PRAVOBRANILSTVU 1965³¹

Navodilo je stopilo v veljavo 1. januarja 1966. Javno pravobranilstvo je vodilo naslednje vpisnike:

³¹ SI_ZAC 1466/001/00212, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Navodilo za pisarniško poslovanje, vodenje vpisnikov in statistične službe v javnem pravobranilstvu, AŠ 3.

- **PR vpisnik** za zadeve, v katerih je želelo doseči sporazumno rešitev spornega razmerja,
- **PN vpisnik** za mandatne tožbe in prejete plačilne naloge, ki so jih izdajala sodišča,
- **P vpisnik** za pravdne zadeve pri sodiščih splošne pristojnosti in pri gospodarskih sodiščih,
- **I vpisnik** za izvršilne zadeve pri sodiščih splošne pristojnosti, gospodarskih sodiščih in pri upravnih organih,
- **U vpisnik** za zadeve v upravnem postopku, v upravnem sporu in v upravno računskem sporu,
- **A vpisnik** za zadeve priključnega postopka (adhezija) v kazenskem postopku in v prekrških,
- **M vpisnik** za pravna mnenja,
- **JP vpisnik** za zadeve načelnega pomena in splošnega značaja,
- **POV vpisnik** za zaupne zadeve,
- **PERS vpisnik** za osebne zadeve, ki se nanašajo na delavce v pravobranilstvu,
- **RZ vpisnik** za zadeve, ki jih je opravljalo pravobranilstvo na prošnjo in v imenu drugih pravobranilcev ne glede na postopek, v katerem se obravnava zadeva (substitucije),
- **RV vpisnik** za zadeve, ki so se obravnavale v nespornem postopku in za vse druge zadeve, ki niso spadale v noben drug vpisnik.

PR vpisnik za sporazumno rešitev spornega razmerja

V Pr vpisnik so vpisovali zadeve, za katere je želelo pravobranilstvo, preden je začelo pravdo ali kakšen drug postopek, ukreniti vse potrebno, da bi se dosegla sporazumna rešitev spornega razmerja, če so okoliščine to dopuščale. Vanj so vpisovali tudi zadeve, v katerih se je obrnila na pravobranilstvo oseba, ki je nameravala začeti pravdo ali kakšen drug postopek zoper stranko, ki jo je zastopalo pravobranilstvo, ki naj bi obveznosti izpolnilo brez spora. Vpisovali so tudi zadeve, ki so jih pravobranilstvu pošiljale stranke, ko je moralo sprožiti pravdni ali kak drug postopek. Kadar je bil opomin ali kakšen drug ukrep neuspešen, se je zadeva vpisala v P vpisnik. Poleg naštetega so v ta vpisnik vpisovali tudi razna opažanja pojavov in problemov. Redna poročila, ki so jih pošiljala skupščini družbeno-politične skupnosti, so vpisovali v JP vpisnik. Kot zadnje so vpisovali službena poročila o sestankih, na katerih so sodelovali in so bili organizirani zaradi proučevanja problemov, pomembnih za pravno varnost družbenega premoženja.

PN vpisnik za mandatne tožbe in prejete plačilne naloge, ki so jih izdajala sodišča

Vanj so vpisovali mandatne tožbe, ki jih je vlagalo pravobranilstvo v imenu svojih strank (ne glede na to, ali so jih vlagali po zakonu ali po pooblastilu). Prav tako so vpisovali plačilne naloge, ki so jih izdajala sodišča splošne pristojnosti in gospodarska sodišča zoper stranke, ki jih je zastopalo pravobranilstvo po zakonu ali po pooblastilu. Na ta način so se evidentirali podatki o številu izdanih plačilnih nalogih in vloženi ugovori kot tudi drugi podatki, ki jih je nudil ta vpisnik.

P vpisnik za pravdne zadeve pri sodiščih splošne pristojnosti in pri gospodarskih sodiščih

V P vpisnik so vpisovali pravde, ki jih je vodilo pravobranilstvo (v imenu svojih strank ali pa jih je zastopalo po zakonu ali po pooblastilu pred sodišči splošne pristojnosti ali pred gospodarskimi sodišči). Vpisovali so tudi pravde, ki so jih vodile nasprotne stranke zoper stranke, ki jih je zastopalo pravobranilstvo.

Vanj so vpisovali vse tiste pravde oziroma sporne zadeve, ki so bile obravnavane po določilih Zakona o pravdnem postopku in jih ni bilo mogoče rešiti

na miren način. Vse take zadeve, ki so bile nujne, so bile najprej vpisane v PR vpisnik.

V P vpisnik so večkrat prenesli tudi zadeve iz drugih vpisnikov (iz PN, I, U, A, M in RV), če so bile v takih zadevah sprožene pravde.

I vpisnik za izvršilne zadeve pri sodiščih splošne pristojnosti, gospodarskih sodiščih in pri upravnih organih

Vanj so vpisovali vse izvršbe in druge vloge v sodnem in upravnem izvršilnem postopku ne glede na to, kdo je zahtevajoča oziroma zavezana stranka, samo če eno od teh strank zastopa pravobranilstvo. V ta vpisnik so bile prenesene tudi iz drugih vpisnikov (PN, P, U, A in RV), če je bila v takih zadevah potrebna izvršba.

U vpisnik za zadeve v upravnem postopku, v upravnem sporu in v upravno-računskem sporu

V ta vpisnik so vpisovali vse zadeve, ki so se obravnavale v upravnem postopku, upravnem sporu in v upravno-računskem sporu.

A vpisnik za zadeve priključnega postopka (adhezija) v kazenskem postopku in v prekrških

V vpisnik A so vpisovali vse zadeve, ki so se nanašale na oškodovanje družbenega premoženja, storjenega s kaznivim dejanjem, ki se je obravnavalo v kazenskem postopku, ali z dejanjem, ki se je obravnavalo v prekrških (adhezijski postopek) ne glede na to, v čigavi uporabi (upravi) je to premoženje. Vpisi so bili narejeni na osnovi obvestil javnega tožilstva, sodišča in drugih državnih organov ter delovnih organizacij o škodi, prizadejani premoženju družbene lastnine.

M vpisnik za pravna mnenja

V vpisnik M so vpisovali vse zadeve, v katerih je moralo pravobranilstvo dati svoje pravno mnenje, če je bilo tako predpisano s posebnimi predpisi (v Zakonu o prometu z zemljišči in stavbami) ali v Zakonu o javnem pravobranilstvu.

JP vpisnik za zadeve načelnega pomena in splošnega značaja

V JP vpisnik so vpisovali zadeve, ki so se nanašale na upravo in organizacijo službe javnega pravobranilstva, ter zadeve splošnega pomena s področja pravobranilstva (poročila o delu, okrožnice, pojasnila in stališča splošnega pomena, statistična poročila in podobno).

POV vpisnik za zaupne zadeve

V POV vpisnik so vpisovali zadeve zaupnega značaja in tiste spise, ki jih je prejemale pravobranilstvo od drugih organov in organizacij s takšno oznako.

PERS vpisnik za osebne zadeve, ki se nanašajo na delavce v pravobranilstvu

V PERS vpisnik so vpisovali osebne zadeve članov delovne skupnosti pravobranilstva.

RV vpisnik za zadeve, ki so se obravnavale v nespornem postopku in za vse druge zadeve, ki niso spadale v noben drug vpisnik

Vanj so vpisovali zadeve, ki so se obravnavale v nespornem postopku, in zadeve, ki so se nanašale na finančno in računovodsko poslovanje, če se te zadeve niso vpisale v drug vpisnik. Prav tako so v omenjen vpisnik vpisali tudi zadeve, ki niso spadale v noben drug vpisnik, zadeve, ki so pomotoma prispele na pravobranilstvo, zadeve, za katerih reševanje pravobranilstvo ni bilo pristojno, in tudi nezaključene zadeve, kjer so dolžniki obročno odplačevali svoje obveznosti.

SPREMEMBA NAVODIL ZA PISARNIŠKO POSLOVANJE JAVNIH PRAVOBRANILSTEV SOCIALISTIČNE REPUBLIKE SLOVENIJE³²

Leta 1983 je bilo na konferenci javnih pravobranilcev SRS ugotovljeno, da veljavni način evidentiranja dela javnih pravobranilcev ne ustreza več vsebinsko razširjenemu delovnemu področju javnih pravobranilcev. Sklenjeno je bilo, da se vpisniki revidirajo glede na specifičnost in pomen del in nalog, s čimer bi dosegli večjo preglednost posameznih delovnih področij ter poenotili evidentiranje zadev in vodenje statistike.

Veljavna navodila za pisarniško poslovanje (od 29. 12. 1971) javnih pravobranilcev so glede na vsebino zadev delila delovno področje javnih pravobranilcev na sedem vpisnikov, in sicer: P vpisnik, M vpisnik, R vpisnik (ta se deli na I R in II R), I vpisnik, JP vpisnik, Pers. vpisnik in Pov. vpisnik. Ugotovili so, da ima omenjen način vodenja evidenc dve pomanjkljivosti, in sicer:

- ⊗ vpisniki so vsebinsko nepregledni,
- ⊗ vodeni so nedosledno ter neenako, prav tako statistika.

Opozorili so predvsem na vodenje R vpisnika, v katerega so vpisovali vse zadeve, ki so potekale pred sodišči in upravnimi organi, razen seveda tistih zadev, ki so se vpisale v P vpisnik, ter vse ostale zadeve, ki se niso vpisovale v noben drug vpisnik. Ugotavljali so pomembnost R vpisnika, saj so v okviru tega vpisnika izvajala pravobranilstva eno najpomembnejših, a hkrati najbolj občutljivih delovnih področij – pridobivanje nepremičnin iz zasebne v družbeno lastnino, sporazumevanje oziroma sodelovanje pri določanju odškodnine v zvezi s preходом lastninske pravice. Vendar pa je ta vpisnik zajemal tudi manj pomembne in zahtevne naloge, kot so zemljiško-knjižni predlogi, razdružitve lastnine, mejni spori, zapuščine ipd. ter ostale zadeve, ki niso sodile v noben drug vpisnik.

Opozarjali so tudi na nejasnost vpisnika M, ki je zajemal:

- ⊗ pravna mnenja, stališča in odločitve javnih pravobranilcev oziroma namestnikov o reševanju pomembnih družbeno-ekonomskih vprašanj;
- ⊗ pravna mnenja o dopustnosti in pravilnosti pogodb po 9. in 10. členu Zakona o javnih pravobranilstvih;
- ⊗ sestavljanje osnutkov pogodb;
- ⊗ sodelovanje pri sestavljanju osnutkov statutov, odlokov in drugih pravnih aktov;
- ⊗ pregled pogodb na podlagi posebnih zakonov, kjer je bilo javno pravobranilstvo pristojno za presojo enega samega elementa pogodbe – vrednosti.

Zaradi nakazanih pomanjkljivosti v delovnem gradivu so predlagali uvedbo novih vpisnikov pod oznako Razl. (razlastitev), O (odškodnine), N (nepravdno) in Pog. (pogodbe). Z uvedbo novih vpisnikov bi odpravili pomanjkljivosti in dosegli vsebinsko enotnejše in preglednejše vpisnike. Prav tako bi bilo omogočeno preglednejše in enotnejše zbiranje statističnih podatkov in s tem objektivni pregled delovnih področij in obsega dela pri posameznih pravobranilstvih.

Predlagane spremembe so bile naslednje:

- ⊗ P vpisnik za pravde,
- ⊗ Raz. vpisnik za razlastitve,
- ⊗ O vpisnik za odškodnine,
- ⊗ N vpisnik za nepravdne zadeve,
- ⊗ M vpisnik za pravna mnenja,
- ⊗ Pog. vpisnik za pogodbe,
- ⊗ I vpisnik za izvršbe,
- ⊗ R vpisnik za razne zadeve,

³² SI_ZAC 1466/001/00709, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Sprememba navodil za pisarniško poslovanje javnih pravobranilcev, AŠ 19.

- ⊗ JP vpisnik za upravno-organizacijske zadeve,
- ⊗ Pers. vpisnik za osebne zadeve,
- ⊗ Pov. vpisnik za zaupne zadeve.

P vpisnik za pravde

V vpisnik P so vpisovali:

- ⊗ sporne zadeve (vključno preventiva);
- ⊗ pravdne zadeve, vodene pred rednimi sodišči, sodišči združenega dela, posebnimi samoupravnimi sodišči, ustavnimi sodišči;
- ⊗ menične tožbe, mandatne tožbe;
- ⊗ upravne spore;
- ⊗ zadeve, ki jih opravlja organ za in v imenu drugih javnih pravobranilcev (ne glede na postopek, v katerem se zadeva obravnava);
- ⊗ zadeve v zvezi z oškodovanjem družbenega premoženja s storjenim kaznivim dejanjem v kazenskih postopkih oziroma v postopkih za prekrške;
- ⊗ zahteve za odvzem premoženjskih koristi iz nedopustnih dogovorov.

Raz. vpisnik za razlastitve

V vpisnik Raz. so vpisovali:

- ⊗ sodelovanje v upravnih postopkih v zvezi s pridobivanjem nepremičnin v družbeno lastnino in omejevanjem lastninske pravice oziroma pravice uporabe;
- ⊗ ugotovitev splošnega interesa;
- ⊗ pripravljalna dela kot predhodni postopek;
- ⊗ razlastitvene postopke;
- ⊗ izročitev nacionaliziranih stavbnih zemljišč;
- ⊗ postopke v zvezi z že izvedenimi nacionalizacijami;
- ⊗ postopke v zvezi z zaplembami.

Opomba: Predlagano je bilo, da se v razlastitvenih postopkih, vključno s predhodnimi postopki (pripravljalna dela), vodijo postopki oziroma evidence za vsakega razlaščenca posebej, saj za vsakega tečejo roki in pritožbeni postopki ločeno.

O vpisnik za odškodnine

V vpisnik O so vpisovali:

- ⊗ sodelovanje pri sklepanju pogodb, ki so nadomeščali razlastitve;
- ⊗ sodelovanje v postopkih za določitev odškodnine pred upravnim organom;
- ⊗ sodelovanje v postopkih za določitev odškodnine pred sodišči;
- ⊗ sodelovanje v postopkih za določitev odškodnine za poslovne prostore.

N vpisnik za nepravdne zadeve

Vanj so vpisovali:

- ⊗ razdružitev premoženja;
- ⊗ mejne spore;
- ⊗ služnosti;
- ⊗ sestavo zemljiškoknjižnih predlogov;
- ⊗ postopke za razglasitev mrtvega.

M vpisnik za pravna mnenja

V vpisnik pravnih mnenj so vpisovali:

- ⊗ pismena pravna mnenja, obrazložitev oziroma stališča, ki jih je javni pravobranilec posredoval svojim strankam ne glede na področje oziroma vsebino;
- ⊗ pravna mnenja v smislu 9. in 19. člena Zakona o javnem pravobranilstvu;
- ⊗ sestavo osnutkov pogodb;
- ⊗ sodelovanje pri sestavi osnutkov statutov, odlokov in drugih upravnih aktov.

Pog. vpisnik za pogodbe

V pogodbeni vpisnik so vpisovali pogodbe, ki jih je javno pravobranilstvo kontroliralo na osnovi določb posebnih zakonov.

I vpisnik za izvršbe

Vanj so vpisali upravne ter sodne izvršbe. Če je bil temelj izvršilnega naslova pridobljen v predhodnem postopku, v katerem je sodelovalo javno pravobranilstvo, se je zadeva prepisala iz drugih vpisnikov v izvršilni vpisnik.

R vpisnik za razne zadeve

Vanj so vpisovali:

- ⊗ Dn sklepe, če ni bilo predloga s strani pravobranilstva;
- ⊗ odločbe upravnih organov (prednostna pravica gradnje ipd.);
- ⊗ sklepe sodišč o odvetniških nagradah in bolezninah;
- ⊗ zadeve, ki niso v pristojnosti javnih pravobranilstev ali so sem pomotoma prispele;
- ⊗ razno.

Opomba: Za odločbe upravnih organov in Dn sklepe niso vodili posameznih vpisnikov, temveč so vlagali odločbe upravnih organov po občinah v en spis, prav tako tudi Dn sklepe. Spis je lahko zajemal največ 30 sklepov oziroma odločb.

JP vpisnik za upravno-organizacijske zadeve

V vpisnik JP so vpisovali zadeve, ki so se nanašale na upravno in organizacijsko poslovanje javnega pravobranilstva, ter zadeve splošnega pomena s področja pravobranilstva (poročila o delu, okrožnice, pojasnila in stališča splošnega pomena, statistična poročila, analize in formacije ter zadeve, ki so se nanašale na finančno in računovodsko poslovanje).

ELEKTRONSKI VPISNIKI JAVNIH PRAVOBRANILSTEV

Javno pravobranilstvo je 26. 10. 1992 sklenilo pogodbo o izdelavi elektronskih vpisnikov.³³ Pogodba je vsebovala izdelavo naslednjih vpisnikov:

- ⊗ N vpisnik za nesporne zadeve;
- ⊗ RAZL vpisnik za razlastitve;
- ⊗ DZ vpisnik za denacionalizacije;
- ⊗ JP vpisnik, v katerem so združili vpisnike (JP, PERS, R, Z).

Organizacijski okvir je zahteval:

- ⊗ da je vsak vpisnik ločen program in ga je bilo mogoče instalirati ter uporabljati ločeno od drugih;
- ⊗ da lahko vsi vpisniki uporabljajo skupne šifrante;
- ⊗ da program teče na samostojnih osebnih računalnikih ali računalniški mreži.

Program je vseboval naslednje izbire:

- ⊗ ažuriranje vpisnika (dodajanje novih zapisov, spreminjanje vpisnih podatkov);
- ⊗ pregledi na ekranu (iskanje zapisov po različnih izhodiščnih podatkih ter možnost ažuriranja podatkov ter pregledovanje na ekranu);
- ⊗ izpisi na tiskalniku (iskanje in tiskanje zapisov po različnih izhodiščnih podatkih, izpisovanje na tiskalniku);
- ⊗ koledar (povezan je z vpisnikom z možnostjo neposrednega ažuriranja);
- ⊗ šifranti z možnostjo neposrednega ažuriranja, pregledovanja in izpisovanja;
- ⊗ varovanje podatkov (reindeksiranje podatkovnih baz, arhiviranje podatkov na diskete, sprememba gesla uporabnika).

Prehod na računalniško vodenje vpisnikov je bil predviden za januar 1993.

³³ SI_ZAC 1466/001/1019 Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Posvetovanje javnih pravobranilcev v Ljubljani, AŠ 26.

DRŽAVNOPRAVOBRANILSKI RED IZ LETA 2002

Državno pravobranilstvo³⁴ vodi evidenco zadev, ki jih obravnava po predpisanih obrazcih, ki so navedeni v tem redu. Vpisniki in pomožne knjige se vodijo računalniško. Zadeve se vpisujejo v posamezne vpisnike glede na vrsto postopkov in zadev. Generalni državni pravobranilec po potrebi odredi odprtje novega ali zaprtje obstoječega vpisnika. Podatki iz vpisnikov so podlaga za statistična in druga poročila.

Vpisniki in pomožne knjige se vodijo kronološko. Vsako pisanje se mora vpisati takoj po prejemu. Vsaka zadeva mora biti vpisana samo v enega od predpisanih vpisnikov. Vpisniki se vodijo ločeno za posamezne vrste postopkov ali zadev. Vsaka posamezna zadeva se vodi v vpisniku pod isto zaporedno številko, dokler ni odčrtana. Če je postopek začelo več oseb ali se postopek vodi zoper več oseb, se zadeva vpiše pod eno zaporedno številko. Pri vpisu pisanja v vpisnik se izpolnijo rubrike v ustreznih nivojih vpisnika. Te so razvidne iz obrazcev in opisa vnosa za posamezni vpisnik, ki je sestavni del tega poslovnika.

Državno pravobranilstvo vodi naslednje vpisnike:

1. Splošne zadeve:
 - ⊗ DP vpisnik za zadeve pravobranilske uprave načelnega pomena in splošne narave;
 - ⊗ Pers. vpisnik za osebne (personalne) zadeve;
 - ⊗ Zaup. vpisnik za zadeve, označene z oznakami tajnosti.

 2. Druge zadeve:
 - ⊗ P vpisnik za pravdne zadeve;
 - ⊗ St. vpisnik za prijave v stečajne postopke, likvidacijske postopke in prisilne poravnave;
 - ⊗ DZ vpisnik za denacionalizacijske postopke in postopke za vračilo zaplenjenega premoženja;
 - ⊗ N vpisnik za nepravdne zadeve;
 - ⊗ I vpisnik za izvršilne zadeve;
 - ⊗ Razl. vpisnik za razlastitvene postopke;
 - ⊗ M1 vpisnik za pravna mnenja o pravni veljavnosti pogodb;
 - ⊗ U vpisnik za upravne zadeve in upravne spore;
 - ⊗ R vpisnik za substitucije v vseh zadevah ter zadeve, ki se obravnavajo na Državnem pravobranilstvu in ne spadajo v noben drug vpisnik;
Na sedežu Državnega pravobranilstva se vodijo še vpisniki:
 - ⊗ E vpisnik za zadeve, ki se obravnavajo pred mednarodnimi sodišči;
 - ⊗ IPS vpisniki za vodenje zanimivih odločb in izredna pravna sredstva;
 - ⊗ M2 vpisnik za pravna mnenja;
 - ⊗ PK vpisnik za predhodne postopke po 539. členu Zakona o kazenskem postopku;
 - ⊗ PP vpisnik za predhodne postopke po 214. členu Zakona o prekrških.
- Pomožne knjige, imeniki, evidenčne kartice in sezname, ki jih vodi Državno pravobranilstvo, so:
- ⊗ evidenca o rokih, narokih in sestankih;
 - ⊗ evidenca o vpogledih v listine, na katerih je oznaka tajnosti;
 - ⊗ knjiga vplačil in izplačil na prehodnem računu;
 - ⊗ dostavna knjiga za neposredno vročanje;
 - ⊗ seznam uvedenih stečajev, likvidacij in prisilnih poravnav;
 - ⊗ seznam nabavljenih knjig in strokovne literature;
 - ⊗ seznam iz arhiva izdanih spisov;
 - ⊗ druge evidence, ki jih Državno pravobranilstvo potrebuje pri svojem delu.

³⁴ Ur. l. RS 2002, št. 90/4481, Državnopravobranilski red.

Razen vpisnikov PK, PP in M2 imajo vsi vpisniki naslovno stran vpisnika oziroma glavni meni, ki vsebuje:

- ⊗ naslov vpisnika – ponudi vpisovanje v izbrani vpisnik;
- ⊗ preglede na zaslonu – možnost pregledovanja podatkov, vnesenih v vpisnik (po tožniku, tožencu, upravičencu, predlagatelju, temelju, organu, ki vodi postopek ...);
- ⊗ izpisi na tiskalniku – možnost poljubnega obdelovanja podatkov, vnesenih v vpisnik, in izpis (po tožniku, tožencu, upravičencu, predlagatelju, organu, ki vodi postopek, več podatkov skupaj ...);
- ⊗ koledar (možnost vpisa evidence premika spisa, pregledovanje koledarja, oblikovanje izpisov in izpisov iz koledarja ter brisanja nepotrebnih podatkov);
- ⊗ šifranti (določeni podatki, ki se pogosto pojavljajo, so šifrirani (stranke, temelj spora, organi, pred katerimi potekajo postopki, vrste rešitve itd.);
- ⊗ vzdrževanje podatkov (podatki, ki se vnašajo, se zavarujejo z (ne)indeksiranjem zbirk podatkov, prepisom podatkov na disketo – izdelovanjem varnostnih kopij in spremembo šifre uporabnika). Ponovno vzpostavitev zbirke podatkov, prepis podatkov z diskete na disk in sortiranje datotek opravljajo pooblaščen programerji.

Evidenca k vpisnikom P, St, DZ, N, I, U, E, PK, PP in DP

V evidenco se vpisujejo zadeve, v katerih je treba v določenem roku vložiti tožbo, pritožbo, ugovor – roki, naroki in obravnave, seje. Evidenca je razdeljena na mesece in dneve. Razen pomožnih knjig in imenikov mora voditi Državno pravobranilstvo tudi seznam pečatov.

ROKI HRANJENJA DOKUMENTARNEGA GRADIVA DRŽAVNEGA PRAVOBRANILSTVA

Pravobranilski red določa roke hrambe. Za dokumentarno gradivo Državnega pravobranilstva veljajo naslednji roki hranjenja:

1. Zadeve pravobranilske uprave:
 - ⊗ personalni spisi – trajno;
 - ⊗ kartotečne kartice zaposlenih – trajno;
 - ⊗ matična knjiga zaposlenih – trajno;
 - ⊗ personalne mape – trajno;
 - ⊗ delovne knjižice – dokler traja službeno in delovno razmerje;
 - ⊗ evidenčni kartoni o izrabi delovnega časa – 5 let;
 - ⊗ dokumentacija o uničenju nepotrebnega dokumentarnega gradiva ter o odbiranju arhivskega gradiva in izročanju arhivu – trajno.
2. Zadeve iz pristojnosti Državnega pravobranilstva:
 - ⊗ JP oziroma DP spisi – trajno;
 - ⊗ vpisniki in imeniki – trajno;
 - ⊗ kartotečne kartice – trajno;
 - ⊗ druge pomožne knjige – trajno;
 - ⊗ vse pravnomočne upravne in sodne odločbe, overjene pogodbe, sklepi – trajno;
 - ⊗ dokumenti v zvezi s finančnim poslovanjem se hranijo skladno s posebnimi predpisi.

Pravobranilski spisi se hranijo deset let od njihovega nastanka, razen če ni z arhivskimi predpisi drugače določeno. Po tem roku se izloči dokumentarno gradivo, ki ima lastnost arhivskega gradiva, in se ga izroči pristojnemu arhivu.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

SI_ZAC 1466, Državno pravobranilstvo RS, oddelek Celje 1956–1996.

- ◉ Zakon o javnem pravobranilstvu (Ur. l. FLRJ 1955, št. 51/538, str. 738–773).
- ◉ Temeljni zakon o javnem pravobranilstvu (Ur. l. SFRJ 1965, št. 15/299, 639–643).
- ◉ Zakon o javnem pravobranilstvu (Ur. l. SRS 1976, 19/908, str. 1064–1066).
- ◉ Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o javnem pravobranilstvu (Ur. l. SRS, št. 31/1454, str. 1734–1735).
- ◉ Zakon o Državnem pravobranilstvu (Ur. l. RS 1997, št. 20/1141).
- ◉ Zakon o Državnem pravobranilstvu (Ur. l. RS 2007, št. 94/4689).
- ◉ SI_ZAC 1466/001/00065, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Navodilo o vodenju vpisnikov Javnega pravobranilstva 1960, AŠ 1.
- ◉ SI_ZAC 1466/001/00212, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Navodilo za pisarniško poslovanje, vodenje vpisnikov in statistične službe v javnem pravobranilstvu 1965, AŠ 3.
- ◉ SI_ZAC 1466/001/00709, Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Sprememba navodil za pisarniško poslovanje javnih pravobranilcev 1983, AŠ 19.
- ◉ SI_ZAC 1466/001/1019 Državno pravobranilstvo RS oddelek Celje: Posvetovanje javnih pravobranilcev v Ljubljani 1992, AŠ 26.
- ◉ Državnopravobranilski red (Ur. l. RS 2002, št. 90/4481).

LITERATURA

Melik, Jelka: Državni pravobranilec Republike Slovenije in njegovi predhodniki. V: *Arhivi* 31 (2008), št. 2, str. 273–279.

Tratar, Boštjan: Prehrojena pot in nadaljnja smer razvoja državnega pravobranilstva republike Slovenije kot organa pravosodja. V: *Pravnik* 129 (2012), str. 159–171.

ZUSAMMENFASSUNG

FINANZPROKURATUR – ANWALT DES STAATES DIE ENTWICKLUNG DER INSTITUTION DURCH DAS ARCHIVGUT DER ÖFFENTLICHEN PROKURATUR IN CELJE

Das Historische Archiv Celje übernahm im Januar 2013 das Archivgut der externen Abteilung der Finanzprokurator der Republik Slowenien in Celje. Trotz irreführender Angaben, dass das Archivgut der öffentlichen Prokurator in Celje nicht erhalten sei, stellte sich bei näherer Durchsicht des nicht geordneten Archivs der externen Abteilung in Celje heraus, dass deren Archivgut seit der Gründung im Jahr 1956 bis zum heutigen Tag fast vollständig erhalten ist. Das Archivgut der Prokurator Celje stellt eine reiche Quelle zur Erforschung der Entwicklung und Tätigkeit der öffentlichen Prokuratoren in Slowenien dar, da es mit wenigen inhaltlichen Lücken in den einzelnen Jahrgängen hervorragend erhalten ist. Durch den Blick der Prokurator kann deren Kampf um die Einordnung in die Organe der Rechtsprechung und deren langjährige Bemühung um eine klarere Abgrenzung ihres Wirkungsbereichs beobachtet werden, wurde doch mehrmals versucht, sie aufzuheben und ihre Tätigkeit den Anklagebehörden zu übertragen. Mit der Einführung des Volksanwalts der Selbstverwaltung hat der Staat die Grenzen ihrer Zuständigkeit zusätzlich verwischt und ihren Kampf um den Bestand dieser Institution vorangetrieben.

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 303.833.3:654.197(497.4)"1960"

Prejeto: 4. 5. 2015

Anketa med televizijskimi gledalci leta 1960: »Ker imamo televizijski sprejemnik predvsem za razvedrilo, si želimo več zabavnih oddaj« – O »prazgodovini« slovenske televizije ob njeni 55-letnici – 4. del

ALEKSANDER LAVRENČIČ

arhivski svetovalec, dokumentalist raziskovalec
Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo Televizije Slovenija,
Kolodvorska 2, 1550 Ljubljana
e-pošta: aleksander.lavrencic@rtvslo.si

Izvleček

Čprav lahko iz podatkov o številu televizijskih sprejemnikov razberemo, da je ljubljanska televizija imela na začetku predvajanja programa še maloštevilno občinstvo, je RTV Ljubljana zavzela do gledalcev resen in odgovoren odnos. Gledalcev ni obravnavala kot homogeno množico, temveč kot interesno razslojene gledalske skupine, katerih želje, interese in potrebe je želela spoznati in zadovoljevati. Zato so ob pomoči sodelavcev sociološkega inštituta opravili med gledalci prvo anketo. Gledalci so odgovarjali na vprašanja, kaj si želijo v programu, kaj jih moti in kaj bi spremenili. Rezultate ankete so delavci RTV Ljubljane upoštevali pri izdelavi poročila, v katerem so prikazali celotno problematiko televizije v Sloveniji, in ga prek odbora za kulturo in prosveto poslali najvišjemu predstavniškemu in zakonodajnemu organu v naši republiki.

Abstract

THE 1960 SURVEY AMONG TELEVISION VIEWERS: »SINCE WE KEEP A TELEVISION SET MOSTLY FOR REASONS OF ENTERTAINMENT WE WOULD LIKE TO SEE MORE ENTERTAINMENT SHOWS« – ON THE »PREHISTORY« OF SLOVENIAN TELEVISION IN CELEBRATION OF ITS 55TH ANNIVERSARY – PART 4

Although Radio and Television Ljubljana initially broadcast its programmes to a rather small audience, judging by the low number of television sets, it nevertheless took a very responsible attitude towards its viewers. These were not perceived as one homogeneous crowd but as separate groups of viewers with their own individual tastes, interests, and needs that the TV programme creators set out to meet. Helped by colleagues from the sociological institute, they conducted the first survey amongst TV viewers. The viewers answered questions about what they would like to see included in the programming, what bothered them and what they wished could change. Survey results were kept in mind when preparing a report that addressed issues faced by Slovenian Television at the time. The report was, through the Committee for Culture and Education, sent to the highest representative and legislative body in Slovenia.

Ključne besede:

televizija,
Televizija Slovenije,
zgodovina televizije,
avdiovizualni arhivi,
televizijski arhivi

Key-words:

television,
Television Slovenia,
history of television,
audiovisual archives,
television archives

Sredi petdesetih let 20. stoletja je televizija doživela eksplozijo. Do takrat človeštvo še ni poznalo komunikacijskega sredstva, ki bi v tako kratkem času doživelo tako nagel razvoj, kot ga je doživljala televizija. V Evropi so jo imeli prvi Angleži, ki so s poizkusi začeli že pred več kot 30 leti. Vendar je televizija doživela največji razmah šele po drugi svetovni vojni. Leta 1956 je bilo v svetu čez 50.000.000 sprejemnikov in več kot 60 držav je imelo svoje oddajne naprave in program. Naklada časopisov je takrat znašala 255 milijonov izvodov. Po preprostem izračunu, pri katerem so upoštevali, da na vsakem sprejemniku gleda program povprečno pet gledalcev, so ugotovili, da je televizija v nekaj letih postala najbolj množično neposredno informativno sredstvo.¹ Pesnik Tone Pavček, ki je na slovenski televiziji sodeloval od vsega začetka, še preden je sploh sam imel »čudežno skrinjico«, je televizijo imenoval »novum« in »čudo«. V spominih ob 35. obletnici televizije je zapisal, da mu je režiser France Jamnik že na Gospodarskem razstavišču razložil, kako bodo ljudje »cepali od navdušenja« in kako je potovanje slik iz nič prek zaslona v oko fenomenalno. Tako je Tone Pavček zelo zgodaj zašel k čudu tehnike in med kolesje vizije, ki ni bila vizija, ampak televizija.²

Čudež navdušenja, ki ga je predvidel Tone Pavček, se ni izpolnil v celoti, je pa močno narasel družbeni pomen televizije. Vse države, ki so uvedle televizijo, so doživele pojav, ki se je kmalu uveljavil kot pravilo: ko televizija premaga začetne težave, kar običajno traja nekaj let, in jo spoznajo širši krogi, se vsepovsod in »čez noč« zelo hitro razmahne.³ Ko televizija postane množična, se spremeni v pomemben dejavnik v družbenem življenju vsake dežele. To ne velja samo za gospodarsko in kulturno razvite države, ampak tudi za države v razvoju in za območja držav in kraje, ki so odrezani od političnega, kulturnega, znanstvenega in športnega življenja v središčih. Za prebivalcev teh krajev pomeni televizija zelo močno sredstvo za širjenje splošne razgledanosti prebivalstva, kakor tudi za politično, strokovno in kulturno vzgojo.⁴

Medtem ko so tuje izkušnje že nakazale smer razvoja televizije, je domača praksa prvih predvajanj nato samo potrdila njen podoben razvoj tudi pri nas. Poleg širjenja splošne razgledanosti, zabave, razvedrila in kulturne vzgoje je te-

Tabela 1: Število televizorjev v tujini

	1957	1960
Italija	157.000	1.400.000
ZR Nemčija	100.000	3.000.000
V. Britanija	4.883.000	9.700.000
ZSSR	800.000	30.000.000
ZDA	35.000.000	55.000.000
Francija	227.000	1.230.000
Danska	6.000	330.000
Belgija	50.000	400.000

¹ Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo TV Slovenija (odslej Tvdok), fond Vodstvo TV, škatla I-68, Razvoj, sedanji položaj in problemi televizije v LRS, RTV Ljubljana, maj 1960, str. 1.

² Tone Pavček: Senca v sončni ulici. V: *Televizija prihaja*, str. 187–188.

³ Tvdok, Razvoj, str. 2. To spoznanje je omogočilo, da so v Sovjetski zvezi in drugih vzhodnoevropskih državah z zelo nizkimi cenami televizijskih sprejemnikov omogočili hitro širjenje televizijske mreže. Popoln zglede izkoriščanja televizije za pridobivanje političnega vpliva nam je že od takrat znan iz Italije, kjer so duhovniki organizirali TV-klube. Da ne bi zaostajali za politično in volilno konkurenco, so bili v Komunistični partiji Italije prisiljeni nakupiti nekaj tisoč sprejemnikov za TV-klube. Politične stranke v vseh zahodnih državah, v Italiji celo papež, izdatno izkoriščajo televizijo za krepitev svojega vpliva in povečanje politične moči. Ker so se ljudje naveličali hoditi na zborovanja, ki se ne morejo več pohvaliti z množično udeležbo, politični voditelji vdirajo skozi male ekrane v njihove domove in družine.

⁴ Tvdok, Razvoj, str. 3.

levizija prispevala pomemben delež tudi k politični vzgoji državljanov.⁵ Uradna politika je hitro doumela, da bo televizija prispevala k modernizaciji političnega dela in h krepitvi političnega vpliva na množice in da bo tako, vsaj v očeh oblastnikov in avantgarde delavskega razreda, opravičila sredstva, ki jih družba daje zanjo. Prav zaradi tega so tudi delavci RTV Ljubljana izdali po koncu poskusne dobe in pred začetkom rednega programa poročilo, v katerem so prikazali celotno problematiko televizije v Sloveniji, in ga prek odbora za kulturo in prosveto poslali najvišjemu predstavniškemu in zakonodajnemu organu v naši republiki. Poročilo z naslovom »Razvoj, sedanja položaja in problemi televizije v LRS« so pripravili v obširni obliki in ga razdelili na tri glavne dele:

- Televizija in njen razvoj v svetu;
- Začetki, razvoj in sedanje stanje TV-tehnike pri nas;
- Televizijski programi in njegove perspektive v LRS FLRJ ter vprašanja, ki ob tem nastajajo.⁶

Konec petdesetih let je še vedno veljalo, da je elektrika gonilna sila napredka. Času primerno je torej bilo, da je Elektrogospodarstvo Slovenije leta 1959 bralcem časopisov ob prazniku dneva republike voščilo s propagandnim sporočilom: »Elektrika pospešuje razvoj kulture.« Ob besedilo sporočila so postavili risbo televizijskega sprejemnika.⁷ Čeprav je bilo takrat v Sloveniji le okrog 500 televizorjev, prvi poskusni javni program pa so predvajali z Gospodarskega razstavišča le dobra tri leta prej, je poteza Elektrogospodarstva zgledno ponazarjala progresistično-razsvetljski imaginarij, ki je spremljal uvajanje televizije med Slovence.⁸ V primerjavi s časopisi je bila televizija z 231 urami programa letno še veliko zadaj, toda novinarji so v časopisih slavili »propagandni in družbeni pomen« televizije, ki se je raztezal od socialističnega kolektivismu »skupnega, lahko bi rekli družinskega gledanja programov«, do antropološkega prosvetiteljstva – ko so mariborske gostilne v kot postavile televizorje, je bilo konec »auf-biksa«.⁹

Televizija pa je prav kmalu dobila tudi svoje nasprotnike. Prav med uvajanjem televizije na Slovenskem so se v zahodnem svetu, predvsem v Združenih državah Amerike, začele razvijati humanistične interpretacije, ki so opozarjale

Tabela 2: Kraj in vidljivost programa

Kraj	Vidljivost slike				
	skupaj	dobra	zadovoljiva	slaba	brez odg.
Ljubljana	33	26	6	1	0
Domžale	2	2	0	0	0
Dovje	1	0	0	1	0
Golnik	2	1	1	0	0
Javornik	1	0	0	0	1
Jesenice	2	2	0	0	0
Kamnik	1	1	0	0	0
Kranj	5	5	0	0	0
Lučina	1	0	0	1	0
Škofja Loka	1	1	0	0	0

⁵ Predvsem tistega dela državljanov, ki so se ob naraščanju osebnega standarda začeli zapirati v svoje domove in se odtegoti klasičnim oblikam organizirane politične dejavnosti.

⁶ Tvdok, Razvoj, str. 1.

⁷ Melita Zajc: Elektrika pospešuje razvoj kulture. V: *Gledanje na daljavo*, str. 212.

⁸ Melita Zajc: Elektrika pospešuje razvoj kulture. V: *Gledanje na daljavo*, str. 212. Leta 1959 so iz ljubljanskega studia razširili v eter že 231 ur programa.

⁹ Melita Zajc: Elektrika pospešuje razvoj kulture. V: *Gledanje na daljavo*, str. 212.

Kraj	Vidljivost slike				
	skupaj	dobra	zadovoljiva	slaba	brez odg.
Zgornja Bela	1	1	0	0	0
Brežice	1	1	0	0	0
Dvor pri Žužemberku	1	1	0	0	0
Ig	1	1	0	0	0
Kočevje	1	1	0	0	0
Novo mesto	1	1	0	0	0
Podpeč	1	1	0	0	0
Rakek	1	0	0	1	0
Šentvid pri Stični	2	2	0	0	0
Trbovlje	1	0	0	1	0
Videm - Krško	1	1	0	0	0
Zagorje	1	1	0	0	0
Beltinci	1	1	0	0	0
Lendava	2	0	0	2	0
Murska Sobota	1	1	0	0	0
Maribor	19	10	1	8	0
Celje	2	0	2	0	0
Cerkvenjak	1	1	0	0	0
Ljutomer	3	1	0	2	0
Ormož	1	1	0	0	0
Poljčane	1	1	0	0	0
Prebold	1	1	0	0	0
Ptuj	6	0	3	2	1
Ravne na Koroškem	1	0	1	0	0
Ribnica na Pohorju	1	1	0	0	0
Ruše	1	1	0	0	0
Senovo	1	1	0	0	0
Slovenska Bistrica	1	1	0	0	0
Slovenj Gradec	2	0	2	0	0
Šentilj	1	0	0	1	0
Šmarje pri Jelšah	1	1	0	0	0
Tomaz pri Ormožu	1	1	0	0	0
Velenje	1	0	0	1	0
Velika Nedelja	2	0	0	2	0
Vransko	1	0	0	1	0
Zgornja Ložnica	1	0	1	0	0
Ajdovščina	1	0	0	1	0
Ankaran	1	0	0	1	0
Branik	1	1	0	0	0
Divača	1	0	0	0	1
Dobrovo v Brdih	1	0	0	1	0
Izola	2	1	1	0	0
Komen	1	0	0	0	1
Koper	2	1	1	0	0
Miren	1	1	0	0	0
Nova Gorica	2	0	0	1	1
Piran	2	2	0	0	0
Pivka	1	1	0	0	0
Portorož	6	2	2	1	1
Postojna	1	0	0	1	0
Sežana	1	1	0	0	0
Šempeter pri Gorici	1	1	0	0	0
Brez navedbe kraja	11	7	3	0	1
Skupaj	151	90	24	30	7

na antisocialno vlogo televizije.¹⁰ Zanimivo je, da so ti nazori brez težav prečkali mejo z zahodom in hitro našli plodna tla v Sloveniji. Zato za ocenjevanje televizijskega programa v prvih letih predvajanja slovenske televizije ne bomo izbirali mnenj strokovnih kritikov, ampak bomo pogledali odgovore, ki so jih na anketne liste zapisali gledalci, šele nato pa bomo preverili, kakšne ukrepe so sprožili v Ljubljani, da bi izboljšali televizijski program.

Začetke sprejemne televizijske mreže so pri nas zabeležili najprej v obmejnih krajih Primorske in Štajerske, kjer so lahko gledalci neposredno sprejemali programa italijanske in avstrijske televizije. Po nepopolnih podatkih je bilo takrat v Mariboru in na Ptuju 281, v Kopru pa 71 televizijskih sprejemnikov. Z uvedbo rednega poskusnega programa je število televizijskih sprejemnikov pri nas precej naraslo. Točnih podatkov o številu ni, ker še ni bilo zakonskih predpisov o obvezni registraciji. Tudi popis, ki ga je izvedla RTV Ljubljana in po katerem je bilo registriranih 985 televizijskih sprejemnikov, ni popoln. Pisma gledalcev so potrjevala, da je bilo število sprejemnikov veliko večje.¹¹ Po podatkih, ki so jih zbrali Jugoslovanska radiotelevizija, Združenje elektroindustrije in Državni sekretariat za blagovni promet, je bilo stanje glede proizvodnje in uvoza televizijskih sprejemnikov naslednje:

Tabela 3: Proizvodnja in uvoz televizijski sprejemnikov

	Proizvodnja	Uvoz za široko potrošnjo	Ostali uvoz/darila idr.	Skupaj
Leto 1958	222	1100	1678	3000
Leto 1959	5560	3848	3800	13208
Leto 1960 - plan	19620	10000	4000	33620
Skupaj	25402	14948	9478	49828

Po teh podatkih naj bi jugoslovanska industrija v letu 1961 izdelala 80.000 sprejemnikov, čeprav so bili tudi sestavljavci poročila mnenja, da so načrtovalci pri uresničevanju načrta (tako glede proizvodnje kot tudi uvoza) že v zaostanku.¹²

Iz podatkov o številu televizijskih sprejemnikov lahko razberemo, da je ljubljanska televizija imela na začetku predvajanja programa še maloštevilno občinstvo, vendar je RTV Ljubljana zavzela do gledalcev resen in odgovoren odnos. Gledalcev ni obravnavala kot homogeno množico, temveč kot interesno razslojene gledalske skupine, katerih želje, interese in potrebe je želela spoznati in zadovoljevati. Zato so kmalu po uvedbi naročnine ob pomoči sodelavcev sociološkega inštituta opravili med gledalci prvo anketo.¹³ Gledalci so odgovarjali na vprašanja, kaj si želijo v programu, kaj jih moti in kaj bi spremenili. Razporedili so priljubljene in nezaželenne oddaje in čeprav so bili vprašanja in odgovori povezani z začetnimi težavami, se veliko tedanjih pripomb in nasvetov pojavlja še danes.¹⁴

Televizija Ljubljana je prejela 148 odgovorov, vendar kar 24 anketiranih oseb na vprašanja o oddajah Televizije Ljubljana ni odgovorilo, saj niso videli programa ljubljanske televizije. Gledalci so na anketne liste vpisali pripombe,

¹⁰ Melita Zajc: Električna pospešuje razvoj kulture. V: *Gledanje na daljavo*, str. 212. »Izhodišče teh interpretacij je politično ideološko nedoločljivo, skupen pa jim je neke vrste prezir do kulture množic, ki ga takorekoč v čisti obliki ilustrira koncept »obnašanja mase«. Ta po slovenski navedbi med drugim povzroči oslabitev kreativnih in kulturogenih elit ter determinira splošno antiintelektualno zadržanje, saj spodbuja poenostavljanje in zniževanje normativnega okusa.«

¹¹ Tvdok, Razvoj, str. 12–13.

¹² Tvdok, Razvoj, str. 13.

¹³ Lado Pohar: Televizija prihaja v Slovenijo. V: *Televizija prihaja*, str. 44.

¹⁴ Lado Pohar: Televizija prihaja v Slovenijo. V: *Televizija prihaja*, str. 44.

Tabela 4: Slika programa RTV Ljubljana

Del Slovenije	Skupaj	Ni motenj	Nejasna slika	Slika z refleksi	Proge	Sneženje	Nestabilna slika	Druge motnje	Brez odgovora
Ljubljana	100	54,5	12,1	6,1	3	3	15,2	6,1	0
Gorenjska	100	58,8	11,8	5,9	5,9	0	5,9	11,7	0
Dolenjska in Notranjska	100	58,3	8,3	0	8,3	0	16,7	8,4	0
Prekmurje	100	50	50	0	0	0	0	0	0
Maribor	100	21	21	0	5,3	31,6	10,5	5,3	5,3
Štajerska	100	33,4	3,3	3,3	10	33,4	3,3	10	3,3
Primorska	100	20	4	4	8	28	8	12	16
Brez navedbe kraja	100	36,4	27,3	0	0	18,1	0	9,1	9,1
Skupaj Slovenija	100	39,8	11,9	3,3	6	17,2	8,6	8,6	4,6

mnenja in predloge. Večina anketirancev je bila pri odgovorih zelo izčrpna in izvirna, posebej moramo pohvaliti tudi tri gledalce iz Maribora, Murske Sobote in Domžal, ki so anketnemu listu dodali tudi obširnejše mnenje. Številčne podatke iz odgovorov na anketnih listih smo obdelali in vnesli v prikazane tabele. Njihov komentar prepuščamo bralcem, hkrati pa bralcem posredujemo nekatere najbolj zanimive odgovore. Nekateri izmed njih nas še danes presenečajo, med njimi pa najdemo tudi nerešena vprašanja in težave, ki gledalce in ustvarjalce programa mučijo še danes. Zato tudi vse pripombe, mnenja in predloge samo posredujemo bralcem prispevka. Tako bodo lahko kot sodobni gledalci lažje primerjali današnjo »zrelo« televizijo in televizijo v njeni »otroški dobi«.

Največ gledalcev se je najprej pritožilo nad slabim sprejemom: »Domače oddaje vidimo mnogo slabše od avstrijskih, zato si želimo oddajnik na Pohorju. Upamo, da se nam bo ta želja uresničila čim prej, saj bi vsi raje gledali domači program.«¹⁵ Motila jih je tudi netočnost pri začetku predvajanja domačih oddaj. Oddaje so se pogosto začele pozneje, kot je bilo napovedano, včasih pa so se začele prezgodaj in so gledalci zamudili začetke. Tudi odmori so bili včasih predolgi. Gledalcem je bila zelo zanimiva kontaktna oddaja »TV pošta«. Zato so se pritožili, da so zamudil zelo zanimivo oddajo o antenah, saj se je omenjena oddaja začela petnajst minut pred napovedanim časom. Nasveti v omenjeni od-

Tabela 5: Ocena programa

Oddaja	Število glasov
Slabi filmi	13
Govorne oddaje, intervjuji	12
Slabe zabavnoglasbene oddaje	7
Dokumentacijske oddaje	6
Prenosi nogometnih tekem	6
Kulturna panorama	4
Enolični italijanski večerni programi	4
Dokumentarne reklame	3
Opere	3
Spominske oddaje	1
Drame	1

¹⁵ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I–68, mapa 9, Rezultati ankete gledalcev televizijskega programa, Radiotelevizija Ljubljana, 1960. Pripombe, mnenja in predlogi, str. 1.

daji so bili pri gledalcih zelo dobrodošli, saj so pogrešali priročnik o delovanju televizorja. Kratka navodila, ki so jih prejeli ob nakupu sprejemnika, so bila namreč preskromna. V priročniku naj bi prebrali strokovna navodila o antenah, priključkih, ozemljitvah, o pogostih okvarah, dobrem sprejemu signala in vsa druga pojasnila, ki bi jih moral vedeti vsak lastnik televizorja.

Gledalci so predlagali, da bi uvedli popoldanske šolske oddaje. Motilo jih je namreč, da so zanimivi poučni filmi na sporedu pozno zvečer, ko otroci že spijo. Kot zgled so gledalci navedli film »Fazani«, ki je bil na sporedu po zabavno-glasbeni oddaji. Ker otroci zelo radi gledajo filme o živalih, bi jih lahko vključili v šolske ure. Na splošno so se gledalci opredelili, da so s celotnim programom zelo zadovoljni, njihova želja pa je bil krajši zabavni program ob koncu kmetijskih oddaj (tako kot je to pri oddajah TV Zagreb in TV Beograd).

Pri oddajah z glasbeno spremljavo (npr. TV-drame) jih je motila premočna glasba, saj zaradi nje niso razumeli dialogov ali monologov. Predlagali so tišjo spremljavo. Pri filmih pa so jim težave povzročali skoraj nečitljivi podnapisi. Velikokrat so težje branje povzročali beli podnapisi na svetli podlagi, zato so prosili za spremembe. Dodatne težave so povzročale tudi motnje zaradi slabega sprejema. Nekateri so predlagali sinhronizacijo filmov, saj zaradi slabega sprejema niso mogli brati podnapisov. Pritoževali so se tudi, da tujih filmov velikokrat ne morejo gledati, ker jih ne razumejo. Film, ki so se začeli ob pol desetih zvečer, so bili za delavce in uslužbence, ki so morali zjutraj zgodaj vstajati, na sporedu prepozno. Več dokumentarnih oddaj bi si gledalci ogledali v popoldanskem času. Več prostega časa za gledanje televizije so imeli ob sobotah. Ravno ob teh prostih večerih pa je bil program navadno prekratek in se je včasih končal že ob 22. uri zvečer. Sobotni zgodnji zaključki programa so bili toliko bolj moteči, ker so ob ponedeljkih vrteli filme do pol polnoči.

Gledalci, ki so kupili televizijski sprejemnik predvsem za razvedrilo, so si želeli več zabavnih oddaj. Predlagali so, da RTV uvede oddaje o jazzu v enotedenskem presledku in prenose gostovanj tujih pevcev v naši državi, za pridobivanje novih znanj pa so predlagali poučne krožke oziroma nekakšne televizijske tečaje. Glede predvajanja starih filmov so bili v odgovorih zelo neposredni: *»Prosimo, ako je možno, da predvajate novejše filme, morda celo premiere. Stari filmi nas samo dolgočasijo. Ako predvajate filme, naj bodo novejšega datuma.«*¹⁶

Tabela 6: Katerih oddaj je na televiziji premalo?

Oddaja	Število glasov
Dobre zabavno glasbene oddaje	32
Novejši, domači filmi	14
Športni prenosi	13
TV drame	12
Poučne oddaje	10
Opere	5
Narodna folklor	5
Narodne pesmi	3
Kulturno prosvetne oddaje	3
Otroške oddaje	3
Glasbene oddaje splošno	1
Kmetijske oddaje	1
Gospodinjske oddaje	1
TV dnevnik dnevno	1
Baletne predstave	1
Pokaži kaj znaš	1

¹⁶ Tvdok, Rezultati, str. 2.

Predlagali so tudi izboljšanje povezav z Beogradom, pohvalili avstrijski program in pograjali program italijanske televizije: »Urediti dobro zvezo z Beogradom. Tudi Avstrija ima včasih dober program, ki bi ga lahko prenašali namesto dolgočasnih RAI oddaj. Predlagam, da bi bil kakšen program dopoldanski – kakšni filmi ali športni prenosi. Tudi otroška oddaja ne bi škodovala.«¹⁷

»Precej je bilo govora o časovni razporeditvi posameznih oddaj. Zelo važna oddaja se mi zdi »Pogovor z gledalci«. Grajam to, da komaj odgovorite na dve ali tri pisma, pa vas čas že priganja. Menim, da je tu malo preveč birokracije. Malo več pozornosti bi nam morali izkazati. Zdi se mi, da je oddaja v zelo neprimernem času – prekmalu. Naj razložim v imenu dvajsetih stalnih gledalcev. Tu zveš vse, kar te zanima o TV. Če hočeš oddaji slediti popoldne, ne moreš daleč od doma, po končani oddaji pa se spet ne splača iti od doma, da ne zamudiš običajno zanimivega TV-dnevnikarja. Ta oddaja naj bi bila pozneje. Filmov ne moremo gledati, saj se začenjajo prepozno, naj bi bili takoj po tedenskem splošnem pregledu. Zakaj ne gledamo namesto italijansko jezikovno nedostopnega, avstrijskega programa! Vemo, da ste že dobili mnogo teh očitkov, pa ste gluhi za naša pisma, da le ustreza vam. Ko prelistavamo program avstrijske televizije, vidimo, da E. V. več daje, kot mi dobimo. Otroške oddaje so v primerjavi z inozemskimi zelo revne. Premalo je opernih predstav, če pa so, naj bi bile bolj klasične, kot je Lekarnar. Menim, da so klasične stvari bolj razumljive širokim krogom gledalcev. Premalo je baleta. Tudi simfonični koncerti bi nas zanimali; zakaj ne prenašate italijanskih ob 19.00? Otipljiva je diskriminacija do operete. Mar nam ne privoščite te vrste zabave? Ko bomo plačevali naročnino, bomo to zahtevali! Kdaj bomo imeli priložnost zabavati se ob »Belem konjičku«, »Planinski roži« itd. Mar studio Zagreb ne ve, da obstaja v njihovem mestu gledališče »Komedijska«? Privoščite tudi nam delavcem, ne samo intelektualcem, nekaj zabave.«¹⁸

»Pa četrtkova oddaja! Ali nas ni lahko sram, ko primerjamo oddajo »Pokaži, kaj znaš« z oddajo »Mikrofon je vaš«? Ali smo tako uvidevni ali smo copate, da ne gledamo več oddaj »Spoznajmo svet in domovino« in »Zabavne oddaje«. Kako veliki se morajo počutiti »bratje z juga«, ko primerjajo zabavne oddaje z našimi. Dvomim, da smo Slovenci tako revni na duhu, da ne premoremo vsaj kdaj pa kdaj kakšne humoristične oddaje. Pa si vzemi za vzgled »Servisno stanico«, »Veselo putovanje« in druge pa delajte po njih vzorcih. Alibi, da so te oddaje »plehke«, ne drži. Če se hočemo nasmejati, moramo gledati oddaje v drugem jeziku. Žalostno! Mar ni šlo skozi oddaje »Pokaži, kaj znaš« že toliko kakovostnih pevcev, da bi se Marjana Deržajeva in Cvetežarjeva lahko malo odpočili? Zdi se mi, da oddaja »Mikrofon je

Tabela 7: Katerih oddaj je na televiziji preveč

Oddaja	Število glasov
Slabi filmi	13
Govorne oddaje, intervjuji	12
Slabe zabavnoglasbene oddaje	7
Dokumentacijske oddaje	6
Prenosi nogometnih tekem	6
Kulturna panorama	4
Enolični italijanski večerni programi	4
Dokumentarne reklame	3
Opere	3
Spominske oddaje	1
Drame	1

¹⁷ Tvdok, Rezultati, str. 2.

¹⁸ Tvdok, Rezultati, str. 3.

vaš« bolj služi svojemu namenu kot naša »Pokaži, kaj znaš«. Če bo šlo tako naprej, nam kmalu ne bo treba več gledati programa Studia Ljubljana, ker bomo že vnaprej vedeli, kdo poje in kaj poje. Televizor imam že šest mesecev in še nisem imel priložnosti videti in slišati kakšnega domačega narodnega ansambla. Kakor vem, jih je v Sloveniji že toliko, da ni moč vseh poznati. Tu se porodi vprašanje, ali gre za zanikrnost, neodgovornost, ali mačehovski odnos do gledalcev. To vprašanje se še najbolj poraja ob kmetijskih oddajah, ki jih primerjam z zagrebškimi in beograjskimi.¹⁹

»Želimo, da bi pri dnevniku Delo izhajala priloga s podrobnejšim opisom televizijskega sporeda, gotovo bi naročniki to prilogo radi plačali. Na ta način bi lahko že pred oddajo delo pobliže spoznali. V zimskem času se nam zdi začetek programa ob 20.00 prepozen in bi se lahko pričel ob 19.00.

Kmetijske oddaje RTV Ljubljana bi lahko na koncu prikazale nekaj narodnih pesmi in plesov ob spremljavi znanih instrumentalistov: Avsenik, Planšarji, Zadovoljni Kranjci.²⁰

»Opis raznih dežel sveta (kraji, ljudje, umetnost). Sistematičen tečaj iz umetnostne zgodovine. Šolske oddaje, v katerih je treba, da sodelujejo tudi otroci iz vseh republik. Želeli bi si, da opozorite, kadar program ni najprimernejši za nedorasle otroke. Da sporedi ne bi bili v nadaljevanjih, ker

PORTOROJ

V P R A Š A L N I K
za gledalce televizijskega programa

Kjer so odgovori vnaprej predvideni, izberite ustrezeni odgovor s tem, da ga podčrtate.

1/ KJE JE POSTAVLJEN TV SREJEMNIK, NA KATEREM GLEDATE PRENOS:
v stanovanju ✓ v klubskem prostoru 2 v javnem lokalu 2 v drugi

2/ KATERE ZNAMKE JE TV SREJEMNIK? Schubert - Lorenz
KAKŠNA JE SLIKA NA VAŠEM SREJEMNIKU? 5. razred
KAKŠNA JE ANTENA? 30. m
KAKO DOLO JE KABEL OD ANTENE DO SREJEMNIKA? 30. m
KAKŠNE MOJNEJE SO PRI SREJEMNIKU? pri stolu, v kateri so stoli

3/ KAM JE USMERJEN VAŠ SREJEMNIK: Kranjec, Nanca, Beli križ, Slied, na Avstrijo, na Italijo.
uslužbenec
pripadnik prostega poklica
delavec
drug poklic
lastnik ni fizična oseba
podjetje, organizacija ali pod.

4/ KOLIKO GLEDALCEV OBICAJNO GLEDA PROGRAM?
Popoldanski 1 od 14. leta
Vešerni 1 od 14. leta

DO KATERE URE OBICAJNO GLEDAJO VEŠERNI PROGRAM?
od 19.30

5/ KAKO BI VI OSENILI PROGRAM, KATEREGA SOTE DO ZDAJ GLEDALI:
Oceno so od 10 do 1, najboljša je ocena 10, najslabša ocena 1.

	OCENA		OCENA
☒ TV drame	8	☒ Kmetijske oddaje	10
☒ Opere	9	☒ Društinske oddaje	10
☒ Zabavno-glasbene	10	☒ Poljudna znanost	10
☒ Otroške igre	10	☒ Pomeni aktual.dogod.	10
☒ Pionirski mozaik	10	☒ Športni prenosi	10
☒ Aktuelno-informativno	10	☒ Oddaje o športu	10
☒ TV dnevnik	10	☒ Pokaži kaj znaš	6
☒ Dokumentarne oddaje	10	☒ Celovešerni filmi	9
		☒ TV filmi (Nevidni slovek in Lassie)	8
		☒ TV reklame	5

Vprašalnik prva stran

Tabela 8: Najbolj priljubljene oddaje RTV Ljubljana za odrasle

Oddaja	1. mesto	2. mesto	3. mesto
Pokaži kaj znaš	26	24	9
Zabavnoglasbene oddaje	16	14	11
Festivali zabavne glasbe	4	3	2
Popevke		4	4
Promenada - maškerada	8	4	3
Opere (na splošno)		5	4
Pikova dama		1	
Karmen		1	
Don Juan		2	
Seviljski brivec	4	1	
Madam Butterfly	1		
Ljubljanski ansambel			1
Ježkov večer		1	1
Skrivnostna skrinjica	1		
Akcija zaboj češenj		1	
Večno vreme			1
Prenos pustovanja		1	
Prosti dan		1	2
Švejk		1	
Rombino - žalostni klovn	2		1

¹⁹ Tvdok, Rezultati, str. 4.

²⁰ Tvdok, Rezultati, str. 5.

Oddaja	1. mesto	2. mesto	3. mesto
Balada o poročniku in Marjutki	1	1	
TV drame (na splošno)	10	16	5
Celovečerni filmi (na splošno)	4	6	3
Nevidni človek	5	4	7
Polet v vesolje	1	1	2
Športni dogodki	13	6	13
Revija na ledu			2
TV dnevnik	4	3	5
Tekme v Planici	12	8	7
Gospodinske ure, kuhar	1		6
Potopisi			1
Kmetijske oddaje		1	1
Družinske oddaje	2		1
Zdravstvena predavanja		1	
Oddaje iz znanosti in tehnike		1	1
Pogovori z umetniki			1

postanejo monotoni («Servisna stanica»). Da kadar so motnje na oddajnikih, da bi opozorili, da ni človek v strahu, da je sprejemnik pokvarjen (posebno novinci).

Manjka domačih dram, oper, popevk – vmes v zabavo šaljevih skečev. Želimo si videti večkrat, vsaj enkrat v tednu, nastop, skratka: Avsenikov, Avgusta Stanka, Planšarje, Blumauerja, Celjanov, Beneških fantov, Marostarjev ... – nasploh narodne glasbe – domačih viž. Želimo si domačih filmov, čeprav smo jih že gledali.

Zdi se mi, da so bili prenosi z Gospodarskega razstavišča v Ljubljani in druge oddaje RTV Ljubljana v prvih mesecih tega leta veliko čistejša, vendar, pozdravljena RTV Ljubljana. Saj se nam zdi, da prekašamo tuje RTV, npr. italijansko. Edino vem, da se otrokom dopade italijanska oddaja za otroke (nedelja ob 17.30), v kateri so se zvrstili razni umetniki v zabavo otrokom.«²¹

»Ko sem v točki 6 (zadnje vrstice) navedel, »želimo narodno glasbo«, sem pozabil navesti še Bojana Adamiča s pevkami in pevci. Manjka nam (v kolikor je mogoče) dokumentarnih filmov sodobnega človeka in sveta. Sicer pa so dosedanje

Tabela 9: Najbolj priljubljene oddaje RTV Ljubljana za otroke

Oddaja	1. mesto	2. mesto	3. mesto
Pravljice	1	2	
Pionirski mozaik	9	10	11
Pevski nastopi			2
Ugankarske oddaje		1	1
Športne oddaje	6	7	6
Pokaži kaj znaš	1	2	1
Lutkovne igre	7	9	6
Maškerada, Dedek Mraz	2	1	2
Otroške igre na splošno	12	12	6
Sneguljčica	11	8	6
Pepelka	17	3	1
Kekec	3	8	6
Filmi, zlasti risanke	4	6	6
Lassie	22	17	5
TV pošta	1	1	1

²¹ Tvdok, Rezultati, str. 5.

oddaje RTV Ljubljana kljub mojim navedbam povsem zadovoljive in če ne bi bilo postavljenih vprašanj, bi ostal pri zadnji trditvi, da smo ponosni na RTV Ljubljana. Mi sočustvujemo z vami pri vsaki vaši oddaji in nas zastoji ne motijo, obratno, v mislih smo pri vas, pri vaših strokovnjakih.«²²

»Več lahkih – komičnih točk, varietejskih nastopov, za otroke in živali (Disneyjeve risanke). Predvsem pa točnost pri oddajah in programu. Več pestrosti v program. Program naj bi se pričel vsaj ob 19.30. Filmi naj bi se končali do 22. ure.

Tečaji tujih jezikov. Oddaje za otroke v različnih predmetih. Predlagamo, da bi bilo v zimskem času vsaj toliko hokejskih tekem, kakor je v poletnem času nogometnih. Da bi se filmi in igre pričeli vsaj ob osmih. Zanima nas, kdaj bomo lahko televizijske oddaje poslušali vsaj na dveh kanalih. To bi bila za nas gledalce velika pridobitev.«²³

»Zabavnoglasbene filme – predvsem ob sobotah in nedeljah. Ker se obvezno gleda TV in po celem tednu dela in garanja v podjetju si želim nekaj zabavnega, da se sprostiš in razvedriš, ne pa, da gledaš zopet tovarne, seje, predavanja, referate itd. Vse to imaš drugi dan v časopisu in na radiu. Saj nas srce zaboli, da moramo zasukati gumb in gledamo potem spored iz Avstrije ali Nemčije, ki je vsekakor zadovoljiv.«²⁴

Tabela 10: Najboljše oddaje RTV Ljubljana za odrasle

Oddaja	Število glasov
Pokaži kaj znaš	19
Zabavnoglasbena oddaja	15
Planica 1960	11
TV drame	6
Promenada	5
Sosed Luka	3
Balada o poročniku in Marjutki	2
Zlati deček	2
Prosti dan	2
Operne predstave	2
Smuk (Krvavec)	2
Festival v Opatiji	2
Maškerada	2
Športni dogodki	2
Zabavna oddaja Ježek	1
Polet v vsemirje	1
Pesem pomladi	1
Večno breme	1
Obraz, ki ga iščem	1
Seviljski brivec	1
Oddaje s Sepetovim ansamblom	1
Glasbena skrinjica	1
Oddaje s Kraljevo	1
Gledališče splošno	1
Predavanje o sledovih pračloveka pri Črnem Kalu	1
Partizanske drame	1
Film Nevidni človek	1
Pikova dama	1
Rombino žalostni klovn	1

²² Tvdok, Rezultati, str. 5–6.

²³ Tvdok, Rezultati, str. 6.

²⁴ Tvdok, Rezultati, str. 6.

»Zabavne oddaje: včasih je glasba preveč v ospredju, namesto da bi tvorila le zvočno kuliso. Za večino gledalcev je utrujajoče, če kamera spremlja godbenike iz vseh mogočih rakurzov.

Predlagamo več domačih dramskih del in več domačih slovenskih filmov. Napisi naj bodo veliki, razločno pisani in naj se počasneje premikajo. Ta napaka se opaža posebno pri filmu »Lassie«. Predlagamo, da se pri prenosu tujih postaj, če so brez napisov, sproti tolmači vsebina v domačem jeziku, kot to delajo v avstrijskih oddajnikih, in se potem lahko vsebino lepo zasleduje. Če je prenos tuje postaje brez napisov, tega prenosa nihče noče gledati in nima nikakršnega pomena, da to prenašate. Tako je mnenje vseh imetnikov in gledalcev televizije. Filmi ali drame naj se ne začinjajo tako pozno, saj jih navadno gledajo tudi šoloobvezni otroci, ki ne smejo tako pozno iti spat.

Več lepih celovečernih filmov, seveda novejših, kajti stare deloma že poznamo, in pa glasbeno-zabavnih oddaj, po možnosti z različnimi pevci, ne samo Jurkovič, Sepe in Deržaj!!!! Za zimski čas bi predlagal začetek oddaje okoli sedme ure zvečer.«²⁵

»Tehnično izpopolniti oddajnik, da bo sprejem vsaj enak Avstriji. Vsem oddajam je potrebno dati primeren okvir z napovedmi po napovedovalcih in pojašnili, sporočili o prihodnjih sporedih o točnem času pričetka in konca, nikakor pa z enostavnimi prekinitvami.«²⁶

Več pozornosti nameniti slikam, predvsem v pogledu »otenjavnih« kontrastov, kar je pri črno-beli sliki nujno.

Povečati čas slovenskih oddaj vsaj za eno tretjino. Izogibati se dolgoveznim razgovorom brez ilustracij. Televizija je za oči, radio za uho. Temu primerno je najti odgovarjajoče efekte, kot jih že imajo slušne oddaje.«²⁷

»Več lepih dram (kot je bila zadnja), več lepih jazz koktailov (varjetejev), več o moderni jazz glasbi ter več črtanih in ostalih filmov (celovečernih), več o znanosti in tehniki.

Tabela 11: Najboljše oddaje RTV Ljubljana za otroke

Oddaje	Število glasov
Lassie	17
Sneguljčica	12
Pionirski mozaik	11
Pokaži kaj znaš	7
Otroške igre na splošno	7
Kekec	4
Pravljice	3
Lutke	3
Risanke	2
Posadka brez ladje	1
Srečanje z Milčinskim	1
Oliver Twist	1
Športne oddaje	1
TV pošta	1
Tonček in Pikica	1
Spoznavajmo svet in domovino	1
Dedek Mraz	1
Filmi	1

²⁵ Tvdok, Rezultati, str. 7.

²⁶ Tvdok, Rezultati, str. 8.

²⁷ Tvdok, Rezultati, str. 8.

Tabela 12: Najboljše oddaje drugih televizij za odrasle

Oddaja	Število glasov
Servisna stanica, Beograd	21
Športni prenosi	8
Zabavnoglasbeni program	7
Mikrofon je vaš	5
Variete, Dunaj	4
Il musichiere	4
Popevke iz San Rema	3
Lascia o raddoppia	2
Der grosse Wurf	2
Kriminalke	2
TV drame in opere	2
Don Carlos	1
Familie Leitner	1
Zaroka v samostanu, Zagreb	1
Jede Sekunde ein Schilling	1
Plesna revija	1
Trojica	1
R. Raschel	1
Sedam dana	1
V. d. Raka	1
Opereta Netopir	1
Operete	1
TV dnevnik, Beograd	1
Vesele žene windsdorske, Zagreb	1
Giorno di festa	1
Löwingerjev oder	1
Gostovanje M. del. Monaca, Beograd	1
Labodje jezero, RAI	1
Catarina Valente, RAI	1
Krleža: Vražji otok, Zagreb	1

Zdi se mi, da so nedeljski programi najslabši.»²⁸

»Ker se oddaje, kjer so celovečerni filmi, pozno končajo, predlagam, da se prično prej. Ostali predvideni program za ta dan pa naj se vrši po filmu. Ker smo bolj vezani na avstrijski program, zaradi kakovostne slike, zgodnjega programa in kakovosti programa gledamo večinoma avstrijski program. Čudimo se, da nismo imeli še priložnosti videti na našem programu Avsenikov in Zadovoljnih Kranjcev. Na avstrijskem programu smo jih že videli. V eni oddaji »Pošta« želimo vedeti, kdaj bo približno končan oddajnik na Pohorju. Čim več neposrednih prenosov športnih dogodkov, ker je po mojem mnenju TV najbolj primerna za to vrsto prenosov. Ker je večina državljanov FLRJ delovnih ljudi, bi želela, da se zaradi potrebnega počitka programi pričnejo in končajo prej. Smatram, da ni potrebno posnemati Italijanov, ki imajo svoj program do 23. ure, ko pa vemo, da se prične pri njih delovni čas šele ob 9. uri zjutraj in ljudje lahko zjutraj počivajo.»²⁹

»Čim manj glasbenih oddaj, ker imamo v Jugoslaviji dovolj radijskih sprejemnikov, da poslušamo glasbenike, ni pa potrebno, da jih še gledamo. Čim manj raznih plesnih (modernih) prireditev v reviji raznih strokovnjakov »alla Pobe-

²⁸ Tvdok, Rezultati, str. 8.

²⁹ Tvdok, Rezultati, str. 8.

Tabela 13: Gledanje večernega sporeda

Kje je sprejemnik	odrasli					otroci					Brez odgovora
	do 20	20-21	21-22	22-23	23 -	do 20	20-21	21-22	22-23	23 -	
V stanovanju	1	3	48	31	27	27	33	12	1	3	4
V šoli	0	0	3	4	0	2	2	0	0	0	1
V klubskem prostoru	0	0	8	8	2	0	0	0	0	0	1
V javnem lokalu	0	0	0	3	3	3	0	0	0	0	0
Brez odgovora	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	2
Skupaj	1	3	60	47	32	27	33	12	1	3	8

Pripomba: Ura je navedena do izpolnjene ure, npr. od 20 ure dalje pomeni nad 20. uro. a do izpolnjene ure, npr. od 20 ure dalje pomeni nad 20. uro.

Številke pomenijo sprejemnike, ne gledalce.

gajlo« itd. Ti plesi sploh ne predstavljajo nobene umetnosti, ampak so po mojem mnenju vulgarno poskakovanje in »zvedanje«.

Za otroke: oddaje, ki bi prikazovale življenje v naravi – živalstvo, rastlinstvo in oddaje, ki bi prikazale lepote naše domovine.

Za odrasle: več prenosov iz gledališča, opere in kakovostne filme.

Program v zimskem času, filmi, opere, zabavnoglasbene oddaje – vse to naj bo na sporedu do 22. ure, ostali program pa naj bi bil po 22. uri. (Ne toliko aktualen)

Več prenosov avstrijske televizije in manj italijanskih prenosov.

Pri oddajah »Pokaži, kaj znaš« je popolnoma nepravilno, da nastopajo in tekmujejo pod enakimi pogoji res pravi amaterji in tisti, ki obiskujejo glasbene šole. Tu bi morali ločiti ljudi, ki se uče petja v šolah pod vodstvom strokov-

Tabela 14: Najboljše oddaje drugih televizij za otroke

Oddaja	Število glasov
Otroci Zagreba pojo	9
Mendo Mendović, Zagreb	5
Otroške igre	4
Furry	4
Lassie	3
Risanke	2
Welt der Jugend	2
Improvizacije RTZ	2
Oče je najboljši	1
I gastori	1
Hudobni graščak, Zagreb	1
Rin-Tin-Tin	1
Otroške oddaje - Slavni artisti, Italija	1
Pionirska pošta, Zagreb	1
Mehikanec	1
Spoznavanje otrok s tehniko, Avstrija	1
Ekspedicija v neznano, Avstrija	1
Šesti rojstni dan v studiu	1
Teta Slavica i Medo, Zagreb	1
Italijanske otroške oddaje, splošno	1
Pepelka, Trst	1
Disneyland, RAI	1
Tosca s Callasovo, Pariz	1
Balet Trnuljčica, London	1

njakov, in tiste, ki so res pravi samouki, ki naj pokažejo, kaj znajo brez tuje pomoči.«³⁰

»Tudi strokovna komisija ni vedno najbolj realna, kar potrjuje tudi žvižganje v dvorani pri zadnji oddaji. Poleg tega opažamo, da bolje ocenjujejo popevke, medtem ko se narodno glasbo po naših vtisih podcenjuje.

Obdelava aktualnih tem v ciklikih – podobno, kot to delajo Italijani v oddaji »Giovanni oggi« – seveda v naših razmerah, za kar imamo pri nas več kot dovolj gradiva (npr. delavsko samoupravljanje, revolucionarne spremembe na vasi in v kmetijstvu ipd.).«³¹

»Najti možnosti za vključitev čim več oddaj, v katerih bodo sodelovali sami ljudje. Italijanska televizija je doživela svoj vzpon skoraj samo z oddajami »Lascia o raddoppia«. Televizijska mrzlica širokih mas bo nastopila šele takrat, ko bodo ljudje pričakovali, da vidijo na ekranu svojega znanca ali prijatelja. Naše ljubljanske podobne oddaje so preveč neelastične, izgledajo kot spraševanje v šoli pred profe-

Tabela 15: Televizijski sprejemniki po znamkah in lastnikih

Znamka sprejemnika	Skupaj	Uslužbenec	Prosti poklici	Delavec	Drugi poklici	Podjetje, organizacija	Brez odgovora
Panorama	32	22	2	1	3	3	1
Radiotelevizija Zagreb	7	5	0	0	1	1	0
RR Niš	4	3	0	1	0	0	0
Rudi Čajevec	3	2	0	0	1	0	0
Blaupunkt	5	3	0	1	1	0	0
Cranach	2	0	1	1	0	0	0
Favorit	16	3	1	8	0	4	0
Graetz	6	3	1	1	1	0	0
Grundig	17	8	0	0	3	6	0
Loewe Opta	8	4	0	1	0	3	0
Philips	30	15	2	1	2	10	0
Schaub-Lorenz	5	3	0	0	1	1	0
Drugi	12	5	0	0	4	2	1
Brez navedbe	4	0	0	0	0	2	2
Skupaj	151	76	7	15	17	32	4
V odstotkih	100	50,4	4,6	9,9	11,3	21,2	2,6

sorjem in niso »zabeljene« z vprašanji iz osebnega življenja vprašanih in s kakšno šalo, zato so pretirano suhoparne.

Veseli smo velikega tehničnega napredka naše televizije. Želimo razširjenje programa na več ur in na vse dni v tednu. Želeli bi, da bi v časopisih objavljali vse oddaje, tudi Evrovizijo, kar je bilo že obljubljeno.

Naš dom, v katerem se nahajajo starejši ter onemogli bolniki, si izredno želi vesele igre in zabavne glasbe, celo v poznih urah zvečer. Zelo pogrešajo razne predstave s humanizmom, ki so tako otrokom kot tudi starejšim najbolj drage.

Ustanovite potujoči servis za morebitna popravila in izpopolnitve, tehnične instalacije in nasvete o uporabi sprejemnikov.«³²

»Ker imamo v našem domu večino ljudi, ki ne znajo pravilno ceniti vaših naporov, je ta anketa po našem mišljenju pomanjkljivo izpolnjena. Naši oskrbo-

³⁰ Tvdok, Rezultati, str. 9.

³¹ Tvdok, Rezultati, str. 10.

³² Tvdok, Rezultati, str. 10.

vanci so zelo zadovoljni s takimi predstavami, kjer so zaposleni z očmi, tam, kjer ni potrebno misliti. Zato jim drame ne ugajajo. Saj je to razumljivo, ker so to stari ljudje. Radi gledajo nekaj takega, kar jih poživi. Nekateri komaj čakajo, da se začne program, in je godrnjanje, kadar ni slika čista ali je slab sprejem. Slab sprejem je posebno ob slabem vremenu. Takrat šumi, slika sneži, zvok je nerazločen. Pred kratkim smo začeli uporabljati 11. kanal. Prve dni je bila slika odlična, zdaj pa je zopet slabša. Zanima nas, zakaj je tako? Pošljite nam strokovnjaka, da bo videl, kako sprejemamo vaš program. Kljub temu smo ponosni na vaše delo, saj je to uspeh naše televizije.«³³

»Jezikovni tečaji, tečaj o dobrem vedenju (se Vam ne zdi, da bi bil zelo potreben?) »Spoznavajmo svet in domovino«, Veseli sobotni večeri, ki so zdaj nekakšen monopol »Optimistov« in podobnih, ki pa so jih veseli menda samo izvajalci. Kaj Slovenci res ne poznamo zabavnih programov, ki bi bili obenem tudi duhoviti?

Ne učite otrok, kaj naj odgovarjajo pred ekranom. Nemogoča je bila v tem oziru zadnja otroška oddaja »Pokaži, kaj znaš.« Tudi v predstavi »Kekec« je bila šele po njej najboljša Lonka, ki je dala psu salamo. Naj odgovarjajo otroci sami, kar bo brez dvoma bolj zabavno. (Glej Cankar: Danes sem jedel ena pomaranča ...).«³⁴

»Zabavnoglasbene oddaje so postale omladne – brezokusne, plehke in vsebinsko prazne, ker so preveč šablonske in prirejene izključno za pubertetnike. To velja tudi za Radiotelevizijo Zagreb, saj so vsebino teh oddaj kopirali pri njih. Pri otroških oddajah so otroci preveč naučeni in niso otroški. Zagreb je v tem pogledu boljši.

Zabavnoglasbene oddaje so slabe – predvsem Improvizacija in TV Promenada. Reklame so neužitne – predvsem TV Kiosk. Aktualne teme so premalo televizijske in so bolj le dociranje. Kmetijske oddaje bi bile lahko takšne, da bi jih z veseljem gledali tudi tisti, ki nismo neposredni kmetijski proizvajalci, nas pa tematika zanima, ker se zavedamo pomena modernega kmetovanja.

Serijska »Naredi si sam« oziroma kaj podobnega (pretežno gospodinjskega značaja), kratki TV filmi zabavno-informativnega značaja. Aktualna tema, kot je »češnje in nelojalna konkurenca«, tribuna za kritiko in pohvala izdelkov prehrane, luksuza, gospodinjstva. TV pošta naj ima dvojni čas – antene! Ali pa ločiti

1) programska pošta

2) ostalo: antene, tehnične zanimivosti TV.

Ali ne bi mogli odnosa med studiem in gledalcem spremeniti tako, da gledalec ne bi imel vtisa, da prisostvuje slavnostnim odprtjem festivalov oziroma opernim balom. Gledalec naj ima vtis, da so ljudje v studiu njegovi tovariši, da se obračate specialno nanj, obenem pa naj čuti še druge gledalce, do katerih naj ga navdajajo tovariška čustva. Frak in specialne klovnovske obleke so v cirkusu tradicija, na televiziji pa naj ne bi bilo »Spoštovane publike«, ampak naj bi bili vsi soljudje, med katerimi ne bo treba nobenemu zaradi »vica volje« kazati smehljaja, če bi v resnici raje jokali. Torej, TV ni predstava, ampak zvrst družbenega življenja na tehničnem nivoju. TV ni pošast, ki naj zaslužni individualnost milijonov. Iz patriot-skih ozirov (mislím politično) ima sicer svoje dolžnosti glede »vzgoje« državljanov, vendar politični uspeh ne bo manjši, če si TV poišče človeški obraz oziroma svojo individualnost, ki jo bodo tisoči podzavestno pozdravili.«³⁵

»Opažava dvoličnost v vašem programu: v eni izmed oddaj za družino ste govorili o tem, kaj je kič, kaj umetnost. V reklamah pa mečete oboje v isti koš. To je podobno nelojalni konkurenci. Ali ne spada v naloge televizijskih oddaj tudi vzgoja in kako naj nepoučen človek ustvari lastno, toda pravilno mnenje o posameznih pojmi in pojavih.

Oddaje za otroke so v pretežnem dobre, prav tako drame, opere in odda-

³³ Tvdok, Rezultati, str. 11.

³⁴ Tvdok, Rezultati, str. 11.

³⁵ Tvdok, Rezultati, str. 12.

je za družino in dom. Zabavnoglasbene oddaje so po mojem mnenju preveč revijskega značaja (RTV Ljubljana). Oddaje Avto-salon, Prodajalna glasbil in oddaja iz Kranjske Gore so za lase privlačene, neživljenjske, in izgleda, da pač mora tudi RTV Ljubljana pripraviti od časa do časa oddajo, ki naj gledalce razvedri ob starih popevkah. Ali ne bi bilo mogoče poslušati kdaj tudi moških pevcev, naših dobrih humoristov s humorjem iz našega življenja? Ali se ne bi v teh oddajah spoprijeli tudi s turizmom, prometom, šolstvom, napredkom in zaostalostjo občin, sestankarstvom, servisnimi službami, trgovino itd. Misliva, da naše delo in življenje ni tako poetično in idealno, da bi lahko smatrali te oddaje kot najbolj zabavne za nas. Po delu bi se radi ob televizorju razvedrili ob zdravem humorju in naši originalni popevki, ne pa vedno le ob popevki s slovenskim besedilom, ki jo drugod čivkajo že vrabci na strehi. V zabavnoglasbenih oddajah Ljubljano daleč prekašata Zagreb in Beograd.«³⁶

»Želiva več aktualno-informativnih oddaj, ki so bile do zdaj tudi ilustrativno dobro pripravljene. V zadnji oddaji »Pokaži, kaj znaš« je potrebno pohvaliti tehniko snemanja, kar zasluži deset točk.

Celovečerni filmi so dobri, toda zelo stari. Zakaj ne gledamo tudi dobrih domačih filmov, več naših nagrajenih dokumentarnih filmov, za otroke pa bi bile risanke? Morda bi bile lahko otroške oddaje izpopolnjene z dobrimi risankami, lutkami, gozdni mi igrami, ki bi jih lahko otroci doma posnemali. Dozdeva se nama, da tekmovanje med šolami spominja na italijanske oddaje. Bolje bi bilo, če bi filme predvajali bolj zgodaj, saj je deseta ura zvečer za ljudi, ki so ves dan zaposleni, skoraj primerna za počitek, in tako se marsikdo filmu pač odpove zaradi utrujenosti. Zanima naju, če ne bi mogli nekaterih filmov sinhronizirati v slovenščino, ker so napisi slabo vidni. V tako kratkem času razvoja naše televizije ste dosegli zelo lepe uspehe in se lahko merite in tudi prekosite marsikatera oddaje tujih postaj.

Programi naših oddaj so bogati in včasih tudi zelo dobri. Ali vendar bi bili včasih lahko bolj dopolnjeni, kot so do sedaj. Tukaj je moje mnenje, da bi lahko včasih tudi naši znani ansambli pokazali svoje umetnosti. Na primer Avsenike sem gledal iz Avstrije, dočim jih pri nas še nisem videl. Zato bi bilo dobro, da bi se zanimive in slične oddaje predvajale v dela prostih dneh.«³⁷

Zgoraj smo že omenili resen in odgovoren odnos RTV Ljubljana do gledalcev. Če smo si ogledali samo nekaj izbranih odgovorov iz anketnih listov, si lahko ogledamo tudi, kaj so naredili v

- 2 -

NAVEDITE TRI ODDAJE, KATERE STE NAJRAJE GLEDALI VI SAMI, POLEK TEGA ŠE TRI ODDAJE, KATERE SO NAJBOLJ VŠEŠ OTROKOM?

Program RTV Ljubljana :	Ostali program:
odrasli 1/
✓ 2/	✓
3/
otroci 1/
✓ 2/	✓
3/

KATERA ODDAJA JE BILA PO VAŠEM MNENJU NAJBOLJŠA ZA ODRASLE IN OTROKE?

V programu RTV Ljubljana:	V programu drugih postaj:
za odrasle ✓
za otroke ✓

KATERIH ODDAJ SE VAM ZDI PREVEČ?

IN KATERIH SE VAM ZDI PREMALO?

6/ KAJ PREDLAGATE, KAKRŠNE ODDAJE NAJ BI SE IZPOLNILE NAŠ PROGRAM?

OSTALE PRIPOMBE, MNENJA IN PREDLOGI: *Vam ne moramo ...*
rešiti. Vam rešam. Ker nas spoprijemlje. V slovenskih programih ker smo račun. pravi kritiki
ko bo urejena na italijani, vam bomo lahko ustrezno rešim

Ljubljana, dne 16. maja 1960.

Podpisar: *[Signature]*
NOVA GORICA

Vprašalnik druga stran – lastniki ne vidijo programa TV Ljubljana

³⁶ Tvdok, Rezultati, str. 13.

³⁷ Tvdok, Rezultati, str. 14.

Dodatek k anketi: 1

Naj se najprej upravičim zaradi zamude, bil sem na dno pustil. Ker se mi zdi, da je anketa preskrbnoma in ne zajema vseh potrebnejših prilagajanj ne nekaj svojih priponk, daskivamo sem se malo napiljal s strani dolgo pisma, pa sem dobil le pomanjkljive odgovore in pismenega odgovora kljub obljubi, da do danes nimam dobil.

Pisal bom ruto preprosto brez kakšnih slovničnih cere in manj tako, kakor se bom spomnil.

Dosti je bilo se govora o časovni razporeditvi pos. oddaj. zelo važna odd. se mi zdi pogovor s gledalci. Grajam to, da komaj odgovorite na na 2-3 pisma pa vas že, vsa pičanja! Menim, da je tu malo pisanje inokvarije. Kalo veš, poravnosti: bi nam morali iskavati. Ja oddaja, se mi zdi, da je v zelo neprimernem času - predmolu. Naj razložim v imenu 20-tih stalnih gledalcev. Tu snes vse kar te zanima o TK. In hoče odd. slojiti: pomolde ne moreš dobiti od doma, po konci, ki odd. se por spet ne oplava od doma, da ne zamudiš običajno samuni-vega TK dnevnika. Ja odd. naj bi bila pomaje. Filmov se moremo gledati ker se avencijajo nepornis; naj bi bili takoj po Jedunskan ip. pogledu. Zatoj ne gledamo namesto italij. jezika, ~~stod~~ nedostopnega avstrijskega programa. Vemo da ste že dobili mnogo teh oči-
tkov, pa ste gluhi za naša pisma, da bi ustrela vam. Ho pre-
listavamo program avster. TK. vidimo, da E.K. več daje kot mi dobimo. Občasne oddaje so o pri merjavi in imenovanju etc

Dodatek k anketi

Ljubljanskem televizijskem studiu, da bi odpravili napake, izboljšali program in ugodili zahtevam gledalcev (kljub temu da so bile želje posameznikov zelo različne in včasih tudi nasprotujoče). Izdelali so načrt razvoja televizijske tehnike in v njem obravnavali rešitve obstoječih težav in perspektive programa. Poročilo so poimenovali »Razvoj, sedanji položaj in problemi televizije v Sloveniji«.

Poročilo je bila priložena skica, iz katere je bilo razvidno, kateri oddajniki že delujejo in kje jih še nameravajo postaviti. Označena so bila tudi zasenčena območja, ki so jih pozneje morali oskrbeti. Priložene skice v našem dokumentu sicer ni več, vendar iz poročila izvemo, da je načrt moral najprej potrditi zvezni investicijski program za uvedbo TV v FLRJ. Pozneje ga je skupaj z informacijo o nekaterih manjših pretvornikih za zasenčene kraje goriškega, celjskega in mariborskega okraja potrdil tudi Izvršni svet Slovenije in priporočil pospešen tempo pri razvijanju oddajne mreže.³⁸

RTV je ob pomoči službe za stik z gledalci spodbujala ustanavljanje TV-klubov in jim pomagala pri tehničnih težavah ob namestitvi sprejemnika. Takrat je prevladovalo mnenje, da bo zaradi cen sprejemnikov spremljanje televizijskih programov še vedno pretežno kolektivno, zlasti po vaseh, zato so svetovali proizvodnjo in uvoz večjih sprejemnikov, ki omogočajo projekcije za večje število gledalcev.³⁹

V poročilu so razčlenili tudi težave, ki so pestile servisne službe. Takrat je bil namreč le redkokateri servis sposoben tehnično pravilno instalirati ali popraviti televizijske sprejemnike. Težave je še povečal nenačrten uvoz, ki je povečal število tipov sprejemnikov na trgu.⁴⁰

RTV Ljubljana je predlagala tudi sprostitve programske sheme. Nova programska shema je predvidevala tri skupne programske dneve z osnovnimi enotami drama, zabavnoglasbena odaja in umetniški film, trije dnevi pa bi se razde-

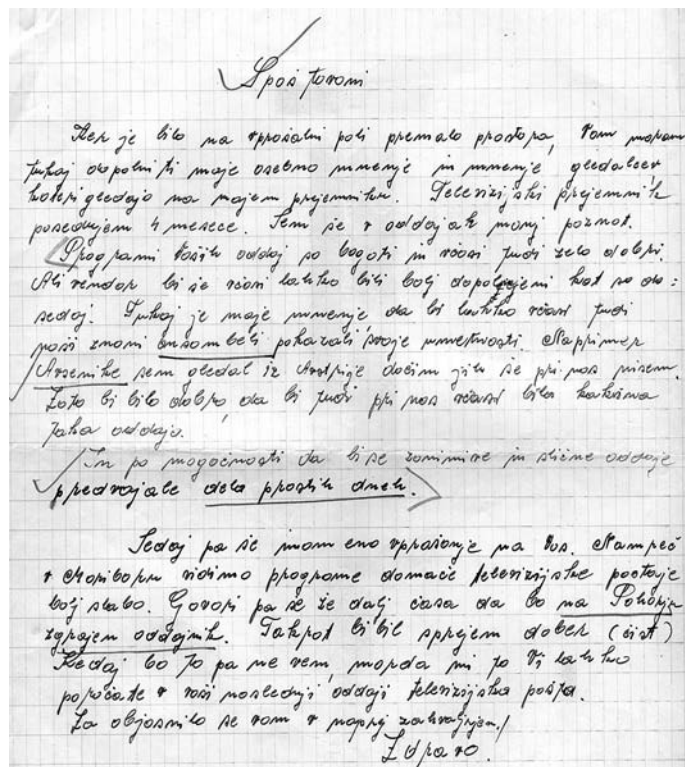
³⁸ Tvdok, Razvoj, str. 8–9.

³⁹ Tvdok, Razvoj, str. 14. V Sloveniji je bilo takrat okrog 100 TV-klubov in okrog 800 javnih televizijskih sprejemnikov v šolah, raznih domovih, ustanovah, klubih in gostilnah. Ljudje so na različne načine zbirali denar, kupili sprejemnike, jih postavili v šole, zadružne, kulturne ali gasilske domove, drugod so sprejemnike kupile zadruge. Sprejemnike so kupila tudi posamezna podjetja, mnoga so jih poklonila šolam, nekaj je bilo tudi zgledov, ko so sprejemnike kupila državna posestva za delavce na deloviščih. Kjer je bilo gledanje televizije organizirano in so imeli klubi svoja vodstva, so se ob oddajah razvili pomenki.

⁴⁰ Tvdok, Razvoj, str. 15.

lili med tri središča ali TV-centre (Ljubljana, Zagreb, Beograd). Vsak TV-center bi prevzel en dan v tednu in ga prosto oblikoval. S tem bi na najlažje in najceneje povečali predvajanje programa na šest dni v tednu. Delno povečanje programa bi po načrtih povečalo tudi uvedbo šolskih ur in postopno uvajanje lokalnih programov.⁴¹ Shema, ki je bila sprejeta po dolgih razpravah, je zrahljala togo programsko zasnovo, hkrati pa odkrila mnoge težave v medsebojnih odnosih v jugoslovanski mreži. Toda TV Ljubljana je vendarle dobila svoj, slovenski četrttek.⁴² V poročilu so poudarili tudi vprašanje jezika. Slovenski gledalec je namreč samo tretjino programa spremljal v svojem jeziku, težave s spremljanjem slovenskega programa pa so imeli tudi v drugih republikah.⁴³

Anketa, ki smo jo spremljali, je odstrla težave, s katerimi so se spopadali televizijski gledalci, in hkrati spodbudila prizadevanja za iskanje ustreznih rešitev in odpravljanje težav. Načrt, ki so ga delavci takratne ljubljanske televizije zapisali v poročilo »Razvoj, sedanjí položaj in problemi televizije v Sloveniji«, je pomembno vplival na nadaljnji razvoj slovenske televizije. Ta ni bil prepuščen samemu sebi. V zgoraj omenjenem zborniku »Gledanje na daljavo« je dr. Melita Zajc zapisala, da je bilo uvajanje televizije med Slovence veliko bolj stvar nekakšnega empirično izsledljivega, samoniklega gibanja v praksi, vsekoli zavezano konceptu, ideji in načrtu. Ta pa je bil (in je) nenehno razpet med pojmom napredka in pojmom števila.⁴⁴ Tako radio kot televizija sta (vsak s svojimi sredstvi) množični posrednik kulturnih vrednot in umetniških storitev – nekoliko manj na področjih likovne in plesne umetnosti, občutno več na področju besedne umetnosti, največ pa gotovo na področju glasbene umetnosti.⁴⁵

Dodatek k anketi

⁴¹ Tvdok, Razvoj, str. 18–19. Obstoječa programska shema je dala vsem trem televizijskim centrom enak delež v rednem skupnem programu, beograjskemu centru pa poleg tega še TV-dnevnik z nekaterimi sorodnimi informativnimi oddajami. Načelna razdelitev programskih deležev je bila: Beograd 40 %, Zagreb 30 % in Ljubljana 30 %. Predvidenih je bilo pet programskih dni, od katerih je bil četrttek namenjen zunanji prenosom brez TV-dnevnikarja. Dvakrat tedensko so prenašali spored italijanske televizije.

⁴² Bizilj: Slikarji stvarnosti, str. 157.

⁴³ Tvdok, Razvoj, str. 19. Zanimivo pa je, da je kljub jezikovni pregraji uredništvo mladinskih oddaj kar 30 % pisem prejelo iz drugih jugoslovanskih republik.

⁴⁴ Melita Zajc: Električna pospešuje razvoj kulture. V: Gledanje na daljavo, str. 212.

⁴⁵ Vlado Golob: Sodobna komunikacijska sredstva in naša kultura. V: Gledanje na daljavo, str. 61. Vlado Golob je med drugim zapisal, da se moramo dogovoriti tudi o tem, kaj razumemo pod izrazom »kultura«. Sam v pri-

Radio televizija
Televizijska pošta
L j u b l j a n a
Tavčarjeva 17

V prilogi Vam pošiljam izpolnjeni anketni list ter obenem dajem svoje pripombe na Vaš program.

Ko sem pred enim letom kupil televizijski sprejemnik, sem ga kupil vsled tega, da mi naj televizija nadomesti to, kar mi ne more nuditi podeželsko mesto, to je, kulturne dobrine, ki mi jih ne more dati podeželsko mesto, razen tega pa zabava.

Toda na žalost moram ugotoviti, da mi zaenkrat televizija tega ne nudi v takšni meri kot sem pričakoval.

✓ V prvi vrsti občutim močno pomanjkanje ^{TV} dramskih predstav v Vašem programu. Smatram, da tedensko enkrat nikakor ne more zadovoljiti televizijskih gledalcev. Vem, da mi boste odgovorili, da je pomanjkanje televizijskih dram, da obstojajo tehnične poteškoče, toda s tem odgovorom se nikakor ne morem strinjati. Smatram, da bi ravno tako lahko vršili prenose iz gledališč in da bi mi gledalci bili ravno tako zadovoljni s takim načinom predvajanja dram. Obenem želim poudariti, da se tega poslužuje tudi avstrijska in nemška televizija, da vršijo prenose direktno iz gledališč. Zato smatram, da obstojajo vsi pogoji, da bi tedensko lahko dali do tri gledališče predstave.

Dodatek k anketi

K temu bi sam dodal še veliko vlogo televizije pri posredovanju filmske in gledališke umetnosti ter sodobnih pristopov k vizualni umetnosti. S podvrsto filmske umetnosti jo primerja tudi režiser Žarko Petan, veliko dediščino, ki jo je televizija prejela od filma, pa utemeljuje s tem, da se je večina televizijskega kadra rekrutirala iz vrst filmskih delavcev in je zato televizija vsaj v začetku tako po oblikovni kot vsebinski plati posnemala filmsko industrijo.⁴⁶ Televiziji pa priznava, da je ohranila tudi glavni mik gledališča: stik z občinstvom.⁴⁷ Nasprotno opozarja dr. Melita Zajc, da nekatere lastnosti televizije izhajajo iz njene predzgodovine, to je iz obdobja, ko televizije še ni bilo. Televizija je po njenem mnenju vse bistvene lastnosti prevzela od radia: programsko notranjo zgradbo (dolžino posameznih oddaj, kontinuiteto programa med znakom za začetek in znakom za konec, po katerem prepoznamo oddajalca signala, sistem oddajanja z enim središčem in nešteto uporabniki), komercialne vidike (sponzorstvo, kratki reklamni spoti), sistem (državnega, javnega) nadzora in zakonske regulacije, kot tudi navade občinstva (ostajanje doma, sprejemnik kot zveza s svetom).⁴⁸ Kakorkoli že, televizija v Sloveniji je izšla iz radijske stavbe in že v začetku so ji na pomoč priskočili filmski delavci. Iz prepletanja priznanih sedmih umetnosti so izšle tudi prenekaterne zabavne zgodbe. Težave gledališkega režiserja s televizijskim prenosom opere smo že omenili, podobne težave pa je imel tudi filmski in televizijski režiser Fran Žižek, ko se je preizkusil kot operni režiser. Njegov oper-

spevku ni govoril o kulturi v najširšem smislu, saj pravi, da vemo, da obstaja kultura tudi v politiki, gospodarstvu, turizmu in gostinstvu, vedno si želimo kulturne potrežbe v trgovini in delavnicah, saj je vse, kar nas obdaja, lahko kulturno ali nekulturno, in vse, kar je v tem smislu nekulturno, moramo odpravljati. V tem smislu je seveda tudi celotno delovanje radijskih in televizijskih postaj lahko kulturno ali nekulturno. Toda g. Golob se je odločil za nekoliko ožje pojmovanje kulture, ko gre za posredovanje umetniških, kulturnih vrednot in še v ožjem smislu za gojitev umetnosti, še posebej umetniške ustvarjalnosti. Tovrstnega deleža kulture pa je v radijskih in televizijskih sporedih razmeroma malo, verjetno manj kot desetino vseh oddaj. Ta mali odstotek pa po Golobovem mnenju ni posledica nekulturne programske politike radijskih in televizijskih postaj oziroma njihovih vodstev, temveč je posledica tega, da naš »potrošnik« RTV ne prenese večjega odstotka oddaj v zvezi s kulturo in da je RTV napela lok več kot do skrajnosti.

⁴⁶ Žarko Petan: Ali je televizija umetnost? V: *Gledanje na daljavo*, str. 25.

⁴⁷ Žarko Petan: Ali je televizija umetnost? V: *Gledanje na daljavo*, str. 26.

⁴⁸ Melita Zajc: Električna pospešuje razvoj kulture. V: *Gledanje na daljavo*, str. 215.

ni debi je bilo Menottijevo delo Medij. Trudil se je režirati brez šablona, s posebnim poudarkom na dramski igri. Ko pa so pevci v skrbi, da bi natančno upoštevali njegova navodila, spregledali dirigentove znake, kdaj morajo vstopiti, je Jakov Cipci glasno zarobantil:

»Maoštja, saj to ni drama!«

»Pa tudi koncert ne, hudiča!« Mu je Fran Žižek odgovoril iz zatemnjenega avditorija.⁴⁹

Ker smo se že dolgi kot ponedeljek, naši anketiranci pa so ponedeljkov filmski spored označili kot predolg, je končno nastopil tudi dolgo pričakovani trenutek, ko bomo zaključili naš prispevek. Tokrat si bomo izposodili še enega velikana slovenske kulture, radia in televizije. Televizor ni bil samo radio, ki kaže slike, njeno veliko prednost v primerjavi z radijem je najlepše opisal Frane Milčinski Ježek. Ljubljanska televizija je prvo studijsko opremo iz ZDA dobila precej pozno, vendar so bile naprave najsodobnejše in so delale brezhibno. Nasprotno pa so britanske mikrovalovne zveze, s katerimi so sliko in ton pošiljali na Krvavec ter naprej v Zagreb in Beograd, najprej zelo nagajale. Slika je bila pogosto nejasna, na zaslonih je bilo videti le sneženje ali drugačne motnje. Ježek je o začetku televizije zato govoril kot o vidnem tehničnem napredku. Pogosto je ponavljal, da je televizija v primerjavi z radijem velik korak naprej, saj se motnje po radiu samo slišijo, na televiziji pa jih tudi vidimo.⁵⁰

(M)

Programski in izvedbeni delavci Televizije Ljubljana v l.1958

1. Pohar Lado	36. Kobal Filip
2. Cilenšek Rado	37. Richter Marjan
+ 3. Pavlin dr.	38. Sabotič Božo
4. Rigl Miha	39. Vodišek Peter
5. Kuhar Boris	40. Korac Zora
+ 6. Kralj Dušan	41. Koman Vika
7. Predan Vasja	
+ 8. Ogorelec Milena	
9. Hvala Beno	
10. Hren Dušan	
11. Cipci Kruno	
12. Cerkovnik Marja	
13. Udovič Katarina	
14. Koder Helena	
15. Rožman Marko	
+ 16. Škofič Herman	
17. Klasine Tugo	
18. Škerl (Vilar) Breda	
+ 19. Pogačar Nada	
20. Prislav (Stanonik) Alenka	
21. Žižek Fran	
22. Beljanski Slavko	
23. Kragelj Mirč	
+ 24. Zorko Helena	
25. Pirnat Miša	
26. Pretnar Nada	
27. Coriup Boris	
28. Meglič Frane	
29. Sedej Marjan	
+ 30. Kumar Milan	
31. Remškar Kristina	
32. Rogl Draga	
33. Mašič Seta	
34. Horvat Božidar	
35. Hrast Milan	

Programski in izvedbeni delavci Televizije Ljubljana v letu 1958

⁴⁹ Smeh in nasmeh za kamero in mikrofonom, str. 84.

⁵⁰ Smeh in nasmeh za kamero in mikrofonom, str. 75–76.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

RTV SLO, TV Slovenija

- Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo TV Slovenija, fond Vodstvo TV, škatla I-68.

LITERATURA

Bizilj, Ljerka: *Slikarji stvarnosti. Podoba slovenskih medijev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.

Gledanje na daljavo: recepcija televizije na Slovenskem (ur. Melita Zajc). Ljubljana: Slovenski gledališki in filmski muzej, 1993.

Smeh in nasmeh za kamero in mikrofonom. Ob 75-letnici radia in 45-letnici televizije v Sloveniji (ur. Lado Pohar). Ljubljana: RTV Slovenija, 2003.

Televizija prihaja. Spominski zbornik o začetkih televizije na Slovenskem (ur. Lado Pohar). Ljubljana: RTV Slovenija, 1993.

ZUSAMMENFASSUNG

FERNSEHUMFRAGE IM JAHR 1960: »DA WIR DEN FERNSEHER VOR ALLEM ZUM VERGNÜGEN HABEN, WÜNSCHEN WIR MEHR UNTERHALTUNGSVERANSTALTUNGEN«. ÜBER DIE ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DES SLOWENISCHEN FERNSEHENS ZU DESSEN 55. JUBILÄUM – TEIL 4

Mitte der 1950er Jahre erlebte das Fernsehen eine explosionsartige Entwicklung. Bis dahin kannte die Menschheit noch kein Kommunikationsmittel, das in so kurzer Zeit eine derart rasante Entwicklung durchgemacht hätte wie das Fernsehen. Das Fernsehprogramm wurde von durchschnittlich fünf Zuschauern pro Gerät gesehen, und das Fernsehen wurde in wenigen Jahren zum größten direkten Masseninformationsmittel. Das Fernsehen wurde zu einem wichtigen Faktor im gesellschaftlichen Leben jedes Landes und bedeutete ein sehr starkes Medium zur Erweiterung des allgemeinen Horizonts der Bevölkerung als auch für die politische, fachliche und kulturelle Erziehung. Die offizielle Politik in Slowenien und im damaligen Jugoslawien hatte rasch erkannt, dass das Fernsehen zur Modernisierung der politischen Arbeit und zur Stärkung des politischen Einflusses auf die Massen beitragen und so, zumindest in den Augen der Machtelite und der Avantgarde der Arbeiterklasse, die Mittel rechtfertigen wird, die die Gesellschaft dafür aufbringt. Die Mitarbeiter von RTV Ljubljana haben deshalb am Ende der Versuchsphase des Fernsehens in Slowenien eine Umfrage durchgeführt. Die Umfrageergebnisse fanden bei der Ausarbeitung des Berichtes, in dem die gesamte Problematik des Fernsehens in Slowenien aufgezeigt wurde, Berücksichtigung und wurden über den Ausschuss für Kultur und Bildung an das höchste repräsentative und gesetzgebende Organ der damaligen Republik Slowenien weitergeleitet. Obwohl den Angaben über die Anzahl der Fernsehgeräte entnommen werden kann, dass die Fernsehstation RTV Ljubljana am Beginn der Ausstrahlung ihres Programms noch ein kleines Publikum hatte, nahm sie gegenüber den Zuschauern eine ernste und verantwortungsvolle Haltung ein. Sie behandelte die Zuschauer nicht als homogene Masse, sondern als getrennte Zielgruppen, deren Wünsche, Interessen und Bedürfnisse sie kennen-

lernen und befriedigen wollte. Daher wurde bald nach der Einführung der Fernsehgebühr mithilfe der Mitarbeiter des Soziologischen Instituts die erste Fernsehumfrage durchgeführt. Die Zuseher antworteten auf Fragen, was sie sich ins Programm wünschen, was sie stört und was sie ändern würden. Man ordnete populäre und unerwünschte Sendungen, und obwohl die Fragen und Antworten mit anfänglichen Schwierigkeiten verbunden waren, treten viele der damaligen Bemerkungen und Ratschläge noch heute auf. Das Fernsehen Ljubljana erhielt auf seine Umfrage 148 Antworten. Interessanterweise antworteten 24 befragte Personen nicht auf die Fragen zu den Sendungen von RTV Ljubljana, da sie dessen Programm nicht sahen. Die Zuseher schrieben ihre Anmerkungen, Meinungen und Vorschläge auf die Fragebögen. Die meisten Befragten waren in ihren Antworten sehr ausführlich und originell, einige fügten dem Fragebogen auch eine umfassendere Meinung bei. Wir haben die zahlenmäßigen Angaben aus den Antworten auf den Fragebögen bearbeitet und in Tabellen eingetragen, sie zu kommentieren, haben wir den Lesern des Beitrags überlassen, denen wir auch einige der interessantesten Antworten vermittelt haben.

1.01 Izvirni znanstveni članek

IZ ARHIVSKIH FONDOV IN ZBIRK

UDK 712.252:728.83(497.Ljubljana)(091)

Prejeto: 3. 10. 2014

Pozabljeni vrt pred Grubarjevo palačo v Ljubljani

INES UNETIČ

dr., asistentka umetnostne zgodovine, interpretatorica kulturne dediščine

Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta UL,

Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: ines.unetic@ff.uni-lj.si; inesunetic@gmail.com

Izvleček

V prispevku je skozi zgodovino predstavljen prostor pred Gruberjevo palačo, ki danes predstavlja del javnih zelenih površin mesta Ljubljane. Prostor je bil v rabi od prvih poselitev Ljubljane in je bil od srednjega veka do poznega 18. stoletja pozidan. Po letu 1775 je zemljišča pred palačo kupil Gabriel Gruber, ki je tu želel postaviti erarično ladjedelnico. Zemljišče je kmalu prodal Dominiku Hronu, za katerim je sledilo še nekaj drugih lastnikov, med njimi naj omenim Genovefo baronico Rastern in Antona Viranta. Vrt, tedaj v lasti mesta, je bil po letu 1900 urejen v duhu secesije, v 20. stoletju pa je imelo mesto še nekaj predvidenih preureditev, a so te ostale neuresničene.

Abstract

THE FORGOTTEN GARDEN IN FRONT OF THE GRUBER PALACE IN LJUBLJANA

The article offers a historical review of the space in front of the Gruber Palace which today is included in public green spaces of the city of Ljubljana. The space was in use since the early settlements in Ljubljana and was, from the Middle Ages until the late 18th century, a densely built-up area. After 1775, the land in front of the palace was bought by Gabriel Gruber who planned to turn it into a state shipyard, but ended up selling it soon after to Dominik Hron. After that, the land changed hands several times, among the subsequent owners the author draws particular attention to the baroness Genovefa Rastern and Anton Virant. After 1900, the garden, then owned by the state, was designed in the fashionable Secession style, and although the city of Ljubljana had several plans to change the garden in the 20th century, none of these plans were actually realized.

Ključne besede:

Oblikovani vrt, Virantov vrt, Hronov vrt, Gruberjeva palača, Gabriel Gruber, Genovefa baronica Rastern, Anton Virant, Dušan Ogrin, secesija

Key-words:

graden design, Virant graden, Hron garden, Gruber Palace, Gabriel Gruber, baroness Genovefa Rastern, Anton Virant, Dušan Ogrin, Secession

Detajl iz vedute iz okoli leta 1660
(Stele: Valvasorjeva Ljubljana, sl. 36)

Zelena površina pred Gruberjevo palačo oz. med Grudnovim nabrežjem in Zvezdarsko ulico je danes neoblikovana travnata ploskev, ki je bila v preteklih letih namenjena začasnim razstavam in montažnemu baru. Včasih je bil ta prostor znan kot »Virantov vrt«, tudi kot »Hronov vrt« in kot javni oblikovani park.

Prostor Virantovega vrta so poselili že Iliri, v času srednjeveške Ljubljane pa je predstavljal še zelen, nepozidan del mesta.¹ Nekako po 10. stoletju so območje pozidali in Virantov vrt je tako postal del gosto grajenega niza nižjih lesenih hiš z vrtovi, ki so bile znotraj mestnega obzidja. Umestili bi ga lahko v predel t. i. Rožne ulice, ki je po letu 1533 spadala pod mestno gospostvo in so jo naseljevali predvsem pripadniki finančno šibkejših slojev.² Hiše so bile sčasoma dograjene in nadgrajene z bolj obstojnimi materiali,³ še vedno so bile tesno stisnjene, a – kot lahko vidimo na veduti Ljubljane iz okoli leta 1660 – so še obdržale svoje majhne vrtove.⁴ V 17. stoletju je na območju Virantovega vrta stalo več meščanskih hiš,⁵ v katerih so živeli različni obrtniki – ploščar in kamnosek Mihael Pruner, kramar Jurij Nadal, čevljar Primož Geiger, klubučar Jurij Grainer, ključavničar Jakob Felber, vrvar Pavel Contell, steklar Jurij Schwarz, mizarja Ambrož Mayr in Janez Olleguet, nekaj jermenarjev (Jernej Šušterčič, Janez Grasser, Janez Radl) in mnogi drugi.⁶

V 18. stoletju je prišlo do sprememb v tem prostoru. Florjančičev načrt iz leta 1744⁷ še prikazuje gosto pozidavo na tem mestu in lahko domnevamo, da so v preteklih desetletjih pozidali (ali pa vsaj močno zmanjšali) tudi hišne vrtove, ki so prej segali do reke. Leta 1773 je jezuit Gabriel Gruber (1740–1805) začel graditi svojo palačo na današnji Zvezdarski ulici, ki je bila v prvi vrsti namejena mehaničnim in hidravličnim

¹ Korošec: *Ljubljana skozi stoletja*, str. 20–21. Pri izkopavanjih leta 1952 so na tem območju našli debele sloje srednjeveških plasti in več slojev naplavljenih mivke s fragmenti ilirske keramike (Šašel: Zvezdarska ulica, str. 311).

² Suhadolnik in Anžič: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg*, str. 29.

³ Suhadolnik in Anžič: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg*, str. 9–10.

⁴ Glej npr. Stele: Valvasorjeva Ljubljana; Gostiša: *Vnder-schidliche Mappen, Landcarthen*, VII: 106.

⁵ Razen Lichtenbregerjeve hiše so bile druge tamkajšnje hiše v lasti meščanov (Fabjančič: Procvit pivovarništva v Ljubljani, str. 95).

⁶ SI ZAL LJU 346, rokopisni elaborati 82, 688, Stari trg, fol. 322, 324, 327, 328, 329.

⁷ Glej npr. Korošec: *Ljubljana skozi stoletja*, str. 53, 54–55.

študijam⁸. Stavbo je Gruber gradil med jezuitskim kolegijem in starim seminarjem⁹ ter nasproti hiš, ki so še vedno imele precej pestro obrtniško strukturo¹⁰ ali pa so bile v lasti jezuitske družbe.¹¹ 28. junija 1774 je območje ob Gruberjevi palači prizadel požar, ki se je razširil iz Krakovega, kjer je zgorelo 51 hiš, na drugi strani Ljubljane – v okolici cerkve sv. Jakoba – pa 58 hiš. Požar je uničil velik del meščanskih hiš ter prizadel poslopja razpuščenega jezuitskega reda (kolegij, oba seminarja, gimnazijo in cerkev).¹² Pater Gruber je del pogorelih hiš oz. zemljišč kupil 30. marca 1775. Zemljišče s pogorelimi objekti pred samo palačo (hiše I, IV, V, VI¹³ oz. hiše št. 66–71¹⁴) je kupil z namenom, da tam postavi erarično ladjedelnico, saj je bilo zemljišče za ta namen izjemno pripravno (bližina reke in Grubarjeve palače).¹⁵ Gruber je imel izrisan že načrt¹⁶ za gradnjo na zemljišču, iz načrta pa lahko razberemo, da je nameraval vrt obdati z zidano ograjo, zgraditi nižji objekt ob zahodni strani, ki bi omogočal prehod na nabrežje, ter postaviti ortogonalno stavbo oz. nekakšen dvonadstropni paviljon. Zaradi finančnih težav Gruber svojega projekta ni izvedel, je pa podrl pogorele stavbe na zemljiščih in na nastalem »vrtu« hranil les in ladje.¹⁷ To zemljišče je bilo v Gruberjevi lasti le osem let, leta 1783 ga je namreč prodal, v kupoprodajni pogodbi pa določil, da se prostora ne sme pozidati. 31. decembra 1783 je novi lastnik postal občinski svetnik, cehovski in četrtni mojster Dominik Hron (tudi Hronn, Hrann, Hren), ki je zemljišče preoblikoval v vrt.¹⁸

Za Hronom je vrt prevzel Pavel Pruner (najpozneje okoli leta 1800).¹⁹ Iz podatkov, ki so nam trenutno na voljo, žal ne moremo določiti, kako naj bi bil vrt zasnovan v času Hrona ali v času pivovarnarja Prunerja. Novembra 1814 je postal lastnik vrta Jožef Hiller, ki pa ga je imel v svoji lasti le dva meseca, saj je že januarja naslednje leto lastnica postala Genovefa baronica Rastern. Baronica je imela vrt v lasti vse do oktobra leta 1840, ko jo je nasledil Nikomedes baron Rastern, in je v svojem 25-letnem obdobju najverjetneje zasnovala vrt svojemu nazivu primerno. Tako moremo v njenem vrtu pričakovati poleg površin, namenjenih pridelavi, tudi oblikovan del, namenjen okrasu. Na franciscejskem katastru iz dvajsetih let 19. stoletja²⁰ (10 let po nakupu) sta vidni dve pravilno oblikovani ploskvi na zahodnem delu vrta, njuna oblika pa spominja na preproste štiridelno zasnovane parterje. Poleg mogočega baročnega parterja na zahodni strani je verjetno, da je vrt krasilo tudi striženo drevje, saj so na katastru

⁸ Serajnik–Vavken: Stavbni razvoj Gruberjeve palače, str. 179.

⁹ Serajnik–Vavken: Stavbni razvoj Gruberjeve palače, str. 176, 177.

¹⁰ V 18. stoletju so bili lastniki teh hiš različni obrtniki – krčmar Claudio della Fontana, klobučar Blaž Wisar, vinotok Franc Brinovec, kotlar Peter Nidermayr, steklar Janez Jurij Hadzder, jermenarski mojster Gregor Bajželj, klobučar Janez Miholič, ključavničar Jožef Lipp, mizar Tomaž Finsterwalder in drugi (SI ZAL LJU 346, rokopisni elaborati 82, 688, Stari trg, fol. 322, 327, 328, 329).

¹¹ SI ZAL LJU 346, rokopisni elaborati 82, 688, Stari trg, fol. 324, 326.

¹² SI ZAL LJU 346, rokopisni elaborati 82, 688, Stari trg, fol. 317; Fabjančič: Procvit pivovarništvu v Ljubljani, str. 95.

¹³ SI ZAL LJU 346, rokopisni elaborati 82, 688, Stari trg, fol. 317, 322, 324, 326, 327, 328, 329.

¹⁴ Serajnik–Vavken: Stavbni razvoj Gruberjeve palače, str. 178.

¹⁵ V času nakupa teh hiš oz. v času požara so bila tri poslopja last »novega« jezuitskega seminarja (hiše št. 66, 67, 68), ostale tri pa so bile meščanske hiše, kjer so živeli jermenar Gregor Baželj (št. 69), mizar Tomaž Finsterwalder (št. 70) in župnik Janez Feliks Kappus (št. 71).

¹⁶ SI AS 1068, 7/346. Objavljeno v Unetič: Oblikovane zelene površine, str. 150.

¹⁷ Serajnik–Vavken: Stavbni razvoj Gruberjeve palače, str. 178.

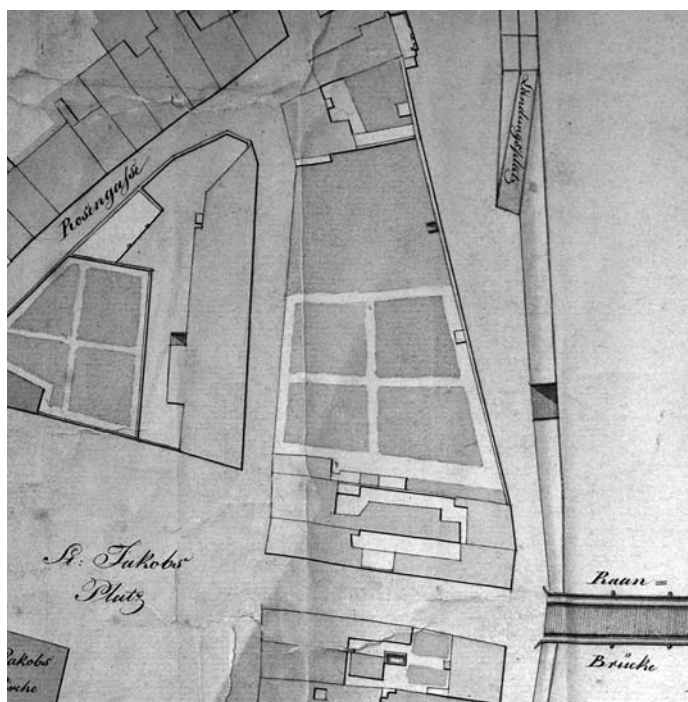
¹⁸ SI ZAL LJU 346, rokopisni elaborati 82, 688, Stari trg, fol. 322; Fabjančič: Procvit pivovarništvu v Ljubljani, str. 96; Serajnik–Vavken: Stavbni razvoj Gruberjeve palače, str. 178; Serše: *Gabriel Gruber*, str. 14, 35, 37; Unetič: Oblikovane zelene površine, str. 149–150.

¹⁹ Pavel Pruner oz. Bruner je bil uspešen in podjeten pivovarnar. Leta 1781 se je poročil z enajst let starejšo vdovo in pivovarnarko Katarino Feichter ter po tem letu začel svojo uspešno kariero, ki mu je prinesla kar nekaj premoženja in novih zemljišč (Fabjančič: Procvit pivovarništvu v Ljubljani, str. 96, 97, 137).

²⁰ SI AS 176/L/L133/g/A01.

ob drugih treh stranicah vrta izrisana drevesa. V naslednji sedmih letih je baronica, glede na načrt Ljubljane iz leta 1832,²¹ povečala površino parternega vrta. Tako je bil vrt tedaj deljen na dva dela. Prvi del – parterni vrt – je bil urejen pred prvotno fasado Gruberjeve palače²² in se je navezoval na glavno os pozno-baročne fasade. Drugi del vrta pa, kot je videti na načrtu, ni imel definirane zasnove, saj je prikazana le zelena nečlenjena ploskev s stopnicami na zahodni stranici. To stopnišče je vodilo na nabrežje Ljubljanice in je hkrati predstavljalo dodaten vhod v vrt. Celotni vrt je bil omejen z zidom s treh strani – na severu in jugu sta ga oklepali hiši (hiši št. 65 in 72), na zahodu pa zid ali zidana ograja, ki je delovala tudi kot podporni zid, saj je vrt ležal višje kot samo nabrežje. Na vzhodni strani se je vrt odpiral h Gruberjevi palači – najverjetneje ga je od ulice ločevala nekakšna ograja. Kot smo omenili, se je os formalno zasnovanega parternega vrta nadaljevala v glavno os fasade (torej je vodila h glavnemu vhodu), mogoče pa je, da je bil v vrtni osi postavljen še kakšen poudarek (mogoče kiparsko delo). Parterni vrt so sestavljale štiri (ne čisto enake) ploskve, ki so bile nemara še baročno zasnovane z vezeninastimi vzorci. Mogoče je bil ta oblikovani vrt, ki je gotovo imel bolj reprezentativno funkcijo, namenjen tudi razstavljanju posodovk oz. pomarančevcev. Ob severni stranici vrta so se namreč vrstili gospodarski objekti, vsaj dva grajena in dva montažna (en lesen objekt je stal tudi ob zahodni strani vrta), in mogoče je, da so bili med temi objekti tudi rastlinjaki za bolj občutljive sredozemske pomarančevce. O baroničnem zanimanju za vrtno umetnost priča tudi dejstvo, da je v Dol pri Ljubljani poslala enega od svojih podložnikov v uk za vrtnarja.²³ V pismu Jožefu baronu Erbergu dne 20. decembra 1818 je namreč prosila barona »*einen meiner Untertanen, in die Lehre, der, in ihren Diensten stehenden, Rechtschaffenen geschükten Gärtner geben zu dürfen.*«²⁴ Izrazi tudi upanje, da bo baron ugodil želji dobre matere, saj je želela izobraženega vrtnarja zaposliti na grajskem vrtu Schernbüchel oz. ga »podariti« svojemu sinu.

Nikomedes oz. Nikomed baron Rastern

Detajl iz načrta mesta leta 1832
(SI ZAL LJU 334, 017-001, t. e. 3)

²¹ SI ZAL LJU 334, 017-001, t. e. 3.

²² Prvotno fasado Gruberjeve palače je gradilo enajst osi. Južni prizidek, ki je celotni fasadi doprinesel še tri osi, je verjetno nastal v času francoske okupacije (Serjak-Vavken: Stavbni razvoj Gruberjeve palače, str. 183).

²³ Dolski vrt je v zgodnjem 19. stoletju predstavljal pomembno izobraževalno ustanovo za vrtnarje na Kranjskem (Unetič: *Vrtna umetnost*, str. 132).

²⁴ SI AS 730, fasc. 53.

(1806–1875), botanik iz Čemšenika,²⁵ pa kljub svojemu zanimanju za rastline oblikovanega vrta ni obdržal. Kmalu ga je namreč prodal, tako da je 12. oktobra 1840 postal lastnik Anton Virant iz Rašice.²⁶ Njemu je konec leta 1844 sledila Marija Virant, z letom 1880 pa je prešel v roke Kranjske hranilnice. V času Kranjske hranilnice so bile v stavbi različne izobraževalne ustanove in tkalnica,²⁷ v pritličju pa prodajalna in kavarna.²⁸ Domnevamo lahko, da se zasnova vrta v času Antona ali Marije Virant ni bistveno spreminjala, čeprav je 19. stoletje tudi k nam prineslo že nove oblikovalske prijeme. Površina vrta na regulacijskem katastru Ljubljane je namreč prikazana popolnoma nečlenjena in zdi se, da je bila celotna vrtna zasnova, ustvarjena v času baronice Rastern, opuščena.²⁹ Načrt iz leta 1860 pa govori o ponovni rabi tega vrta, saj lahko na Hohenwartovem načrtu³⁰ vidimo, da je bil vrt formalno zasnovan. Tudi drugi del vrta, ki je bil okoli leta 1832 prikazan še kot nečlenjen, je bil okoli leta 1860 členjen na štiri dele, vanj pa se je nadaljevala prečna os iz prvega segmenta vrta. Glede na načrt Ljubljane iz leta 1885³¹ se zdi, da so zopet zmanjšali obseg oblikovanega dela vrta (na zgolj prvotni »parterni« del).

Večje spremembe na vrtu in v njegovi bližnji okolici nastopijo po potresu leta 1895, ko so razširili takratno Trubarjevo ulico, naredili nov zidan most, v začetku 20. stoletja pa so širši prostor vrta dodatno zaznamovala tudi prva regulacijska dela na nabrežjih Ljubljane.³² V letu 1908 so začeli z regulacijskimi deli v centru mesta, leta 1912 pa tudi s poglobljanjem struge. Iste leta je načrte za regulacijo nabrežij naredil arhitekt Alfred Keller, vendar del zaradi vojne niso dokončali. Regulacija nabrežij se je tako nadaljevala v tridesetih letih 20. stoletja. Leta 1930 je inženir Matko Prelovšek k preurejanju bregov Ljubljane pritegnil tudi arhitekta Jožeta Plečnika, ki ni zaznamoval le »vodne osi« Ljubljane, ampak je preoblikoval tudi Levstikov trg v neposredni bližini Virantovega vrta.³³

Virantov vrt je dobil novo podobo leta 1900 ali kmalu po tem letu, saj so tega leta postavili oblikovano vrtno ograjo,³⁴ ki so jo krasili vogalni zidani

²⁵ Bufon: Rastern, str. 35.

²⁶ V tem delu mesta je bilo nekaj hiš v lasti Virantov. Tako lahko zasledimo Gašperja Viranta (Wirand, Wirandt), ki je bil med letoma 1822 in 1825 lastnik hiše na Gornjem trgu št. 10 (sedanja st. št. 149). V letu 1822 ga kot lastnika zasledimo tudi na naslovu Gornji grad št. 23 (2. hiša, sed. st. št. 46), kjer si je lastništvo delil z Uršulo Virant. V letu 1840 in po 1853 pa je Uršulo nadomestila Jera Virant, ki je bila nato solastnica tega objekta do leta 1861. Poleg te hiše sta bila Gašper in Jera Virant po letu 1853 tudi lastnika hiše na Gornjem trgu št. 21 (1 hiša, sed. st. št. 45). Do leta 1861 sta bila lastnika imenovanih dveh objektov oba, nato pa je Gašper prevzel tudi njeno polovico (bil je dalje lastnik do leta 1863; Suhadolnik in Anžič: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg*, str. 87–89). Omenim naj še poseg nekoga iz družine Virant (imena nisem zasledila), ki je zgradil oz. povezal celotno severno fasado današnje Grubarjeve palače. Leta 1781 je Gabriel Gruber zgradil »mehanično« ali »matematično« hišo na skrajnem severnem robu zemljišča, ki ga danes zavzema palača. Trakt med to hišo in samo palačo pa je v štiridesetih letih 19. stoletja povezal Virant (Fabjančič: *Procvit pivovarništva v Ljubljani*, str. 96; Serjak–Vavken: *Stavbni razvoj Gruberjeve palače*, str. 183).

²⁷ V stavbi so bile umetna tkalnica gobelinov, šola za umetno vezenje in čipkarstvo ter Strokovna šola za lesno industrijo. V slednji je od leta 1892 delovala še Javna risarska šola za moške, kjer je poučeval Ivan Šubic, v drugi pa so imeli med letoma 1899 in 1900 Javno risalnico za ženske. Obe strokovni šoli sta bili leta 1901 združeni v Cesarsko kraljevo umetno-obrtno strokovno šolo (Golob: Ivan Šubic, str. 98, 101).

²⁸ SI ZAL LJU 346, rokopisni elaborati 82, 688, Stari trg, fol. 322; Fabjančič: *Procvit pivovarništva v Ljubljani*, str. 97; Serjak–Vavken: *Stavbni razvoj Gruberjeve palače*, str. 183; Golob: Ivan Šubic, str. 98.

²⁹ SI AS 181/L/L133/g/C03.

³⁰ Korošec: *Ljubljana skozi stoletja*, str. 130.

³¹ Korošec: *Ljubljana skozi stoletja*, str. 139.

³² Serjak–Vavken: *Stavbni razvoj Gruberjeve palače*, str. 179.

³³ Suhadolnik in Anžič: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg*, str. 183.

³⁴ Serjak–Vavken: *Stavbni razvoj Gruberjeve palače*, str. 179.

Fotografija Levstikovega trga leta 1906
(SI ZAL LJU 0342, A01-006)

stebri s secesijsko ornamentiko.³⁵ Glede na okras zidane ograje lahko domnevamo, da je bil celoten vrt zasnovan v secesijskem slogu in bi lahko imel podobno zasnovo kot park na Miklošičevem oz. Slovenskem trgu, ki je bil do sedaj izpostavljen kot edini secesijski park v Ljubljani. Ob upoštevanju navedenih podatkov pa bi sedaj lahko govorili ne zgolj o še enem secesijskem vrtu v mestu, ampak mogoče celo o prvem secesijskem vrtu v Ljubljani.³⁶ Zasnova vrta se nam žal ni ohranila, lahko pa na starejših fotografijah vidimo, kako je bila oblikovana vrtna ograja. Secesijsko oblikovana ograja je imela poudarjene vogale in vhode – glavni vhod nasproti vhoda v Gruberjevo palačo ter vhod iz tedanje Trubarjeve ulice. Na fotografija iz leta 1906³⁷ in iz leta 1925³⁸ so na strani, ki gleda proti cerkvi sv. Jakoba, vidni grajeni slopi na vogalih vrta in ob vseh, vidna sta tudi kovana ograja na nizkem zidcu in nižji zidan objekt na stranici, ki gleda na Ljubljano.³⁹ Zidani deli ograje so umetelno oblikovani z rastlinskim ornamentom (pasovi vencev), kartušami z mehкими linijami, antropomorfnimi detajli in vazami na vrhu

³⁵ Glede na nadaljnjo analizo je bila s secesijskim okrasom oblikovana le severna stranica, ki je gledala k tedanjemu Trubarjevemu trgu.

³⁶ Park na Miklošičevem trgu so sicer začeli preurejati že po potresu leta 1895, dokončno pa je bil urejen do leta 1902. Vrtno zasnovo Miklošičevega trga oz. parka je naredil vrtnar Vaclav Hejnic (Kolšek: Die Stadtparks, str. 200).

³⁷ SI ZAL LJU 342, A01-006.

³⁸ SI ZAL LJU 342, A1-325.

³⁹ Ta nižji objekt ob strani je bil mogoče zgrajen že v času Gruberja, saj je viden na njegovih načrtih za gradnjo na vrtu, objekt ob strani pa je izrisan tudi na načrtu iz tridesetih let 19. stoletja. Čeprav je ta trditev nadvse verjetna, imamo trenutno premalo podatkov, da bi jo potrdili.

slopov.⁴⁰ Nad stranskim vhodom, ki je prav tako imel kartuše na slopu in mehko zaobljene kape na vrhu, pa lahko vidimo tudi svetilko. Umetelno so bili izdelani tudi kovaški izdelki – tako kovana vrtna ograja, kot tudi kovana vrtna vrata.⁴¹ O vrtni zasnovi bi deloma lahko sklepali na podlagi fotografije iz leta 1935,⁴² ki prikazuje Levstikov trg iz zraka in zajame tudi delček Virantovega vrta. Poleg zidane ograje lahko na fotografiji vidimo nizek zidan objekt na zahodni strani (proti Ljubljani) in formalno zasnovano vrtno ploskev. Del vrta bližje Trubarjevi ulici je bil deljen na dva dela (vrtni osi so predstavljale poti, ki so vodile od vhodov), v vrtu so rasla drevesa in živica – listopadna ob objektu in zimzelena ob kovani ograji.⁴³ Mogoče je, da je bil del vrta urejen kot otroško igrišče in je bil namenjen učencem bližnjih izobraževalnih enot, mogoče pa je tudi, da je bil odprt le za izobraževalne ustanove in stranke kavarne v pritličju Gruberjeve palače. V kolikšni meri je bil vrt v tem času javen, namreč ni jasno.

Ker je v začetku štiridesetih let 20. stoletja mesto kot novi lastnik nameravalo preurediti vrt v javni park, je leta 1942 dalo izdelati načrte za »preureditev v javni park«⁴⁴ (iz tega podatka lahko sklepamo, da vrt prej ni bil odprt za javnost). Iz izrisa situacije, ki ga je naredil mestni tehnični oddelek 13. junija leta 1941,⁴⁵ lahko vidimo, da so vrt sestavljale ploskve pravih oblik, ločene s potmi. Celotna zasnova deluje razdrobljeno, kar je lahko posledica spremenjene rabe v času pred letom 1940, mogoče pa je tudi, da vrt v letu 1900 ni dobil oblikovno enotne zasnove. V štiridesetih letih je bila še vedno ohranjena glavna os nekdanjega baročnega vrta, ki je vodila do vhoda v palačo, in zidani elementi iz leta 1900, kot sta bila ograja in vzdolžni objekt na zahodnem delu vrta. Rastlinski pokrov so gradile dve češnji in dva bezga na južnem delu vrta, živa meja iz cipres na severnem delu, živa meja in tri lipe ob osrednji vrtni poti, razne rože, dve akaciji, macesen in breza so bili na notranjem robu obeh ploskev na severni strani, velik del vrta pa je v tem času predstavljal tudi sadovnjak na zahodu, kjer so rasle hruški in češnje ter nekaj okrasnih grmovnic. Avgusta leta

Fotografija vogalnega stebra ograje Virantovega vrta leta 1935
(SI ZAL LJU 342, A3-151-016)

⁴⁰ SI ZAL LJU 342, A3-151-016.

⁴¹ SI ZAL LJU 342, A3-142-001.

⁴² SI ZAL LJU 342, A3-307-004.

⁴³ Kakšno je bilo rastje v vrtu (sadno drevje, breza, macesen, živa meja iz cipres idr.), lažje razberemo iz situacijskega izrisa vrta leta 1941, ki bo opisan v nadaljevanju.

⁴⁴ SI ZAL LJU 334, 016-015, 30.

⁴⁵ SI ZAL LJU 334, 016-015, 28.

Fotografija vrat Virantovega vrta leta 1932
(SI ZAL LJU 342, A3-142-001)

1941 je *Mestni oddelek V* izrisal načrt,⁴⁶ kjer je lepo vidna ohranjena secesijsko oblikovana ograja s slopi in vhodi (glavni portal nasproti palače in vhod s Trubarjeve ulice) ter nizek objekt na robu vrta. Izris tega objekta kaže, da je bil prehod, saj je imel urejen izhod na nabrežje, imel pa je tudi klet, kar je omogočala precejšnja višinska razlika med vrtom in nabrežjem (2,26 metra). Namen tega vrtnega objekta ni čisto jasen, možno pa je, da so v prostorih shranjevali rastline in pridelke sadnega drevja, orodje in pripomočke za vzdrževanje vrta ali imeli tu urejene sanitarije. V naslednjem letu je *Mestni oddelek V*⁴⁷ pripravil nov načrt za prenovu vrta, ki pa verjetno ni bila realizirana. Glavna naloga prenove leta 1942 je bila ureditev javnega pisoarja. Vstop vanj bi bil iz ulice, urejen pa bi bil tako, da bi z vrtno strani zapolnili enega od »secesijskih« vogalov. Iz ceste strani bi na novo pridobitev vrta opozarjal klasicistično oblikovan vhod, v vrtu pa bi videli le zadnjo stran javnih sanitarij, ki je bila oblikovana kot nekakšna konha. Novi detajl v vrtu bi bile tudi »plečnikovske« arkade v nizkem podolžnem objektu na robu vrta, znotraj katerih bi uredili ložo z dvignjenim, lesenim ostrejšem, štirimi stebri, zidanimi klopmi in kamnitim koritom.

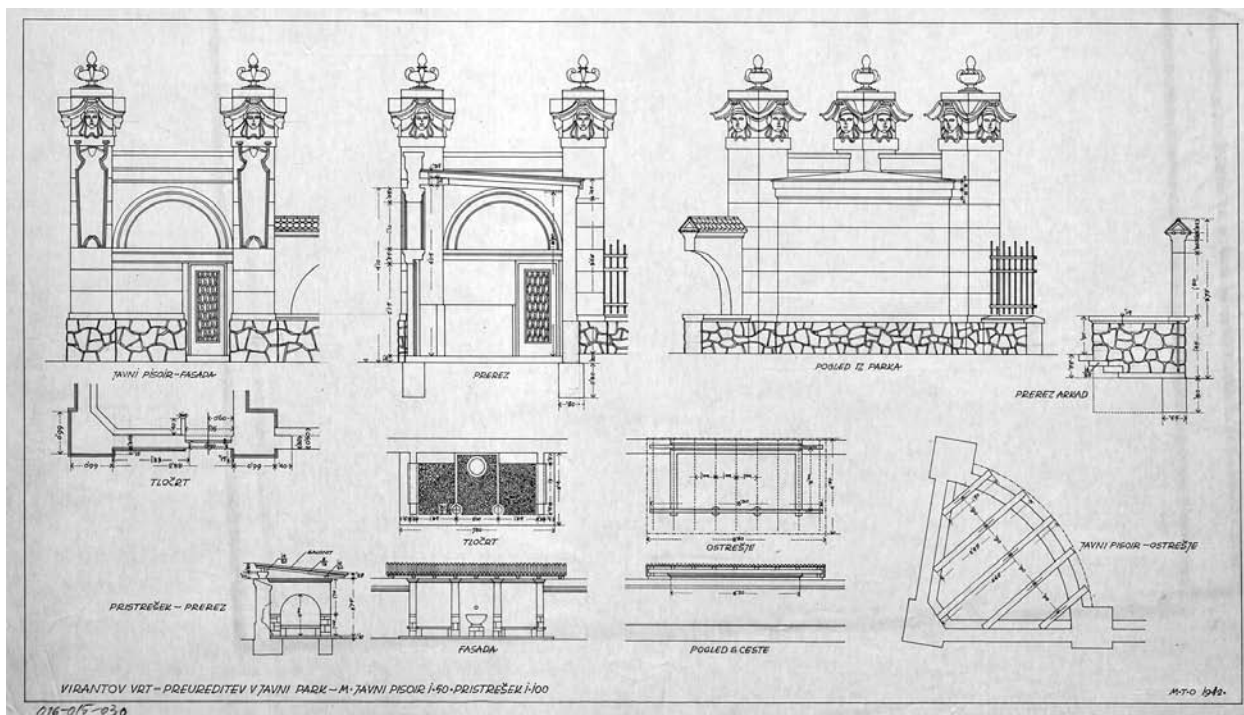
Po drugi svetovni vojni je bil vrt opuščen, a se je zanimanje za njegovo oblikovanje v drugi polovici 20. stoletja še ohranilo. Po naročilu mestne komunalne skupnosti so tako leta 1981 na Oddelku za krajinsko arhitekturo pripravili idejno zasnovo rekonstrukcije parka ob Gruberjevi palači s štirimi različnimi predlogi ureditve.⁴⁸ Pri tem projektu so sodelovali avtor profesor Dušan Ogrin ter sodelavke Nika Kravanja, Mojca Kopač in Tadeja Lukež-Vrčon. Pripravljene variante so si slogovno različne, a imajo nekaj skupnih značilnosti. Pri vseh je določena programska delitev površine na prostor za oddih in prostor za otroško igro, velikost površine je pri vseh variantah enaka (in sega deloma do Ljubljaničice), glavni vhod v vrt je orientiran glede na glavni vhod palače, upoštevan je kontekst med oblikovanim vrtom in poznobaročno fasado (prost pogled na fasado), pri vseh variantah je vključena postavitve spomenika F. Levstiku, pomembno vlogo pa ima tudi drevored (prostor-tvorna vloga). V prvi varianti so avtorji želeli poustvariti duh »baročne parkovne zasnove«.⁴⁹ Na severnem delu bi bil ure-

⁴⁶ SI ZAL LJU 334, 016-015, 29.

⁴⁷ SI ZAL LJU 334, 016-015, 30.

⁴⁸ Ogrin: *Katalog del*, str. 51; Ogrin et al.: *Park ob Gruberjevi palači*.

⁴⁹ Ogrin et al.: *Park ob Gruberjevi palači*, var. I.

Načrt preureditve javnega parka iz leta 1942 (izris javnega pisaarja in nadstreška v vrtu) (SI ZAL LJU 334, 016-015, 30)

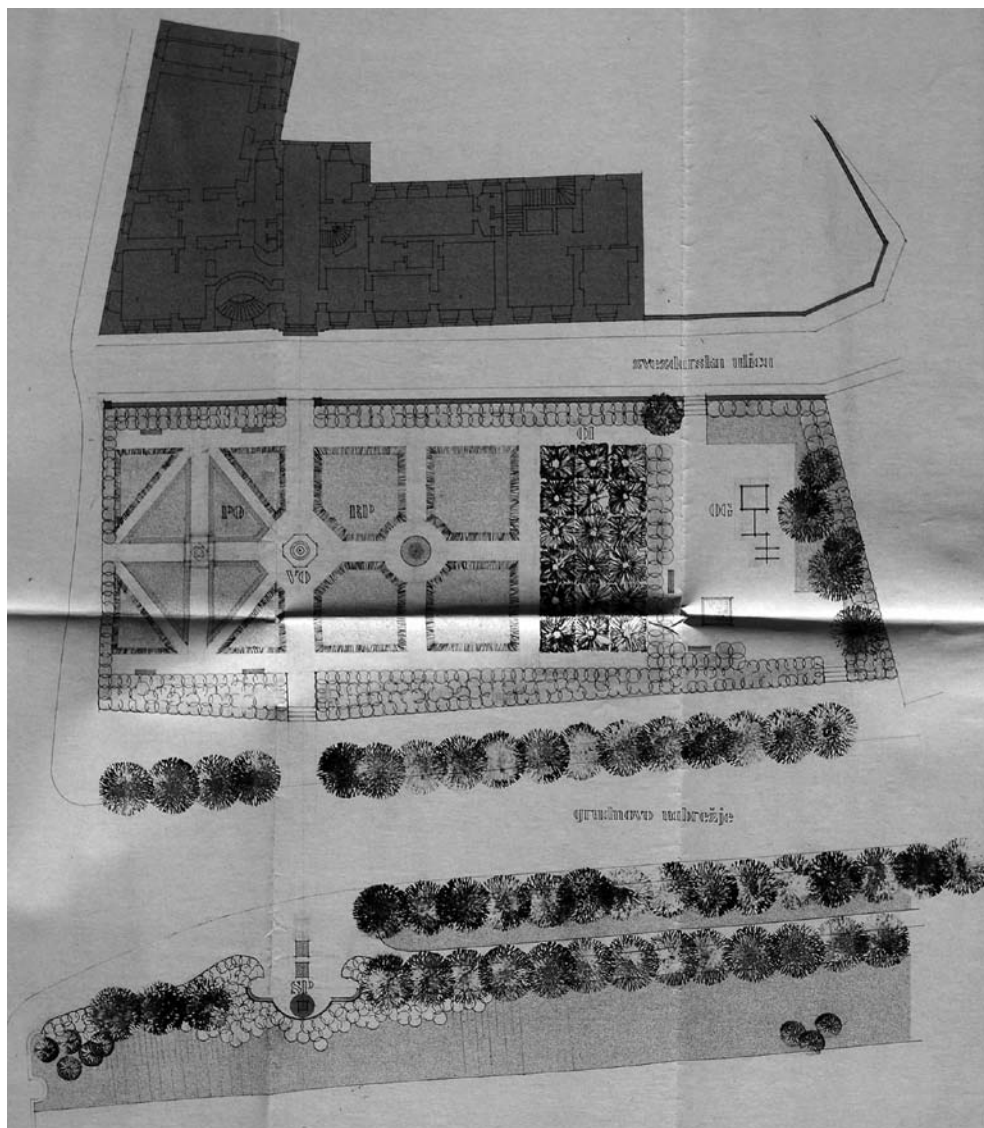
jen parterni vrt, njegova glavna os pa bi povezovala glavni vhod v palačo, vodnjak in spomenik Levstiku na obrežju Ljublanice, ki bi v tem primeru imel vlogo *point de vue*, odpiral bi vrt v prostor in ustvaril nov motiv na nabrežju. Parterni vrt oblikovno spominja na vrt v času baronice Rastern, bi bil pa v tem primeru sestavljen iz dveh vrst parterjev – razdelnim in parterjem z obrobo. Po velikosti bi sledil meram fasade, poleg njega bi bila nato urejena zasaditev z drevjem, ki bi ga kvadratasto strigli (tako bi spominjal na baročne boskette), na koncu vrta pa bi bil še prostor za otroško igrišče. Drugi predlog ureditve vrta še »povzema značilne baročne prvine in jih predstavlja v asimetrični razmestitvi na pravilno rastrsko členjeni ploskvi parka«. ⁵⁰ Ohranjena je baročna os, ki vodi (mimo spomenika) do vodnjaka na nabrežju Ljublanice. Formalno zasnovano gradijo kvadrati, ki so različno oblikovani, drevored in otroško igrišče na južnem delu vrta. Tretji predlog se oblikovno od vseh ostalih najbolj razlikuje, saj je oblikovan v krajinskem slogu. Površina je v tem primeru mestni javni park, namenjen oddihu in igri, členjen z mehкими linijami poti in zasaditve. Deloma je še nakazana baročna os (v prehodu čez park), programsko pa zasnovana sledi prejšnjim, saj je tudi tu urejeno otroško igrišče. ⁵¹ Četrty predlog ima zopet formalno zasnovano, ki sloni na arhitektonskih vrtnih zasnovah 19. in 20. stoletja. V ortogonalnih vzorcih so razporejene tlakovane oz. peščene poti, prostor za spomenik in vodnjak, rastrski vzorci vegetacije in otroško igrišče, ob vsem tem pa v zasnovi še vedno lahko opazimo prisotnost nekdanje baročne osi. ⁵² Kljub ugotovitvi, ki jo podajo avtorji v svoji nalogi, to je, da Ljubljana kot baročno mesto »nima ohranjenega prav ničesar s področja krajinsko-arhitekturne tvornosti«, ⁵³ kljub mnogim danim predlogom vrtno ureditve pred Gruberjevo palačo in kljub upoštevanju cenovno ugodne izvedbe in vzdrževanja mesto ni realiziralo nobene od predstavljenih variant.

⁵⁰ Ogrin et al.: *Park ob Gruberjevi palači*, var. II.

⁵¹ Ogrin et al.: *Park ob Gruberjevi palači*, var. III.

⁵² Ogrin et al.: *Park ob Gruberjevi palači*, var. IV.

⁵³ Ogrin et al.: *Park ob Gruberjevi palači*.

*Eden izmed predlogov ureditve Virantovega vrta iz leta 1981
(Ogrin et al.: Park ob Gruberjevi palači, var. I)*

Danes je zelenica pred Arhivom Republike Slovenije prazna, deloma namenjena razstavljanju umetniškega dela ali informacijam o raziskavah ter gradivu v samem Arhivu, deloma pa služi kot sprehajalna površina ali prostor za kratko zadrževanje mladih (včasih celo postavijo na južnem robu vrta letni bar). Nekdanji Virantov vrt prav zaradi svoje lege in prostega prostora, za kar smo lahko hvaležni Gabrielu Gruberju, ki je že davnega leta 1783 zahteval, da ostane površina nepozidana, predstavlja izjemen potencial za ureditev manjšega javnega parka v centru Ljubljane. Oblikovana zelena površina ob Ljubljnici, pod grajskim gričem ter tik ob starem mestnem jedru bi lahko nudila sprostitev uslužbencem, študentom, otrokom, turistom in mnogim drugim obiskovalcem. Na podlagi prikazanih arhivskih virov pa imamo mnogo predlogov in primerov ureditve, po katerih lahko povzemamo dobesedno ali pa jih imamo zgolj za navdih pri oblikovanju novega oblikovanega vrta.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Zgodovinski arhiv Ljubljana (SI ZAL)

- ◊ SI ZAL LJU 346, Rokopisni elaborati, t. e. 82, a. e. 688: Fabjančič: knjiga hiš I. del, Stari trg, fol. 317, 322, 324, 326–329.
- ◊ SI ZAL LJU 334, Načrti, 016-015, 28: Virantov vrt (vrt pred Arhivom Republike Slovenije) – vrt in zid pred Poštno direkcijo; 016-015, 29: Virantov vrt (vrt pred Arhivom Republike Slovenije) – zid pred Poštno direkcijo; 016-015, 30: Virantov vrt (vrt pred Arhivom Republike Slovenije) – javni pisoar, pristrešek, arkade; 017-001 neizvedeni osnutki, a. e. 3: Osnutek za novo carinarnično poslopje ob predvideni Cojzovi cesti ..., 1832.
- ◊ SI ZAL LJU 342, Fototeka, A01-006: Gruberjeva palača in del rožne ulice, 1906; A3-142-001: Kovana železna vrata ograje Virantovega vrta, 1932; Fototeka, A3-151-016: Vogalni steber ograje Virantovega vrta, 1935; Fototeka, A3-307-004: Marijin steber na Levstikovem trgu in del vrta pri Gruberjevi palači, 1935.

Arhiv Republike Slovenije (SI AS)

- ◊ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L/L133/g/A01: Ljubljana mesto.
- ◊ SI AS 181, Reambulančni kataster za Kranjsko, L/L133/g/C03: Ljubljana mesto.
- ◊ SI AS 730, Graščina Dol, fasc. 53: korespondenca Jožefa barona Erberga: Gruber.
- ◊ SI AS 1068, Zbirka načrtov, 7/346: ARS: vrt (Gruberjeva palača).

INTERNET

Bufon, Zmagoslav: Rastern, Nikomed, baron (1806–1875). V: *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi487475/#slovenski-biografski-leksikon> (27. september 2014). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 9. zv. (ur. Alfonz Gspan et al.). Ljubljana: SAZU, 1960, str. 35.

LITERATURA

Fabjančič, Vladislav: Procvit pivovarništva v Ljubljani – 18. in 19. stoletje. V: *Kronika slovenskih mest* 5 (1938), št. 2, str. 95–98; 5 (1938), št. 3, str. 133–139.

Golob, France: *Ivan Šubic, utemeljitelj obrtne in umetno-obrtne šole na Slovenskem*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1984 (separat, str. 98–114).

Kolšek, Alenka: Die Stadtparks in Slowenien 1864–1918. V: *Stadtparks in der österreichischen Monarchie: 1765–1918: Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive* (ur. Géza Hajós). Wien; Köln; Weimar: Böhlau, cop. 2007, str. 195–216.

Korošec, Branko: *Ljubljana skozi stoletja: mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.

Ogrin, Dušan: *Katalog del: 1955–2009: načrtovanje, raziskave, pedagogika, publikacije*. Ljubljana: Oddelek za krajinsko arhitekturo, Biotehniška fakulteta, 2009.

Ogrin, Dušan; Kopač, Mojca; Kravanja, Nika in Lukež-Vrčon, Tadeja: *Park ob Gruberjevi palači: idejna zasnova rekonstrukcije*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Katedra za krajinsko arhitekturo, 1981.

Serajnik-Vavken, Juša: Stavbni razvoj Gruberjeve palače v Ljubljani. V: *Kronika* 7 (1959), zv. 3, str. 174–185.

Serše, Aleksandra et al.: *Gabriel Gruber S.J. (1740–1805: 200 let)*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.

Stelè, Fance: Valvasorjeva Ljubljana. V: *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 9 (1928), str. 70–98.

Suhadolnik, Jože in Anžič, Sonja: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg: arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana: razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana: atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2003.

Šašel, Jaroslav: Zvezdarska ulica, parc. št. 130. V: *Varstvo spomenikov* 8: 1960/1961 (1962), str. 311.

Unetič, Ines: Oblikovane zelene površine v mestih in njihovi neposredni okolici na območju Kranjske v 18. stoletju. V: *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem* (ur. M. Preinfalk). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU: Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja [Elektronski vir], 2011, str. 145–166.

Unetič, Ines: *Vrtna umetnost na Kranjskem v 18. in 19. (doktorska disertacija)*. Ljubljana: [I. Unetič], 2013.

Vnderschiedliche Mappen, Landcarthen, Stätt, Meer-Porten, Seehaffen, Romanische vnd sonsten allerley topographische Gebäu vnd dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen / mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitanana, 2004.

ZUSAMMENFASSUNG

VERGESSENER GARTEN VOR DEM GRUBER-PALAIS IN LJUBLJANA

Die Grünfläche zwischen Zvezdarska ulica und Grudново nabrežje wurde schon in der Zeit der Illyrer genutzt und gehörte im Mittelalter bald zur Stadt. Das Gelände war damals mit niedrigen Holzhäusern mit eigenen Gärten dicht bebaut. Ein großer Brand in der Laibacher Vorstadt Krakovo (Krakau) und im Bereich der Kirche St. Jakob hatte im Jahr 1774 viele Häuser stark beschädigt – auch jene vor dem schon erbauten Gruber-Palais. Gabriel Gruber sah darin eine Gelegenheit, die Grundstücke vor dem Palais zu erwerben und eine Schiffswerft zu errichten, was auch ein erhaltener Plan aus dem Archiv der Republik Slowenien zeigt. Da Gruber sein Vorhaben nicht realisieren konnte, verkaufte er bald seinen Garten vor dem Palais an den Gemeinderat Hron, hatte aber ausdrücklich verlangt, dass die Grünfläche nicht bebaut wird. Diese blieb so bis zum heutigen Tag unbebaut erhalten. Auf Hron folgte als Besitzer der Bierbrauer Pruner, daraufhin zwischen 1815 und 1840 Genoveva Baronin Rastern, die den Garten höchstwahrscheinlich im Barockstil gestaltete. Auf die Baronin folgte Nikomedes Baron Rastern bzw. Anton Virant. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erlebte der Garten vermutlich keine größeren Veränderungen. Im Jahr 1900, als die Stadt Eigentümerin des Gartens war, wurde dieser mit einem Zaun mit einer Jugendstilverzierung umgeben, und mit höchster Wahrscheinlichkeit gestaltete man auch den Garten in diesem Stil. Welches Programm damals existierte und in welchem Maße der Garten für die Öffentlichkeit zugänglich war, ist unklar. Auf der Grundlage späterer Pläne zur Umgestaltung des Gartens aus den Jahren 1941 und 1942 kann geschlossen werden, dass der Garten eher ein formales Programm hatte und für die Öffentlichkeit nicht zugänglich war. Die Stadt wollte den Garten nämlich in den 1940er Jahren zu einem öffentlichen Park umgestalten und sah auch einige Veränderungen in der strukturellen Anlage des Gartens vor, die den Raum im Sinne von Plečniks Gestaltungsweise charakterisieren sollte. Die Pläne aus dieser Zeit wurden nicht realisiert, ebenso

wenig jener aus dem Jahr 1981, der im Auftrag der Stadt von Prof. Ogrin mit Mitarbeiterinnen ausgearbeitet wurde. Die Landschaftsarchitekten erarbeiteten vier Gestaltungsvorschläge, die eine Nutzung des Gartens zur Erholung und einen Kinderspielplatz vorsahen. So bleibt diese Grünfläche noch heute ungenutzt, ohne Gestaltung und ohne richtiges Programm, die gesammelten Daten aus ihrer Geschichte können uns aber Lösungsmöglichkeiten für eine neue Gestaltung und eine neue Nutzung des ehemaligen Gartens bieten.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930.25:69(497.4)"17/1918"

Prejeto: 2. 10. 2014

Deželna gradbena direkcija v Ljubljani in razvoj gradbene službe od 18. stoletja do leta 1918

OLGA PIVK

višja svetovalka – arhivistka

Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: olga.pivk@gov.si

Izvleček

Prispevek je nastal ob urejanju fonda Deželne gradbene direkcije v Ljubljani, ki ne obsega samo gradiva direkcije, ampak tudi Okrajni gradbeni urad Ljubljana, katerega zadeve je prav tako vodila direkcija in kasnejši deželni Stavbni urad v Ljubljani, ki je skrbel za gradnjo in vzdrževanje javnih zgradb ter preko okrajnih cestnih odborov za ceste. Gradivo, v katerem so spisi in načrti, je dovolj dobro ohranjeno, da se iz njega vidijo spremembe, ki jih je uvajala država z namenom izboljšanja gradbene službe.

Abstract

THE PROVINCIAL BUILDING DIRECTORATE AND THE DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION SERVICE FROM THE 18TH CENTURY TO 1918

The article was written in the course of the author's arranging and processing of the fonds of the Provincial Building Directorate in Ljubljana. The fonds includes not only records of the directorate, but also those created by the Ljubljana District Building Office, whose work was also directed by the directorate and later by the Provincial Building Office in Ljubljana. The latter was in charge of the construction and maintenance of public buildings and, through local road committees, also for the construction and maintenance of roads. Consisting of records and architectural plans, the fonds is in good enough a condition to display changes, implemented by the state to improve construction service.

Ključne besede:

organizacija gradbene službe, gradbena direkcija, gradbeni uradi, ceste, cestni mojstri, vode, plovba, visoke gradnje, javne zgradbe, gradbeni uslužbenci

Key-words:

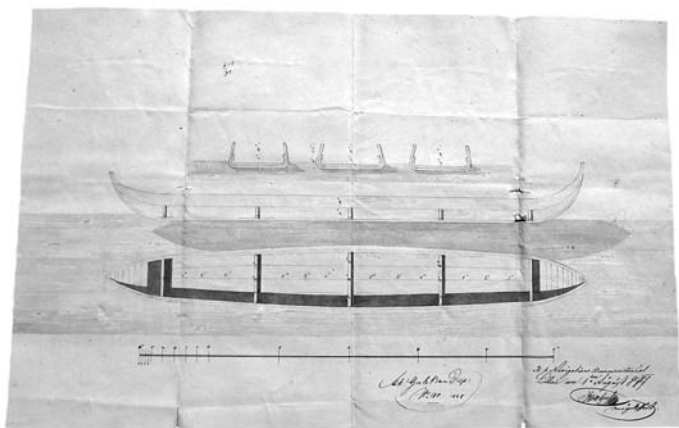
organization of construction service, building directorate, building offices, roads, road workers, waters, navigation, building constructions, public buildings, building officials

Za urejanje gradbenih zadev v notranjeavstrijskih deželah so že v prvi polovici 18. stoletja postavili nekatere posebne organe. Tako so leta 1732 z namenom pospeševanja trgovine in prometa ustanovili dvorno navigacijsko komisijo za Savo in Ljubljano, obstajale so cestne direkcije, imenovane tudi višje cestne direkcije, gradbene komisije, gradbene inšpekcije itd. Pri deželnih stanovih so imeli poseben gradbeni urad in gradbene mojstre.¹

Ustanovljena je bila tudi cestna komisija, ki je pregledovala obračune za popravila cest in vodila njihovo gradnjo. Stroške za cestna dela so pokrivali s sredstvi iz cestne blagajne, kamor so svoje prispevke vplačevali deželni stanovi in drugi zavezanci. Višji cestni direktor je na podlagi podatkov deželnega knjigovodje razporejal cestno tlako, ki so jo opravljali v obliki težaškega dela in voženj ali pa plačali z denarjem. Na Štajerskem je veljal sistem, da so morali poštni mojstri za popravilo cest dajati na razpolago konje.²

S patentom (oktobra 1748) so v Gradcu, Celovcu in Ljubljani postavili deputacije in jim podredili cestne komisije. Deputacije so bile podrejene dvornim oblastem na Dunaju in so v deželi predstavljale vladarja. V cestnih zadevah so morale poročati avstrijski dvorni pisarni. Njihovo delovanje so določale posebne inštrukcije. V območju deputacije na Kranjskem so ostale Goriška, Gradiška in Avstrijsko Primorje. Naslednje leto so deželne deputacije preoblikovali v reprezentance in komore, zadolžene za upravne in finančne zadeve. Nanje so prenesli tudi zadeve dvorne komisije za plovbo po Savi in Ljubljani in komisije za popravilo cest.

S cestnimi patenti so urejali vse, kar zadeva cestni promet: od gradnje in vzdrževanja cest, cestnega osebja ter primerne opremljenosti vozov, gradenj ob cestah, sajenja dreves, prepovedi odlaganja različnega materiala ter zagrožene kazni ob neupoštevanju predpisov.³ Tudi rečni promet so urejali podobni predpisi, ki so natančno določali, kako velike in kako otovorjene ladje smejo pluti po rekah, kako morajo biti opremljene, koliko mož mora biti v posadki in koliko živine je potrebne za vleko ladij proti toku, ukrepe za varno nakladanje in razkladanje tovara ter varno plovbo, ukrepe za vzdrževanje in

Načrt ladje za plovbo po Savi, 1847
(SI AS 50, serija načrtov)

¹ Priročniki in karte, str. 67, 68, 77.

² Žontar: *Strukture uprave in sodstva*, str. 31, 39, 51, 52.

³ SI AS 50, Gradbeni urad Ljubljana, cestno-policijski predpisi.

povečanje plovnosti rek ter kazni za prestopke.⁴

V času Jožefa II. so na novo organizirali posebna oblastva pri centralnih in deželnih oblastvih. Leta 1788 so za področje notranjeavstrijskega gubernija ustanovili višjo gradbeno direkcijo v Gradcu, ki je pokrivala Kranjsko, Koroško in Štajersko. Za gradbenega direktorja je bil imenovan dotedanji navigacijski višji inženir na Štajerskem. Poleg dveh kresijskih inženirjev, cestnega mojstra in kopista od prej, so nastavili še enega inženirja, arhitekta, podarhitekta in kanclista. Na Kranjskem in Koroškem se struktura gradbenih uslužbencev ni spremenila. Koroška je imela še naprej po enega inženirja in kopista, Kranjska pa dva inženirja in enega kopista.⁵

Gubernij je gradbenim direkcijam predpisal naloge s posebno inštrukcijo. Vodile so dela pri deželno-knežjih, stanovskih in mestnih zgradbah ter cestnih in vodnih gradnjah. Na čelu je bil gradbeni direktor, ki so mu bili podrejeni inženirji in arhitekti. V nekaterih provincah so nastavili tudi cestne in navigacijske inšpektorje, ki so sporazumno z direktorjem izvajali gradbene naloge v svojem delokrogu. Deželni višji gradbeni direktor je bil podrejen neposredno guberniju in je od njega dobival naloge. Prav tako je moral sam ali njegovi podrejeni, usposobljeni posamezniki, pregledovati načrte, ki sta jih pošiljali bankalna in tobačna pristojbinska administracija. Ko so bili načrti pregledani ali izdelani, jih je direktor podpisal in poslal na deželni urad oz. na administracijo, od koder jih je dobil. Od tu naprej je šla zadeva na knjigovodstvo, kjer so naredili izračun stroškov. Deželno-knežje, stanovske ali mestne gradnje vseh vrst, ki so se dogajale v kraju ali v bližini, kjer je imela sedež direkcija, je vodil direktor, arhitekt ali inženir; prav tako so nadzorovali stanje teh zgradb, opravljali občasne kontrole in o potrebnih popravilih obveščali ustrezne deželne ustanove. Na sedežu kresije so bili nameščeni inženirji, ki so morali o opravljenih delih poročati direkciji. Direkciji neposredno podrejeni so bili tudi cestni inšpektorji in cestni inženirji, ki so nadzirali stanje na cestah.

Po razpustitvi notranjeavstrijskega gubernija septembra 1791 je Kranjska dobila novo politično oblast, deželno glavarstvo. Temu so postopoma prilagodili tudi gradbene organe. Od leta 1789 je v Ljubljani delovala cestna direkcija,⁶

Imenovanje prvega direktorja Gradbene direkcije za Kranjsko Jožefa Šemerla 2. januarja 1793 (SI AS 14, delovodnik 1793, škatla 2)

⁴ SI AS 50, Gradbena direkcija, Osutek policijskega reda za plovbo po Savi, šk. 222, PE 819.

⁵ SI AS 14, II. registratura, reg. fasc. 225, šk. 109, PE 13545/1788.

⁶ Prav tam, reg. fasc. 225, šk. 123.

Personalni in plačni status gradbenih oblasti v Ilirskem guberniju leta 1821⁷

	Osebjje gradbene direkcije	Letna plača v goldinarjih
1	gradbeni direktor	1800
1	adjunkt	1200
1	inženir	900
1	risar (<i>Amtszeichner</i>)	500
2	praktikanta	300–600
1	vodja računovodstva	700
1	protokolist	500
1	kanclist	400
1	kanclist	350
1	sluga	250
	Osebjje pri kresijskih uradih	
2	kresijska inženirja	po 800
2	kresijska inženirja	po 700
	Pri vodnih gradnjah še	
1	asistent	400
1	asistent	350
1	asistent	300
1	mojster za mostove	300
1	vodja del	180
	Pri cestnih gradnjah še	
3	cestni komisarji	po 700
3	cestni komisarji	po 600
12	cestnih asistentov	po 350
12	cestnih asistentov	po 300
97	cestarjev	dnina

januarja 1793 pa je vodstvo novoustanovljene deželne gradbene direkcije za Kranjsko prevzel nekdanji vodni inšpektor in cestni inženir Jožef Šemerl.⁸

Leta 1819 je imela v Ljubljani sedež višja gradbena direkcija, ki so ji bili podrejeni kranjski cestni komisariati Ljubljana, Kranj, Postojna, Novo mesto in Radeče ter cestni komisariat Beljak, medtem ko je celovški komisariat takrat spadal še pod gradbeno direkcijo v Gradcu. Na čelu komisariatov so bili komisarji, cestni asistenti pa so imeli nadzor nad cestnimi distrikti. V Ljubljani je bil tudi sedež provincialne gradbene inšpekcije.⁹

Gradbeni uslužbenci so morali pred nastopom službe izreči prisego pri Bogu in cesarju, da bodo vsa naložena dela opravili marljivo, vztrajno in zanesljivo, da ne bodo razkrivali poslovnih skrivnosti, da bodo živeli neoporečno, pravično življenje in bili poslušni predpostavljanim ter da niso in nikoli ne bodo člani kakšne tajne družbe ali bratovščine.¹⁰

V začetku maja 1843 je prišlo do nekaterih sprememb. Dvorni gradbeni svet naj bi prišel tudi v personalnih in disciplinskih zadevah pod neposredno vodstvo združene dvorne pisarne, provincialne gradbene departmaje pa so izločili iz provincialnih državnih knjigovodstev in podredili guberniju kot pomožne urade. Gradbeni departmaji so obdržali dokumentacijo, ki se je nanašala na njihovo delo, personalne in disciplinske zadeve so prenesli na gubernij, kontrolo računov pa so še vedno izvajala knjigovodstva. Tudi uradne lokacije se niso

⁷ SI AS 50, Knjiga normalij gradbenega departmaja, str. 10.

⁸ Prav tam, reg. fasc. 228, šk. 112.

⁹ SI AS 50, Gradbena direkcija, šk. 243, PE 892.

¹⁰ SI AS 50, Gradbena direkcija, okrožnice, šk. 244.

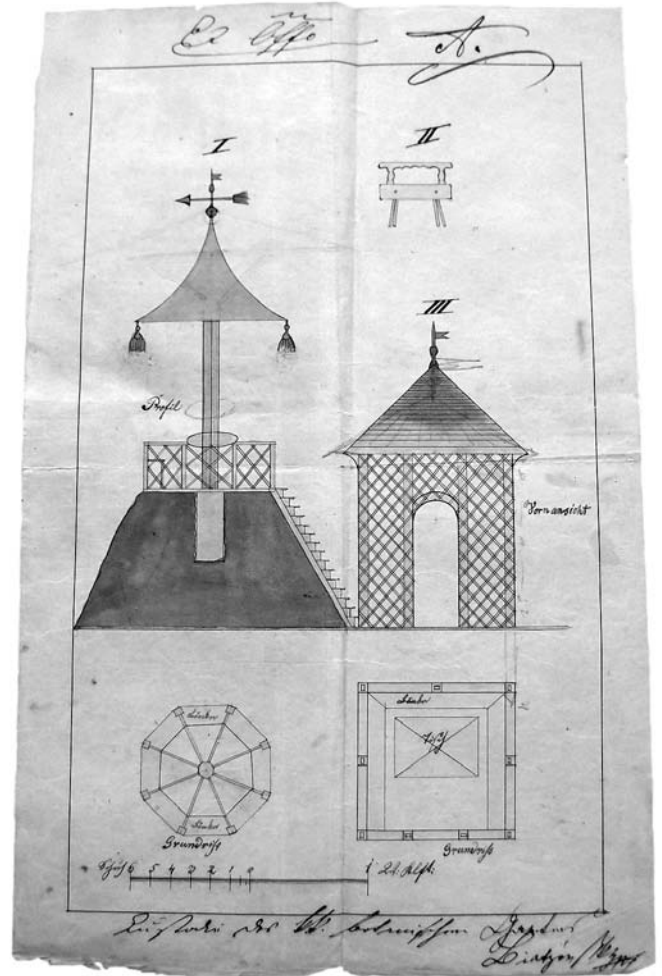
spremenile, razen če je to zahteval deželni urad. Posredovanje pri kolavdaciji javnih zgradb, ki so ga do tedaj opravljali uslužbenci gradbenega departmaja, so prevzele gradbene direkcije.¹¹

Gradbena služba po letu 1850

Sredi 19. stoletja je bila hkrati s političnimi spremembami reorganizirana tudi gradbena služba. V predlogu sprememb je bilo navedeno, da je gradbeništvo v avstrijski monarhiji eno zelo pomembnih področij zaradi velikih sredstev, ki jih potrebuje, in zaradi njegovega vpliva na celotno gospodarstvo. Vendar pa nima enotnega vodstva niti razdelitve posameznih gradbenih vej, neustrezna je tudi podrejenost gradbenih organov drugim oblastem, pomanjkljivo je tehnično izobraževanje in posledično pomanjkanje dobrih gradbenih delavcev in zato so spremembe nujne. Predlog je konec leta 1849 cesar Franc Jožef odobril in tako je bila pri novo nastalem Ministrstvu za trgovino, obrt in javne gradnje ustanovljena gradbena sekcija in oddelek za računovodstvo, medtem ko so gradbene departmaje ukinili.¹²

Z ustanovitvijo tega ministrstva je prišlo do združitve različnih vej gradbeništva, s čimer so dosegli potreben pregled, homogenost, učinkovitost in kontrolo v gradbeni službi. Če je ministrstvo samo financiralo neko gradnjo, so izvajali sami tudi njeno izvedbo in upravljanje, če so donirala sredstva druga ministrstva, pa sporazumno z njimi. Zraven so spadale tudi tiste nedržavne gradnje, ki so bile deloma ali povsem financirane iz državnih sredstev, nato cestne gradnje posamezne kronovine, ki so bile pomembne za trgovino in promet ali za povezavo z drugimi kronovinami, gradnje na plovnih rekah, kjer so imeli predvsem svetovalno vlogo; če so bili naprošeni, so poskrbeli tudi za projektiranje, vodstvo in izvedbo gradenj itd.

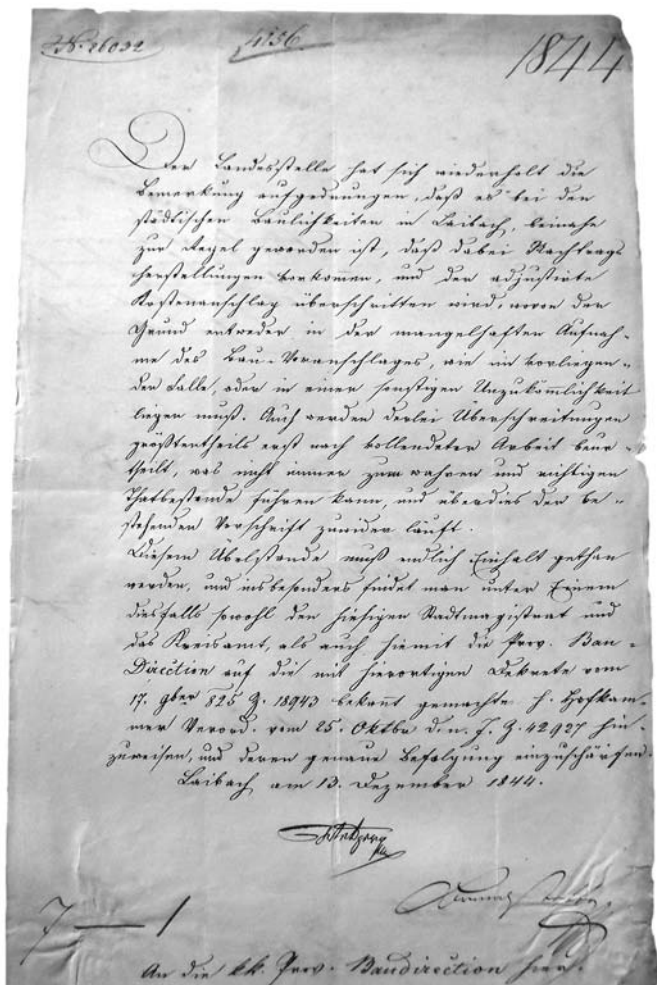
Pri ministrstvu so organizirali računski departma, ki je nastal iz več že prej obstoječih oddelkov in njihovih uradnikov, ter ga razdelili v več oddelkov. Prvi je bil namenjen generalni direkciji za železniške, cestne, vodne in visoke javne gradnje, drugi generalni direkciji za komunikacije, za ustanove za pisemsko in vozno pošto, za železniški promet in telegrafsko službo. Tretji oddelek je bil pomožni organ ministrstva in mi-

*Načrt paviljona v botaničnem vrtu, 1846
(SI AS 50, serija načrtov)*

¹¹ SI AS 50, Knjiga normalij filiale gradbenega departmaja, str. 26–32.

¹² SI AS 50, Gradbeni ukazni list, organizacija gradbenih oblasti, šk. 236.

Opozorilo gradbeni direkciji zaradi stalne prekoračitve stroškov pri izvedbi gradbenih del v Ljubljani, 1844

(SI AS 50, škatla 48)

nistrskih departmajev in je pokrival tiste račune, s katerimi se ni ukvarjal nihče drug, medtem ko je četrti obsegal tiste posameznike direkcije za administrativno statistiko, pri izbiri katerih je bil pogoj, da so izkušeni v računskih in kontrolnih zadevah.

Med gradbenimi in političnimi oblastmi je obstajala tesna povezanost, kajti na sedežih političnih oblasti so bile tudi gradbene oblasti, prav tako je sovpadala podrejenost nižjih oblasti višjim. Oboji so med seboj tesno sodelovali pri gradbenih projektih.

Če je gradnje financiralo ministrstvo za trgovino, je bila izvršna oblast generalna gradbena direkcija in preko nje podrejene oblasti in organi; če je prišel denar iz deželnih sredstev, je imela gradbena direkcija enako vlogo do upravitelja kronovine kot generalna direkcija do ministrstva in je poskrbela sama ali po kresijskih gradbenih uradih za gradbene posle, ki so se nanašali na kronovino ali so se izvajali na njene stroške.

V primeru gradenj drugih oblasti in občin, ki so se financirale iz javnih fondov ali komunalnih sredstev, so sodelovale gradbene direkcije, kresijski gradbeni uradi in okrajni inženirji.

Generalna gradbena direkcija

Za izvedbo odlokov ministrstva za gradnje, za tehnični in administrativni nadzor ter za neposredno upravljanje in vodstvo javnih gradenj so na Dunaju ustanovili samostojno centralno oblast z imenom Generalna gradbena direkcija, ki je bila razdeljena v tri sekcije:

- za gradnjo državnih železnic,
- za vodne in cestne gradnje,
- za arhitekturo.

Bila je podrejena direktno ministrstvu in od njega dobivala naloge in navodila.

V tehnično-administrativnem smislu je bil njen delokrog sestavljen iz zadev, pri katerih je:

- bila potrebna odobritev ministrstva: organizacija gradbene službe, odobritev letnih predračunov, gradbenih projektov itd.
- odločala neodvisno in neposredno: odobravalna je dela, ki so jih izvajale gradbene direkcije, dovoljevala povečanje stroškov do 10 %, vodila gradnje, ki so jih financirala druga ministrstva, odobravalna razlastitev in odškodnine za zemljišča ter zakupe raznih gradbenih del na nižjih nivojih in nadzorovala vodenje del na nižjih nivojih.

Delokrog sekcije za železniške gradnje je obsegal projektiranje, vodenje in izvedbo vseh

državnih železniških gradenj in njim pripadajočih poslopij in naprav vseh vrst. Delokroga sekcij za vodne in cestne gradnje ter za arhitekturo sta obsegala vodenje vseh novogradenj, adaptacij in vzdrževalnih del pri posebej pomembnih objektih.

Generalna gradbena direkcija je pošiljala poročila na Ministrstvo za javne gradnje, z upravitelji, kresijskimi predsedniki in njim enakovrednimi oblastmi je komunicirala v obliki obvestil, na gradbene direkcije in kresijske gradbene urade pa je pošiljala ukaze.

Na podlagi poročil gradbenih direkcij in kresijskih gradbenih uradov ter inženirjev, ki so jim bila poverjena določena dela, je ministrstvu predlagala predračune in poročila o porabi denarja za tekoče leto in pošiljala tudi vse zahtevane tehnične, administrativne in statistične podatke.

Ko je začela delati generalna gradbena direkcija, so prišle tudi obstoječe gradbene direkcije in njihovi organi pod ministrstvo za javne gradnje. Dotedanje delovanje gradbenih direkcij, kresijskih inženirjev, inženirjev za vodne gradnje, organov za cestne in druge gradnje je po postavitvi novih gradbenih direkcij in kresijskih gradbenih organov prenehalo.

Po presoji ministrstva ali generalne gradbene direkcije so v posebnih primerih – za svetovanje pri določenih gradbenih zadevah ali za izvedbo nekega projekta – zaposlovali tudi strokovnjake, ki niso bili v državni gradbeni službi. Izbirali so jih tudi na javnih razpisih.

Vsaka od treh sekcij je imela na čelu višjega gradbenega direktorja z rangom svetnika, višjega inšpektorja kot namestnika in več inšpektorjev kot tehničnih referentov za tekoče upravne zadeve. Za tehnično-administrativne posle, lokalne raziskave, projektiranje in lokalno vodenje pomembnih novogradenj v kronovinah so različnim oddelkom generalne gradbene direkcije po potrebi dodelili višje inženirje, inženirje in inženirje-asistente 1. in 2. razreda.

Generalna direkcija je imela tudi pravnega izvedenca z rangom svetnika, ki je urejal vprašanja pravne narave. Administrativne zadeve v vsaki sekciji je vodil sekretar in ustrezno število konceptnih adjunktov. Za računske zadeve je bil odgovoren ministrski računski oddelk. Vsi trije oddelki so imeli skupno upravo za materialne zadeve in pripomočke ter skupne pomožne službe. Navzven je direkcijo zastopal eden od višjih gradbenih direktorjev.

Osebjem so izbrali izmed osebja ministrstva in ga priključili generalni direkciji. Uradnike do inženirja 2. razreda je imenovalo ministrstvo na predlog generalne direkcije, nižje pa generalna direkcija na predlog gradbenih oblasti.

Personalni in plačni status pri Generalni gradbeni direkciji

Št.		Letna plača v goldinarjih	Stanarina	Plačni razred
2	višja gradbena direktorja	3.000	400	VI.
1	višji gradbeni direktor	2.500	400	VI.
1	pravni izvedenec	2.500	400	VI.
3	višji inšpektorji (namestniki grad. direktorjev)	2.000	300	VII.
12	inšpektorjev	1.800	300	VIII.
20	višjih inženirjev	1.400	240	IX.
30	inženirjev 1. razreda	1.000	200	IX.
30	inženirjev 2. razreda	900	200	IX.
50	inženirjev-asistentov 1. razreda	700	140	X.
50	inženirjev-asistentov 2. razreda	600	120	X.
	<i>Administracija</i>			
3	sekretarji	1.400	240	VIII.
3	koncipisti	900	200	IX.
3	konceptni adjunkti	500	120	XI.
3	konceptni adjunkti	400	120	XI.

Gradbene direkcije

V vsaki kronovini so na sedežu upravitelja ustanovili gradbeno direkcijo, ki so ji bili podrejeni vsi gradbeni organi. Kjer so bile kronovine politično razdeljene v dve ali tri kresije, so na sedežu kresijskih predsednikov ustanovili tudi prav toliko kresijskih gradbenih uradov. V kresiji, kjer je imela gradbena direkcija svoj sedež, je sama istočasno opravljala naloge direkcije in gradbenega urada. Kot gradbena direkcija je kontrolirala gradbene zadeve, ki jih je odobril upravitelj, in skrbela za izvedbo poverjenih gradenj, bodisi v lastni režiji ali kot nadzornik dela kresijskih gradbenih uradov. Po potrebi je pri izvedbi gradenj pomagala tudi drugim oblastem v kronovini.

Na čelu direkcije je bil višji inšpektor, poleg njega pa še njegov namestnik inšpektor in ustrezno število inženirjev, inženirjev-asistentov in gradbenih pripravnikov (*Baueleve*).

Vsaka direkcija je imela svoj računovodski oddelek, ki je opravljal podobne naloge kot v kresijskem gradbenem uradu, razen v primeru deželnih gradenj; pisarniške in manipulativne zadeve je opravljal sekretariat. Računovodstvo je vodil računski svetnik, ki mu je pri večjih oddelkih pomagal tudi preglednik, vsi pa so imeli še asistente (*Revisions-assistent*). Svetniki so imeli enak status kot enako imenovani uradniki pri kresijskem gradbenem uradu.

Sekretariat je imel lahko največ tri zaposlene: sekretarja z letno plačo 800 goldinarjev in X. plačnim razredom ter enega ali dva kanclista s po 500 ali 400 goldinarjev v XI. razredu. Po potrebi pa še ustrezno število diurnistov z 48 krajcarji dnevno.

Personalni in plačni status Gradbene direkcije za Kranjsko

	<i>Gradbeni oddelek</i>	Letna plača v gold.	Plačni razred
1	višji inšpektor Bernard Vielkind	2.000	VII.
1	višji inženir Benedict Müller	1.800	VIII.
1	inženir I. razreda Mathias Gospodaritsch	1.000	IX.
5	inženirjev II. razreda	900	IX.
1	inženir-asistent I. razreda	700	X.
7	inženirjev-asistentov II. razreda	600	X.
6	pripravnikov	1 gold., 15 kr. dnevno	XII.
	<i>Tehnično-računski oddelek</i>		
1	računski svetnik Friedrich Leyrer	-	IX.
2	asistenta	-	XI.
	<i>Sekretariat</i>		
1	sekretar Anton Herrmann	800	X.
2	diurnista	48 kr. dnevno	-
1	sluga	300	-
	<i>Nadzorno osebje</i>		
10	cestnih mojstrov	350	-
10	cestnih mojstrov	300	-
3	nadzorniki voda	300	-
3	nadzorniki voda	250	-

Kresijski gradbeni uradi¹³

Na čelu urada je bil inšpektor, ki mu je pomagal višji inženir kot namestnik, glede na pomembnost in obseg gradbenih del pa še ustrezno število inženirjev, inženirjev-asistentov in gradbenih pripravnikov.¹⁴

Kjer je bil kresijski gradbeni urad istočasno gradbena direkcija, je bil vodja višji inšpektor in njegov namestnik inšpektor. Večje gradbene projekte, kot so plovne reke in kanali, glavne ceste in nove zgradbe za specialne namene in velikega pomena, so vodili organi generalne gradbene direkcije ali od njih najeti strokovnjaki. Manjše novogradnje ali adaptacije, ki jih je financiralo ministrstvo za javne gradnje, je nadzoroval in vodil direktno kresijski gradbeni urad, prav tako tudi gradnje, financirane iz javnih fondov ali deželnih sredstev, če jih je naročila gradbena direkcija. Vse druge gradnje, ki jih je odobril kresijski predsednik ali okrajni glavar, oz. gradnje, ki so bile v pristojnosti drugih deželnih oz. kresijskih oblasti, je nadzoroval kresijski gradbeni urad po svojih organih.

Kresijski gradbeni urad je poročal gradbeni direkciji, obveščal kresijskega predsednika, z drugimi kresijskimi uradi pa si je dopisoval z noticami. Vsem tem je tudi pomagal s tehničnim mnenjem, sodeloval pri izvedbi projektov ali pri izdelavi predračuna.

Zaradi hitrejše izvedbe gradbenih del je bila potrebna koncentracija poslov pri kresijskih gradbenih uradih in tudi njihovo neposredno komuniciranje z generalno gradbeno direkcijo. Zaželeno je bila čim večja samostojnost uradov, saj so (zlasti v večjih kronovinah) bolje kot gradbene direkcije poznali lokalne razmere, razpoložljivost gradbenih moči in materiala ter cene. Glede državnih gradenj so bili podrejeni direktno generalni gradbeni direkciji, glede deželnih gradenj pa gradbeni direkciji.

Ker so do tedaj pri deželnih vladah in gubernijah obstoječe gradbene departmaje kot pomožne urade ukinili, so pri gradbenih direkcijah in kresijskih gradbenih uradih ustanovili računске oddelke, ki so bili glede kontrole računov neodvisni od gradbenih organov. Sestava zaposlenih pa je ostala enaka; to so bili tehniki, ki so tudi pregledali vsako gradnjo, ki jo je odobril upravitelj. Računskemu oddelku pri gradbeni direkciji je načeloval računski svetnik in pri kresijah preglednik (*Revident*), ki ga je imenovalo trgovsko ministrstvo na predlog generalne direkcije, ki je vodila tudi disciplinske postopke.

Pri gradbenih uradih nameščeni tehniki so dobivali dnino in so bili v 12. plačilnem razredu. Kategorije cestnih gradbenih asistentov, inšpicientov, cestnih mojstrov kot uradnikov so povsem ukinili in za nadzor stanja na cestah in vodnih gradenj nastavili samo izkušene cestne in vodne nadzornike (*empirische Aufseher*), ki so bili nameščeni za določen čas (*entlassbar Diener*). Po dobrem in zvestem delu pa so jim, če so kdaj onemogli, prav tako tudi njihovim vdovam in otrokom, plačali preskrbnino, kot je bilo do tedaj predvideno za cestarje.

Za pisarniške zadeve je bil nastavljen sekretar s plačo 600 goldinarjev z ustreznim številom diurnistov, ki so prejemale dnevno 48 krajcarjev. Za vsako

Personalni in plačni status

		Letna plača v goldinarjih	Plačni razred
1	preglednik I	900	X.
1	preglednik II	800	X.
1	preglednik-asistent 1. razreda	700–600	XI.
1	preglednik-asistent 2. razreda	500–400	XI.

¹³ Od leta 1849 na Kranjskem in Koroškem ni več kresijskih uradov.

¹⁴ Glej opombo 12.

kresijo je bil predviden sluga (*Amtsdiener*), po potrebi pa so najeli začasnega pomočnika, ki je prejemal dnino. Sluga je dobil letno 300 goldinarjev in ni imel pravice do službene uniforme ali stanovanja.

Kresijski gradbeni urad je imel pravico najemati nezaprisežene cestne mojstre in nadzornike voda pod predpisanimi pogoji, morali pa so o tem obvestiti gradbeno direkcijo.

Opremo, tehnične inštrumente, knjige in karte je priskrbela država in zanje so vodili ustrezno evidenco. Določena vsota je bila namenjena tudi za pisarniški material, razsvetljavo in kurjavo.

Okrajni inženirji

V vsakem gradbenem okraju kronovine so postavili okrajnega gradbenega inženirja, praviloma inženirja 2. razreda, ki je imel enak status kot pri kresijskih gradbenih uradih.

Moral je nadzorovati vse v njegovem gradbenem okraju obstoječe državne objekte in jih vzdrževati v dobrem stanju; nuditi pomoč oblastem in občinam gradbenega okraja bodisi z mnenjem ali pripravo projektov oz. če je bil naprošen, tudi s kontrolo in vodenjem gradbenih del. Po potrebi je lahko zaprosil za pomočnika.

Podrejen je bil neposredno kresijskemu gradbenemu uradu oz. deželni gradbeni direkciji, z drugimi oblastmi in občinami pa je sodeloval kot strokovnjak. Dokumente je podpisoval s c. k. gradbeni okraj NN in uporabljal žig s cesarskim orlom. Moral je predvsem dobro poznati okraj in gradbene objekte ter tudi vse okoliščine v zvezi s terenom, materialom, trgovino in obrtjo.

Glede na obseg dela so mu trajno ali začasno dodelili ustrezno število gradbenih asistentov in pripravnikov ter nezapriseženih cestnih, vodnih in mostnih nadzornikov.

Okrajni inženir je bil nastanjen v kraju, kjer je bil tudi sedež okrajnega glavarstva in je moral sam poskrbeti za stanovanje; za pisarno je dobil službeni prostor in če ta ni bil na voljo, so mu plačali najemnino za sobo, ki je služila kot

Pregled gradbenih okrajev v kronovinah Kranjski in Koroški leta 1851¹⁵

Politična razdelitev		Gradbena področja	
Namestništvo	Okrajno glavarstvo	Deželna gradbena direkcija	Okrajni gradbeni uradi
Ljubljana		Ljubljana	
	Ljubljana, Kamnik		Ljubljana
	Kranj, Radovljica		Kranj
	Postojna, Vipava		Postojna
	Trebnje, Kočevje		Trebnje
	Novo mesto, Črnomelj		Novo mesto
	Področje reke Save		Inž. asistoriat Litija, Zidani Most, Krško
Celovec		Celovec	
	Špital		Špital
	Beljak, Šmohor		Beljak
	Celovec		Celovec
	Šentvid		Šentvid
	Velikovec		Velikovec
	Volšperk		Volšperk

¹⁵ SI AS 50, Gradbeni ukazni list, gradbeni uradi 1851, šk. 236.

pisarna. Prav tako je bilo poskrbljeno tudi za opremo pisarne, za ogrevanje, razsvetljavo in pisarniške potrebščine. Obrazce, tiskovine in potrebne inštrumente je dobil od nadrejene gradbene oblasti.

Inženir je najmanj enkrat mesečno obhodil njemu dodeljene državne ceste in vodne poti. Za to je prejel plačilo, prav tako tudi za službene poti v zvezi z občinskimi gradnjami. Stalno je moral nadzorovati zaupane mu državne gradbene objekte, opozarjati na poškodbe, pripravljati prošnje za gradbena dovoljenja in voditi izvedbo del; posebno pozornost je namenjal vzdrževanju državnih cest. Za vsako gradnjo je moral tudi predvideti stroške na osnovi obstoječih cen in predračunov. O vsem tem je vodil potrebno dokumentacijo in pripravljal poročila.

Nadzorni gradbeni delavci za cestne in vodne gradnje ter mostove

Vzdrževanje cest so nadzorovali cestni mojstri, ki so morali biti izučeni zidarji in kamnoseki, njim pa so bili podrejeni cestarji. Mostni mojstri so bili izučeni tesarji, nadzorovali in vzdrževali so mostove, bili so zraven tudi pri novogradnjah, če to ni bilo kot del ceste poverjeno cestnemu mojstru. Za nadzornike vodotokov in rek ter na njih obstoječe gradbene objekte so najemali spretno ladjarje.¹⁶

Kandidati za te službe so morali biti zdravi in krepki, morali so znati brati, pisati, računati in tudi toliko risati, kot je bilo potrebno za gradbeno obrt. Civilni prosilci niso smeli biti starejši od 40 let, tisti, ki so prišli iz vojske (bili so zelo zaželeni), so bili lahko tudi starejši. Vsi ti so bili razdeljeni v dva razreda s plačo od 350 in 300 goldinarjev za cestnega in mostnega mojstra ter 300 in 250 za vodnega nadzornika. Na predlog inženirja, ki so mu bili podrejeni, jih je sprejel kresijski gradbeni urad, ki jih je tudi odpustil. Najnižje na lestvici so bili cestarji, ki so bili skupaj z vzdrževalci mostov nastavljeni kot stalni dnevničarji. Zaradi manjših stroškov je bilo zaželeno, da so bili prebivalci dotične občine.

Gradbeni pripravniki

Za sprejem pripravnikov je bila zadolžena generalna gradbena direkcija, na katero so kandidati naslovili prošnjo direktno ali preko gradbenih direkcij. Morali so izpolnjevati naslednje pogoje: biti telesno zdravi, živeti neoporečno življenje, poleg materinega jezika so morali obvladati tudi poslovni jezik gradbenega urada, kjer so želeli nastopiti. Znanje več jezikov je bila seveda prednost. Morali so poznati tudi geografijo, zgodovino, naravoslovje in statistiko.

S strokovnega področja so bila zahtevana naslednja znanja: elementarna matematika, višja matematika z diferencialnim in integralnim računom in analitično geometrijo, opisna geometrija, praktična geometrija, fizika, splošna kemija, mineralogija, mehanika in strojništvo, gradbeno znanje iz gradenj na kopnem in vodi, arhitektura, risanje na splošno in za različno tehnično uporabo.

Končni sprejem v državno gradbeno službo je bil mogoč šele po opravljenem državnem izpitu, ki ga je bilo možno opravljati enkrat letno, pozimi, pri gradbenih direkcijah. Kandidati so se lahko prijavi po enoletnem stažu oz. po treh letih nabiranja izkušenj pri privatnih gradnjah.

Predmeti izpita so bila vsa tri gradbena področja in praktična geometrija. Izpit je bil ustni in pisni, kandidat je moral izdelati tudi nek projekt. Komisijo so sestavljali trije gradbeni uradniki iz državne gradbene službe; predsednika je potrdilo ministrstvo, ostala dva generalna direkcija. Ocene: ni opraviil, opraviil,

¹⁶ Glej opombo 12.

odlično opravil. Neuspešni so izpit lahko ponavljali naslednje leto. Komur ponovno ni uspelo, je izgubil službo in o tem so bile obveščene vse gradbene direkcije.

Spremembe po letu 1860

Ko sta bili leta 1860 ukinjeni deželni vladi v Ljubljani in v Celovcu, sta bili ukinjeni tudi gradbeni direkciji. Posle uprave je prevzelo namestništvo v Trstu, posle direkcije pa gradbena direkcija v Trstu. Ko je bila v Ljubljani vnovič vzpostavljena deželna vlada, je deželni predsednik decembra 1861 določil, da bo v Ljubljani pri deželni vladi deloval stavbni oddelek z znanstveno-tehničnim in tehnično-ekonomskim pododdelkom. Gradbene direkcije za Kranjsko niso več obnovili.¹⁷

Državna gradbena služba je bila organizirana tako, da je bilo vodenje javnih gradenj kot ena veja politične administracije dodeljeno notranjemu ministrstvu in njegovim podrejenim organom, z izjemo področij, ki so bila podrejena drugim centralnim oblastem.¹⁸

Tehnični uradniki pri notranjem ministrstvu in političnih deželnih oblasteh so oblikovali departmaje pod lastnim neodvisnim, tehničnim vodstvom, ki pa ga na zunaj niso izvajali sami niti v lastnem imenu. Pri notranjem ministrstvu so tako ustanovili tri takšne departmaje: za znanstveno-tehnične naloge cestnih in vodnih gradenj, za visoke gradnje in višjo arhitekturo ter za tehnično-ekonomske posle vseh gradbenih zadev. Dotakratna razdelitev je bila na visoke, cestne in vodne gradnje. Vodne gradnje pri notranjem ministrstvu so leta 1894 dali v poseben hidrografski oddelek (k. k. Hydrographisches Centralbureau).

Pri namestništvih oz. deželnih vladah sta bila po dva departmaja, eden za tehnične naloge in drugi za finančne zadeve gradenj. Personalne zadeve so vodili v soglasju s predstavniki tehničnega departmaja v administrativnem departmaju ministrstva ali deželnega urada.

V upravnih področjih, ki so bila razdeljena v kresije, so te istočasno predstavljale gradbeni okraj, v okviru katerega so politične oblasti vodile tudi posle državnih gradbenih zadev ter dajale potrebno tehnično pomoč. Kjer ni bilo delitve na kresije, so združili dva ali tri okrajne urade v en gradbeni urad in na enega od vključenih okrajnih uradov prenesli pooblastilo kresijskega urada.

Kresijam in okrajnim uradom so dodelili gradbene uradnike, ki so imeli enak položaj kot njihovi administrativni uradniki in so izvajali njim dodeljene tehnične gradbene posle v gradbenem okraju pod neposrednim vodstvom svojih političnih predstojnikov.

Za stalno vzdrževanje in nadzor državnih cestnih in vodnih gradenj, kanalov in drugih pomembnih posameznih objektov, zalog materiala in pripomočkov so bili postavljeni nižji uradniki, ki so morali imeti izpit o usposobljenosti za to službo in sluge. Lahko so najemali tudi pomožne delavce za določen čas oz. za izvedbo določenega dela.

Kjer je bilo mogoče, so za preprečevanje škode ali kraje uporabili že obstoječe varnostne organe ali sicer zanesljive posameznike iz bližnje okolice. Rang, naziv in plača gradbenih uradnikov in drugega gradbenega osebja je bila določena po predpisani shemi. Nameščanje osebja je potekalo z razpisom.

Predstojniki tehničnega departmaja pri notranjem ministrstvu so bili ministrski ali sekcijski svetniki, ki so jim dodelili gradbene svetnike in tehnične uradnike. Tehnični uradniki so imeli uniformo, ki je bila v notranjem ministrstvu predpisana za nižje osebje. Pri deželnih upravnih uradih so bili na čelu znanstveno-tehničnih departmajev višji gradbeni svetniki ali gradbeni svetni-

¹⁷ *Vodnik po fondih in zbirkah ARS*, str. 353.

¹⁸ Mayerhofer: *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst*, str. 456–482.

ki – odvisno od velikosti departmaja in pomembnosti obravnavanih zadev. Pod vodstvom višjih gradbenih svetnikov so gradbeni svetniki in višji inženirji z dodeljenim pomožnim osebjem skrbeli za tri gradbene veje. Lahko pa so bili višji inženirji tudi pri gradbenih okrajih in po drugi strani pri deželni organih tudi inženirji, gradbeni adjunkti in gradbeni praktikanti. Predstavniki tehnično-ekonomskega oddelka pri namestništvih so bili za eno stopnjo nižje kot predstavniki znanstveno-tehničnega departmaja tega urada. Višji inženirji so bili predvideni za namestništva, razen če je obseg nekega gradbenega okraja zahteval namestitev višjega inženirja. Sicer pa so bili v okrajnih gradbenih uradih nameščeni inženirji, gradbeni adjunkti in praktikanti. Praktikanti so morali opraviti državni gradbeni izpit, če pa so želeli napredovati v adjunkta, so morali opraviti še enoletno prakso v vseh treh gradbenih vejah. Za napredovanje v višjega inženirja je bilo potrebno napraviti še izpit iz enega od treh gradbenih smeri.

Notranje ministrstvo je bilo najvišja avtoriteta za vse zadeve javne gradbene službe, razen za tiste, ki so pridržane drugim centralnim organom, zlasti za cestne in vodne komunikacije, gradbeno policijo, za vse zadeve, ki so bile nad deželnim nivojem. Politična deželna oblast je bila pristojna za zadeve javnih gradenj na področju dežele, nižje pa so bile kresije in okraji.

Predstojnik gradbenega departmaja pri deželni vladi v Ljubljani se je imenoval gradbeni svetnik, ki so mu pomagali še trije višji inženirji, en inženir, dva adjunkta in en praktikant. Po gradbenih okrajih pa so bili nameščeni inženirji, adjunkti, inženir za regulacijo Save, inženir za državne ceste, cestni mojstri in nadzorniki voda.¹⁹

Na podlagi smernic iz oktobra 1860 glede reorganizacije državne gradbene službe je notranje ministrstvo leta 1868 odobrilo razdelitev kronovine Kranjske v naslednjih pet stavbnih okrajev:

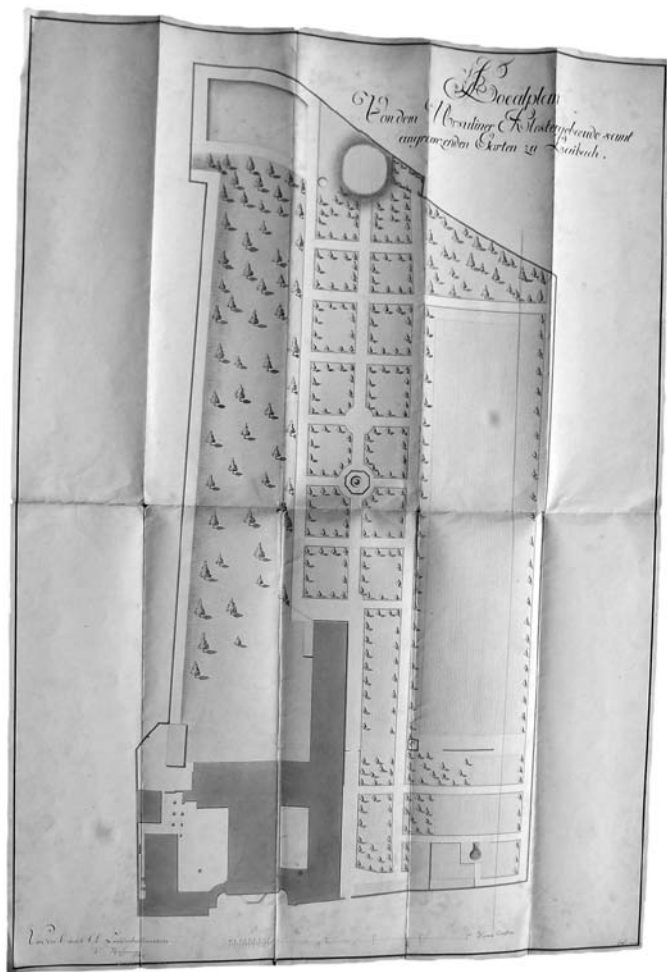
- stavbni okraj Kranj je pokrival področje političnega okraja Kranj in Radvljica, izvajanje državne gradbene službe pa je dobilo okrajno glavarstvo Kranj;
- stavbni okraj Postojna je obsegal politični okraj Postojna in Logatec, gradbeno službo pa je opravljalo okrajno glavarstvo Postojna;
- stavbni okraj Ljubljana je obsegal politične okraje Ljubljana, Kamnik in Litija ter sodni in davčni okraj Velike Lašče in Ribnica;
- stavbni okraj Novo mesto je obsegal politične okraje Novo mesto in Črnomelj ter sodni in davčni okraj Kočevje in novomeško-zagrebsko državno cesto do deželne meje; gradbena služba je bila dodeljena okrajnemu glavarstvu Novo mesto;
- savski stavbni okraj v Krškem je obsegal politični okraj Krško razen novomeško-zagrebske državne ceste, gradbeno službo pa je izvajalo okrajno glavarstvo Krško.

Zaradi varčevanja niso tehničnih uradnikov v ljubljanskem gradbenem okraju dodelili nobenemu okrajnemu glavarstvu, za gradbeno službo pa so skrbela deželna oblast, na katere so se obračala okrajna glavarstva za tehnično pomoč pri gradbenih zadevah.²⁰

Februarja 1861 je poleg deželne vlade začel delovati tudi deželni zbor in odbor, ki je bil nosilec deželne avtonomije. Upravljal je deželno premoženje ter vodil urade deželnih zavodov in ustanov. V pristojnost deželne avtonomije je spadalo kmetijstvo, javne zgradbe (zgrajene iz deželnih sredstev), dobrodelne ustanove (vzdrževane iz deželnih sredstev), občinske, cerkvene in šolske zadeve, zadeve glede opravljanja priprege, preskrbe in nastanitve vojaštva. Delo deželnega odbora se je sčasoma širilo in z njim pripadajoči mu uradi. Ti so bili naj-

¹⁹ Šematizem, str. 12.

²⁰ Ukazni list 10/1868.

Načrt vrta za uršulinskim samostanom, 1806
(SI AS 50, serija načrtov)

prej štirje: pisarna, stavbni urad, računski urad in blagajna, pozneje pa kar osem: tajništvo, pomožna pisarna, računovodstvo, deželna blagajna, deželni stavbni urad, prisilna delavnica, muzej in gledališče ter deželni dobrodelni zavodi. Deželni glavar je kot predsednik deželnega odbora nadziral poslovanje uradov. Stavbni urad je vodil deželni inženir.²¹

Z zakonom leta 1873 in 1889 so bili ustanovljeni okrajni cestni odbori, ki so dobili za nalogo skrb za javne ceste in poti, ki niso sodile v državno področje: okrajne, občinske ceste, poti ter tudi mostovi in drugi gradbeni objekti ob cestah. Imeli so neposreden nadzor nad stanjem cest, določali so red, po katerem so morale občine opravljati cestno tlako, uravnavali so prepire med posameznimi občinami. Člani so bili župani in občinski svetniki, odbornike so volili v okraju, kjer je bil sedež sodnega okraja. Včasih je en cestni odbor obsegal več sodnih okrajev, lahko pa je bilo v enem sodnem okraju več cestnih odborov. Za gradnjo in vzdrževanje cest so dobili denar iz cestnega sklada, kamor so se stekala 10-odstotna sredstva iz neposrednih davkov. Zakon iz leta 1912 je opredelil okrajne cestne odbore kot pomožne organe deželnega odbora za upravo deželnih cest.²²

Gradivo v zvezi z gradnjami se nahaja tako v fondu deželne gradbene direkcije za Kranjsko, kot tudi v fondih upravnih in samoupravnih organov na različnih nivojih, ki so bili kakorkoli povezani z načrtovanjem, nadzorovanjem in vodenjem gradenj v deželi Kranjski. Fond deželne gradbene direkcije je razdeljen na tri podfonde: prvi je gradbena direkcija, v kateri so zadeve, ki se nanašajo na cestne, vodne in visoke gradnje, in je urejena po registraturnem načrtu v okviru enega leta; drugi je okrajni gradbeni urad Ljubljana, v katerem je kronološko urejeno gradivo okrajnega gradbenega urada, kresijskega gradbenega inženirja in cestnega gradbenega komisiariata Ljubljana; tretji je deželni stavbni urad, ki obsega različne vsebinske sklope, povezane z vzdrževanjem deželnih javnih zgradb in cest v 2. polovici 19. stoletja in v 20. stoletju do razpada avstro-ogrske monarhije leta 1918. Poleg spisov je tudi serija načrtov, ki pa so v precej slabem stanju in v veliki meri potrebni restavriranja.

²¹ Serše: *Deželni zbor in odbor*, str. 64.

²² Serše: *Okrajni cestni odbori*, str. 113–115.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

- ◉ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani (1784–1849).
- ◉ Šematizem (Schema der k.k. Administrativ-Behörden und Organe in Krain) (1888–1918).
- ◉ Ukazni list (Verordnungsblatt 1860–1868, Ukazi c. k. deželnih gosposk za vojvodstvo Kranjsko), 10/1868.
- ◉ SI AS 50, Deželna gradbena direkcija Ljubljana (1793–1861):
 - ◉ Okrajni gradbeni urad Ljubljana (1835–1865).
 - ◉ Stavbni urad Ljubljana (1862–1918).
 - ◉ Knjiga normalij gradbenega departmaja (1820–1840).
 - ◉ Knjiga normalij filiale gradbenega departmaja (1840–1856).
 - ◉ Gradbeni ukazni list (Bauverordnungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich), Dunaj 1850

LITERATURA

Mayerhofer, Ernst: *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: mit besonderere Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen*. Fünfte, vermehrte und verbesserte Auflage. Bd.1. Wien 1895, str. 456–482.

Priložniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918 (ur. Jože Žontar). Graz – Klagenfurt – Ljubljana – Gorizia – Trieste: Steiermärkisches Landesarchiv [etc.], 1988 (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives; Bd. 15).

Serše, Saša: *Deželni zbor in odbor za Kranjsko 1961–1918*, arhivski popis. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2007.

Serše, Saša: Okrajni cestni odbori na Kranjskem. V: *Arhivi* 25 (2002), št. 1, str. 113–115.

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. I. knjiga. Fondi in zbirke s področja uprave (po klasifikaciji od zaporedne številke 1 do 335). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE LANDESBAUDIREKTION LAIBACH UND DIE ENTWICKLUNG DER BAUBEHÖRDE VOM 18. JAHRHUNDERT BIS 1918

Zur Regelung der baulichen Angelegenheiten in den innerösterreichischen Ländern wurden schon in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts einige spezielle Organe geschaffen. So wurde 1832 eine Hofkommission für die Schifffahrt auf der Save und dem Laibachfluss und für die Straßenordnung eine Straßenkommission gegründet, die die Abrechnungen für die Reparaturen der Straßen kontrollierte und deren Bau leitete. Es gab Straßendirektionen, Baukommissionen, Bauinspektionen usw. Bei den Landständen gab es ein spezielles Bauamt und Baumeister. Der Straßenverkehr wurde durch Straßenpatente geregelt, und mit ähnlichen Vorschriften wurden auch die Regeln für Schifffahrt,

Größe der Schiffe und Besatzungen sowie für die Instandhaltung der Schiffswegen bestimmt.

Gleichzeitig mit den politischen Veränderungen kam es auch zu Änderungen in der Organisation der Baubehörde. Seit 1893 amtierte eine Landesbaudirektion für Krain. Zu größeren Reorganisationen kam es Mitte des 19. Jahrhunderts. Das Bauwesen stellte in der österreichischen Monarchie aufgrund der erforderlichen großen Geldmittel und wegen des Einflusses auf die gesamte Wirtschaft eines der wichtigsten Gebiete dar. Es verfügte jedoch über keine einheitliche Leitung, nicht entsprechend war auch die Unterstellung der Bauorgane unter die anderen Behörden, und mangelhaft war die technische Ausbildung, weshalb es an guten Bauarbeitern fehlte. Mit der Gründung des Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten kam es zu einem Zusammenschluss der verschiedenen Zweige des Bauwesens, womit erforderlicher Überblick, Homogenität, Effektivität und Kontrolle in der Baubehörde erzielt werden sollte. Die Durchführung der ministeriellen Erlasse oblag der Generalbaudirektion, der auf Landesebene die Baudirektionen unterstellt waren, in den Kreisämtern waren Kreisbauämter tätig, und wo es keine Kreisämter gab, Bezirksbauämter und Bezirksingenieure.

1861 wurde die Landesbaudirektion aufgelöst, weiterhin waren aber die Bezirksbauämter tätig, deren Leitung 1868 von den Bezirkshauptmannschaften übernommen wurde. Auf Landesebene war das Landesbauamt tätig, für die Straßen sorgten Bezirksstraßenausschüsse.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.1)«1918/1919»:355.134.2

Prejeto: 4. 5. 2015

Vpliv političnih sprememb leta 1918/1919 na sistem in ikonografijo državnih odlikovanj

PAVEL CAR

Univ. dipl. ing, MBA, študent 3. letnika doktorskega študija Humanistika in družboslovje - Zgodovina na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani
Topniška 33c, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: pavel.car@s5.net

Izvleček

Slovenci so se po razpadu monarhije in z nastankom nove države ter pozneje Kraljevine SHS soočili tudi z novimi državnimi simboli, odlikovanji in redovi. To so posebej občutili zlasti vojaki in častniki, ki so še do včeraj ponosno nosili različna cesarska odlikovanja in redove, v novi državi pa ta niso bila več dovoljena. Podeljena odlikovanja so romala v predal, državne in monarhične simbole avstro-ogrske monarhije na odlikovanjih so na novih odlikovanjih zamenjali simboli srbske dinastije Karađorđevićev. Pričujoči prispevek skuša prikazati nekatere primerjave, razlike in tudi podobnosti med redovi in odlikovanji cesarske monarhije oziroma po letu 1918 nove kraljevine.

Abstract

THE IMPACT OF POLITICAL CHANGES IN 1918/1919 ON THE SYSTEM AND ICONOGRAPHY OF STATE DECORATIONS

After the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy and the foundation of the new state and later with the foundation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, the Slovenians found themselves faced with new state symbols, decorations and orders. Those most affected were soldiers and officers, who until that time had proudly displayed various imperial decorations and orders that were no longer allowed in the new state. Decorations and orders bestowed upon them were stored in drawers and the Austro-Hungarian state and monarchic symbols on decorations were replaced by those belonging to the Serbian Karadjordjević dynasty. The aim of the present article is to examine comparisons, differences and similarities between the orders and decorations of the Austro-Hungarian Empire and the new post-1918 Kingdom.

Ključne besede:

habsburški imperij,
Kneževina Srbija,
Kraljevina Srbija,
odlikovanja,
redovi,
ikonografija

Key-words:

Habsburg Empire,
Principality of
Serbia, Kingdom
of Serbia,
decorations,
orders,
iconography

Uvod

Konec 17. in začetek 18. stoletja je plemstvo že močno oslabelo, njegovo moč in mesto je počasi prevzemalo meščanstvo. Evropski kralji so se pri utrjevanju svoje oblasti vse bolj naslanjali na buržoazijo. Fevdalno vojsko, kjer je bil kralj odvisen od svojih vazalov, je povozil čas. Nadomestila jo je stalna, redna vojska, sestavljena v glavnem iz najemnikov. Pri iskanju načinov, kako nagraditi zveste častnike ter tako še bolj utrditi svoj položaj v vojski, so mnogi evropski vladarji tistega časa osnovali različne redove za vojne zasluge, ki niso bili tako ekskluzivni kot stari srednjeveški viteški redovi, v katere so lahko vstopali samo plemiči, temveč so postali dostopni vsem slojem prebivalstva, če so le bile zasluge za kralja dovolj velike. Z liberalizacijo pristopa v novoustanovljene redove je bilo bolj kot pripadnost nekemu redu pomembno njegovo vidno obeležje, to pa je bil redovni znak ali orden (nemško "der Ordenzeichen", angleško "the Badge"). Ker so se odlikovanja (redovom so se kmalu pridružile tudi medalje) v vojski tako dobro obnesla, so se kmalu preselila tudi na civilno področje, tako so bili lahko odlikovani praktično vsi državljani, zaslužni "za vladarja in domovino".

Vsak vladar oziroma vsaka državna oblast je svoje redovne znake in medalje okrasila z državnimi, dinastičnimi in ne nazadnje krščanskimi simboli, saj so novi redovi izhajali iz starih srednjeveških cerkvenih viteških redov. Slovenci smo bili dolga leta v okvirju Avstrije (in na koncu Avstro-Ogrske). Odlikovanja, ki so jih Slovenci dobivali za svoje zasluge, so seveda nosila poleg krščanskih obeležij tudi obeležja habsburške dinastije, avstrijskega cesarstva in posameznih vladarjev. Ko se je decembra 1918 (po razpadu avstro-ogrske monarhije) Država Slovencev, Hrvatov in Srbov združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, se je skoraj celotna ikonografija spremenila. Osnovna krščanska simbolika je sicer ostala (res da s pridihom pravoslavja), dinastična in državna obeležja pa so bila čisto druga, do takrat Slovencem tuja.

Za visoko odlikovanje se v slovenski literaturi uporablja izraz red,¹ včasih tudi orden.² Predvsem v slovenščini, včasih pa tudi v drugih jezikih, prihaja večkrat do nesporazumov, ko besedo red (nemško »der Orden«, angleško »the Order«) uporabljamo enkrat kot oznako institucije, na primer viteški red, drugi pa red označuje samo eno izmed insignij reda (nemško »der Ordenzeichen«, angleško »the Badge« ali »the Order's Badge«). V začetku je bil redovni znak samo ena od insignij viteškega reda, na primer obesek na prsni, pozneje, ko so bili uvedeni redovi za vojaške zasluge, pa redovni znak pomeni pripadnost neki abstraktni organizaciji (na primer francoski legiji časti), obenem pa postavlja nosilca redovnega znaka v višji družbeni status.

1. Nastanek redov

Začetek odlikovanj, kot jih poznamo danes, je vezan na nastanek verskih

¹ *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (<http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>), geslo **red -a m**, 9. (pomen) *verska skupnost ljudi, ki živijo po posebnih pravilih, navadno v skupini, skupinah: ustanoviti, voditi red; stopiti v red; katoliški, muslimanski redovi; moški, ženski redovi; član, predstojnik reda / frančiškanski, jezuitski red / samostanski, verski redovi* 12. (pomen) *visoko odlikovanje kot znamenje priznanja za državlanske, vojaške zasluge: podeliti, pripeti komu red; odlikovati koga z redom / red dela z rdečo zastavo visoko jugoslovansko odlikovanje, ki se podeli za posebne zasluge na področju gospodarstva, družbenih dejavnosti; red narodnega heroja visoko jugoslovansko odlikovanje, ki se podeli za izredno junaška dejanja v boju s sovražnikom.*

² *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (<http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>) geslo **órdén -a in -dna, m (ó)** žarg. odlikovanje: za svoje delo je dobil že več **ordenov** / pripeti si **orden** na prsi / **orden** narodnega heroja *red narodnega heroja.*

viteških redov za časa križarskih vojn. Ti redovi so bili ustanovljeni za obrambo Svete dežele v Palestini, za obrambo in vzdrževanje poti in trdnjav ter za negovanje bolnih in ranjenih. Njihov najvažnejši cilj pa je bil širjenje krščanstva oziroma boj za vero in boga.

Najstarejši viteški red so v Jeruzalemu okoli leta 1070 ustanovili italijanski trgovci iz Amalfija. Red ivanovcev oziroma hospitalcev (Ordo Militiae Sancti Ioannis Baptiate Hospitalis Hierosolymitani) je dobil ime po hospitalu, zgrajenem pri cerkvi svetega Ivana, kjer so se zdravili bolni popotniki. Ivanovci so nosili rdeča ogrinjala z belim latinskim križem na hrbtu.

Drugi pomemben red je bil red templjarskih vitezov (Fratres militae Templi ali Pauperes commilitiones Christi Templique Salomonis), na kratko templjarjev, ki so, obratno od ivanovcev, nosili bela ogrinjala z rdečim križem. Leta 1119 sta red ustanovila francoska viteza Hugo de Payens (tudi Hugo de Payns) in Gottfried von saint-Omert skupaj s še 7 drugimi vitezi, in sicer z namenom, da bi ščitil Kristusov grob v Jeruzalemu in tudi romarje, ki so ga obiskovali. Ime »templjarji« so dobili po Salomonovem templju, ki je stal blizu njihovega sedeža. Tretji viteški red so za časa 3. križarske vojne ustanovili nemški trgovci (prav tako za nego bolnih in ranjenih). Red je dobil naziv »Nemški viteški red« oziroma »Tevtonski red« (Orden des Hospitals Sankt Marien vom Deutschen Hause). Leta 1198, le nekaj let po ustanovitvi, je bil iz bolniškega reda spremenjen v viteški red in njegova glavna naloga je postala borba proti nevernikom. Za razliko od ivanovcev so pripadniki nemškega viteškega reda nosili bela ogrinjala s črnim latinskim križem na hrbtu. Za časa križarskih vojn so nastali še mnogi drugi redovi, na primer red braniteljev svetega groba (leta 1099), katerega člani so imeli belo ogrinjalo z rdečim jeruzalemskim križem, red sv. Lazarja, red sv. duha in drugi. Pozneje so viteške redove ustanavljali tudi drugod. V Španiji sta bila ustanovljena red Alcantare (leta 1157) in red Calatrave (leta 1158), vojaška redova, ki sta se borila proti Arabcem.

1.1. Verski viteški redovi in osnovna oblika poznejših odlikovanj v rangi redov

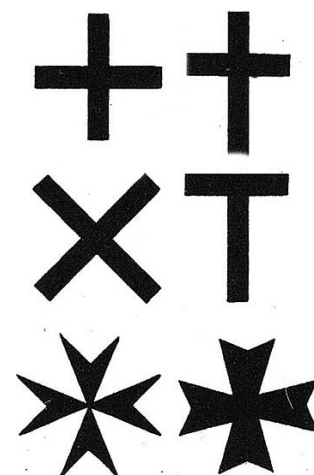
Glede na to, da so imeli poznejši redovi oziroma redovni znaki kot odlikovanja svoje korenine v srednjeveških viteških redovih, so glavne značilnosti povzeli po njih; predvsem v svoji obliki in stopnjah:

1.1.1. Osnovna oblika redovih znakov

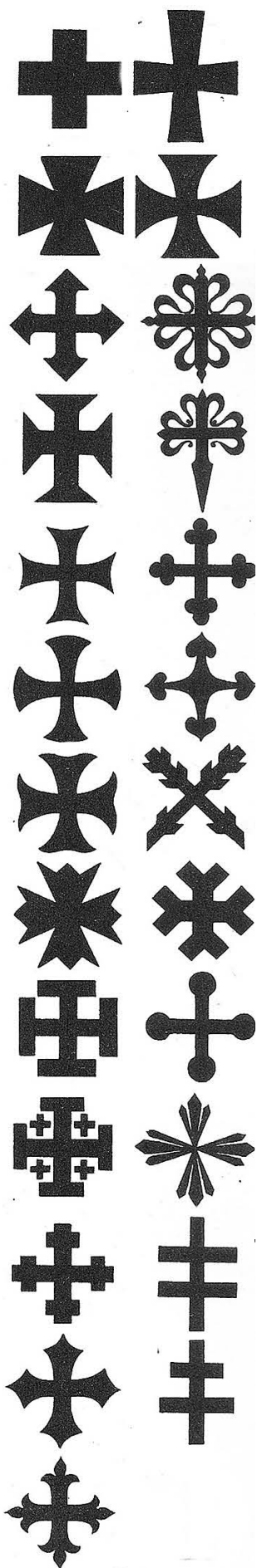
Osnovno znamenje krščanstva vse od njegove ustanovitve je križ. Ta je iz prvotne oblike (lesenega) križa, na katerem je bil križan Jezus, v dva tisoč letih prevzel več deset modificiranih oblik. Tudi prej omenjeni srednjeveški viteški redovi so imeli za svoje znamenje križe različnih oblik in barv, da so se lahko razlikovali med seboj.

Tudi redovni znaki (kot odlikovanja) so v svojem razvoju od sredine 18. pa do konca 19. stoletja prevzeli mnogotere oblike krščanskega križa, tako da danes faleristika, veda, ki se ukvarja s proučevanjem odlikovanj, loči med več kot 30 vrstami križa:³

- **grški križ** (vsi štirje kraki so enako dolgi in enako široki),
- **latinski križ** (najbolj običajna oblika križa, spodnji krak kiža je daljši od ostalih treh krakov),
- **andrejev križ** (križ v obliki velike črke X),

³ Merička: *Das Buch der Orden und Auszeichnungen*, str. 216–217.

- **antonijev križ** (križ v obliki velike črke T),
- **malteški križ** (kraki križa se širijo od centra navzven, končajo pa se v obliki lastovičjega repa),
- **osmerošpičasti križ** (podoben malteškemu križu, le da se kraki križa v sredini zožijo na polovico in ne v celoti kot pri malteškem križu),
- **ženevski (helvečanski) križ** (grški križ, ki ima krake enako dolge kot široke),
- **tacasti križ** (križ s podaljšanim zgornjim in spodnjim krakom; kraki so pri vrhu malce odebeljeni),
- **topovski križ** (kratki kraki se močno širijo proti koncem, vendar so robovi ravni),
- **templjarski križ** (topovski križ s konkavno zaobljenimi notranjimi robovi krakov),
- **puščičasti križ** (grški križ, pri katerem so konci krakov v obliki puščice),
- **marijin križ** (kraki so v obliki gotske črke M),
- **kristusov križ** (tudi **portugalski križ**; telo križa je ravno, kraki pa so v obliki narobe obrnjenega trikotnika),
- **mečev križ** (tudi **križ reda Jakoba od meča**; oblika marijinega križa, ki ima spodnji krak v obliki mečevega rezila),
- **leopoldov križ** (kraki križa se končujejo s konkavnim lokom; zaobljeni navznoter),
- **deteljin križ** (grški križ, kjer se kraki križa končujejo s tremi polkrogli v obliki triperesne detelje),
- **rupertov križ** (konci krakov so konveksni, zaobljeni navzven),
- **lipov križ** (grški križ, kjer se kraki križa končujejo v obliki lipovega lista),
- **terezijanski križ** (konci krakov križa so v obliki valovite linije),
- **burgundski križ** (andrejev križ s kraki v obliki prirezane veje),
- **špičasti križ** (kraki so proti koncu odebeljeni in se končujejo s tremi ali več špicami),
- **viličasti križ** (andrejev križ, kjer se kraki križa na koncu cepijo v obliki črke Y),
- **berglasti križ** (kraki križa se končujejo v obliki črke T, vrhovi štirih t-jev pa se med seboj skoraj dotikajo),
- **bizantinski križ** (tudi **lateranski križ**; grški križ, kjer se kraki križa končajo z okroglim medaljonom),
- **jeruzalemski križ** (berglasti križ, ki ima med kraki križa še štiri manjše grške križe),
- **žarkasti križ** (kraki križa so sestavljeni iz žarkov),
- **romunski križ** (grški križ, ki ima krake v obliki štirih narobe obrnjenih latinskih križev, ki se stikajo na sredini),
- **lotarinški križ** (tudi **francoski križ**; pokončni krak ima dva enako dolga prečna kraka),
- **pizanski križ** (tudi **mlinarski**, odnosno **ključarski križ**; konci krakov so odebeljeni in se končujejo v obliki špice),
- **patriarški križ** (podoben lotarinškemu križu, le da je spodnji prečni krak daljši od zgornjega),
- **lilijski križ** (kraki križa so v obliki stilizirane lilije).

1.1.2. Redovne stopnje

Tudi stopnje redov so bile poimenovane po stopnjah v srednjeveških viteških redovih. Standardno organizacijo redovnih stopenj modernih odlikovanj je postavil francoski cesar Napoleon s svojim odlikovanjem, redom legije časti (Ordre National de la Legion d'Honneur), ki ga je ustanovil 19. maja 1802 (kot vojaški in civilni red za zasluge). V začetku je imel red tri stopnje, leta

1805 pa je dobil dokončno organizacijo v petih stopnjah:

- **veliki križ** (redovni znak je na lenti (širok trak, ki gre preko ramena) ter velika zvezda na prsih),
- **veliki oficir** (redovni znak je na traku okoli vratu ter manjša zvezda na prsih),
- **komtur** (ali komander) (redovni znak je na traku okoli vratu),
- **oficir** (manjši, običajno pozlačen redovni znak, je na trikotnem traku na prsih),
- **vitez** (manjši srebrni redovni znak je na trikotnem traku na prsih).⁴

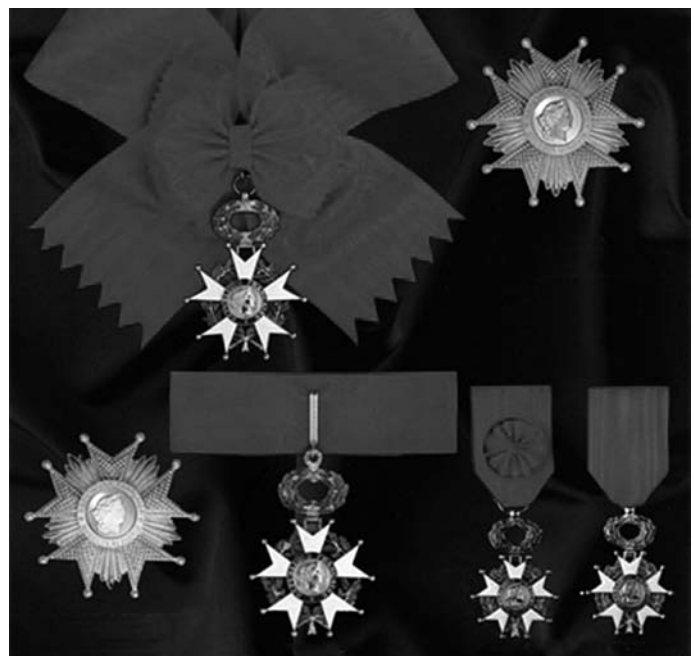
Imena stopenj izhajajo iz organizacije srednjeveških viteških redov. Na čelu vsakega reda je bil veliki mojster. Tudi novi redovi so imeli svojega velikega mojstra oziroma poglavarja reda, ne glede na to, da se je najvišja stopnja imenovala veliki križ. Napoleon se je sam postavil na čelo reda legije časti kot veliki mojster in tudi kralji in cesarji raznih držav so bili po pravilu vedno veliki mojster vseh redov svoje države. Ko je vladar ustanovil nov red, je običajno že v statutu opredelil svojo vlogo velikega mojstra v njem. Prvo avstrijsko odlikovanje, Vojaški red Marije Terezije, je ustanovila cesarica Marija Terezija; red je po njej tudi dobil ime. Čeprav je bila Marija Terezija cesarica, kot ženska nikakor ni mogla stopiti na čelo reda kot veliki mojster (tradicija srednjeveških viteških redov namreč kaj takega ni dopuščala), zato je bilo že takoj na začetku statuta tega reda zapisano, da je veliki mojster reda njen mož Franc Lotarinški (rimsko-nemški cesar Franc I.):

»Mi, Franc, po milosti božji etc. etc. ... da naša srčno ljubljena Soproga Apostolsko Veličanstvo Cesarica, kakor Mi, ... ustanovimo nov vojaški viteški red in z njim vse tiste, ki kaj prispevajo k dosegu predstoječega končnega cilja, okrasimo z odličnostjo. Tako smo Mi glede na tako pomemben predmet veliko mojstrstvo tega Vojaškega reda Marije Terezije prevzeli nase, in kakor se Mi tukaj še enkrat odprto razglavamo za Šefa, Vodjo in Velikega Mojstra (...zu dessen Chef, Oberhaupt und Grossmeister...), tako naj nas slehernik vidi in prepozna ...«⁵

Vladar je v trenutku, ko je bil kronan, samodejno postal tudi veliki mojster vseh redov svoje države. Tako je cesar Franc Jožef I. v dopolnjenem statutu Leopoldovega reda v prvem členu zapisal o velikem mojstrstvu:

Tri stopnje Vojaškega reda Marije Terezije; levo komturski križ, desno viteški križen, na sredini veliki križ na lenti in zvezda (s prijaznostjo Tomislava Muhića).

Vseh pet stopenj reda legije časti (Legion d'Honneur) (z internetne strani onequalitythefinest.com).

⁴ Legion d'honneur et des Ordres de Chevalerie, str. 50–57.

⁵ Ehrenbuch, str. 3.

»... zato bomo (imeli veliko mojstrstvo). Mi sami, dokler bo bogu všeč, in ne dopolnimo svojih let, in za nami bo to ohranil Naš zakoniti prestolonaslednik.«⁶

Naslednja redovna stopnja je bila veliki oficir, drugi po rangi v redu (včasih tudi veliki komtur). V srednjeveških viteških redovih je bil veliki oficir namestnik velikega mojstra.⁷

Kumtur ali komander (latinsko *commendator*) je v srednjeveških viteških redovih stal na čelu osnovne administrativne enote, komende (nemško *Komturrei*) in bil zadolžen za gospodarsko delovanje tamkajšnjih redovnih posestev.⁸

Oficirji so bili v viteških redovih na nižjih položajih, imeli pa so določena pooblastila v redovni hierarhiji.

Na dnu lestvice viteških redov so bili vitezi, člani viteških redov brez kakršnih koli funkcij in pooblastil.

Napoleon je v statutu reda legije časti omejil število članov posameznih stopenj reda. Tako je bilo število velikih križev omejeno na 80 nosilcev tega odlikovanja, na 200 velikih oficirjev, 1.000 komanderjev ter 4.000 oficirjev, medtem ko število vitezov tega reda ni bilo omejeno.

Avstrijski redovi so pogosto odstopali od francoske sheme; večkrat so imeli le tri stopnje – veliki križ, komtur in vitez. Taka sta bila na primer red železne krone in Vojaški red Marije Terezije, medtem ko ima red Franca Jožefa pet stopenj po vzoru reda legije časti: veliki križ (*Grosskreuz*), veliki oficir (*Komturkreuz mit Stern*), komtur (*Komturkreuz*), oficir (*Offizierkreuz*) in vitez (*Ritterkreuz*).

2. Vrste odlikovanj; redovi, medalje in spomenice (spominske medalje)

Ob redovih so se kmalu pojavile še medalje kot odlikovanja nižjega ranga. Sicer so bile medalje kot neke vrste obeležja prisotne že prej, a so jih izdajali oziroma kovali zgolj mogočni posamezniki (po svoji želji in na svoj račun, tako da njihova ustanovitev ni bila utemeljena z zakoni oziroma statuti, prav tako niso imeli predpisanih oziroma določenih pogojev za njihovo podelitev). Takšen primer je medalja za zavzetje Beograda iz leta 1789, ki jo je dal skovati poveljnik avstrijske vojske, feldmaršal Ernst Gideon Laudon, in so jo za svoje zasluge dobili nekateri pripadniki avstrijske vojske.

Prva »prava« državna avstrijska medalja je bila medalja za hrabrost, ki je bila ustanovljena kot drugo avstrijsko vojaško odlikovanje 32 let za Vojaškim redom Marije Terezije. Leta 1789 jo je ustanovil cesar Jožef II. kot odlikovanje za podčastnike in vojake. Medalja je imela dve stopnji; zlato in srebrno. Zlata medalja za hrabrost je bila za podčastnike in vojake to, kar je bil viteški križec Marije Terezije za častnike. Običajno veljajo medalje za nižja odlikovanja kot redovi, čeprav naletimo na izjeme; na primer avstrijska zlata medalja za hrabrost za častnike, ustanovljena leta 1917, je bila po rangi višje odlikovanje kot vojaški zaslužni križec III. stopnje.

Tudi medalje imajo običajno več stopenj, ki se pogosto poimenujejo kar po kovini, iz katere so narejene; na primer zlata, srebrna in bronasta medalja za hrabrost (ponekod tudi železna, vendar Avstrija take ni imela). Stopnje se lahko ločijo tudi po velikosti; srebrna medalja za hrabrost 1. in 2. stopnje oziroma pogosto imenovani velika in mala srebrna medalja za hrabrost, saj sta se razlikovali le po velikosti. Ponekod ima lahko višja stopnja medalje krono, nižja stopnja pa je brez nje (vendar Avstrija tudi take medalje ni imela). Običajno so bile

⁶ *Ehrenbuch*, str. 35.

⁷ Setton in Hazard: *A History of Crusades: The fourteenth and fifteenth centuries*, str. 578.

⁸ Setton in Hazard: *A History of Crusades: The fourteenth and fifteenth centuries*, str. 578.

zasluge, potrebne za dodelitev medalje, nižje od zaslug, potrebnih za dodelitev kakšnega reda. Medalje se bile v glavnem namenjene podčastnikom in vojakom, ki v Avstriji niso mogli dobiti redov (ne glede na to, kako veliko je bilo njihovo junaštvo). Avstrija (od leta 1867 naprej Avstro-Ogrska) je imela namreč odlikovanja strogo ločena; odlikovanja, s katerimi so bili lahko odlikovani častniki, v nobenem primeru niso mogli dobiti podčastniki in moštvo.

Spominske medalje oziroma spomenice so po rangu najnižja odlikovanja. Prva avstrijska spomenica je bila medalja za obrambo Tirolske iz leta 1796. Spominske medalje so se podeljevale za udeležbo v vojni ali vojnem pohodu ter ob raznih obletnicah in vladarskih jubilejih. Spomenice so dobili vsi, ki so izpolnjevali določene pogoje (npr. za Karlov četni križec je bilo potrebno preživeti dvanajst tednov na fronti), ne glede na to, da si dobitniki teh odlikovanj niso pridobili nobenih drugih zaslug.

3. Trije glavni ikonografski sklopi odlikovanj

Na odlikovanjih najdemo tri ikonografske sklope; verskega, državnega in vladarskega. Avstrijsko-habsburško ikonografijo so na svojih odlikovanjih razkazovali Slovenci, ki so bili odlikovani za svoje zasluge avstrijski monarhiji in habsburški vladarski hiši od konca 18. stoletja pa do konca monarhije leta 1918. Eden prvih odlikovanih Slovencev je bil slovenski topniški častnik, matematik, fizik in geodet Jurij Vega (1754–1802), ki je leta 1796 dobil viteški križec Vojaškega reda Marije Terezije.⁹ Po propadu avstro-ogrske monarhije se je novonastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov po dobrem mesecu dni svojega obstoja združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma poznejšo Kraljevino Jugoslavijo in ikonografija na odlikovanjih se je korenito spremenila. Verski sklop se sicer ni kaj dosti spremenil, medtem ko je bila ikonografija ene vladarske hiše oziroma dinastije zamenjana z ikonografijo druge dinastije.

3.1. Verski simboli

Razen osnovne oblike redovnih znamenj v obliki križa kot krščanskega simbola niti na avstrijskih niti na srbskih odlikovanjih ne najdemo drugih krščanskih simbolov razen majhnega križca na vrhu krone. Srbi so resda nameravali na redovnem znaku takovskega križa (ta je sestavljen iz malteškega in andrejevega križa, ki sta položena eden na drugega) po vzoru ruskega reda sv. Andreja na krake andrejevega križa postaviti črke S A P S (SANCTUS ANDREAS PATRONUS SERBIE, *sveti Andrej, zaščitnik Srbije*). To je sicer bilo predvideno v načrtu odlikovanja, ki ga je izdelal srbski umetnik Anastas Jovanović, vendar so bile te črke pri sami izvedbi opuščene.¹⁰

Popolnoma drugače je na primer pri ruskih odlikovanjih, kjer so krščanski simboli takorekoč sestavni del vsakega odlikovanja. Vsi ruski redovi se imenujejo po svetnikih; red sv. Ane, red sv. Jurija, red sv. Stanislava, red sv. Vladimirja, red sv. Andreja Prvopoklicanega ter red sv. Aleksandra (Nevskega). Sv. Ana, sv. Jurij in sv. Andrej so upodobljeni na redovnih znakih, sv. Stanislav, sv. Vladimir in sv. Aleksander pa imajo v medaljonu samo začetnice svetnikov.

V zahodni Evropi poimenovanje redov po svetnikih ni bilo tako množično, vendar je bilo kar nekaj držav, ki so katerega od svojih redov poimenovala po

⁹ Jurij Vega je dobil viteški križec Vojaškega reda Marije Terezije leta 1796 za zavzetje Mannheim.

¹⁰ Car in Muhić: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859–1918*, str. 20.

Medaljon redovnega znaka reda sv. Save s prikazom svetnika.

svetnikih; Velika Britanija ima red sv. Mihaela in sv. Jurija, Švedska red sv. Olafa, Španija red sv. Izabele itd. Zanimivo je, da noben od avstrijskih redov ni bil poimenovan po svetniku. Resda je imel ogrski del dvojne monarhije red sv. Štefana, vendar je bil red ustanovljen na čast prvega ogrskega kralja Štefana I. Svetega (975–1038), ki je pozneje postal svetnik.

Tudi Srbi so enega svojih redov posvetili svetniku, in sicer sv. Savi, a ne toliko zaradi svetnika samega, temveč dejstva, da je bil sv. Sava prvi srbski nadškof. Sv. Sava se je rodil kot Rastko Nemanjić (1175–1236), najmlajši sin velikega župana Raške Štefana Nemanje. Že v mladosti se je odločil za meniško življenje in imel pozneje velike zasluge pri vzpostavitvi neodvisne srbske pravoslavne cerkve. Odlikovanje je bilo v začetku ustanovljeno »v želji, da bi nagradili službo in zasluge na polju izobraževanja, literature, cerkve in lepih umetnosti«. ¹¹ Na medaljonu redovnega znaka je prikazan sv. Sava v cerkvenem ornatu z mitro na glavi. Z desnico blagoslavlja, v levici pa drži škofovsko palico. Medaljon obkroža geslo odlikovanja: S TRUDOM SVOJIM VSJA PRIOBRETE; s svojim delom boste dosegli vse. Geslo je vzeto iz daritvene listine Štefana Nemanje samostanu Hilandar iz leta 1198/99. ¹²

Tudi na medaljah ene in druge države ni bilo krščanskih simbolov, le avstrijska medalja za zasluge Rdečega križa ima na prednji strani dva angela, ki v sredini držita belo emajliran ščit z rdečim ženevskim križem, ki pa je tu kot simbol rdečega križa in ne krščanstva kot takega.

3.2. Državni in vladarski simboli

Državne simbole na odlikovanjih predstavljajo predvsem krona in grb ter tudi barve zastave.

3.2.1. Krona

Enega osnovnih simbolov vsakega cesarstva, kraljestva, nadvojvodstva, kneževine, grofije ipd. predstavlja krona, ki je skoraj vedno prisotna na redovnih znakih (seveda krone ne najdemo na odlikovanjih ne-monarhičnih držav). Oblike in tipi kron so v heraldiki natančno predpisane. Osnovne značilnosti nekaterih kron, ki so prisotne na odlikovanjih, o katerih bo govora, so:

- **Cesarska krona;** ima okrasje v obliki listov, od sprednjega dela proti zadnjemu potekata dva loka; pod krono sta dva trakova (pendilije). Notranjost krone naj bi bila podložena z modrim žametom (ki pa ga od zunaj ni videti).
- **Kraljevska krona;** ima osem listov; od tega jih je od spredaj vidnih pet; krona je premoščena s petimi loki, podloga je iz rdečega žameta,
- **Kneževska krona** je v osnovi spremenjen (nadgrajen) kneževski klobuk, ki so mu dodani štirje loki, od spredaj so vidni samo trije. Kneževski klobuk je iz rdečega žameta, obod pa je iz hermelinovega krzna. ¹³ Vse krone imajo na vrhu majhen križec.

¹¹ Jeremić: *Zakoni i uredbe o ordenima i medaljama*, str. 11.

¹² Car in Muhić: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859–1918*, str. 190.

¹³ Merička: *Das Buch der Orden und Auszeichnungen*, str. 219.

3.2.2. Cesarski oziroma dinastični grb

Drug državni simbol, ki se po pomembnosti enači s krono, je državni ali dinastični grb. Grb je stalni simbolični znak države, mesta ali plemiške rodbine.¹⁴ Grbi, posebno dinastični, so stalnica predvsem na redovnih znakih, najdemo pa jih tudi na medaljah.

3.2.3. Državna zastava

Zastava je kos tkanine določene barve ali več barv, ki predstavlja simbol neke države, naroda, organizacije.¹⁵ Zastavo zelo redko najdemo na odlikovanjih. Ena redkih izjem je odlikovanje Federativne socialistične republike Jugoslavije, red Jugoslovanke zastave, kjer najdemo emajlirano zastavo na zvezdi reda 1. stopnje.

4. Ikonografija avstrijskih in srbskih redov

4.1. Avstrijski in srbski redovi do leta 1918

Avstrija je v obdobju med letoma 1757 in 1849 ustanovila štiri redove: Vojaški red Marije Terezije (leta 1757), Avstrijski cesarski Leopoldov red (leta 1808), Avstrijski cesarski red železne krone (leta 1816) ter red Franca Jožefa I. (leta 1849). Nadalje vse do konca monarhije (leta 1918) ni bil več ustanovljen noben nov red.

Kot redovi krščanske države imajo trije redovni znaki obliko križa; Vojaški red Marije Terezije ima obliko terezijanskega križa, Leopoldov red ima obliko leopoldovega križa, red Franca Jožefa I. pa ima obliko rupertovega križa. V statutih teh redov se nikjer posebej ne omenja, da je oblika redovnega znamenja, torej križ, povzeta po simbolu krščanstva.

Red železne krone je avstrijski cesar Franc I. (Avstrijski) prevzel po francoskem redu železne krone, ki ga je leta 1805 ustanovil Napoleon, ko se je dal v Milanu kronati s staro krono langobardskih knezov. Odlikovanje, ki ga je Napoleon ustanovil, je imelo obliko krone, na katero je posajen velik francoski orel. S padcem Napoleonovega cesarstva bi ugasnilo tudi to odlikovanje, če ga ne bi ponovno ustanovil cesar Franc I., ki je v statutu zapisal:

»V čast obdobju, ko so se nadvse srečno pod Našim žezlom zopet združile Naše italijanske province, smo kot znamenje Naše posebne milosti in naklonjenosti ustanovili red poimenovan red železne krone in ga uvrstili med naše kronske in hišne redove ...«¹⁶

Odlikovanje je v osnovi obdržalo svojo podobo, le da je bil enoglavni francoski orel zamenjan z dvoglavim avstrijskim, tudi oblika železne krone se je nekoliko spremenila.

Nenavadne oblike je tudi redovno znamenje reda Franca Jožefa I., ki kot osnovno obliko združuje križ kot krščanski simbol in dvoglavega orla kot državni grb. Rdeče emajlirani rupertov križ je namreč položen na črno emajliranega dvoglavega avstrijskega orla.

Kneževina Srbija (po letu 1882 Kraljevina Srbija) je v obdobju med letoma 1876 in 1904 ustanovila pet redov: red takovskega križa (ustanovljen leta 1876,

Viteški križci (od leve proti desni, od zgoraj navzdol): Vojaškega reda Marije Terezije, Leopoldovega reda, reda železne krone in reda Franca Jožefa I.

¹⁴ Slovar slovenskega knjižnega jezika, geslo grb.

¹⁵ Slovar slovenskega knjižnega jezika, geslo zastava.

¹⁶ Ehrenbuch, str. 35.

V. oziroma IV. stopnja (oficirska oz. viteška križca) srbskih redov takovskega križa (levo) in reda belega orla.

IV. stopnji (viteška križca) srbskih redov Miloša Velikega (levo) in reda Karađorđeve zvezde.

Avstrijski duhovniški zaslužni križec (levo) in vojaško zaslužni križec.

ukinjen leta 1903), red belega orla (leta 1882), red sv. Save (leta 1883), red Miloša Velikega (ustanovljen leta 1898, ukinjen leta 1903) ter red Karađorđeve zvezde (leta 1904). Med letoma 1904 in 1918 ni bil ustanovljen noben nov red več.

S padcem dinastije Obrenovičev in prihodom dinastije Karađorđevićev na oblast leta 1903 so le-ti ukinili red takovskega križa in red Miloša Velikega, ki sta bila dinastična reda Obrenovičev. Nošnja obeh redov je bila prepovedana, izjema je bil le red takovskega križa z meči, ki se je podeljeval izključno za hrabrost na bojnem polju. Namesto tega je Peter I. Karađorđević ustanovil dinastični red Karađorđeve zvezde. Red belega orla in red sv. Save sta se nekoliko spremenila; monogram Milana I. Obrenoviča – »MI« na medaljonu na zadnji strani redovnih znakov – je zamenjala letnica ustanovitve reda, 1882 oziroma 1883.

Tudi tu ima večina redov obliko križa kot osnovnega krščanskega simbola; red takovskega križa je sestavljen celo iz dveh križev, preko belega malteškega križa je položen zlat andrejev križ. Red sv. Save ima obliko osmerošpičastega križa, red Karađorđeve zvezde pa ima obliko Rupertovega križa.

Redovni znak reda belega orla je oblikovan podobno kot avstrijski red železne krone; ima obliko srbskega grba, dvoglavega belega orla s polrazprtimi krili in s starim, srednjeveškim srbskim grbom na prsih. Red Miloša Velikega pa je zasnovan zelo nenavadno, nedvomno pod vplivom secesijske umetnosti. Redovni znak ima obliko medaljona, v katerem je slika kneza Miloša Obrenoviča, nad medaljonom pa je stara srednjeveška srbska krona bizantinskega tipa.

Tudi v statutih srbskih redov se, tako kot pri avstrijskih redovih, ne omenja posebej krščanske podlage osnovni obliki redovnih znamenj. Pri črnogorskem redu Danila I. za neodvisnost Črne gore, ki je bil ustanovljen leta 1852, pa 1. člen statuta neposredno navaja krščansko podlago redovnega znamenja:

»Podaril se bo vsem članom reda okras (dekoracija), ki bo v obliki križa v srebru, in bo s svojo obliko opominjal na križ, ki je odkupil človeški rod na Kalvariji.«¹⁷

Redovni znaki so bili tako v eni kot drugi državi večinoma v obliki križa, ne da bi se križ v statutih posebej poudarjal kot osnovni simbol krščanske vere.

4.2. Druga odlikovanja

V Avstriji je bilo še nekaj odlikovanj, ki so bila podobna redovom, vendar so se na rang lestvici odlikovanj nahajala nižje od redov. Tudi vsa ta odlikovanja so imela to ali ono obliko križa:

- **Duhovniški zaslužni križec**, ustanovljen leta 1801 v dveh stopnjah, odlikovanje ima obliko deteljinega križa.
- **Vojaški zaslužni križec**, ustanovljen leta 1849 v eni stopnji (leta 1914 sta mu bili dodani še dve višji stopnji). Čeprav to odlikovanje ni imelo statusa reda, je bila prva stopnja vojaškega zaslužnega križa na rang lestvici odlikovanj višje od velikih križev Leopoldovega reda, reda železne krone in reda Franca Jožefa I.
- **Zaslužni križec**, ustanovljen istega leta kot red Franca Jožefa I (1849) v štirih stopnjah. Po obliki spominja na red Franca Jožefa, saj ima križec enako obliko rupertovega križa, le da ta v tem primeru ni položen na dvoglavega orla.
- **Častni znak za zasluge Rdečemu križu**, ustanovljen leta 1914 v treh stopnjah, odlikovanje ima obliko rupertovega križa;
- **Vojni križec za civilne zasluge**, ustanovljen leta 1915 v štirih stopnjah, ima obliko špičastega križa.

Tudi vsa ta odlikovanja so v obliki križa tega ali onega tipa.

¹⁷ Jovičević: *Crnogorska odlikovanja*, str. 31.

4.3. Cesarska oziroma kraljevska krona

Vsi avstrijski redovi razen Vojaškega reda Marije Terezije imajo nad križem avstrijsko cesarsko krono, tako imenovano rudolfinsko krono. Ime je dobila po avstrijskem cesarju Rudolfu II., ki jo je leta 1602 dal izdelati v Pragi kot nadomestek za cesarske insignije, ki so bile tedaj shranjene v Nürnbergu. To krono so Rudolf in njegovi nasledniki uporabljali pri dvornih ceremonialnih namesto v Nürnbergu spravljenih cesarskih insignijah. Ko je cesar Franc II. leta 1804 razglasil avstrijsko cesarstvo in zavladal kot Franc I. Avstrijski, je Rudolfova krona postala krona novoustanovljenega cesarstva. Edino kraljevski ogrski red svetega Štefana (o katerem pa tu ni govora, saj ni bil podeljevan Slovincem) je imel nad križem ogrsko kraljevsko krono.

Srbski redovi so nad križem prav tako imeli kraljevsko oziroma kneževsko krono, vendar je tu zadeva bolj zapletena. Red takovskega križa, ki je bil prvi srbski red, je imel nad križem standardno kneževsko krono (glej poglavje 3.2.1.). V resnici si srbski knezi nikoli niso dali izdelati kneževske krone. Krona, ki jo je v načrtu odlikovanja narisal srbski umetnik Anastas Jovanović, je imaginarna. Leta 1882 je knez Milan IV. Obrenović Srbijo oklical za kraljevino in postal kralj Milan I. Milan je imel v načrtu svečano kronanje in si je želel od avstrijskega cesarja Franca Jožefa sposoditi staro srbsko krono, ki naj bi bila shranjena v dunajski zakladnici in naj bi pripadala srednjeveškemu srbskemu kralju Milutinu (1253–1321).¹⁸ Ker pa Franc Jožef krone ni hotel posoditi, je Milan opustil svoje načrte okoli kronanja. Namesto tega so Milana zgolj mazilili za srbskega kralja. Od takrat naprej je dinastija Obrenovičev maziljenju dajala velik pomen, tako da so bili vsi vladarji dinastije Obrenovičev (po Milanu I. je bil to pravzaprav samo Aleksander I.), ko so zasedli prestol, namesto kronanja maziljeni v samostanu v Žiči ter prejeli »pečat dara Duha Svetoga, premudrost, blagodat, seme Božije i silu Božju«.¹⁹

Leta 1882, ko je bila proglašena Kraljevina Srbija, je bil ustanovljen red belega orla, leto pozneje pa še red svetega Save. Oba reda imata nad križem kraljevsko krono, ki je tako kot pri kneževski kroni reda takovskega križa imaginarna, saj za časa dinastije Obrenovičev prav tako ni bila nikoli izdelana. Red takovskega križa pa je ostal nespremenjen, s kneževsko krono nad križem. Četrty red Obrenovičev, red Miloša Velikega, ima nad medaljonom staro srednjeveško krono bizantinskega tipa dinastije Nemanjičev. Ta red je tudi edini primer v obeh državah, ko redovni znaki nosijo podobo vladarja; taka praksa prikazovanja podobe vladarja na redovnih znamenjih je izjemno redka tudi v vseh ostalih državah. Red je bil ustanovljen ob priliki 40. obletnice prihoda kneza Miloša nazaj v Srbijo; ta je takrat dobil naziv »veliki«. Namen reda je bil čim bolj povečati samega kneza Miloša, z njim vred pa tudi dinastijo Obrenovičev.

Maja leta 1903 je skupina oficirjev v Srbiji izvedla državni udar, umorili so kralja Aleksandra Obrenoviča ter njegovo ženo, kraljico Drago, na oblast pa so pripeljali Petra I. Karađorđevića. Kralj Peter I. se je dal svečano kronati 8. septembra 1904, za to priložnost pa so bile izdelane vse vladarske insignije, kraljevska krona, žezlo in jabolko. Krona je po izgledu povsem enaka kronama, ki sta na redovnem znaku reda belega orla in sv. Save. Ker je bila Srbija v težkem finančnem položaju, je bila krona namesto iz zlata narejena iz medenine, namesto dragih kamnov pa je bil uporabljen raznobarven emajl.

Peter I. je namesto dinastičnih redov Obrenovičev ustanovil red Karađorđeve zvezde. Tudi ta red je imel nad križem kraljevsko krono. Zanimivo je, da so nekateri tuji proizvajalci tega reda nad križ postavili krono, ki je bila na las

Na sliki levo rudolfinska krona (z internetne strani www.habsburger.net); na sliki desno rudolfinska krona na komturskem križu Leopoldovega reda (s prijaznostjo Tomislava Muhića).

Na sliki levo srbska kneževska krona na redu takovskega križa, na sliki desno stara srednjeveška srbska krona bizantinskega tipa na redu Miloša Velikega.

Na sliki levo srbska kraljevska krona, izdelana leta 1904, na sliki desno srbska krona na redu belega orla iz let 1882–1890 (s prijaznostjo Tomislava Muhića).

¹⁸ Car in Muhić: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859–1918*, str. 471.

¹⁹ Car in Muhić: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859–1918*, str. 471.

Grb avstrijskega cesarstva med leti 1815–1867 v t.i. mali izvedbi. (z internetne strani http://de.wikipedia.org/wiki/Kaiser_von_Österreich)

podobno romunski kraljevski kroni.²⁰ Gotovo so si proizvajalci odlikovanj s tem, da so uporabili že obstoječe kalupe, zmanjšali stroške proizvodnje, ne meneč se za takšno napako, kot je napačna krona na odlikovanju. Očitno tudi kraljeve pisarne odlikovanj kot naročnika kaj takega ni motilo (ali pa je nižja cena opravila svoje). Žal je bil arhiv pisarne odlikovanj uničen ob nemškem napadu na Beograd aprila 1941, saj je ena prvih letalskih bomb, ki so padle na mesto, zadelo ravno pisarno odlikovanj Kraljevine Jugoslavije, tako da je bil celoten arhiv pisarne uničen.

4.4. Grb

Grb avstrijskega cesarstva (od leta 1815 naprej) predstavlja dvoglavi avstrijski orel z razprtimi krili, ki v krempljih na eni strani drži žezlo in meč, na drugi pa jabolko. Nad orlom je rudolfinska krona, na prsih orla pa so grbi avstrijskih dežel, ki jih obkroža ogrlica z redom zlatega runa. Leta 1867 je bila ustavna preureditev monarhije. Nastala je t. i. Dvojna monarhija (Doppelmonarchie): Avstro-Ogrska. Madžari so dobili avtonomne pravice, skupna so ostala samo tri ministrstva: zunanje zadeve, skupna vojska (vsaka polovica je imela tudi svojo vojsko) in finance (tiste, ki so se tikale celotne monarhije). Z nastankom dvojne monarhije se je nekoliko spremenil tudi cesarski grb; dvoglavi orel in krona sta ostala nespremenjena, medtem ko je orel po novem nosil še grbe vseh kronskih dežel. Ogrlici reda zlatega runa pa sta bili dodani še ogrlici Leopoldovega reda in ogrskega reda svetega Štefana.

Leta 1915 se je skupni grb spremenil, saj so bili Madžari nezadovoljni. Prejšnji grb je bil preveč avstrijski. Nov grb je bil sestavljen iz avstrijskega in ogrskega grba, ki sta bila kronana z rudolfinsko krono in krono sv. Štefana, pod grboma pa je bil trak z geslom: *INDIVISIBILITER AC INSEPARABILITER!* (*nedeljivi in neločljivi*).

Avstrijski oziroma avstro-ogrski grb se je na avstrijskih redovih redko pojavljal. Najdemo ga samo pri redu Franca Jožefa I., kjer je dvoglavi orel del samega redovnega znaka.

S proglašenjem kraljevine leta 1882 je Srbija dobila tudi grb. Ta je v 2 čl. 2. ustave, objavljene 21. decembra 1888, opisan takole: »Grb Kraljevine Srbije je dvoglavi beli orel na rdečem ščitu s krono kraljevsko. Vrh u obeh glav dvoglavega orla stoji krona kraljevska; pod vsakom krempljem je po en cvet lilije. Na prsih ima grb Kneževine Srbije: beli križ na rdečem ščitu z po enim ognjilom v vsakem kotu križa.«

Na srbskih redovih je grb pogosteje sestavni del ordenskega znaka kot pri avstrijskih redovih. Pri belem orlu ima redovni znak v celoti obliko državnega grba, dvoglavega (belega) orla.

Pri redu svetega Save se med kraki križa nahajajo majhni dvoglavi orli. Dvoglavi orel je bil sicer položen tudi na spodnji del redovnega znaka Miloša Velikega, vendar v prirejeni formi; eno krilo je dvignjeno navpično v zrak, drugo pa je skoraj vodoravno; tudi obe glavi sta v različnih položajih. Zato bi bilo tu težko govoriti o državnem grbu.

Pri redu Karađorđeve zvezde pa je dvoglavi orel v medaljonu na zadnji strani.

4.5. Barve državne zastave

Barve državnih zastav le izjemoma najdemo na redovnih znakih. Zato je

Na levi grb kraljevine Srbije, na desni red belega orla, ki ima v celoti obliko državnega grba.

Netipični dvoglavi beli orel na redu Miloša Velikega (iz avtorjeve zbirke).

²⁰ Car in Muhić: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859–1918*, str. 185.

ena redkih izjem vojaški križec Marije Terezije, kjer je medaljon na prednji strani emajliran v barvah avstrijskega nadvojvodstva; rdeče, belo, rdeče.

Pri srbskih redovih ne zasledimo nič podobnega.

Z leve proti desni; monogram F na redu železne krone, F.I.A. na Leopoldovem redu in FJ na redu Franca Jožefa.

4.6. Simboli vsakokratnega vladarja

Simboli vladajočega monarha so njegove inicijalke ter moto oziroma geslo, ki si ga vladar običajno izbere ob nastopu svoje vladavine.

4.6.1. Monogrami vladarjev

Na redovnih znamenjih avstrijskih redov so inicijalke vladarja, ustanovitelja reda, na prednji strani, tako da so vidne, kadar se odlikovanje nosi. Edina izjema je Vojaški red Marije Terezije, kjer so inicijalke MFT (Marija Terezija in Franc Lotarinški) na medaljonu na zadnji strani. Pri redu Leopolda so v medaljonu na prednji strani črke F.I.A. (Franciscus Imperator Austriae), red železne krone ima na ščitku na zadnji strani črko F. (Franciscus – Franc Prvi Avstrijski), red Franca Jožefa pa ima na prednji strani inicijalki FJ (Franc Jožef).

Z leve proti desni; monogram kralja Milana Obrenovića MI na reversu reda sv. Save. Po letu 1904 je bil monogram zamenjan z letnico ustanovitve «1883»; ime kralja Petra I. na reversu reda Karađorđeve zvezde.

Tudi nekatera nižja odlikovanja, ki niso imela statusa redov (glej poglavje 4.2.), so imela inicijalke ustanovitelja, cesarja Franca Jožefa – to sta bila zaslužni križec in vojni križec za civilne zasluge. Oba sta imela v medaljonu na prednji strani črki JF.

Vsi srbski redovi za časa Obrenovičev so imeli v medaljonu na zadnji strani (torej očem nevidno, kadar so se odlikovanja nosila) monogram vladarja, MIII kneza Mihaila Obrenovića ali MIV kneza Milana Obrenovića. Ta je leta 1882 postal kralj Milan I. in skladno temu spremenil monogram v MI. Red Miloša Velikega pa je imel celo dva monograma; na prednji strani je bil monogram kneza Miloša (MI), na zadnji strani pa monogram ustanovitelja reda, kralja Aleksandra I. Obrenovića (AI).

Po prihodu Karađorđevićev na srbski prestol se na srbskih redovih nikjer ni pojavil monogram kralja Petra I. Monogrami Obrenovičev so bili zamenjani z letnico ustanovitve reda in ne z monogramom PI (Peter I.), kot bi lahko pričakovali. Ime kralja Petra pa se pojavlja na zadnji strani reda Karađorđeve zvezde: «PETAR I». Monogram kralja Petra (PI) zasledimo le na prednji strani spominske medalje za 2. balkansko vojno.

Levo – geslo TEMPUS ET MEUM IUS v vogalih medalje za usluge kraljevemu domu, desno – geslo VIRIBUS UNITIS na redu Franca Jožefa.

4.6.2. Gesla vladarjev

Vladarji so si ob prihodu na prestol ali v času svojega vladanja pogosto izbrali svoje osebno geslo oziroma nekakšen moto, ki naj bi nakazoval na način njihovega vladanja ali kakšno drugo posebnost njihove vladavine. Zanimivo je geslo kralja Milana Obrenovića, ki ni mogel dočakati kraljevske moči (prvič je poskušal proglasiti Srbijo za kraljevino, sebe pa za kralja že jeseni leta 1876), ko pa je končno leta 1882 Srbija postala kraljevina, si je za geslo privzel latinski rek: TEMPUS ET MEUM IUS (*čas in moja pravica*).²¹

Geslo cesarja Franca Jožefa je bilo VIRIBUS UNITIS (*z združenimi močmi*). To geslo je bilo zelo pogosto uporabljeno. Večinoma je bilo likovno upodobljeno kot veriga, sestavljena iz črk VIRIBUS UNITIS, ki jo zaklepata dve rokujoči se dlani.

Na ta način je geslo predstavljeno tudi na redovnem znaku reda Franca

²¹ Car in Muhić: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859–1918*, str. 500.

Levo – geslo AVITA ET AUCTA na zvezdi reda železne krone, desno – geslo FORTITUDINI na medaljonu viteškega križca Vojaškega reda Marije Terezije.

4.6.3. Ostala gesla na redovnih znakih

Ostali trije avstrijski redovi, ki sta jih ustanovila Jožef II. in Franc I. Avstrijski, niso nosili gesel svojih ustanoviteljev, ampak gesla, primerna trenutku, ko je bilo odlikovanje ustanovljeno, ali pa so nakazovala zasluge, za katere je bilo odlikovanje podeljevano. Tako ima red železne krone geslo AVITA ET AUCTA (*po-večana in razširjena*), kar meri na pripojitev Lombardije avstrijskemu cesarstvu leta 1815. Tega gesla sicer ni na redovnem znaku, nahaja pa se na zvezdi velikega križa. Leopoldov red pa ima celo dve gesli, na prednji strani je geslo INTEGRITATI ET MERITO (*brezmadežnim in zaslužnim*), na zadnji strani pa OPUS REGUM CORDA SUBDITORUM (*kraljevska moč je v srcih podanikov*). Vojaški red Marije Terezije nosi zelo enostaven napis – FORTITUDINI (*hrabrim, za hrabrost*).

Srbski red takovskega križa je nosil geslo ZA VERU, KJNAZA I OTEČETSTVO (*za vero, kneza in očetnjavo*). Red belega orla ni imel nobenega gesla, geslo reda sv. Save S TRUDOM SVOJIM VSJA PRIOBRETE (*S svojim delom boste dosegli vse*), pa je bilo omenjeno že prej. Ravno tako ni imel gesla Red Miloša Velikega, red Karađorđeve zvezde pa je imel geslo ZA VERU I SLOBODU 1804 (*za vero in svobodo 1804*).

Levo – geslo TRUDOM SVOIM VSA PRIOBRETE na redu sv. Save, desno – geslo ZA VERU I SLOBODU na redu Karađorđeve zvezde.

5. Medalje

Medalje predstavljajo odlikovanja nižjega ranga, kot so redovi. Poleg tega je v primerjavi z redovi njihova izdelava enostavnejša, saj na njih ni emajla; razen redkih izjem, kot je na primer avstrijska medalja za zasluge Rdečemu križu. Tudi kar se tiče oblike, oblikovalci medalj niso imeli veliko možnosti, saj so medalje po pravilu okrogle. Nekatere medalje imajo včasih pritrjeno krono, včasih pa najdemo na vrhu medalje tudi kakšen drug dodatek, kot sta na primer dvoglavi orel (avstrijska zlata jubilejna spomenica 1898) ali hrastov venček (srbska medalja za vojaške vrline).

Nekatere medalje, predvsem spomenice, niso bile okrogle, ampak so imele obliko križca; takšna je spomenica na zmago nad Napoleonom, imenovana armadni križec oziroma topovski križec, ki jo je leta 1814 ustanovil cesar Franc I. Avstrijski, kovana pa je bila iz bronca zaplenjenih francoskih topov. Leta 1916 je cesar Karel ustanovil spominsko medaljo, Karlov četni križec, ki je bila po obliki identična topovskemu križcu iz leta 1814. Obliko templarskega križca z velikim medaljonom v sredini, ki nosi cesarjevo podobo, ima tudi jubilejni križec 1908, ki ga je Franc Jožef ustanovil ob 60-letnici svojega vladanja.

5.1. Podoba vladarja na odlikovanjih

Pri avstrijskih medaljah je na prvi strani po pravilu vedno podoba vladarja. Prva avstrijska medalja, medalja za hrabrost, ki je bila ustanovljena leta 1789, je imela v celoti podobo kovanca, ki je imel pritrjeno ušesce, da se je lahko nosil na traku na prsni. Slednje potrjuje tudi statut medalje, ki pravi: »*odlikovanje bo imelo obliko zlatega in srebrnega, za to priliko kovanega spominskega kovanca*«. ²²

Gala uniforma cesarja Franca Jožefa; medalje z njegovo podobo iz skromnosti nosi obrnjene, tako da kažejo zadnjo stran in cesarjeve podobe ni videti (Vojni muzej na Dunaju).

²² Ehrenbuch, str. 65.

Na prednji strani medalje je bila podoba cesarja Jožefa II. kot svetega rimskega cesarja, z napisom JOSEPH II. V svojih 137 letih obstoja so se na prvi strani medalje za hrabrost zvrstile podobe petih cesarjev; Jožefa II., Franca II., ki je po propadu svetega rimskega cesarstva vladal Avstriji kot Franc I. Avstrijski (od tu naprej je na medalji ob cesarjevem imenu vedno še njegova titula KAISER VON OESTERREICH), Ferdinanda, Franca Jožefa I. in zadnjega avstrijskega cesarja Karla. Podoba cesarja Franca Jožefa se je na medaljah spremenila trikrat, saj se je cesar v dolgih letih vladanja iz mladeniča spremenil v starega moža. Medalje nosijo njegovo podobo iz leta 1849 in iz leta 1859, zadnjič pa je bila podoba spremenjena leta 1866; od takrat naprej se cesar na medalji ni več »staral«.

Po vzorcu medalje za hrabrost so skoraj vse poznejše avstrijske medalje nosile na prednji strani cesarjevo podobo. Podobe cesarjev so bile različne, lahko je bila prikazana samo cesarjeva glava ali oprsje, cesar je bil prikazan v uniformi ali pa v razkošnem ornatu. Okoli cesarjeve podobe je bilo običajno ime vladarja, za časa Franca Jožefa pa so medalje (vsaj glavne) nosile tudi njegove naslove: D.G. (Deo Gratias) IMP. AVST. REX BOH. ETC. ET REX APOST. HUNG. (*Po božji milosti cesar Avstrije, kralj Češke (Bohemije) itd. in apostolski kralj Ogrske*). Včasih pa je bila na medalji prikazana samo cesarjeva glava brez kakršnih koli imen ali naslovov, na primer na jubilejni dvorski medalji iz leta 1898.

Zanimivo je, da je cesar Franc Jožef I. na svoji vsakodnevni uniformi poleg reda zlatega runa (dinastično odlikovanje habsburške hiše) nosil le štiri avstrijske medalje; vojno medaljo 1873, križec za 50 let vojaške službe, zlato jubilejno spomenico 1898 ter jubilejni križec 1908. Med temi štirimi medaljami so bile tri spomenice, ki so nosile na prvi strani cesarjevo podobo. Iz skromnosti jih je Franc Jožef nosil z zadnjo stranjo navzgor, tako da se njegove podobe ni videlo. Ob avstrijskih medaljah je cesar nosil samo še ruski red sv. Jurija 3. stopnje. To prestižno odlikovanje, ki se je podeljevalo za izjemno hrabrost na bojišču, mu je že leta 1849 podelil ruski car Nikolaj I., ko se je mladi cesar Franc Jožef udeležil vojne z Italijani. Franc Jožef je bil sicer odlikovan z najnižjo stopnjo tega reda, a je bil na to njegovo edino pravo »bojno« odlikovanje zelo ponosen. Prav to odlikovanje je bilo tudi edino med mnogimi tujimi odlikovanji, ki ga je vsa leta svoje vladavine nosil vsakodnevno – vse do začetka prve svetovne vojne, ko je Rusija postala sovražnik; takrat ga je seveda snel. Na paradni uniformi je Franc Jožef poleg teh odlikovanj nosil še zvezde vseh štirih avstrijskih redov.

Kralj Peter I. Karađorđević in pozneje kralj Aleksander I. Karađorđević sta ravno tako nosila na vsakodnevni in svečani uniformi medalje s svojo podobo, vendar ju nista nikoli obračala tako, da se njuna podoba ne bi videla.

Na srbskih medaljah vladarjeva podoba ni bila tako pogosta kot na avstrijskih; pogosto so bile na prednji strani razne alegorične podobe. Zlata medalja za hrabrost iz leta 1877 in leta 1885 imata na prvi strani sicer poprse kneza Milana oziroma kralja Milana, medtem ko zlata medalja za hrabrost iz leta 1912 prikazuje profil mlade žene v oklepu s srbskim grbom na prsni (personifikacije Kraljevine Srbije). Srbi so se tu zgledovali po Marianne, simbolu Republike Francije. Srbski oficirji so kmalu izrazili veliko nezadovoljstvo, saj na svojih junaških prsni niso hoteli medalje z žensko podobo, ne glede na to, da naj bi ta predstavljala Srbijo. Zato je bila že čez dobrega pol leta ustanovljena nova medalja za hrabrost, ki je na prednji strani nosila podobo srbskega srednjeveškega junaka Miloša Obiliča. Tudi spomenica srbsko-turške vojne 1876–1878 ima na prednji strani stoječo žensko figuro, ki se naslanja na ščit s srbskim grbom, v desnici pa drži lovorov venec. Ženska figura je simbolizirala srbsko zmago.

Obrenovići se redko pojavljajo na medaljah; tako je knez Miloš Obrenović prikazan le na prvi srbski medalji, spomenici svetoandrejske skupščine iz leta 1858.²³ Milan Obrenović je ob dveh zlatih medaljah za hrabrost (iz let 1877–78

Podobe cesarja Franca Jožefa na medaljah za hrabrost iz let 1849, 1859 in 1866.

Na levi srbska zlata medalja za hrabrost iz leta 1912 z žensko podobo, nad katero so se oficirji zgražali, in njena naslednica.

²³ Car in Muhić: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859–1918*, str. 467.

Medalje z vladarsko krono; avstrijska vojaška zaslužna medalja (levo) ter albanska spomenica, na kateri je upodobljen prestolonaslednik Aleksander.

in 1885) upodobljen le še enkrat, in sicer na spomenici sedanja na prestol leta 1872, njegov sin Aleksander Obrenović pa je upodobljen le dvakrat, na spomenici maziljenja iz leta 1889 ter na spomenici 1. aprila 1893, ko je s prevratom prevel oblast.

Tudi kralj Peter I. Karađorđević in njegov sin, prestolonaslednik Aleksander, sta na medaljah upodobljena le redko. Peter je takoj po prihodu na oblast ustanovil spomenico kronanja Petra I. in vrnitev dinastije Karađorđevićev, ki prikazuje njegov lik. Lik kralja Petra je prikazan tudi na spomenici vojne 1914–1918, skupaj z napisom »Petar I. kralj Srbije«. Zanimiva pa je albanska spomenica, ki so jo dobili vsi udeleženci umika čez albanske gore pozimi leta 1915, na kateri je podoba prestolonaslednika Aleksandra. Pri avstrijskih medaljah prestolonaslednik ni bil nikoli upodobljen. Medalja sicer nima Aleksandrovega naslova; napis pravi le: »svojim vojnim tovarišem – Aleksander«.

5.2. Drugi državni in dinastični simboli na medaljah

Poleg cesarjevega portreta imajo medalje bistveno manj dinastičnih in državnih simbolov kot redovi.

Pri srbskih medaljah se zelo pogosto pojavlja grb, ki zavzema celotno zadnjo stran (kot npr. srebrna medalja za hrabrost iz leta 1912, medalja za prizadevno službo in medalja za civilne zasluge) ali pa je grb samo del podobe; grb najdemo v osnovni izvedbi, včasih pa je postavljen na kraljevski hermelinov plašč, na medaljah pa najdemo tudi srbski srednjeveški grb, križ s štirimi kresili.

Pri avstrijskih medaljah ni grb nikoli upodobljen, edina izjema je zlata jubilejna spomenica 1898 (ki so jo dobili le častniki, ki so služili v armadi že 50 let), kjer je dvoglavi avstrijski orel pritrjen nad medaljo.

Vladarska krona, ki je pri redovih stalnica, je bila na medaljah redko pritrjena. Avstrija je imela eno samo »kronano« medaljo, vojaško zaslužno medaljo oziroma po domače Signum Laudis. Srbija pa je imela krono na medaljah za usluge kraljevemu domu (kot oznaka višje stopnje), na albanski spomenici in na križu Društva srbskega rdečega križa.

Posebej pa je likovno zanimiva srbska spomenica proglašenja Kraljevine iz leta 1882, kjer je medalja nadgrajena najprej z dvoglavim srbskim orlom, ta pa ima nad sabo še krono. Vendar ta medalja na oficirske prsi skorajda ni zašla, saj so jo dobili le ministri in poslanci skupščine.

6. Odlikovanja za pripadnike drugih ver

Redovni znaki so bili razen redkih izjem v obliki krščanskega simbola križa. V avstro-ogrski monarhiji so bile poleg katoliške vere prisotne še mnoge druge, bolj ali manj številno zastopane vere. Med krščansko verujoče so spadali še protestanti in pravoslavci, poleg tega pa sta bili številčneje zastopani judovska ter po priključitvi Bosne in Hercegovine leta 1878 še muslimanska vera. Avstrija nikoli ni ustanavljala odlikovanj, ki bi bila namenjena pripadnikom drugih ver in bi nosila obeležja in simbole le-teh. Križ (kot redovni znak) so nosili tako judje kot tudi muslimani. Ne glede na to, da so bili od 2. polovice 19. stoletja v avstrijskih vojaških enotah vojni kurati vseh glavnih veroizpovedi monarhije, se je odlikovanje za vojaške duhovnike, duhovniški zaslužni križec, podeljevalo le katoliškim vojnim kuratom.

Z zasedbo Bosne in Hercegovine leta 1878 so postali pripadniki muslimanske vere v monarhiji dokaj številčno zastopani. Z vpoklicem muslimanov v vojsko in z ravnopravno možnostjo vpisa na visoke vojaške šole so se ustrezno spremenili tudi nekateri predpisi v vojski; muslimanom je bilo med drugim omogočeno opravljanje njihovih verskih obredov, slušateljji vojnih akademij pa

Srbska spomenica proglašenja Kraljevine iz leta 1882 (s prijaznostjo Tomislava Muhića).

Različne upodobitve srbskega grba, srebrna medalja za hrabrost 1912 (levo) in medalja za prizadevno službo.

so lahko pod določenimi pogoji nosili fes. Ni pa bilo posebnih odlikovanj za muslimane, odlikovanci so pač nosili redovne znake v obliki križa.

Tudi Kraljevina SHS (in pozneje Kraljevina Jugoslavija) ni imela posebnih odlikovanj za muslimane, kot so to imele nekatere druge države. Tako je na primer carska Rusija, ki je imela vse svoje redove »opremljene« s svetniki in krščanskimi simboli, že od leta 1845 naprej na redovnih znamenjih in zvezdah monograme svetnikov zamenjala z ruskim dvoglavim orlom, kadar so bila odlikovanja podeljevana državljanom, ki niso bili krščanske vere.²⁴ Na področju Jugoslavije pa je imela šele Nezavisna država Hrvaška med drugo svetovno vojno posebno varianto reda za zasluge za muslimane. Red za zasluge je imel namreč obliko križa s krstilnice kralja Višeslava iz 9. stoletja. Ker je ta krstilnica eden najpomembnejših hrvaških zgodnjekrščanskih spomenikov in je oblika križa s krstilnice vsesplošno znan krščanski simbol, je imel red za zasluge za muslimane obliko lilije, da ne bi križ žalil verskih čustev muslimanov.²⁵ Po drugi strani pa niti avstro-ogrski niti srbski častniki niso imeli nič proti tujim odlikovanjem, tudi tistim ne, ki so nosili obeležja drugih veroizpovedi, predvsem islamske. Že pred prvo svetovno vojno je določeno število srbskih oficirjev, prav tako nekaj avstro-ogrskih častnikov, dobilo turška odlikovanja. Med prvo svetovno vojno so Turki svojim zaveznikom (Nemcem in Avstrijcem) podelili precejšnje število odlikovanj. Najbolj pogosto odlikovanje je bila vojna medalja 1915, pogosto imenovana tudi »železni polmesec« (turška varianta pruskega železnega križca). Celo cesar Karel, ki je bil tudi odlikovan z železnim polmescem, ga je pogosto nosil na uniformi. Poleg tega pa so častniki dobivali še red Medjidije in red Osmanie. Vsa tri odlikovanja so imela polmesec kot muslimanski simbol, vendar častnikov krščanskih držav to ni motilo.

Turško odlikovanje »železni polmesec« z muslimanskim simbolom, ki je krasil prsi mnogih avstro-ogrskih častnikov.

7. Primerjava ob koncu vojne

Za konec bi bilo zanimivo pogledati ikonografijo dveh približno enakovredno odlikovanih častnikov oziroma oficirjev ter vojakov na avstrijski in srbski strani.

Na avstrijski strani so častniki, ki so poveljevali četi ali bataljonu, ob koncu vojne praviloma dosegli čin stotnika ali majorja, če so na fronti preživeli vsaj dve leti in se izkazali v boju, so svoje junaške prsi ovesili z eno ali dvema vojaškima zaslužnima medaljama ali vojaškim zaslužnim križcem. Najpogumnejši (ali tisti, ki so imeli srečo), so lahko dodali še kakšen red; železno krono ali pa Leopoldov red. Ob vojnih odlikovanjih so nosili še običajne spominske medalje; 1898, 1908, Karlov četni križec in včasih še vojno medaljo 1873, ki jo je dobila večina častnikov, ki so prišli na fronto pred smrtjo cesarja Franca Jožefa.

Eden takih je bil Adolf Kilar (1887–1939), stotnik v 80. pešpolku.²⁶ Kilar je leta 1914 kot nadporočnik in poveljnik čete odšel v Galicijo. Aprila 1914 je bil odlikovan z bronasto vojaško zaslužno medaljo na vojnem traku (PVBl 1915, št. 47).²⁷

Ob izbruhu vojne z Italijo je Kilar odšel na Kras. Kmalu je bil povišan v stotnika. Izkazal se je v 3. soški bitki, ko je na odseku Dolinica svojo četo (4 četa 80. pešpolka) nekajkrat osebno povedel v protinapad. Odlikovan je bil z vojaškim zaslužnim križcem III. stopnje z vojnim okrasjem (PVBl 1916, št. 7).²⁸ Ponovno se je izkazal na Oslavju 14. januarja 1916, ko je s svojo četo zasedel del sovražnih

²⁴ Durov: *Rysskie i Sovetskie voennie nagradi*, str. 11.

²⁵ Barac in Pogačić: *Odlikovanja i znakovlje Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, str. 34–35.

²⁶ Bjelajac: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 180.

²⁷ PVBl; (Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personal-Angelegenheiten), avstro-ogrski vojaški službeni list, kjer so bila objavljena napredovanja in odlikovanja.

²⁸ ÖStA/KA, OBA 827553.

Avstro-ogrška odlikovanja stotnika Adolfa Kilarja iz 80. pešpolka (iz privatne zbirke).

Odlikovanja neznanega podčastnika 17. (ljubljskega) pešpolka (iz privatne zbirke).

Velika redovna zaponka neznanega srbskega oficirja iz prve svetovne vojne; red jugoslovanske krone (3. z leve) je dobil pozneje, saj je bil red ustanovljen šele leta 1929. Zelo podobno bero odlikovanj je nosil kapetan 1. klase Dragiša Pandurovič.

Velika redovna zaponka neznanega srbskega podoficirja iz prve svetovne vojne.

jarkov in odbil mnoge sovražne napade. Odlikovan je bil z redom železne krone 3. stopnje z vojnim okrasjem. (PVBl 1916, št. 58).²⁹ Poleti 1916 je bil premeščen na koto 88 blizu jadranske obale. Tu je 5. avgusta 1916, po dveh dneh hudih bojov proti veliki italijanski premoči, prišel v ujetništvo. Decembra 1917 so ga Italijani kot invalida vrnili v Avstrijo. Ko se je vrnil, je bil za obrambne boje na koti 88 odlikovan z viteškim križcem Leopoldovega reda z vojnim okrasjem in meči.³⁰ Ob tem je stotnik Kilar dobil še Karlov četni križec, ranjeniško medaljo in jubilejni križec 1908.

Srbski oficirji so imeli na voljo nekaj več odlikovanj kot njihovi avstro-ogrski nasprotniki. Ob treh redovih (red sv. Save, red Karađorđeve zvezde in red belega orla) so imeli možnost dobiti tudi zlato medaljo za hrabrost, avstrijski signum laudis pa sta nadomeščali medalja za vojaške vrline in medalja za prizadevno službo. Tudi po številu spominskih medalj so bili Srbi boljši, saj so oficirji, ki so bili v aktivni službi od leta 1904, ko je prišel na prestol Peter II., in vse do konca vojne, dobili kar 5 spomenic. To sicer niso bila visoka odlikovanja, na veliki redovni zaponki pa je 5 medalj več gotovo pripomoglo k boljšemu vtisu bogato odlikovanega oficirja.

Na srbski strani bi lahko našli vzporednico med stotnikom Adolfom Kilarjem in Dragišo Pandurovičem.³¹ Pandurovič je bil v času balkanskih vojn komandir 2. čete 2. bataljona 12. pehotnega polka. Leta 1913 je napredoval v kapetana 1. klase. Tudi med prvo svetovno vojno je bil ves čas komandir čete. Bil je odlikovan z redom Karađorđeve zvezde z meči IV. stopnje, z redom belega orla z meči V. stopnje, z redom sv. Save V. stopnje, trikrat z zlato medaljo za hrabrost Miloša Obiliča, zlato medaljo za prizadevno službo, albansko spomenico, spomenico I. balkanske vojne »Maščevano Kosovo«, spomenico II. balkanske vojne ter spomenico vojne 1914–1918.

Glede na to, da so se na redovih in medaljah, kadar so se le-te nosile na uniformi ali civilni obleki, videle le prednje strani, sta ob koncu vojne stotnik Kilar in kapetan Pandurovič kazala na svojih odlikovanjih naslednjo ikonografijo:

Ikonografija je precej izenačena, ob manj prejetih odlikovanjih je imel Kilar cesarjevo podobo več kot njegov srbski »kolega«, ta pa je ga je močno prekašal v dvoglavih orlih in kronah.

Pri navadnih vojakih in podčastnikih je

²⁹ ÖStA/KA, OBA 502, Ktn 15.

³⁰ ÖStA/KA, OBA 253688.

³¹ Bjelajac: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 235.

	redov	medalj	spomenic	vseh odlikovanj
Kilar	3	2	2	7
Pandurović	3	4	4	10

	podobe vladarjev	krona	orel	grb	vladarjevo ime	vladarjeve inicialke	skupaj
Kilar	3	3	1	4	2	13	
Pandurović	2	4	6	3	2	1	18

bila pri podeljevanju odlikovanj Kraljevina Srbija bistveno bolj demokratična kot avstro-ogrsko cesarstvo. Pri Avstrijcih so bila odlikovanja, ki so se podeljevala častnikom, strogo ločena od odlikovanj, ki so se podeljevala podčastnikom in moštvu; razen pri spomenicah, ki so jih dobili vsi. Redove, vojaške zaslužne križce, vojaške zaslužne medalje in nekatera druga odlikovanja, na primer zlate zaslužne križce, so dobivali samo častniki, vojakom pa so bile namenjene medalje za hrabrost in nižje stopnje zaslužnih križcev; podčastnikom srebrne, moštvu pa železne. V srbski vojski so lahko navadni vojaki za izjemno hrabrost dobili tudi redove, saj so pravila to dopuščala, medtem ko so se medalje za hrabrost podeljevale vsem enako, tako vojakom in podoficirjem kot tudi oficirjem.

Avstro-ogrski vojak si je po štirih vojnih letih, prebitih večinoma na fronti, prislužil kar nekaj odlikovanj. V privatni zbirki se je ohranila bluza podčastnika 17. (ljubljskega) pešpolka (prikazana na sliki na nasprotni strani) z naslednjimi odlikovanji; tri medalje za hrabrost (velika in mala srebrna ter bronasta), Karlov četni križec, križec za 6 let službe in ranjeniška medalja. Za prvih pet medalj ima bluza krojaško našite vrvice za obešanje medalj, šesta pa je pripeta kar s šiviljsko zaponko (po domače s knofljico); verjetno jo je podčastnik dobil ob koncu vojne, ko ni več imel časa, da bi mu krojač dodal še eno zanko za novo medaljo. Ali pa preprosto za to ni imel več interesa.

Na nasprotni strani je ravno tako prikazana velika redovna zaponka visoko odlikovanega srbskega podoficirja. Na prvi pogled je videti, da ima ta veliko več odlikovanj; vendar so med enajstimi medaljami kar štiri spominske medalje; teh podčastnik 17. pešpolka ni imel. Res je, da so po vojni Avstrija, Madžarska in Nemčija ustanovile vsaka svojo spominsko medaljo za prvo vojno in jih delile svojim vojakom pa tudi vojakom zavezniških vojsk. Do Slovencev pa niso prišle. Slovenski podčastnik bi gotovo izgledal imenitneje, če bi na prsih nosil tri odlikovanja več.

Primerjava odlikovanj in ikonografije kaže naslednje razmerje:

	redov	medalj	spomenic	vseh odlikovanj
podčastnik IR17		5	1	6
srbski podoficir		7	4	11

	podobe vladarjev	krona	orel	grb	vladarjevo ime	vladarjeve inicialke	skupaj
podčastnik IR17	4				4	1	5
srbski podoficir	2	2	4	1	1	1	11

Srbski podoficir je bil odlikovan z zlato Karadordevo zvezdo vojaškega reda, srebrno medaljo rdečega križa, zlato in srebrno medaljo za pogum Miloša Obilića, albansko spomenico, medaljo za vojaške vrline, zlato in srebrno medaljo za prizadevno službo ter spomenicami za I. in II. balkansko vojno ter vojno 1914–1918.

Kot je razvidno, ima avstro-ogrski podčastnik na prsih več cesarjevih podob, srbski podčastnik pa ga prekaša v grbih in kraljevskih kronah, ki jih na avstro-ogrskih odlikovanjih za moštvo ni najti. V celoti pa nosi srbski vojak na prsih veliko več državne in dinastične ikonografije kot avstro-ogrski.

8. Zaključek

Obe državi sta svoja odlikovanja bogato opremili vsaka s svojo ikonografijo; podobami cesarjev, kraljevskimi in cesarskimi kronami, monogrami in imeni vladarjev ter z državnimi grbi. Pravzaprav se v tem Avstro-Ogrska in Srbija nista veliko razlikovali; odlikovanja ene in druge države imata zelo podobno ikonografijo, le da so avstrijske medalje pogosteje imele na prvi strani cesarjevo podobo kot srbske, ki so bile pogosto okrašene z grbi in dvoglavimi orli.

Po vojni pa se je za Slovence, bivše avstro-ogrške častnike, vse postavilo na glavo. Država, katere ikonografijo so nosili na prsih, naenkrat ni bila več njihova država.

Ko sta se v letu 1919 postopoma spojili vojska Kraljevine Srbije in vojska Države SHS, sta se združila dva častniška zbora; na eni strani so bili srbski oficirji ter oficirji-dobrovoljci (dezertirji in ujeti avstro-ogrski častniki, ki so prestopili na drugo stran in se v dobrovoljskih odredih borili na srbski strani), na drugi strani pa so bili bivši avstro-ogrski častniki. Po nekaterih podatkih je okoli 2.500 bivših c. kr. častnikov, od tega 300 višjih, prešlo v vojsko kraljevine SHS.³² Ta jim je sicer priznala čine, ki so jih imeli v avstro-ogrski armadi, vendar integracija še zdaleč ni bila enakopravna. Srbska vojska je imela veliko psihološko prednost, saj je iz vojne prišla kot zmagovalka, želela pa je tudi na vsak način dominirati nad novimi ozemlji, saj so Srbi združitev južnih Slovanov videli predvsem kot razširitev Srbije. Vendar pa te srbske nadvlade ni bilo čutiti tako močno nikjer drugje kot ravno v vojski. Bivši avstro-ogrski častniki so imeli v glavnem nižje čine, izjemoma so bili to polkovniki; generali pa so bili samo trije: Ante Plivelič, komandant 1. vojnega okrožja (Hrvaška in Slavonija), Milivoj Uzelac, komandant avstro-ogrškega vojnega letalstva ter Slovenec, general Rudolf Maister, ki je bil sicer avstro-ogrski major, slovenski narodni svet pa mu je novembra 1918 podelil čin generalmajor-

Zavidanja vredna bera odlikovanj, ki si jih je Adolf Kilar prislužil v obeh vojskah; na levi je pet redov kraljevine Jugoslavije; red belega orla IV. stopnje, reda sv. Save III. in IV. stopnje ter reda jugoslovanske krone III. in IV. stopnje. Spodaj žalna knjiga z njegovega pogreba, kjer je slikan kot polkovnik, saj generalske uniforme ni imel prilike obleči. (iz privatne zbirke).

³² Bjelajac: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 21.

ja, da bi imel večjo avtoriteto pri svojem delovanju proti Avstrijcem na Štajerskem.³³ Bivši avstro-ogrski generali in višji oficirji so bili zelo kratek čas v vojski kraljevine SHS. Kmalu so jih namreč premestili daleč proč od Slovenije; v južno Srbijo, Kosovo ali Makedonijo, kjer so že v nekaj letih eden za drugim zaprosili za upokožitev. Leta 1919 je avstro-ogrsko ikonografijo na odlikovanjih zamenjala srbska. Pravzaprav bi težko rekli, da jo je zamenjala, boljše bi bilo reči, da jo je izpodrinila. Bivši avstro-ogrski častniki namreč nikjer, razen v novi, povojni Avstriji in na Madžarskem, niso mogli nositi svojih, v svetovni vojni prisluženi odlikovanj. Tudi to je oficirje slovenskega in hrvaškega rodu postavljalo v podrejeni položaj glede na srbske oficirje. Medtem ko so se slednji vsakodnevno kitili s številnimi odlikovanji, so odlikovanja slovenskih in hrvaških oficirjev ležala doma v predalih in v omarah. Vlada Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ni nadomestila avstrijskih odlikovanj s svojimi, tako kot je to leta 1805 storil Napoleonov maršal Marmont. Ta je po zmagah nad Avstrijci hrvaškim graničarjem zamenjal avstrijske medalje za hrabrost s francoskim redom legije časti, rekoč: »*Gotovo je politično umestno, da izginejo avstrijska odlikovanja, toda prav tako je tudi pravično, da se hrabrim vojakom vrne s krvjo prisluženo odlikovanje.*«³⁴ Res pa je, da je gesta maršala Marmonta z zamenjavo odlikovanj v zgodovini edinstvena.

Kakorkoli, Slovenci smo bili stoletje in pol navajeni nositi odlikovanja z avstro-ogorskimi simboli, leta 1919 pa smo prešli na odlikovanja s simboli novega vladajočega naroda, Srbov. Sprememba niti ni bila tako velika, le števcu podeljenih odlikovanj so se za bivše častnike avstro-ogrske monarhije, zdaj oficirje vojske Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, postavili na ničlo, medtem ko so števcu srbskih oficirjev tekli naprej.

Prej omenjeni stotnik Kilar je bil po koncu vojne sprejet v vojsko Kraljevine SHS s činom kapetana. Leta 1920 je napredoval v majorja, leta 1924 je postal podpolkovnik, leta 1930 pa je napredoval v polkovnika.³⁵ Leta 1923 je bil komandant 2. bataljona 11. pehotnega polka, pozneje je bil v štabu Zetske divizijske oblasti. Od leta 1933 do leta 1936 je bil poveljnik 1. pehotnega polka. 6. novembra 1939 je dobil čin pehotnega brigadnega generala in bil postavljen za pomočnika komandanta Bregalničke divizijske oblasti. Žal Adolf Kilar ni imel možnosti obleči generalske uniforme, saj ga je nekaj dni pozneje na zabavi, ki jo je Kilar priredil v čast svojega napredovanja, ubil podporočnik Josimović.

Med služenjem v vojski Kraljevine SHS in pozneje Jugoslavije je bil Adolf Kilar ponovno večkrat odlikovan, in sicer s petimi redovi; dobil je red belega orla IV. stopnje, dva reda sv. Save (IV. in III. stopnje) ter dva reda jugoslovanske krone (IV. in III. stopnje). Tako je leta 1939 na svojih prsih nosil mnoga izključno srbska ikonografska obeležja; enega velikega ter osem majhnih belih orlov, en srbski grb in štiri kraljevske krone.

Kilarjev »kolega« Dragiša Pandurović, ki je ravno tako iz prve svetovne vojne prišel kot kapetan, je hitreje napredoval, saj je že leta 1934 napredoval v brigadnega generala, leta 1939 pa je bil že divizijski general.³⁶ Nasplošno so srbski oficirji hitreje napredovali kot oficirji drugih narodnosti. Tudi Pandurović je bil po vojni poveljnik bataljona (2. bataljon 29. pehotnega polka), pozneje je bil klasni starešina na nižji šoli Vojne akademije, že leta 1930, tri leta pred Kilarjem, pa je postal poveljnik polka (47. pehotni polk), leta 1934 pa je bil že komandant pehote zetske divizijske oblasti. Nemški napad leta 1941 je dočakal kot komandant Dunavske divizijske oblasti. Tudi Pandurović je bil odlikovan s podobnimi odlikovanji kot Kilar, dobil je dva reda jugoslovanske krone in dve reda sv. Save.

³³ Bjelajac: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 21.

³⁴ Švajncer: *Odlikovanja in znaki na Slovenskem*, str. 8–9.

³⁵ Bjelajac: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 180.

³⁶ Bjelajac: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 235.

Ker pa je Pandurović nova odlikovanja dodal množici starih, so se v primerjavi s Kilarjem njegova prsa veliko bolj »bleščala« od mnogih odlikovanj.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv, Dunaj (ÖStA/KA)

- ◊ OBA 827533, Belohnungsanträgen für Offiziere (OBA)
- ◊ OBA 502, karton 15, Belohnungsanträgen für Offiziere (OBA)
- ◊ OBA 253688, Belohnungsanträgen für Offiziere (OBA)

LITERATURA

Barac, Borna in Pogačić, Siniša: *Odlikovanja i znakovlje Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*. Zagreb: Obol d.o.o., 1998.

Bjelajac, Mile: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

Car, Pavel in Muhić, Tomislav: *Serbian and Yugoslavian Orders and Decorations 1859-1918*. Vienna: Verlag Militaria, 2009.

Durov, V. A.: *Rysskie i Sovetskie voennie nagradi*. Leningrad: Istoričeskii muzei, 1990.

Ehrenbuch der Österreichisch Ungarischen Wehrmach. Wien: K.u.K. Kriegsarchiv, 1917.

Jeremić, Dragoljub: *Zakoni i uredbe o ordenima i medaljama sa svima izmenama i dopunama 1883–1935 g*. Beograd: Kancelarija kraljevskih ordena, 1935.

Jovičević, Milan: *Crnogorska odlikovanja*. Cetinje: NIO Pobjeda, 1982.

Legion d'honneur et des Ordres de Chevalerie. Paris: Musee national de la Legion d'honneur, 2006.

Merička, Vaclav: *Das Buch der Orden und Auszeichnungen*. Hanau: Verlag Werner Dausien, 1990.

Prister, Boris: *Odlikovanja zbirke dr. Veljka Malinara I. dio. Austrija*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 1991.

Prister, Boris: *Odlikovanja Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 1997.

Prister, Boris: *Odlikovanja zbirke dr. Veljka Malinara III. dio. Crne gore, Srbije, kraljevine SHS, kraljevine Jugoslavije i socialističke Jugoslavije*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2000.

Setton, Keneth Meyer in Hazard, Harry W.: *A History of Crusades: The fourteenth and fifteenth centuries*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1969.

Švajncer, Janez: *Odlikovanja in znaki na Slovenskem*. Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 1978.

TISKANI VIRI

- ◊ Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personal-Angelegenheiten 1915, št. 47.
- ◊ Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personal-Angelegenheiten 1916, št. 7.
- ◊ Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer: Personal-Angelegenheiten 1916, št. 58.

INTERNET

http://de.wikipedia.org/wiki//Kaiser_von_Österreich (04.03.2015).

http://de.wikipedia.org/wiki/Österreich_ungarn (04.03.2015).

<http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (18.03.2015).

ZUSAMMENFASSUNG

DER EINFLUSS DER POLITISCHEN VERÄNDERUNGEN VON 1918/1919 AUF DAS SYSTEM UND DIE IKONOGRAFIE DER STAATLICHEN AUSZEICHNUNGEN

Seit dem Auftreten der ersten Auszeichnungen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts schmückte jeder Herrscher bzw. jede Staatsgewalt seine Orden und Medaillen mit staatlichen, dynastischen und christlichen Symbolen. Da sich die Slowenen bis Ende 1918 im Staatsverband Österreichs (und zuletzt Österreich-Ungarns) befanden, wiesen die Auszeichnungen, die sie für Verdienste erhielten, außer christliche auch Merkmale der Habsburgerdynastie, des österreichischen Kaiserreichs und einzelner Herrscher auf. Nach der Vereinigung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben mit dem Königreich Serbien zum Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen im Dezember 1918 (nach dem Zerfall von Österreich-Ungarn) veränderte sich fast die gesamte Ikonografie. Die grundlegende christliche Symbolik blieb zwar erhalten (allerdings mit dem Hauch der Orthodoxie), die dynastischen und staatlichen Merkmale waren aber ganz anders und den Slowenen bis zu dieser Zeit fremd.

Auf den Auszeichnungen sind drei ikonografische Attribute zu finden: ein religiöses, ein staatliches und ein Herrscherattribut. Das bestimmende christliche Merkmal auf den Auszeichnungen ist das Kreuz, das zwar in vielen Formen auftritt, jedoch sind alle aus der Grundform des sogenannten lateinischen Kreuzes abgeleitet. Außer dem Kreuz kommen auf den Auszeichnungen noch andere Glaubenssymbole vor, überwiegend Darstellungen von Heiligen, die aber auf den österreichischen Auszeichnungen nicht zu finden sind.

Staatliche Symbole stellen die Krone, das kaiserliche bzw. dynastische Wappen und die Fahne dar; alle drei Symbole kommen sowohl auf den österreichischen als auch auf den serbischen Auszeichnungen vor. Außerdem trugen die Auszeichnungen in der Regel auch Symbole des jeweiligen Herrschers, ihre Porträts, Namen, Titel, Monogramme und Sinnsprüche.

Die meisten Auszeichnungen wurden in beiden Staaten während des Ersten Weltkrieges verliehen. In dem vorliegenden Beitrag wird versucht, die Häufigkeit der verschiedenen ikonografischen Merkmale auf den österreichischen und den serbischen Auszeichnungen darzustellen und einen Vergleich sowohl zwischen der Anzahl der verliehenen Auszeichnungen an die typischen Vertreter der einen und der anderen Armee als auch zwischen der Häufigkeit der ikonografischen Symbole auf der einen und der anderen

1.04 Strokovni članek

UDK 75:929Nemec R.

Prejeto: 4. 5. 2015

Zapuščina slikarja, restavratorja in pedagoga Rafaela Nemca

IVANKA URŠIČ

arhivska svetovalka, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici,
Trg Edvarda Kardelja 3, SI – 5000 Nova Gorica
e-pošta: ivanka.ursic@pa-ng.si

Izvleček

Ob stoletnici rojstva slikarja, restavratorja in pedagoga Rafaela Nemca sta Pokrajinski arhiv v Novi Gorici in Goriški muzej pripravila pregledno razstavo njegove bogate zapuščine. Ob Nemčevem umetniškem opusu je bil razstavljen tudi izbor dokumentov, ki se hranijo v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici in obsegajo: osebne dokumente, gradivo o umetniški, restavratorski, pedagoški in družbenopolitični dejavnosti, korespondenco, gradivo o »Sardincih«, vabila, kataloge, plakate, publikacije, časopisne članke in fotografije. Ohranjena dokumentacija predstavlja pomemben vir za preučevanje umetnikovega življenja in dela.

Abstract

THE LEGACY OF THE PAINTER, RESTORER AND EDUCATOR
RAFAEL NEMEC

To commemorate the centenary of the birth of the painter, restorer and educator Rafael Nemeč, an exhibition has been prepared by the Regional Archives Nova Gorica and the Goriška Regional Museum, displaying his artistic achievements and a selection of documents kept at the Regional Archives Nova Gorica. Included among the latter are Nemeč's personal documents, records on his artistic work and on his restoration, pedagogical and socio-political activities, letters, documents on »Sardinians«, invitations, catalogues, posters, books, newspaper articles and photographs. The preserved records represent an important source for the study of the artist's life and work.

Ključne besede:

Nemec Rafael,
akademski slikar,
restavrator, prva
svetovna vojna,
begunstvo,
Beneška
akademija, druga
svetovna vojna,
ujetništvo,
razstave,
korespondenca,
fotografije

Key-words:

Rafael Nemeč,
academic painter,
restorer,
World War I,
refugees,
Academy of Fine
Arts in Venice,
World War II,
captivity,
exhibitions,
correspondence,
photographs

Uvod

V družbi znanih Slovencev in Slovenk, ki smo se jih ob 100. obletnici rojstva spomnili v letu 2014, je bil tudi akademski slikar, restavrator in pedagog Rafael Nemec.

Pokrajinskemu arhivu v Novi Gorici je leta 2008 umetnikov sin Bojan Nemec daroval očetovo zapuščino. Skupaj z Goriškim muzejem, kjer hranijo obsežno zbirko Nemčevih slik, risb in osebnih predmetov, smo pripravili pregledno razstavo o Nemčevem likovnem opusu in njegovem delovanju na področju kulture in izobraževanja. Razstava je potekala na dveh razstaviščih. Zgodnejša dela in izbor dokumentov za obdobje do druge svetovne vojne so bila razstavljena v Coroninijevem dvorcu v Šempetru pri Gorici, poznejši umetniški opus in z njim povezani dokumenti pa na gradu Kromberk. Razstavo je spremljal katalog.¹

Rafael Nemec² se je rodil 4. oktobra 1914 v Vrtojbi pri Gorici kot drugi otrok očetu Antonu in materi Karolini Bufolin.³ Osnovno šolo je obiskoval v Vrtojbi in se med letoma 1928 in 1938 preživljal kot črko- in soboslikar, v prostem času pa je risal in slikal akvarele. Leta 1939 je na umetnostnem liceju v Benetkah privatno opravil maturo in se vpisal na tamkajšnjo likovno akademijo. Leta 1943 je bil deportiran na Sardinijo, se po koncu vojne preko Korzike in južne Francije vrnil domov in leta 1946 diplomiral. Nemec se je (poleg slikarstva) vse življenje posvečal raznovrstnim dejavnostim, poučeval je na srednjih šolah, prirejal razstave, deloval kot restavrator. Prizadeval si je za organizacijo likovnega življenja na Goriškem v obdobju, ki zaradi številnih družbenih sprememb ni bilo naklonjeno sklenjenemu umetniškemu razvoju.

Nemec je pri svojem umetniškem ustvarjanju dlje časa sledil realističnim težnjam, nanj je vplival tudi impresionizem (predvsem v zgodnjih tihožitjih, portretih in krajinah). V povojnem obdobju je slikal v okviru barvnega realizma in deloma socialističnega realizma. V 50. letih se je začel osvobajati akademskih spon. Že iz zgodnjih let je bila prisotna močna težnja po vsebinskem, pripovednem elementu z močnim fantastičnim naglasom. V 60. letih je nastopila »enigmatska faza«, kjer je prišla do izraza dvojnost Nemčevega slikarstva – optični, slikarski pristop na eni strani ter literarna izpoved na drugi. Z izbranimi motivi in njihovo formalno izvedbo se je približal nadrealističnim videnjem in pozneje prešel v abstraktno fazo s še vedno prisotnimi krajinskimi in fantastičnimi elementi. Popolno abstrakcijo je dosegel s študijami gmotnih in svetlobnih jeder v nedoločnem prostoru. V zadnjem obdobju je izdelal obsežno serijo abstraktnih akvarelov. (Zapuščina akademskega slikarja 2014, str. 32–33)

O življenju in delu Rafaela Nemca po ohranjenih dokumentih

Fond Nemec Rafael obsega devet arhivskih škatel gradiva in je razdeljen na sedem serij: **osebni dokumenti**, **gradivo o umetniški**, **restavratorski**,

¹ *Nemec Rafael: razstava ob 100-letnici rojstva.*

² Podatki o življenju in delu so povzeti iz zapuščine Rafaela Nemca, ki jo je Pokrajinskemu arhivu v Novi Gorici leta 2008 izročil sin Bojan Nemec: PANG 1046, Nemec Rafael, 1918–2011, 0,9 t. m.; *PSBL* 2, str. 505–507. Bojan Nemec je novogoriškemu arhivu izročil tudi zapuščino matere, oblikovalke Polonce Nemec, rojene Spinčič (PANG 1047, Spinčič Nemec Judita Polonca, 1935–2002, 0,1 t. m.), ter zvezek pesmi tete Rozine (Roze). Nemec (PANG 1054, Nemec Rozina Roza, 1945, 1 mapa).

³ Najstarejša sestra je umrla ob rojstvu. Imel je še tri sestre: Romano, Rozo in Davorino ter brata Severina. Najmlajša sestra Davorina je padla v partizanih na Krasu 26. septembra 1943, v dvajsetem letu starosti, sestra Roza (partizansko ime Snežnica), pa je umrla leta 1963 zaradi zastrupitve z gobami.

pedagoški in družbenopolitični dejavnosti, korespondenca, gradivo o »Sardincih«, ostala dokumentacija o umetniški in restavratski dejavnosti: vabila, katalogi, plakati, publikacije, časopisni članki, fotografije in razno gradivo. Serije se nadalje delijo na podserije, nato pa na združene dokumente in dokumente.

Med **osebnimi dokumenti** so razvrščene **osebne izkaznice, spričevala, diploma, licence, priznanja, zahvale, spominski zapisi in razne beležke.**

Nemčev najzgodnejši spomin sega v čas 1. svetovne vojne, ko je zaradi bližajoče soške fronte v materinem naročju zapuščal rojstni kraj Vrtojbo. O tem je v svojih spomilih zapisal:

»Verjetno je bilo leto 1916, ko so Italijani zasedli Gorico. /.../ Spomnim se, da sem bil v naročju matere in videl okrog sebe veliko tračnic, železniških voz in vse polno ljudi, ki so begali, ne spomnim se, če je bil z nami tudi oče. Sedaj vem, da smo šli v begunstvo in meni se še ni štelo drugo leto življenja. Po večdnevni vožnji po živinskih vagonih smo pristali na Dolenjskem in sicer 2 uri hoda od Novega mesta v zaselku Mali Orehek pod Gorjanci, ki je spadal pod občino Stopiči. V Malem Orehku smo pristali v mali zidanici, ki je stala med vinogradi in ob robu gozda, na vzvišenem delu vasice. V spodnjem delu je bila klet, v gornjem pa smo stanovali mi, to se pravi mati, stari oče in jaz, kasneje sta se tu rodili še sestri Romana in Roza. S te zidanice je bil lep razgled daleč v okolico: takoj spodaj je bilo pokopališče, ob njem se je vila cesta, onkraj ceste mala cerkvičica z nizkim obzidjem ter okrog posejanimi grobovi. Na desni in levi redke hiše, posejane po nizkem gričevju, med travniki in vinogradi. Pogled je segel na Gorjance in Stopiče in daleč tja do Novega mesta.«

Iz begunstva so se vrnili leta 1919.

V spomilih je spregovoril tudi o šolanju, ljubezni do risanja in umetniškega izražanja ter o težki poti, ki ga je vodila do izpolnitve mladostnih želja.

Rafael je od leta 1920 do 1926 obiskoval osnovno šolo v Vrtojbi – štiri razrede v slovenskem, vse ostalo šolanje pa v italijanskem jeziku. Že v tem obdobju se je pokazal njegov slikarski talent.

»Še preden sem dopolnil 12 let, so me starši oddali vaškemu kmetu in trgovcu. Pri njem sem krmil živino, čistil hlev in opravljaj podobna hlapčevska dela. Starši so sicer tako kot jaz želeli, da bi s šolanjem nadaljeval, toda gmotne razmere tega niso dovoljevale.«

Že zgodaj, leta 1927, je objavil svoje prve

Družina Nemeč s prijatelji iz Malega Orehka pod Gorjanci v begunstvu, leta 1918 (PANG 1046 Nemeč Rafael, t. e. 9, a. e. 6)

risbe v reviji *Jaselce*, v naslednjem letu je za revijo poleg risb prispeval še zgodbico z naslovom *Prazen strah*.⁴

Po osnovni šoli je v domači vasi nadaljeval z vajeniško večerno šolo. Učitelj risanja ga je nagovarjal, da bi nadaljeval študij, in si tudi prizadeval, da bi mu priskrbel štipendijo za nadaljnje šolanje na umetnostnem liceju v Benetkah. Tedanje fašistične oblasti pa so postavile zahtevo, da si spremeni priimek in se vpiše v »Fascio giovanile«, kar pa je odklonil. Izbral si je težjo pot in si z delom prislužil sredstva za študij.

Sredi leta 1929 je nastopil službo pri slikarju in dekoraterju Luigiju Battigu v Gorici in pri njem ostal do aprila 1933. Nato se je zaposlil kot strokovni delavec pri mojstru Romanu Bressanu, slikarju, dekoraterju in tapetniku za delo v papirju, prav tako v Gorici in se izkazal kot delaven in sposoben.

Med letoma 1935 in 1936 je odslužil vojaško obveznost v italijanski vojski. V prostem času je veliko risal in slikal in se tako sam izpopolnjeval.

Delo črko- in soboslikarja mu je sčasoma postalo dolgočasno in rutinsko, zato je iskal druge rešitve. V spominih je o tem zapisal:

»V Gorici se je v zadnjih letih pri umetniški šoli (*Scuola d'arte*) osnoval prosti večerni tečaj akta, ki so ga v glavnem obiskovali učitelji risanja in drugi, ter se takoj vpisal. Tam nas ni nihče kaj učil, vsak je delal po svoje, ker so bili v glavnem vsi že starejši profesionalci. Meni je šlo risanje precej od rok in vsi so mi svetovali naj nadaljujem študij; tako sem se odločil, da sem začel ob delu privatno študirati snov programa 4. letnikov umetnostnega liceja.«

Ob pomoči dijakov umetnostnega liceja in študentov arhitekture je Nemec leta 1939 opravil maturo na umetnostnem liceju v Benetkah in tudi sprejemni izpit na beneški Akademiji lepih umetnosti (*Accademia di belle arti*). Vpisal se je na oddelek za slikarstvo.

»Ker sem bil zelo navdušen tudi za arhitekturo sem se mislil vpisati na tamošnji inštitut. Ker je šolanje trajalo pet let in taksa je bila velika, sem se tega zbal. /.../. Drugo in nadaljnja leta sem se rešil taks z dobrimi ocenami. Ker nisem bil vpisan v stranko, nisem mogel tekmovati pri raznih štipendijah, ki jih je nudila italijanska država. Konkurriral sem le takrat, ko ni bila nujna izkaznica. Trikrat sem tako odnesel nagrado, ki sicer ni bila velika, a je vendarle pomagala. To pa se imam zahvaliti svojemu glavnemu profesorju, ki se je zame ob vsaki priliki zavzel in mu niso šle po godu take fašistične diskriminacije.«

To je bil profesor Guido Cadorin, s katerim sta tudi po končanem študiju ohranila stike, o čemer priča ohranjena **korespondenca**. Veliko drugih podatkov o Nemčevem življenju in delu izvemo tudi iz dopisovanja z Guidom Cadorinijem, profesorjem na beneški likovni akademiji.

Ker med študijem ni mogel pričakovati finančne podpore domačih, si je pomagal s poučevanjem na večerni šoli za vajence v Kanalu in Ajdovščini ter na trgovski srednji šoli v Spilinbergu. V 4. letniku akademije je prvič sodeloval na razstavi *Triennale d'Arte* in prejel za sliko »Boj med giganti« nagrado mesta Benetke.

Nemčevo življenjsko pot sta zaznamovali tako prva kot tudi druga svetovna vojna. Pred zaključkom študija, marca leta 1943, so ga skupaj s številnimi primorskimi Slovenci nasilno odpeljali v kazenski bataljon na Sardinijo. Po kapitulaciji Italije se je pridružil ostalim primorskim Slovencem v prizadevanju za odhod v NOV Jugoslavije. Po prihodu zaveznikov, v začetku leta 1944, so jih prepeljali na Korziko in iz njih sestavili »Slovanske čete«, ob koncu vojne pa so jih premestili v južno Francijo, kjer so ostali do jeseni 1945.

Med ujetništvom je postal ilustrator partizanskega lista *Naša zvezda* in izdelal več **risb**, ki so se večinoma izgubile, nekaj pa jih danes hranimo v Po-

⁴ *Jaselce*, verski listič za otroke, Katoliška tiskarna, Gorica, leto 1927, str. 400; leto 1928, str. 86, 108–110.

krajinskem arhivu v Novi Gorici. Hitre skice s flomastrom so s svojo neposrednostjo, ironijo (*Rešili smo se laških cunj in uši*) in tragičnostjo (*Umirajoči za malarijo*) zgovorno pričevanje, pravi »dnevnik« tistega obdobja. (Nemec Rafael 2014, str. 17)

Seznam risb iz obdobja ujetništva:

- »Kšeft« na Algherski gmajni, Sardinija 1943 – XII, tuš, 10,8 x 15,5 cm,
- Pevski zbor, Sardinija, flomaster, 24,9 x 17,4 cm,
- Dvig prapora na 234. četi na Algherski gmajni, flomaster, 15,2 x 20,9 cm,
- Na Algherski gmajni, flomaster, 24,8 x 17,6 cm,
- Nekaj šotorov na Algherski gmajni, Sardinija, 1943, flomaster, 25,4 x 17,5 cm,
- Jutranje dviganje in pozdrav naši zastavi, Casamozza, Korzika, flomaster, 27,5 x 19,6 cm, sig. d. sp.: R. N.,
- Umirajoči za malarijo, flomaster, 14 x 14,5 cm (levi kot odrezan), sig. d. sp.: R. N.,
- Sardinija: Malarija, flomaster, 9,9 x 16,3 cm, sig. d. sp.: Rafael Nemec,
- Politična diskusija Sardinija, flomaster, 19,2 x 17,6 cm,
- Rešili smo se laških cunj in uši!, flomaster, 26,1 x 19,5 cm, sig. d. sp.: R. N.

Poleg obsežnega **spominskega zapisa** z naslovom *V 234 Slav. Company*⁵ je Rafael Nemec zelo podrobno opisal tudi kulturno in politično življenje na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji, ki se je pod zavezniki zelo razmahnilo.

»Tovariš Pavle Gorkič, moj starejši sovaščan je predlagal, naj bi se naša revija imenovala po pesmi Simona Gregorčiča *Naša zvezda*, kar je bilo soglasno sprejeto. /.../ V naši četi smo že na Sardiniji imeli dobro ekipo kulturnikov, kot so bili Pavel Gorkič, Stane Dolenc, Leopold Slavec, Jože Doljak in drugi. Pismeno pa smo k sodelovanju povabili tudi vse ostale pripadnike naših Slovanskih čet in kakor dokazuje *Zvezda* se je kmalu nato javilo veliko dobrih piscev /slovenskih in hrvaških/, kar je bilo pravo čudo po 25 letnem zatiranju našega jezika. Seveda je bilo med nami veliko takih, ki so imeli samo italijanske šole, zato je bil časopis tudi prva šola materinskega jezika za mlajše generacije. Tako je bila *Naša zvezda* edini naš časopis, ki je prosvetljeval, večkrat pa tudi

»Kšeft« na Algherski gmajni, Sardinija 1943 – XII, tuš, papir, 15,5 x 10,8 cm (PANG 1046 Nemec Rafael, t. e. 5, a. e. 4)

⁵ Del Nemčeve zapuščine hrani tudi Pokrajinski arhiv Koper v Zbirki dokumentov prekomorskih brigad. Leta 1994 jo je omenjenemu arhivu izročila Nemčeva soproga Polonca Nemec, r. Spinčič.

zabaval naše fante. V zvezkih Naše zvezde se v glavnem zrcali vse naše kulturno življenje v Slovanskih četah.»⁶

Iz obdobja, ki ga je Nemeč preživel v kazenskem bataljonu na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji, je v fondu poleg že omenjenih **risb, zapisov in fotografij** tudi zajeten del **gradiva o Nemčevem delovanju v odboru nekdanjih političnih pregnancev na Sardiniji** med letoma 1962 in 1990. Nekaj gradiva hrani tudi Pokrajinski arhiv v Kopru v Zbirki dokumentov prekomorskih brigad.⁷

Domov se je vrnil oktobra leta 1945, kmalu odšel v Benetke in že februarja 1946 diplomiral z nalogo o slikarju Jožefu Tomincu. Konec leta 1946 je začel svojo poklicno pot kot učitelj risanja in umetnostne zgodovine na gimnaziji v Postojni.

V prostem času se je doma pridružil umetniško-propagandnemu delu za priključitev Primorske k Jugoslaviji. Izdeloval je transparente, plakate, simbolične slike, portrete voditeljev, napravil načrt za spomenik padlim v Vrtojbi, za festival na Lijaku je skupaj s slikarjema Rudijem Kogejem in Viktorjem Birso nosil glavno breme pri vseh slikarskih delih, od transparentov do velikih simboličnih slik.

V šolskem letu 1948/49 so na šoli v Šempetru ustanovili Kulturno-umetniško društvo Ivan Rob. Tako je sodeloval pri pripravi gledaliških predstav in za nekatere izmed njih izdelal tudi scene.

Pozneje je o tem obdobju ter navezanosti na Primorsko in Novo Gorico zapisal: »Delali smo res veliko. Za vsak miting, proslavo. Vse smo risali na navaden papir (če smo ga dobili) – in vse je propadlo. Malo slikarjem je v življenju propadlo toliko dela kot ravno nam. /.../ Ko smo se odločali, da bomo zgradili namesto izgubljene Gorice novo mesto, je nastalo nekaj mojih slik, med katerimi naj na prvem mestu omenim ‚Gradimo Novo Gorico‘. Spominjam se, da sem jo ustvarjal po živih modelih, ob koncu tedna, ko sem se vračal iz Postojne. V stari Frnaži sem imel modelov kolikor hočete. In pogovorov, ki so oplajali. Potem so prišle slike Asfalterji, pa Goriška apnenica in druge. /.../«⁸

V Postojni je s slikarjem Leom Vilharjem organiziral prve slikarske razstave in na njih tudi sodeloval. Med šolskimi počitnicami je v Crngrobu na Gorenjskem kopiral freske.

Na pobudo prijatelja in slikarja Vladimirja Hmeljaka se je vrnil na Goriško in konec leta 1950 začel poučevati likovni pouk in umetnostno zgodovino na novoustanovljeni gimnaziji v Šempetru pri Gorici.

Januarja leta 1951 sta s Hmeljakom pripravila v prostorih osnovne šole v Šempetru razstavo, ki je bila prva likovna prireditev na tem območju.

»Razstava je bila skrbno pripravljena in dobro organizirana. Slik manjše in srednje velikosti je bilo okoli osemdeset in so bile razstavljene v dveh prostorih. V pretežni večini so bile to <krajine> iz raznih predelov naše lepe Primorske od izvira Soče pa do Vipavske doline. Bila so tudi tihožitja, kompozicije, nekaj portretov in trije kipi.«⁹

Razstavo sta obiskala priznana umetnika Gabrijel Stupica in Slavko Pengov, takratni predsednik Društva slovenskih likovnikov. Slednji je v knjigo vtisov napisal sledeče besede:

»Hvalevreden podvig obeh tovarišev, še posebno dopadljiv, ker njihovo delo predstavlja v tej pokrajini zelo osamljen pojav, umetniško udejstvovanje pa jima je otežkočeno zaradi tesnih razmer. Potreben bi bil kontakt z drugim umetniškim

⁶ Rafael Nemeč, Kultura v »Slovanskih četah« (Sardinija, Korzika in Južna Francija). PANG 1046, Nemeč Rafael, t. e. 5, a. e. 4.

⁷ SI PAK 349, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, enota Sardinci.

⁸ Cuder: Slika zarisana v času, str. 8.

⁹ Fon: Uspela slikarska razstava v Šempetru pri Gorici, str. 3.

življam, kar bi jima prvenstveno koristilo v izgradnji sicer bogatega, toda neizdelanega likovnega nazora. Želim da bi začeto kulturno delo uspešno nadaljevala.«

Ugodno mnenje o razstavi je prispevalo, da je umetniški svet Društva slovenskih upodablja-
jočih umetnikov v Ljubljani na svoji seji (8. fe-
bruarja 1951) sprejel Rafaela Nemca med svoje
redne člane.

Leta 1951 je Nemeč odšel v Ljubljano. Nemečovo pismo prijatelju Pavletu, napisano 13. 1. 1952, v Ljubljani, razkriva mnoga vprašanja in dvome, ki so se mu v tem času porajali – ne samo ob umetniškem ustvarjanju, ampak tudi v življenju nasploh:

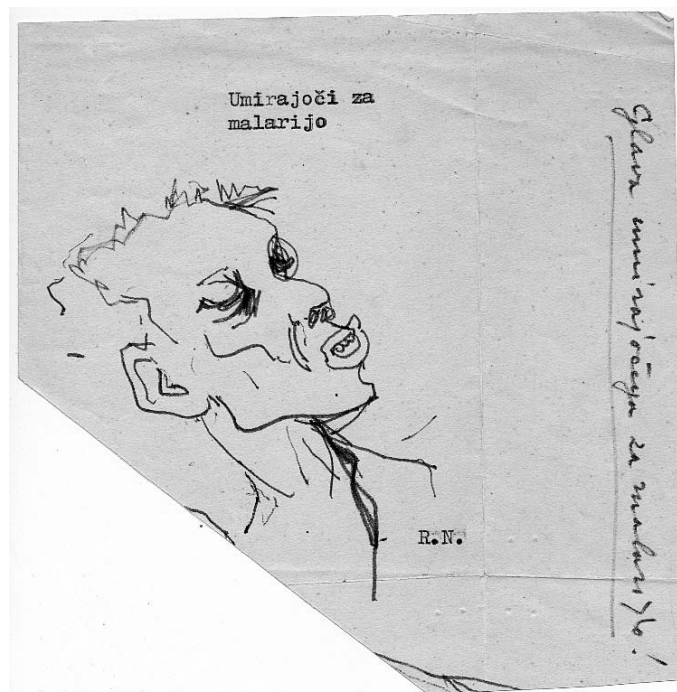
»Dragi Pavle! Oprosti, če se nisem prišel posloviti predno sem odšel. Nisem imel namena ostati več kakor za par dni. Zgodilo pa se je drugače in sem tukaj več kakor mesec dni. Tudi ne vem kdaj bom prišel, ker sem v redni službi od novega leta dalje. Dobil sem tudi sobo, tako da sem vsaj po tej plati brez skrbi. Delo je zame primerno in sem prav zadovoljen. /.../

Prišel sem v Ljubljano z namenom, da bom začel resno delati. Zavedam se, da leta bežijo – jaz pa nisem še ničesar napravil. Občutek imam, da pri vsej borbi, ki sem jo imel, nisem uspel napraviti tega kar bi lahko. Res je, da sem začel pozno. Vem tudi, da sem do gotove mere zmožen. /.../ Nimam še čistih pojmov kaj bi hotel. Vsak večer premišljujem kaka bi bila najkrajša pot do enostavnega, učinkovitega jezika v slikanju. V vsaki dobi so našli pot iz slepe ulice. Tudi jaz sem v slepi ulici in iščem izhod. /.../«¹⁰

Zaposlil se je v restavratorski delavnici na Zavodu za varstvo kulturnih spomenikov LRS v Ljubljani in restavriral veliko slik starih mojstrov. Leta 1953 je bil v prvi ekipi, ki je začela odkrivati znamenite freske v Hrastovljah.

Iz Rafaelovih spominov lahko razberemo, da mu tudi novo okolje in novi ljudje niso prinesli zadovoljstva. Ker mu je v Ljubljani postalo dolgčas po mladini in zaradi drugih razlogov, se je ponovno vrnil na Goriško in septembra 1953 nadaljeval s poučevanjem: najprej na gimnaziji, od leta 1958 do leta 1964 pa na Osnovni šoli Milojke Štrukelj v Novi Gorici.

V tem obdobju je bilo poleg umetniškega še posebej pomembno njegovo vzgojno in organizatorsko delo. Veliko svojega časa in energije je posvetil likovni vzgoji mladine, pomagal je pri pripravi likovnih razstav, vodil slikarsko šolo pri

Umirajoči za malarijo, flomaster, 14 x 14,5 cm (levi kot odrezan), sig. d. sp.: R. N. (PANG 1046 Nemeč Rafael, t. e. 5, a. e. 4)

¹⁰ Osnutek pisma prijatelju Pavletu, brez datuma. PANG 1046, Nemeč Rafael, t. e. 4, a. e. 3.

Klubu slikarjev-amaterjev Nikolaj Pirnat v Novi Gorici¹¹ in tudi po tej poti vzgajal slikarske talente.

»Klub slikarjev v Novi Gorici smo ustanovili pred pol letom z namenom, da zberemo predvsem mladino, ki kaže talent za slikarstvo. Menimo namreč, da šola ne more dati vsega in da moramo tistim, katerim bo to morda življenjski poklic posvetiti še posebno pozornost. Trenutno šteje klub 20 najmlajših članov v starosti 6 do 15 let /.../ Razen najmlajših pa je v naših vrstah 10 starejših članov, to je ljudi, ki jim slikarstvo ni poklic, ampak čutijo potrebo po izobrazbi in izpopolnjevanju.«

Rafael Nemec je leta 1955 v Novi Gorici pripravil svojo prvo razstavo, ki je pomenila začetek likovne razstavne dejavnosti v nastajajočem mestu.

»To je bila njegova prva razstava, zato nam je hotel slikar podati vsaj bežen prerez skozi svoje ustvarjanje, da bi tako vsaj do neke mere lahko sledili njegovemu razvoju. Ob tej priložnosti je umetnik izjavil, da je pravzaprav vse njegovo dosedanje delo le študij dob, umetniških tokov in smeri. Te slike torej predstavljajo njega samega in njegovo umetniško bit skozi prizmo obdobja v umetnosti.«¹²

O njegovem umetniškem ustvarjanju ter o raznih dogodkih v domačih kulturnih krogih priča ohranjena **korespondenca**, med katere sodi dopisovanje s prijatelji – npr. z umetnostnim zgodovinarjem Emilom Smoletom, Vladimирjem Hmeljakom itd.

Odlomek iz pisma Emila Smoleta iz Surdulice z dne 27. 8. 1959:

»Dragi Rafko, na tvoje zadnje pismo sem z odgovorom malo zakasnil, zato te prosim, da mi oprustiš. Zelo me je razveselila tvoja vest, da sta s Hmeljakom nameravala iti v Kanal k predsedniku občine zaradi Prilesja. Škoda je, da vaju je zadržalo slabo vreme, upam pa, da se bosta na to pot le odpravila, ko bosta ujela primeren trenutek. Zdi se mi, da sam poznaš težko stanje prileške lope, mislim pa, da bi predsedniku mogla pokazati tudi ostale manjše nedostatke v notranjščini, zlasti okoli oken. Zelo lepo bi bilo, da bi dosegla z njegove strani ugodno subvencijo, nakar bi lahko začeli z restavratorskimi deli. V tej zadevi vama želim čim večji uspeh.

Marija Rusova (profesorica na goriški gimnaziji) mi je pisala, da se tvoj ,konjiček' često ustavlja pred ateljejem, kar je dober znak. Tudi sam mi pišeš, da si začel z Don Kihotom. Želim ti mnogo uspeha in zelo sem radoveden kako si si ga zamislil. Tema se mi zdi interesantna. Drugi teden boš seveda moral prekiniti z delom in oditi v Ljubljano na tečaj. Kar krepko se boš nasedel in to tik pred začetkom novega šolskega leta. Kdaj pa začnete spet garati? Upam, da se je stanje tvoje ga. sestre medtem vendarle malo popravilo. Piši mi o tem. Na Rafutu se menda sedaj počasi spet vsi zbirate in je nedvomno spet zelo živahno. Pri meni zaenkrat ni nič novega, pričakujemo pa neprestano spremembe. Prisrčno pozdravljam tebe in vse na Rafutu tvoj Emil«.

V začetku leta 1959 se je Rafael poročil s Polonco Spinčič. V zakonu se jima je rodil sin Bojan. V pogovoru z učenci Osnovne šole Milojke Štrukelj Nova Gorica je povedal:

»Moja družina se ni kaj dosti ozirala na moje študiranje in se niti ni zavedala, kaj bi to bilo, tudi mi ni mogla dosti pomagati. /.../ S svojo novo družino, pa sem premagoval vse svoje težave v čudoviti harmoniji s svojo ženo,...« (Raziskovalna naloga 1987, str. 19)

V šolskih letih 1966/1967 in 1967/1968 je pri Zavodu za pedagoško službo v Novi Gorici opravljal naloge pedagoškega svetovalca za likovni pouk na osnovnih šolah v občinah Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin. Vtise z obiskov je strnil v sledečem poročilu:

¹¹ 8. septembra 1956 je Pavel Zamar s somišljeniki ustanovil Klub likovnih amaterjev »Nikolaj Pirnat«. Medvešček: Prezrta petdesetletnica, str. 4.

¹² Breclj: Razstava Rafka Nemca, str. 5.

»Obiskal sem vse višje organizirane šole, razen osnovne šole v Podbrdu. Na enajstih šolah sem prisostvoval pouku, na ostalih pa delno pregledal otroške izdelke in se posvetoval z likovnimi pedagogi in na več šolah z ravnateljem šole. Na vseh teh šolah sem izbral po nekaj primerov najboljših otroških izdelkov za medobčinsko razstavo v Novi Gorici.

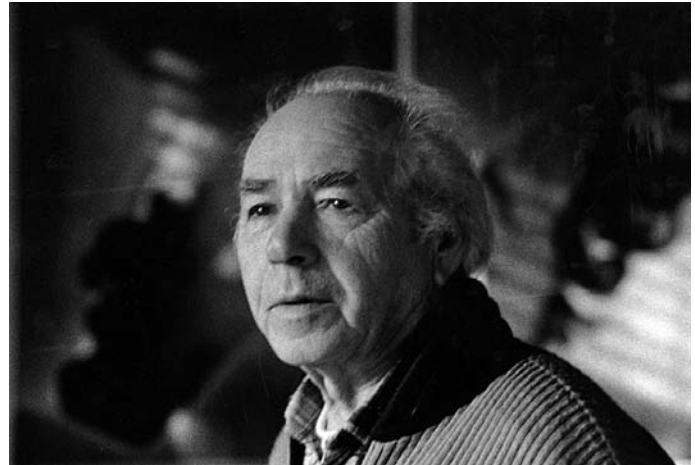
Po teh obiskih in po ogledu šolskih razstav ob koncu lanskega šolskega leta na več šolah lahko sklepam, da likovni pouk na naših osnovnih šolah postaja iz dneva v dan kvalitetnejši in poln novih iniciativ, za kar je treba dati vse priznanje likovnim pedagogom za njihov trud in prizadevanje. Isto velja tudi za nekatere, ki nimajo kvalifikacije za ta predmet, a vseeno dosegajo zadovoljive uspehe.«

V nadaljevanju poročila pa je opozoril tudi na probleme, ki jih je zaznal:

»Nezadostno izvajanje učnega načrta, kjer nekateri ne posvečajo dovolj pažnje za nekatera likovna področja in učne-vzgojne naloge. Tudi podrobni učni načrti so pri nekaterih pomanjkljivi in fond ur je neracionalno porazdeljen. Preveč ur se porabi za prekomplicirane in obsežne izdelke, ki pedagoško ne zadovoljijo. Tudi teoretičen del pouka je ponekod preveč zanemarjen. Iz tega razloga ne znajo nekateri učitelji dovolj pritegniti učencev za resno delo in kreativni zanos celotnega razreda.«¹³

Bil je član Društva likovnih pedagogov in poverjenik za Goriško v letih od 1956 do 1964. Od leta 1952 je bil član DSLU za Primorsko, več let tudi predsednik in podpredsednik omenjenega društva in član Društva konservatorjev. Poleg dela v strokovnih društvih je bil dejaven tudi na družbenopolitičnem področju. Leta 1946 je bil v odboru Slovensko-italijanske protifašistične zveze (SIAU) za mesto Gorica, član umetniškega sveta Goriškega gledališča s sedežem v Novi Gorici in Goriškega muzeja. V obdobju med letoma 1967 in 1978 je bil imenovan v svet za prosveto in kulturo Skupščine občine Nova Gorica, v komisijo za spomeniško varstvo pri OLO Gorica, v komisijo za razvijanje tradicij NOB občinskega odbora ZZB NOV Nova Gorica, bil je član odbora za postavitev spomenika Francetu Bevku, član žirije za ocenjevanje osnutkov spominskih obeležij iz NOB ...

Leta 1978 je na pobudo Goriškega muzeja

Portret Rafaela Nemca. Foto Tihomir Pinter.
(PANG 1046, t. e. 9, a. e. 6)

¹³ Osnutek poročila z obiskov v prvem polletju šolskega leta 1967/68, ki ga je pripravil Rafael Nemec kot pedagoški svetovalec za likovni pouk, brez datuma. PANG 1046, Nemec Rafael, t. e. 2, a. e. 2.

postal član strokovne komisije za ogled kopij fresk iz cerkve sv. Ahaca v Prelesju, ki so jih kopirali prof. Rudi Pergar in študenta 4. letnika Akademije za likovno umetnost v Ljubljani. Bil je delegat kulturno-prosvetnega zbora v skupščini SRS, v komisiji pri ZB za priznanje posebne dobe za Sardinijo. Na pobudo odbora pripadnikov posebnih kazenskih enot na Sardiniji, da izdajo samostojno knjigo, ki bi obravnavala »NOB med Primorci in Istrani na otoku Sardiniji ter pozneje v Franciji oz. na Korziki«, je napisal obsežne spomine in prispeval gradivo.

Ker si je leta 1964 pridobil status svobodnega umetnika, se je lahko v večji meri posvetil slikarskemu delu, ki ga je moral vsa leta prilagajati službenim in drugim obveznostim. Zato je bilo njegovo umetniško delo, kot je sam dejal, »občasno in vseskozi natrgano«.

Leta 1969 se je zaradi bolezni začasno invalidsko upokojil. Po krajši prekinutvi se je leta 1972 spet zaposlil kot restavrador pri Zavodu za spomeniško varstvo v Novi Gorici, s katerim je že v prejšnjih letih sodeloval pri odkrivanju in restavriranju fresk, in tam tudi zaključil svojo službeno pot. Upokojil se je avgusta leta 1975.

Svoja dela je prikazal na številnih samostojnih in skupinskih razstavah na Primorskem in drugod po Sloveniji, v zamejstvu in v tujini. O tem so v zapuščini ohranjena **vabila, katalogi, plakati, publikacije z objavljenimi deli Rafaela Nemca in časopisni članki**. Med skupinskimi razstavami je za obmejni prostor še posebej zanimiva kolektivna razstava likovnikov Goriške, ki je bila postavljena na ogled v razstavni dvorani »Pro Loco« v Gorici leta 1968 ter je bila pomemben »člen v verigi bodočih kulturnih manifestacij za večje zблиžanje ljudstva ob meji in za večjo medsebojno povezanost«. ¹⁴ Razstavljal je v okviru Društva slovenskih likovnih umetnikov, bil je reden gost vsakoletnih razstav članov, najprej pododbora Društva slovenskih likovnih umetnikov v Kopru, nato pa Društva likovnih umetnikov severne Primorske. Sodeloval je tudi na slikarskih kolonijah.

Leta 1951 je z razstavo v Šempetru pri Gorici stopil na pot samostojnega razstavljanja. Zvrstile so se številne razstave tako v Novi Gorici, Ljubljani, Portorožu, Kranju ... Posebej odmevna je bila razstava »slikarskih fragmentov« v Galeriji Meblo leta 1971. Ob tej priložnosti je umetnostni zgodovinar Peter Krečič med drugim zapisal: »Povprečno nad 2000 obiskovalcev si ogleda razstavo v Meblovem salonu in to so nedvomno sadovi tistega Nemčevega začetka kmalu po osvoboditvi. Ob tem se mi ne zdi odveč opozoriti, da slikar po tolikih letih dela nima niti pravega ateljeja, kjer bi mogel v miru snovati in slikati povsem neodvisno od okolice.« ¹⁵

Goriški muzej je leta 1975, ob šestdesetletnici umetnikovega rojstva, na gradu Kromberk priredil obsežno retrospektivno razstavo, ki je podala dotodanji prerez življenjskega opusa slik Rafaela Nemca. Z razstavo so obeležili tudi dvajsetletnico razstavnega življenja v Novi Gorici, za kar je imel Nemeč tudi velike zasluge.

Retrospektivna razstava je bila na ogled tudi v Kopru v Galeriji Loža in v Galeriji Meduza. Sledile so številne samostojne razstave, na katerih je predstavljal nove ustvarjalne cikle. Leta 1984 sta v Likovni vitrini skupaj z ženo Polonco predstavila svoja najnovejša dela, Rafael akvarele, Polonca pa ročno tkane šale in plete. Septembra 1988 je bil v Galeriji Meblo postavljen Nemčev novejši cikel slik v tehniki razlivajočih se akrilnih barv, nekakšnih »akrilakvarelov« ¹⁶, oktobra 1988 pa so v okviru praznovanja dneva prosvetnega delavca organizirali malo retrospektivno razstavo del v avli občinske skupščine v Novi Gorici. Razstava Nemčevih »akrilakvarelov« je bila leta 1989 na ogled v Galeriji Krka v Ljubljani, leta 1990 je bila razstava akvarelov v Pilonovi galeriji v Ajdovščini,

¹⁴ Otvoritev razstave slovenskih slikarjev.

¹⁵ Krečič: Ob razstavi fragmentov Rafaela Nemca, str. 7.

¹⁶ Rafael Nemeč slike; razstava slik.

v Galeriji Bažato v Šempetru pri Gorici in v San Vendemianu v Italiji. Leta 1992 je razstavljal v Knjižnici Cirila Kosmača v Tolminu.

Ob smrti Rafaela Nemca, leta 1993, je Društvo likovnih umetnikov severne Primorske pripravilo spominsko razstavo v Likovni vitrini v Novi Gorici.

Del bogatega Nemčevega opusa je bil prvič po njegovi smrti, leta 1998, na ogled v razstavišču Paviljon v Hitovi poslovni stavbi v Novi Gorici. Umetniško delo Rafaela Nemca je predstavil Janez Mesesnel. Leta 2005 je bila v Coroninijevem dvorcu v Šempetru razstava izbranih Nemčevih likovnih del. S to razstavo in z odkritjem spominske plošče na mestu njegove rojstne hiše so obeležili 90. obletnico umetnikovega rojstva.¹⁷

Poleg Nemčevega umetniškega, organizatorskega in vzgojnega dela je pomembno tudi njegovo restavratorsko delo. Obsežen seznam restavratorskih posegov potrjuje njegov velik prispevek k odkrivanju in ohranjanju srednjeveškega stenskega slikarstva in s tem naše kulturne dediščine. Restavriral je freske v številnih cerkvah: v Koseču, na Erzelju, v Krstenici, v Prelesju, v Podmelcu, v Naklem pri Divači, na Šilentaboru, v Dolenji vasi pri Senožečah, v Podbeli, med zadnjimi restavratorskimi deli pa so bile freske v dvorcu Zemono pri Vipavi.¹⁸ Pri restavratorskem delu sta sodelovala z ženo Polonco.

Rafael Nemeč se je ob likovnem delu med drugim posvečal tudi oblikovanju, izdelovanju gledaliških kulis, javnih dekoracij in spomenikov. V arhivu in muzeju so shranjene številne **risbe, osnutki in pripravljalne študije**: osnutek za spomenik padlim v Vrtojbi (1947), osnutka za mozaika na pročelju osnovne šole v Kanalu in na Dobrovem ter osnutki za mozaike z nabožno vsebino.

V šestdesetih in sedemdesetih letih se je ukvarjal tudi z oblikovanjem. Ohranjene so raznovrstne risbe okoliških arhitekturnih zanimivosti, osnutki logotipov, znamk, tabel, oglasov za pohištvo in jogi tovarne Meblo. Izdelal je več osnutkov za tapiserije, ki jih je izvezla njegova žena, oblikovalka tekstila Polonca Spinčič. Sodeloval je pri izdelavi različnih turističnih zgibank za Goriško, Gornje Posočje, dolino Soče in druge kraje, za katere je izdeloval zemljevide ter okrasne risbe. Skupaj s Pavletom Medveščkom sta opremila Goriški zbornik ob 20. obletnici izgradnje Nove Gorice.

V zapuščini so tudi **fotografije**; na najsta-

Don Kihot, 1960, olje in tempera, lesonit, 170 x 130 cm, sig. d. sp.: Nemeč 1960 (Goriški muzej)

¹⁷ Figelj: Sedem dni za Rafaela Nemca, str. 23.

¹⁸ Marvin: Slikar Rafael Nemeč, str. 51–52.

rejši, z letnico 1918, je družina Nemeč v begunstvu, največ fotografij pa prikazuje Rafaela Nemca pri njegovem ustvarjanju oz. njegova dela, med katerimi bi izpostavila fotografije mojstra Tihomirja Pinterja in obsežen sklop fotografij Nemčevih umetniških del. Dragocene so tudi fotografije iz obdobja ujetništva na Sardiniji in na Korziki ...

Za svoje bogato delo je Rafael Nemeč prejel številne **nagrade in odlikovanja**. Prvo nagrado je dobil na beneški slikarski akademiji. Za življenjsko delo je bil leta 1968 odlikovan z redom dela z zlatim vencem. Leta 1971 je za svoje slikarsko, pedagoško in restavratorsko delo kot prvi prejel Bevkovo nagrado občine Nova Gorica.¹⁹ Z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki je bil odlikovan leta 1975, leta 1986 pa sta skupaj z ženo Polonco prejela jubilejno diplomu Zveze konservatorskih društev Jugoslavija za izjemne uspehe pri varstvu naravne in kulturne dediščine.

»Zlasti zadnja leta, ko sem v penziji, imam več časa in bolj mirno ustvarjam, lažje se poglobim v delo. /.../ V glavnem sem delal na prostem, po naravi in vedno a la prima. Kamorkoli sem šel, so v meni ostajali spomini, različna občutja o določenem kraju, ljudeh. Delal sem tudi zabeležke. **Nekateri ljudje o svojih doživetjih govorijo, jaz to raje naslikam.**«²⁰

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici

- PANG 1046 Nemeč Rafael, 1918–2011, 0,9 tm.

ČASOPISI

- Brecelj, Marijan: Razstava Rafka Nemca. V: *Slovenski Jadran*, 15. 4. 1955, št. 16, str. 5.
- Cuder, Vojko: Slika zarisana v času. V: *Primorske novice*, 30. 4. 1982, št. 35–36, str. 8.
- Figelj, Klavdija: Sedem dni za Rafaela Nemca: 90. obletnica rojstva akademskega slikarja Rafaela Nemca. V: *Primorske novice* 2005, št. 29, str. 23.
- Fon, Zorko: Uspela slikarska razstava v Šempetru pri Gorici. V: *Primorski dnevnik*, 10. 2. 1995, št. 34, str. 3.
- Jaselce*, verski listič za otroke. Katoliška tiskarna, Gorica: leto 1927, str. 400; leto 1928, str. 86, 108–110.
- Krečič, Peter: Ob razstavi fragmentov Rafaela Nemca. V: *Primorske novice*, 7. 1. 1972, št. 2, str. 7.
- Marvin, Nives: Slikar Rafael Nemeč. V: *Primorska srečanja* 89/90, januar 1989, LXIII, str. 51–52.
- Medvešček, Pavel: Prezrta petdesetletnica. V: *Goriška*, 9. 2. 2011, št. 2, str. 4.
- Otvoritev razstave slovenskih slikarjev v znamenju miru, napredka in kulture. V: *Primorski dnevnik*, 3. 4. 1968.
- Podeljene nagrade in bojna zastava. V: *Primorske novice*, 17. 9. 1971, št. 38, str. 1.
- Saksida, Aleksandra: Estet nemirne slikarske senzibilitete. V: *Primorske novice*, 11. 12. 1990, št. 98, str. 7.

¹⁹ Podeljene nagrade in bojna zastava, str. 1.

²⁰ Saksida: Estet nemirne slikarske senzibilitete, str. 7.

LITERATURA

Nemec Rafael: retrospektivna razstava: Goriški muzej – grad Kromberk, 12. september–12. oktober 1975. Nova Gorica: Goriški muzej: Srečanja, 1975.

Nemec Rafael: razstava ob 100-letnici rojstva akademskega slikarja, restavratorja in pedagoga (avtorici besedila: Katarina Brešan, Ivanka Uršič). Kromberk: Goriški muzej, 2014.

Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL), 2. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1982–1985, str. 505–507.

Rafael Nemec slike; razstava slik. Galerija Meblo Nova Gorica od 23. septembra do 8. oktobra 1988. Nova Gorica: Goriške galerije, 1988.

Ustvarjalne osebnosti 20. stoletja v našem šolskem okolišu. Raziskovalna naloga zgodovinskega krožka Osnovne šole Milojke Štrukelj Nova Gorica, 1987, str. 19.

Zapuščina akademskega slikarja, restavratorja in pedagoga Rafaela Nemca (avtorici besedila: Katarina Brešan in Ivanka Uršič). V: *Glasilno Občine Šempeter – Vrtojba*, L. IV, št. 3, str. 32–33.

ZUSAMMENFASSUNG

NACHLASS DES MALERS, RESTAURATORS UND PÄDAGOGEN RAFAEL NEMEC

Für den Nachlass des akademischen Malers, Restaurators und Pädagogen Rafael Nemec sorgte vorbildlich sein Sohn Bojan Nemec. Im Jahr 2008 schenkte er dem Museum Nova Gorica eine Sammlung von Gemälden, Zeichnungen und persönlichen Gegenständen des Vaters, den schriftlichen Teil des Nachlasses, der das Gesamtwerk des Künstlers in bedeutendem Maße ergänzt, übergab er dem Regionalarchiv Nova Gorica.

Die Dokumentation ist aufgrund der Übersichtlichkeit in mehrere Themenkreise gegliedert: Persönliche Dokumente, unter denen seine Aufzeichnungen besonders wertvoll sind; sie reichen in die Zeit des Ersten Weltkriegs, als er aufgrund der bevorstehenden Isonzofront seinen Geburtsort noch im Schoß der Mutter verließ; in ihnen beschreibt er die Zeit seiner Ausbildung und Liebe zum Zeichnen und zum künstlerischen Ausdruck sowie den schwierigen Weg, der ihn zur Erfüllung seiner Jugendwünsche führte; die Aufzeichnungen reichen auch in die reifen und späten Jahre des Lebens und der Arbeit des Künstlers. Es folgt Schriftgut über seine künstlerische Tätigkeit, seine Tätigkeit als Restaurator, seine pädagogische und gesellschaftspolitische Tätigkeit. Viele Details über sein Leben und seine Arbeit erfahren wir auch aus der erhaltenen Korrespondenz; besonders interessant sind die Briefe von Guido Cadorino, eines Professors an der Kunstakademie Venedig, von Vladimir Hmeljak und Emil Smole sowie die Briefe von Familienmitgliedern aus der Zeit der Gefangenschaft. Aus der Zeit, die er in einem Strafbataillon in Sardinien, in Korsika und in Südfrankreich verbrachte, sind Aufzeichnungen, Fotos und Zeichnungen sowie ein umfangreicher Teil des Schriftguts über seine aktive Tätigkeit nach dem Krieg in einem Ausschuss der ehemaligen politischen Vertriebenen in Sardinien erhalten. Ein Teil dieses Nachlasses wird auch im Regionalarchiv Koper in der Dokumentensammlung der Überseebrigaden aufbewahrt, es wurde 1994 von seiner Frau Polona Nemec ausgehändigt.

In dem Nachlass befinden sich auch Fotos; auf dem ältesten aus dem Jahr 1918 ist die mit dem Flüchtlingsleben konfrontierte Familie Nemec im zu sehen; die meisten Fotos zeigen aber Rafael Nemec bei seiner künstlerischen Arbeit bzw. seine Arbeiten, unter denen die Fotos von Tihomir Pintar herausragen.

O DELU ARHIVOV IN ZBOROVANJIH

Delavnica, namenjena spoznavanju analogne barvne fotografije in digitalnega tiska

Budimpešta, 27. julij do 8. avgust 2014

Gettyjev konservatorski inštitut (Getty Conservation Institut) iz Los Angelesa in Madžarski narodni muzej v Budimpešti (Magyar Nemzeti Múzeum) sta organizirala teoretično in praktično delavnico, namenjeno spoznavanju barvne fotografije, ki se je odvijala od 27. julija do 8. avgusta 2014, v Narodnem muzeju v Budimpešti.

Delavnice so bile druge od drugega niza, ki se bodo odvijale v prihodnjih letih. Letošnje delavnice so slonele na že pridobljenem znanju iz prejšnjega niza z naslovom Osnove konserviranja in restavriranja fotografij, kjer smo pridobili osnovno znanje o fotografiji.

Glavni cilj letošnje delavnice je bil nam udeležencem, konservatorjem in restavratorjem, pokazati in nas naučiti prepoznati različne vrste barvnih fotografij in tiskov ter različne postopke za njihovo konserviranje in restavriranje. Na delavnici smo prvi teden spoznali analogno barvno fotografijo, drugi teden pa digitalni tisk.

Na delavnice je organizator kandidate sprejel po naslednjih kriterijih: največ 18 konservatorjev z najmanj pet let izkušenj na področju konserviranja in restavriranja papirja in fotografij, kandidat je moral imeti tudi osnovno znanje o fotografiji. Udeleženci smo bili iz naslednjih držav: Avstralija, Bolgarija, Češka, Hrvaška, Irska, Italija, Japonska, Madžarska, Poljska, Slovaška, Slovenija in Združeni arabski emirati.

Profesorice na teh delavnicah

Teoretično in praktično delavnico so vodili najboljši strokovnjaki, konservatorji in restavratorji za barvno fotografijo.

Sylvie Pénichon je konservatorica in restavratorica za fotografije na Inštitutu za likovno umetnost v Chicagu (Art Institut of Chicago). Je avtorica knjige *Barvna fotografija 20. stoletja, Identifikacija in skrb zanjo*. Knjiga je obširen prikaz in vodnik za lažje razumevanje, kakšni so postopki in tehnike izdelave barvne fotografije ter uporabljeni materiali za njen nastanek.

Martin Jürgens je konservator in restavrator v Rijsk muzeju v Amsterdamu (Rijksmuseum Amsterdam). Preden je prišel na Nizozemsko, je delal kot zasebni konservator in restavrator v Hamburgu v Nemčiji. Tam je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja tudi študiral oblikovanje in fotografijo. Za tem se je udeležil programa (Certificate Program) za konserviranje in restavriranje v George Eastman House v Rochestru. Prvi magisterij je pridobil na Inštitutu za tehnologijo Rochester s področja konserviranja in restavriranja fotografij, drugega pa na Kraljevi univerzi v Kingstonu v Kanadi. Izobraževanje je nadaljeval še v Gettyjevem muzeju v Los Angelesu. Gettyjev konservatorski inštitut je leta 2009 izdal njegovo knjigo *Digitalni tisk, Identifikacija in materialna zaščita*.

Tram Vo je konservatorica in restavratorica za fotografije in projektna menedžerka na Getty konservatorskem inštitutu. Poleg drugih podobnih delavnic po svetu je vodja tudi naših teoretično-praktičnih delavnic na področju fotografije za območja srednje, vzhodne in južne Evrope, ki so se zvrstile v zadnjih treh letih.

Spoznavanje analogne barvne fotografije

Prvi teden nam je Sylvie predstavila analogno barvno fotografijo. Da smo bolje razumeli, kako nastane, smo najprej spoznali delovanje očesa in dva učinka mešanja svetlobe in barv.

Oko je optični sprejemnik svetlobe. Vidni čutnici paličica in čepek, ki sta na očesni mrežnici, sprejmeta svetlobo in naredita sliko. Čepki so pri močni svetlobi občutljivi na zeleno, rdečo in modro svetlobo. Z mešanjem treh enobarvnih svetlob lahko oko ustvari vse možne učinke barv. Tako delujejo tudi digitalni fotoaparati.

V digitalnem fotoaparatu nastane barvna slika tako, da svetloba prehaja skozi matrično snemalno vezje s foto elementi, ki so občutljivi na rdečo, zeleno in modro ter tvorijo barvno sliko. Sliko, ki je pozitiv, nato shranimo na pomnilnikih. Podoben proces se odvija tudi pri analogni barvni fotografiji, ki nastane tako, da na svetlobo občutljiv papir osvetlimo skozi tri barvne filtre, vendar pa pri tej barvna fotografija nastane šele po kemičnem razvijanju.

Barvna fotografija lahko nastane z aditivnim ali s subtraktivnim mešanjem barv.

Učinek aditivnega postopka mešanja barv nastane takrat, ko skozi optično prizmo na steno v temnem prostoru projiciramo svetlobne žarke osnovnih barv: rdeče (R), zelene (G) in modre (B). Z mešanjem modre in rdeče svetlobe dobimo magenta sekundarno barvo, z mešanjem zelene in modre svetlobe dobimo cian sekundarno barvo, z mešanjem zelene in rdeče svetlobe pa dobimo rumeno sekundarno barvo. Na sredini, kjer se mešajo vse tri, pa dobimo belo barvo. Aditivni učinek lahko dobimo samo z mešanjem svetlobnih žarkov, ne pa pigmentov. Tako delujejo tudi televizijski in računalniški ekrani.

Učinek subtraktivnega mešanja barv nastane takrat, ko belo svetlobo (odvzamemo ji tri osnovne barve – rdečo, zeleno in modro) spustimo skozi barvno steklo (in ne optično prizmo) ter dobimo subtraktivno barvo. Na primer: ko belo svetlobo spustimo skozi moder filter, skozenj preide modra barva, absorbira rdečo in zeleno barvo – dobimo rumeno barvo. Skozi zelen filter preide zelena barva, absorbira modro in rdečo barvo – dobimo magenta barvo. Skozi rdeč filter preide rdeča barva, absorbira modro in zeleno barvo – dobimo cian barvo. Tako dobimo tri subtraktivne barve cian, magenta in rumeno (CMY). Z mešanjem enakih deležev vseh treh subtraktivnih barv dobimo črno. Subtraktivno mešanje barv pomeni mešanje barv, ne pa svetlobe. Ko mešamo dve subtraktivni barvi, dobimo osnovno barvo: na primer, če mešamo magento in cian, dobimo modro. Uporablja se v fotografiji in tiskarstvu. Na primer, ko se na bel papir v plasteh nanašajo subtraktivne barve, nastane slika. Večina barvnih fotografij je narejenih po subtraktivnem mešanju barv.

Teoretično in praktično smo spoznali šest različnih vrst barvnih fotografij, ki so nastale z aditivnim ali subtraktivnim mešanjem barv. Nekatere so nastale s postopkom iz treh ločenih negativov, druge pa z enim negativom.

Za nastanek analogne barvne fotografije je potreben negativ. Čeprav smo na delavnici spoznali predvsem pozitive, smo spoznali tudi nekatere negative. Za nastanek negativa, iz katerega nastane pozitivna barvna fotografija, se uporabljata dve metodi.

Barvna fotografija je po prvi metodi nastala tako, da so se osvetlile tri senzibilizirane črno-bele steklene plošče (ali film), ki so bile občutljive na vse barve vidne svetlobe. Vsaka posebej je bila v osvetljena skozi en barvni filter, prva z rdečim, druga z zelenim in tretja z modrim. Ker je vsak filter absorbiral vse barve razen svoje, so se za svetlobo občutljive emulzije osvetlile na predelih, ki so bile iste barve, kot je filter. To pomeni, da so se vse tri plošče (najpogosteje v kameri) osvetlile različno in se nato kemično razvile v razvijalcu. Iz teh treh steklenih negativov pa se je naredila pozitivna barvna fotografija. Fotografijo s

postopkom s tremi negativi imenujemo tudi trikromatska fotografija (angl. separation negatives).

Pri barvni fotografiji, narejeni po drugi metodi, pa so bile tri senzibilizirane plasti skupaj – ena na drugi, na eni podlagi (papir, poliester). Vsaka plast s srebrovimi delci je bila občutljiva samo na eno barvo spektra – rdečo, modro in zeleno, brez uporabe filtrov. Vse tri plasti so se po osvetlitvi v kameri še kemično razvile v pozitiv. Pri nekaterih fotografijah se je negativ na koncu postopka izdelave izpral iz emulzije, da je ostala samo barva.

Prva barvna fotografija, ki smo jo spoznali (angl. color screen plate), 1896–2002, je nastala na steklu, pozneje pa na filmu. Nastala je z aditivnim mešanjem barvne svetlobe. Spoznali smo dve skupini omenjene fotografije.

V prvo skupino sodijo fotografije, ki so sestavljene iz dveh steklenih plošč. Na eni stekleni plošči ali filmu je pozitivna srebrova črno-bela fotografija, na drugi plošči pa je raster pik rdeče, modre in zelene barve, lahko pa ima še četrto, črno barvo. Raster deluje kot barvni filter, skozi katerega prehaja svetloba, in je lahko v obliki pik, črt in štirikotnikov.

Drugo skupino sestavljajo fotografije, kjer sta tako barvni raster kot tudi črno-beli srebrov pozitiv skupaj na eni strani steklene plošče, pozneje pa tudi na filmu.

S prostim očesom fotografijo prepoznamo, ker je temna, je na steklu ali filmu in je transparentna. Pod povečavo vidimo značilen tribarven rdeč, zelen in moder raster pik ali črt ali štirikotnikov. Sem sodi komercialno najuspešnejši Lumière avtokrom, ki je nastal z aditivnim mešanjem barv, kjer sta raster in pozitivna fotografija združena na eni podlagi, pod povečavo pa vidimo raster različno velikih zelenih, rdečih in modrih pik, ki mu je dodan tudi črn pigment. Zaradi večplastne sestave, kombinacije srebrove pozitiv fotografije in barvnega rastra, ki imajo za svetlobo občutljive barve, te fotografije potrebujejo posebno skrb.

Spoznali smo še:

Sestavljene iz dveh steklenih plošč		Sestavljene iz dveh filmov		Na enem filmu	
Ime fotografije	Čas izdelave	Ime fotografije	Čas izdelave	Ime fotografije	Čas izdelave
Jolly Color Screen	1896–1900	Thames Colour Screen	1909–1910	Krayn Line Screen	1909–1911
McDonough Color Screen	1897–1900	Omnicolore	1909–1911	Krayne Color Film	1910–1911
Thames Colour Screen	1908–1910	Dufay Dioptrichrome – B Plate	1910–1912	Lignose Natural Colour Film	1927–1928
Dufay Dioptrichrome Screen	1909–1910	Agfa Color Plate (v različnih postopkih)	1916–1938	Lumière Filmcolor	1931–1953
Duplex Screen Plate	1926–pribl. 1928			Agfacolor Film	1932–1934
Paget Color Screen	1913–pribl. 1922			Lumière Lumicolor	1933–1953
Finaly Colour Plate	1929–1941			Agfa Ultra Film	1934–1941
Johnsons Colour Screen	1953–54			Dufaycolor Film	1935–1958
				Lumière Articolor	1952–1955
				Polaroid PolaChrome	1983–2002

Druga fotografija je pigmentna fotografija (1897–danes), ki nastane s subtraktivnim mešanjem barv. Narejena je bila tako, da so s tremi različnimi negativi, s kontaktom, osvetlili za svetlobo občutljive fotografske papirje v magenta, cian in rumeni barvi. Na primer: negativ, osvetljen z modrim filtrom,

je bil na kontakt osvetljen z rumenim fotografskim senzibiliziranim papirjem z želatinskim vezivom. Nato so vsako enobarvno reliefno sliko v vodi ločili od papirne podlage in jih po plasteh, ena na drugo, nanесли na drug papir, da je nastala fotografija. Spodaj je rumena, v sredini magenta in zgoraj cian barvna plast.

S prostim očesom takšno fotografijo prepoznamo po reliefni površini, saj je na temnih delih nanos želatine debelejši, površina je sijaj, na svetlih delih je želatina tanjša ali je ni, površina pa je mat. Na robovih je vidna tudi neskladnost nanosa treh barvnih plasti. Kot vsaka pigmentna fotografija ima pod povečavo vidne koščke pigmentov. Fotografija z gumijevim barvnim postopkom pa ima zanjo značilno zrnato sliko, ki jo prepoznamo s prostim očesom. Vse so zelo obstojne fotografije.

Spoznali smo tri skupine pigmentnih fotografij: karbonsko, carbro in gumijev postopek. Carbro fotografije nimajo črne barve.

Pigmentne fotografije					
Karbonska		Carbro		Gumijev postopek	
Ime fotografije	Čas izdelave	Ime fotografije	Čas izdelave	Ime fotografije	Čas izdelave
N.P.G. (Nue Photographische Gesellschaft)	1902–1911	Ozobrome	1905–1910	tribarvni gumijev postopek	1897–danes
Raylo print	pribl. 1922–1933	Raydex	1913–1928	Kwik-Print	1977–pribl. 1990
Belcolor	pribl. 1933–1950	Autotaype Trichrome Carbro na papirju in filmu	1921–1953		
Dufaytissue	1941–1949	Vivex	1928–1939		
Autotaype Wet Carbon	1944–1950	Duxochrome	1919–1963		
Fresson Quadrichromy	1959–danes	Duxocolor	1955–1960		
EverColor	1993–1999				
Ataraxia	1998–2004				

Tretja fotografija (angl. Dye Imbibition Processes), 1900–1995, je bila narejena s trikromatskim postopkom in je bila pogosta barvna fotografija dvajsetega stoletja. S tremi negativi so s kontaktom naredili tri črno-bele srebrovo želatinske pozitivne na steklu. S pozitivov so nato s kontaktom osvetlili tri steklene plošče z občutljivo dikromatsko želatino, da so naredili tri negativ matrice. Na njih se je osvetljena želatina utrdila, neosvetljena pa se je po osvetlitvi sprala v vodi. Negativi so bili nato pomočeni v barvne kopeli: negativ, osvetljen z modrim filtrom, so pomočili v rumeno barvno kopel, negativ, osvetljen z rdečim filtrom, v cian barvno kopel in negativ, osvetljen z zelenim filtrom, v magenta barvno kopel. Vsaka matrica posebej je bila iz svoje barvne kopeli prenesena ena na drugo na papir ali film, da je nastala fotografija.

Najbolj množično so takšne fotografije izdelovali po drugi svetovni vojni. Predvsem so bile te fotografije namenjene oglaševanju, revijam, magazinom in podobnim tiskovinam ter za portretne fotografije.

S prostim očesom jih prepoznamo po tem, da imajo na belih robovih vidne vse tri barvne plasti v obliki malih pik, na robovih vidimo neskladnost barvnih plasti, magenta barva včasih blede in je redko v večjih dimenzijah. Pod povečavo ima enakomeren ton, ne vidijo se vlakna, ker ima barvna plast. Ne vidimo plasti barv, saj so barve tako razpršene v želatini.

Najbolj znane komercialne znamke te vrste barvne fotografije so bile:

Giblјive slike		Fotografije	
Ime fotografije	Čas izdelave	Ime fotografije	Čas izdelave
Technicolor na filmskem traku	1916–pribl. 1952	Kodak Dye Transfer	1946–1994
		Uvatype,	1920–1935
		Sanger-Shepherd	1900–pribl. 1915
		Kodak Flexichrome	1949–1961
		Fuji Dayecolor	1975–1995
		Eastman Wash-Off Relief	1935–1947
		Pinatype	1903–pribl. 1921

Četrta fotografija je barvna srebrovo želatinska fotografija (angl. dye coupling or chromogenic processes), 1914–2012, ki je nastala in ostala dominantna in najbolj pogosta barvna fotografija v drugi polovici dvajsetega stoletja. Nastala je tako, da so z barvnim negativom skozi povečevalnik ali s kontaktom osvetlili svetlobno občutljiv fotografski papir, s tremi plastmi srebrovo želatinskega bromida. Vsaka plast je bila občutljiva za svojo rdečo, zeleno ali modro svetlobo, da je nastala latentna slika. Po osvetlitvi je bila latentna slika razvita v barvnem razvijalcu, nato je sledil postopek beljenja in fiksiranja. Barvna fotografija je nastala tako, da so se iz slikovnega dela odstranili vsi srebrovi delci, ostala pa je barva.

Pod povečavo lahko vidimo značilen enakomeren ton, ostrino in različno velike oblake barv. Pri digitalnih fotografijah te vrste pa včasih lahko vidimo črte od skenerja, saj so bile narejene z digitalnim povečevalnikom in imajo barvna plast ali pigmenten polietilen pri RC-papirjih.

Te fotografije bledijo tako v svetlih kot tudi temnih prostorih (na primer na Fuji Christal Archive papirju).

Spoznali smo:

(Srebrovo želatinska) barvna fotografija	
Ime fotografije	Čas izdelave
Chromal Paper	1914
Kodachrome	1936–2009
AgfaColor – Nue	1936–1945
Minicolor	1914–1955
na acetatnem filmu	1943–1981
na papirnem nosilcu	1942–1974
Ansco Color Printon	1943–1981
Ektachrome	1946–2012
na povoščenih ali RC-papirjih	1968–danes
na laminiranih podlagah	1999–danes
Duratrans	1936–danes

Peta fotografija (angl. Dye Distruction Processes), 1963–2012, je nastala tako, da so se po osvetlitvi (v kameri, ali na kontakt ali skozi povečevalnik) za svetlobo občutljivega fotografskega papirja srebrovi delci v emulziji formirali v črno-beli negativ latentno sliko. Po razvijanju v razvijalcu je nastopil postopek beljenja, kjer so se delci kovinskega srebra pobelili, a so se hkrati z njimi pobelile tudi barve, ki so bile tesno okrog srebra, zato je bilo na teh mestih na fotografiji manj barv. Barve, ki niso bile potrebne, so se že med postopkom odstranile. Najbolj poznani fotografiji sta Cibachrome in Ilfochrome.

S prostim očesom vidimo sijaj površino in brez reliefov, velikokrat imajo črn rob. Nekatere imajo na hrbtne strani papirne podlage napis Ilford Colour Prints, Ilfachrome, Ilfochrome in Ansco Safty film na filmu. Pod lupo so vidni enakomerni toni in večja ostrina kot pri prejšnji, pod večjo povečavo pa beli oblaki. UV-žarki pokažejo, da papirji nimajo optičnih belil, saj bi se fotografija že med postopkom izdelave uničila, če ne bi bila narejena na kakovostnem papirju.

Spoznali smo še:

Peta fotografija (angl. Dye Destruction Processes-Silver dye bleach)	
Ime fotografije	Čas izdelave
Cibachrome	1963–1991
Ilfochrome	1992–2012
Worel's bleach-out Processes	1899
Katachrome	1905
Uto Paper	1906–1911
UtoColor Paper	1911–1914
Pentachrome	1938
Azochrome	1940
Gaspar Color Opaue	1944–pribl.1952
Bauchet Color Print	1953–1955
Ilford Color Print	1953–1963
Agfacolor CU 410	1970–1976

Šesta fotografija je polariodna (angl. Dye Diffusion Processes), 1963–danes. Takrat je bila to najbolj inovativna fotografija, ker jo je bilo mogoče narediti v 60 sekundah, brez dela v temnici, saj je postopek razvijanja fotografije nastal še v kameri. Ločimo jih na polaroid, ki so mu negativ odtrgali stran (angl. peel-apart), uporabljali so ga predvsem profesionalni fotografi, in polaroid, v katerem sta negativ in pozitiv.

S prostim očesom jo prepoznamo po tipičnem formatu z belim okvirjem, na katerem je velikokrat označeno ime proizvajalca, datum izdelave in tip filma. Polaroid brez negativa ima sled odtrganega dela in lepilo na robu. Prav tak je bil zaradi vihanja nalepljen tudi na karton. Polaroid, ki ima pozitiv in negativ skupaj, je debelejši.

Pod povečavo je manj oster in ima enakomeren ton. Polaroid z odtrganim negativom ima na črni podlagi bele pike in paralelne vzdolžne praske. Drugi pa ima po robovih na temnih delih bele pike. Razen Agfachrome polaroid fotografije imajo vse druge fotografije v podlagi optična belila, ki smo jih videli pod UV-lučjo.

Polariod, (angl. Dye Diffusion Processes)			
Polaroid z odtrganim negativom		Polaroid z negativom in pozitivom	
Ime fotografije	Čas izdelave	Ime fotografije	Čas izdelave
Polaroid filmi	1963–2008	Polaroid Integral Films	1972–2006
Ektaflex PCT	1981–1988	Eastman Kodak integral filmi	1975–1986
Copycolor	1983–1985	Fuji film integral filmi	1981–danes
Fuji films	1984–danes	Agfachrome-Speed	1983–danes

Spoznavanje digitalnega tiska in fotografije

Digitalni tisk se še vedno razvija. Ker obstaja kar nekaj vrst digitalnega tiska, bom opisala le nekatere izmed njih. Na področju terminologije bom z delom še nadaljevala, saj sem nekatere tiske poimenovala kar v angleškem jeziku, za nekatere vrste analogne fotografije pa tudi nimamo imen.

Martin, eden redkih konservatorjev in restavratorjev za digitalni barvni tisk in fotografijo, je predstavil različne načine digitalnega tiska. Postopek izdelave se večinoma razlikuje od fotografije, saj tisk ni za svetlobo občutljiva emulzija. Spoznali smo predvsem lastnosti različnih digitalnih tiskarskih tehnik, kako njihove naprave delujejo, katere barve ali pigmenti so bili uporabljeni, ali je barvna ali črno-bela, iz katerega obdobja je.

Za lažje razumevanje in prepoznavanje raznovrstnih tiskov je Martin izdelavo digitalnega tiska primerjal s starejšimi tiski, kot so lesorez, bakrorez, jedkanica in ofset, saj so slednji tiskani iz matrice ali tako imenovane tiskovne forme. Digitalni tisk je natisnjen kot pozitiv iz elektronskih impulzov. Načina tiskanja sta dva: prvi način je neposredna tehnika tiska, kar pomeni, da se tiskovna forma pri postopku tiskanja dotika tiskovne podlage. Drugi način pa je posredna tehnika tiska, kar pomeni, da se tiskovna forma ne dotika tiskovne podlage med postopkom tiskanja.

Digitalni tisk je nastal s subtraktivnim mešanjem cian (C), magente (M), rumene (Y) in pri nekaterih tiskih tudi črne (K) barve. Pri nekaterih kapljičnih tiskih pa so lahko poleg omenjenih barv še njihovi svetlejši toni cian, magente in tudi črne (CcMmYKk). Največkrat se uporabljajo barve na vodni osnovi in pigmenti. Tudi digitalni tisk je narejen z rastrom pik, ki so razvrščene amplitudno (AM) ali frekvenčno (FM), saj te pike gradijo sliko.

Spoznali smo 15 različnih digitalnih tiskov in fotografij, ki se od postopka za izdelavo analogne fotografije razlikujejo po načinu tiskanja v različnih tiskalnikih.

Matrični tiskalnik (angl. Dot Matrix) je prvi računalniški tiskalnik, ki je bil prikazan leta 1954. Z njim so bili natisnjeni pisarniški dokumenti, tiski v inženirski stroki in znanosti, etikete, recepti, vozovnice in likovna dela.

Naprava je delovala tako, da so žice v obliki igel, napeljene pred trak, na katerem je bilo črnilo, z gretjem in z udarcem igle skozi trak natisnile pike na papir.

Ogled tiskarne v zasebni lasti, ki je bila opremljena z novjšim skenerjem in printerji v kapljičnem tisku.

Za tiskovno podlago so je uporabljal nepremazan papir v zvitku, s perforacijo na robovih. Najbolj pogosta širina je bila 43 cm. Uporabljali so črnila na osnovi olj in voskov. Najbolj pogost je bil tisk v črni barvi (K) in tri barve (CMY) pri barvnem tiskalniku.

Tisk prepoznamo po tem, da skoraj ni videti sijaja na tiskanih delih, razen pri debelejših nanosih črnila. Imajo značilen rahel relief. Pod povečavo vidimo papirna vlakna in značilne enakomerno urejene standardne mreže pik, ki jih vidimo tudi s prostim očesom.

Tiskalnik za linearno ali vektorsko plotanje (angl. line plot) je bil prvič na trgu prikazan leta 1959 in so ga uporabljali tja do leta 1990. Tak tiskalnik so uporabljali predvsem za tiske računalniško podprtih načrtovanj, za arhitekturni in znanstveni načrt ter za likovno delo.

Tiskalnik je risbo s črtami narisal s svinčnikom na papir iz digitalnega ali pa analognega signala.

Uporabljal se je nepremazan papir v roli (posamezni listi in listi, zloženi v harmoniko). Standardni formati so bili večinoma do ANSI E (86,4 x 118,9 cm), možni so bili tudi večji. Uporabljala so se črnila na vodni osnovi, kemični svinčnik, grafitni svinčnik, tehnično pero, kot je na primer Rotring®, in flomaster.

S prostim očesom tisk prepoznamo po enakomernem tonu črt ter s katerim pisalom je bila risba narisana in nima pik.

Kapljični tisk (angl. INKJET), 1984–danes, je danes najpogostejša tehnika tiska, ki omogoča tiskanje na kakršno koli podlago (npr. na nepremazan, premazan in sintetični papir, plastiko, tekstil). Formaty so od manjših A4 (29,7 x 21 cm) do ogromnih panojev. Razširil se je zaradi enostavnega postopka, saj se kapljice barvil ali pigmentov nabrizgajo na podlago. Ni natiskan iz tiskovne forme, ampak je natisnjen iz elektronskih impulzov. Obstaja več različnih načinov kapljičnega tiska, ki se delijo glede na način brizganja. Poznamo dva načina: z neprekinjenim tokom (angl. continius ink jet, CIJ) in s prekinjenim tokom (angl. drop-on-demand, DOD). Za tisk s prekinjenim tokom je značilno, da so pike (različno velike) nanizane amplitudno. Za tisk z neprekinjenim tokom pa, da so pike nanizane frekvenčno (enako velike), razdalje med njimi pa so različne.

Kapljični tisk, imenovan **IRIS** (angl. Binary Deflection Continius Liquid Inkjet), je binarni odklon neprekinjenega toka in ne kontaktnega tiska. Predstavljen je bil leta 1984, uporabljal pa se je tja do leta 2005. Na trg ga je ponesla firma Iris Graphics.

Tisk so uporabljali predvsem za reprodukcije umetniških del na kakovostnem papirju, tudi do velikosti 89 x 120 cm. Tiskovna podlaga je plastika, tekstil, premazan, nepremazan in boljši umetniški papir.

S prostim očesom tisk prepoznamo po tem, da na potiskani in nepotiskani površini ni razlik. Tisk je v štirih (CMYK) barvah na vodni osnovi. Pod povečavo so pike enako velike, so ostre, na temnejših predelih pik ne ločimo, kakšna pika pa se znajde na nepotiskanih delih. Ker je tisk zelo občutljiv na vodo, je fiksiran.

Kapljični tisk s prekinjenim tokom (angl. DOD liquid) na premazanem ali na mat premazanem boljšem umetniškem papirju se je začel v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Namenjen je bil predvsem tiskom doma, z nizko resolucijo. Večinoma so takšno vrsto tiska uporabljali za tiskanje besedil, v inženirstvu, za tiske računalniško podprtih načrtovanj ter za tiske v znanosti.

Tiskalnik deluje tako, da piazio električna ali termična glava izvrže posamezno kapljo črnila na papir, kot ji je ukazano.

Največji format je lahko širok 1,3 m, dolg pa je lahko različno. Uporabljajo se štiri barve (CMYK) in pigmenti ter še pigmentna vodna črnila. Nekateri seti črnil imajo devet in več odtenkov (CcMmYyKk).

S prostim očesom tisk prepoznamo po sijaj površini. Razlik na potiskani in nepotiskani površini ni, saj so barve na površini. Samo tisk s pigmentnimi črnili na mat premazanem papirju ima lahko žametno strukturo in je občutljiv na praske.

Pod povečavo tisk prepoznamo po različnih velikostih pik, ki zaradi visoke resolucije in mešanja barv niso povsod vidne. Na mestih, kjer vidimo posamezne pike, lahko vidimo tudi, da se te ne vpijejo v podlago.

Kapljični tisk (angl. DOD liquid) na papirjih z leskom je bil predstavljen v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in je bil namenjen za visoko kakovostno reprodukcijo in likovna dela. Formati so različno veliki, predvsem so lahko tudi zelo veliki. Tiskovne podlage so poleg visoko premaznega papirja z leskom še plastični film, sintetičen papir, tekstil, RC- in IRL- papir.

S prostim očesom tisk prepoznamo po tem, da vidimo razliko med sijajem na potiskanih delih in mat površino na nepotiskanih delih na tisku, kjer so uporabljeni pigmenti. Pri tej se lahko pojavi rjavenje barv in vidimo relief od pigmentov na površini. Pri transparentih in panojih s prostim očesom vidimo pike, pri manjših, "fotografsko kakovostnih tiskih", pa izredno majhne pike. Pod povečavo so vidna vlakna (razen pri IRL-papirjih). Pike so različnih velikosti, barve so ostre, imajo visoko resolucijo in se ne vpijejo v podlago, ker ostanejo v vezivu, na površini.

Kapljični tisk (angl. Change Phase), ki je na trgu od leta 1991, je tisk, ki je narejen iz namizij doma in se uporablja v pisarnah (za tekste in slike z nizko resolucijo), predvsem pa za tiske računalniško podprtih načrtovanj, za tiske v inženirstvu in znanosti. Nekateri znani proizvajalci teh tiskalnikov so: Spectrum Data products®, Brother®, Tektronix Phaser®.

Tiskalnik deluje tako, da piazno glava izvrže posamezno kapljo črnila na podlago, pike pa ostanejo na površini in se jih potem še stisne. Uporablja se nepremazan papir, papir za brizgalne tiskalnike ter plastika v formatu A4. Uporabljajo so trda črnila na osnovi voska v štirih barvah ali pigmentih (CMYK).

S prostim očesom tisk prepoznamo po tem, da vidimo razliko med potiskanim in nepotiskanim delom, površina je zelo občutljiva na praske. Pod povečavo vidimo okrogle pike z visoko resolucijo, periodični raster. Barvne pike, ki se prekrivajo, ustvarjajo gostoto in sekundarne barve, vidimo vlakna in posamezne pike ter svetlejšje linije.

Elektrofotografija (1959–danes) je tisk, ki je lahko analogen ali pa digitalen. Poznamo in uporabljamo ga že od leta 1959.

Naprava deluje tako, da tekst na papirju položimo na kopirni stroj na steklo. Nato naprava tekst osvetli ali z led diodami ali laserjem, osvetljen tekst pa se prenese na foto receptorje na valju (tiskovna forma, matrica). Naelektren

Ogled bogate zbirke starejših fotografij, ki jih hrani madžarski Narodni muzej v Budimpešti.

tekst, ki je neke vrste latentna slika, nato povzame toner in se s pomočjo toplote zapeče in odtisne na podlago. Elektrofotografski tisk razlikujemo glede na uporabo dveh različnih tonerjev – lahko gre za suhi ali tekoči toner.

Naprave s suhim tonerjem so npr. fotokopirni stroj (črno-beli in barvni), laserski tiskalnik, fax naprava in digitalni ofset. Tisk te vrste je primeren tudi za tiskanje etiket, umetniških del ter za tisk v inženirstvu in znanosti.

Te tiske imenujemo tudi laserski tisk, laserska kopija, fotokopija, barvna kopija in »kseroks«. Znani proizvajalci tiskalnikov so: Xerox iGen®, Kodak Nexpress®, Xerography®.

Za tiskovno podlago se uporablja nepremazan in pol premazan papir ter transparenten celulozno-acetatni film. Formati so A4 in A3 ter večji format od formata časopisa. Uporabljajo se štiri barve (CMYK) ali pa samo črna barva (K) in pigmenti, redkeje druge barve. Vezivo je smolnata mešanica.

S prostim očesom tisk prepoznamo po tem, da vidimo razliko med potiskanim in nepotiskanim delom pri črno-belem laserskem tisku. Potiskani deli se različno svetijo, odvisno od gostote in vrste tonerja, pri barvnih je viden tudi relief. Pri črno-belih in laserskih fotokopijah s prostim očesom vidimo poltonski raster.

Pod manjšo povečavo pri črno-beli in barvni analogni fotokopirni napravi in tiskalniku vidimo amplituden nanos rastra, pri digitalnem črno-belem tiskalniku pa frekvenčni raster pik. Pri tisku z digitalnim barvnim fotokopirnim strojem vidimo variante amplitudnih poltonskih rastrov pik ali črt in odvečni pigment okrog njih ter zanj zelo značilne rumene pike.

Naprave s tekočim tonerjem poznamo od leta 1993. Znani proizvajalec takih naprav je HP indigo®. Gre za podoben tisk kot s suhim tonerjem, le da s prostim očesom vidimo značilne rozete, prav tako pod povečavo. Črte in pike so zelo ostre in jasne.

Digitalno fotografijo (angl. Digital exposure to Photographic Materials) so izdelovali od tridesetih let do devetdesetih let prejšnjega stoletja. Poznamo jo pod imeni: LVT-tisk, laserski print, digitalna barvna fotografija, Lambda, Chromira, Frontier, Light Jet, LambdaChrome, laserchrome .

Namenjena je bila za izdelovanje fotografije, duplikate negativov, diapozitivov, umetniške fotografije, barvnih mikrofilmov, medicinskih filmov, za reprodukcije umetniških del in zgodovinskih dokumentov, za izdelovanje napisov in reklam ter za svetlobne reklamne table.

Bila je pogosta fotografija in je za razliko od tiskov nastala na fotografskem materialu (emulzija na papirju), ki je občutljiv za svetlobo. Občutljiv fotografski papir se je piko za piko posebej natančno osvetljeval z ravno pravo količino bele ali RGB-svetlobe. Po osvetlitvi se je obdelala s kemičnimi postopki, da je nastala barvna fotografija.

Narejena je bila na RC-papirjih, poliestru in acetatnem filmu, kjer je slika umeščena v želatinsko emulzijo. Poleg standardnih formatov, na primer 9 x 13, se je digitalna fotografija izdelovala tudi do formata 3 m x 127 cm. Pri nekaterih postopkih so se uporabljale tri barve, pri nekaterih pa štiri.

S prostim očesom digitalne fotografije prepoznamo po enakomernih tonih in jih težko ločimo od analogne fotografije, saj imajo vizualno enako kakovost. Vidimo črte od skenerja, pri nekaterih teh barvnih fotografijah teh črt ni, pa tudi redko se barve ne skladajo. Pri zelo visokih povečavah vidimo barvna zrna v obliki neenakomerno nanizanih rumenih, magenta in cian "oblačkov".

"Foto termograf transfer" (angl. Photothermographic Transfer; Fuji Pictography), 1987–danes. Gre za tisk, ki je najbolje poznan pod imeni, kot so Fuji, Fujix Pictography, Pictostat. Naprava te vrste ni pogosta ne v muzejih in ne v arhivih. Namenjena je za tiske v znanosti in medicini ter za najboljši tisk, ki je videti kot fotografija.

Naprava deluje tako, da se za svetlobo občutljiv papir osvetli z RGB-svetlobo. Barvilo se razvije s toploto in se skupaj z vlago razprši na vpojni papir.

Formata sta običajno A4 in A3. Uporabljajo se tri barve (CMY), narejene na RC-papirju ali poliestrskem filmu z vpojnim premazom.

S prostim očesom tisk prepoznamo po enakomernih tonih in ga težko ločimo od analogni-konvencionalne fotografije, saj ima enako kakovost. Vidimo paralelne črte od skenerja in enakomeren ton. Tiskovna površina je pol sijaj ali sijaj in je občutljiva na praske, razlike med potiskano in nepotiskano površino ni.

Pod povečavo ne vidimo preveč ostro. Na zadnji strani je lahko natiskano Fujifilm Pictro Paper.

»Neposreden termo tisk« (angl. Direkt Thermal, D_1D_1) je na trgu že od leta 1950. Predvsem so to faks naprave, ki so lahko kapljični ali elektrofotografski tisk.

Tiskalnik je bil namenjen raznim tiskom v pisarnah, uporabljal se je tudi za tiskanje potrdil, nalepk s ceno, za tiskanje vozovnic, etiket, črtnih kod, za tisk v medicini in znanosti ter za umetniška dela. Pogosto se je uporabljal v arhivih, manj v muzejih.

Tiskalnik deluje tako, da matrika s pomočjo vročine piko za piko natisne na papir s toplo-tno občutljivo plastjo, na primer voskom. Vročina in razvijalec razvijeta črno barvo, da postane vidna. Formati rol so od A4 pa tudi do 91,4 cm širine.

Najbolj značilno zanj je, da je slika črno-bela ali rjavkasto bela. Tiska se na papir in plastične filme, ki imajo premaz. Barva (leuco) vsebuje fluorin in ksanten. Morda se vidi rahla razlika med potiskanim in nepotiskanim delom, premaz na plastičnih filmih se lahko rahlo sveti. Tiskalniki za tekst so binarni. Na robovih nekaterih papirjev tekst opozarja na visoko občutljivost papirja.

Pod povečavo pa vidimo pike z nizko resolucijo, slika je neostra in urejen vzorec. Večje pike so sestavljene iz manjših pravokotnikov, vidimo vlakna. Robovi pik so razpršeni.

»Termo transfer« (angl. Direkt Thermal Transfer, D_1D_2) je na trg prišel leta 1984 in se ga uporablja za tisk v pisarnah, za tisk potrdil, nalepk s ceno, vozovnic, etiket, črtnih kod, za napise in reklame ter varnostne dokumente.

Naprava deluje tako, da trak z barvo in voskom s pomočjo vročine piko za piko natisne na papir. Formati so različni, do velikosti A3 in tudi večji. Uporabljajo se tri barve (CMY) ali črna barva (K) in pigmenti.

S prostim očesom tisk prepoznamo po binarnem tisku in izjemni saturaciji barv. Potiskane površine se svetijo drugače kot nepotiskane. Raster pik je regularen, pike imajo enako gosto-

Prikaz trikromatske fotografije s tremi negativi, iz katerih je bila narejena.

to, ostre robove in ne bledijo. Pri veliki povečavi vidimo, da barvne pike, kjer so nanizane na gosto, gradijo njihove sekundarne barve. Na hrbtni strani je morda napisano Micro Dry Printer. Naprava je zelo občutljiva na praske in odrgnine.

“Tisk termotransfer” (angl. Dye Diffusion Thermal Transfer, D_2D_2) je na trgu od leta 1986. Imenujemo ga laserski tisk, digitalni barvni tisk ali print, sublimativni tisk. Uporablja se za tisk doma, v tiskarnah ter studiih, za tisk v medicini in znanosti, za varnostne kartice.

Termo matrika s pomočjo vročine piko za piko iz traku, na katerem je barva, razprši in natisne na premazan papir. Uporabljeni so različni formati do A3. Uporabljajo se tri barve (CMY), redko še črna (K). Tiska se na RC-papir, sintetični papir, na premazan papir, tudi na transparentno plastično folijo za izkaznico, na keramiko in sintetični tekstil. Tiskovna površina je pol sijaj in sijaj.

Razlika med potiskanim in nepotiskanim delom je v reliefu. Na svetlih delih je višje kot na temnih delih, na temnih delih je več sijaja.

S prostim očesom ne vidimo razlike med to in analogno fotografijo, saj imata obe enakomerne tone barv. Pod povečavo so vidne pravilno in enakomerno razvrščene črte od skenerja, vidimo pa barvno neskladnost na robovih. Pri veliki povečavi robove, črne in barvne pike vidimo razpršeno in neostro. Na hrbtni strani imajo napis dye sublimation, nekatere so lahko tudi označene s črkami in številkami s strani proizvajalca.

Konserviranje in restavriranje

Za čiščenje prstnih odtisov, madežev in prahu na površini Kodakove barvne fotografije na RC-papirju iz leta 1984 smo uporabili aceton, bencin, deionizirano vodo, izopropil alkohol, fotonal, umetno slino, toluen in ksilen ter mešanico deionizirane vode in izopropil alkohola (v razmerju 1.1). Smisel uporabe teh raztopin na vzorcih je bil, da vsak posameznik ugotovi, katera izmed njih je ustrezna za čiščenje slikovne površine. Skupaj smo ugotovili, da je umazano površino najbolje očistil aceton, saj je odstranil nečistoče, slikovna plast pa je ostala nepoškodovana.

Za dopolnitev globljih prask in manjkajoče slikovne plasti na isti fotografiji smo uporabili mešanico lepila klucela in barijevega sulfata ($Ba SO_4$) ter mešanico lepila metil celuloze in barijevega sulfata. Praske in manjkajoči slikovni deli smo dopolnili tako, da smo mešanice dodali toliko, kolikor je bilo potrebno. Pomembno je bilo, da je bila struktura površine dodanega dela enaka originalu.

Za retušo na praskah in za manjkajoči slikovni plasti smo uporabili akvarelne barve in pigmente različnih proizvajalcev, kot so: Ilford Cibachrom®, Bouch & Lomb®, Ecta color®, Kodak color® in Schminke®. Ko smo retušo uspešno naredili, je bilo poleg prej omenjene površine potrebno narediti tudi dobro poslikavo.

Tri barvne fotografije iz 80., 90. let in iz leta 2000, ki so se hranile v presuhih prostorih in se zato zvile, smo različno dolgo vlažili v vlažilni komori s sobno temperaturo. Sušili smo jih med pivniki in deskami ter poravnali pod utežmi.

Fotografijo iz 90. let smo v vlažilni komori z 80–90 % RV navlažili v nekaj urah, nato smo jo hkrati med pivniki posušili in pod utežmi poravnali.

Fotografijo iz 80. let smo v vlažilni komori z 80–90 % RV navlažili v nekaj urah, nato smo jo za nekaj sekund stisnili v vročo stiskalnico in jo nato hkrati med pivniki posušili in pod utežmi poravnali.

Fotografijo iz leta 2000 smo v vlažilni komori s 30 % RV vlažili 48 ur in jo nato še v 70–75 % RV vlažili še naslednjih 48 ur. Nato smo jo hkrati med pivniki posušili in pod utežmi poravnali.

Druge skupine so te kombinacije zamenjale. Skupaj smo ugotovili, da so se fotografije dobro poravnale, ne glede na to, katera vrsta fotografije je bila in s katero metodo je bila poravnana.

Reverzibilna metoda, ena izmed metod okvirjanja fotografije, da jo varno

postavimo na razstavo, je poleg uporabe foto vogalov in podaljškov za manjše fotografije najprimernejša za razstavljanje fotografij večjega formata. Razvili so jo konservatorji iz GEH, IMPF, ACM, CP in CPVP in je namenjena začasnim razstavam velikih fotografij na RC-papirjih. To je princip montiranja oljnih slik na platnu na pod okvir. Na RC-barvno fotografijo smo štiri trakove iz netkane tkanine Hollytex® z akrilnim lepilom LASCXUO 498 HV® nalepili na hrbtni del, na robove. Fotografijo s trakovi smo položili na muzejski karton, trakove upognili na hrbtno stran muzejskega kartona in jih zalepili z lepilnim trakom. Tako pripravljena fotografija je bila lahko na različne načine pritrjena na steno. Namesto muzejskega kartona smo uporabili tudi Kapa® in Tycore® plošče.

V vodo smo namočili vzorce obravnavanih devetih različnih kapljičnih tiskov, tri termo transfer tiske, digitalno fotografijo, foto termografijo, HP indigo tisk, Thermal autochrom tisk, ZINK tisk, črno-belo in barvno elektrofotografijo ter linearni tisk, ki so bili natisnjeni na tiskovnem papirju in sintetičnem tiskovnem papirju. S tem smo želeli preizkusiti obstojnost tiskov po poplavih. Ugotovili smo, da so bili razen tiska ZINK (Polaroid®) drugi presenetljivo dobro ohranjeni in nepoškodovani. Zink tisk je razpadel na tri plasti v barvi magente, cian in rumene ter na sintetično podlago. Na splošno je barvna fotografija manj obstojna kot črno-bela.

Delavnica je bila po vsebini zelo obsežna in zanimiva, z vidika nas konservatorjev in restavradorjev pa zelo zahtevna, zato bom v bližnji prihodnosti morala na tem področju postoriti še veliko.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

Lavédrine, B.: *Photographs of the past: process and preservation*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2009.

Jürgens, M. C.: *The Digital Print: Identification and Preservation*. Los Angeles: Paul Getty Trust, 2009.

Pénichon, S.: *Twentieth-Century Color Photographs. Identification and Care*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2013.

http://www.cpi.si/files/cpi/userfiles/Datoteke/ucnagradaiva/tgp2008_web.pdf.

Lucija Planinc

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH IN RAZSTAVAH

Publikacije

Joachim Kemper - Jure Volčjak - Martin Armgart (ur.): Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet. Heft 29: Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Republik Slowenien, Teil 1: Die staatlichen, kommunalen und kirchlichen Archive in der Stadt Laibach/Ljubljana.

Wien - Köln - Weimar: Böhlau, 2014, 226 strani

Zbirka Regesta Imperii, ki jo v sodelovanju s številnimi partnerskimi ustanovami izdaja Nemška komisija za pripravo Regesta Imperii pri Akademiji znanosti in literature (Deutsche Kommission für die Bearbeitung der Regesta Imperii bei der Akademie der Wissenschaften und der Literatur) iz Mainz, je slovenskim medievistom in ljubiteljem srednjeveške zgodovine gotovo dobro znana. Regesti listin, pisem in drugih dokumentov, ki so jih izstavljal rimsko-nemški kralji in cesarji, izhajajo že vrsto let, in sicer v okviru »oddelkov« (Abteilungen); ti segajo od karolinških kraljev in leta 751 do Habsburžanov Albrehta II. (1438–1439), Friderika III. (1440–1493) in Maksimilijana I. (1486/1493–1519).

XIII. oddelek z regesti kralja in cesarja Friderika III. izhaja ob odločilni podpori delovne skupine »Regesta Imperii« na Inštitutu za raziskovanje srednjega veka pri Avstrijski akademiji znanosti. Od leta 1982 do danes je izšlo že 30 zvezkov regestov Friderikovih listin in pisem. Posamezni zvezki so zasnovani na provenienčnem principu, po posameznih državah, deželah in mestih, znotraj teh po arhivih ter končno fondih in zbirkah.

Zbirka regestov cesarja Friderika III. je z 29. zvezkom (spet) zapustila nemško-avstrijski prostor. To je bilo prej izjema kot pravilo, saj je doslej vključila le še gradivo iz poljskih, čeških in baltskih nahajališč. Veseli smo lahko, da je projekt končno pokukal tudi na sončno stran Alp, saj obdelava »slovenskih« listin sicer še ni bila v načrtu. Tako vsaj pišejo v spremni besedi vodje projekta oz. izdajatelji »Fridericiane« – Paul-Joachim Heinig (Mainz/Gießen), Christian Lackner (Dunaj) in Alois Niederstätter (Bregenz) – ki so radi prisluhnilli pobudi Joachima Kemperja (München/Speyer), da bi v zbirki izdali »ljublanske« listine. Slovenska stran je bila pripravljena pokriti del stroškov in je ponudila odličnega diplomatika Jureta Volčjaka, ki je skupaj s Kemperjem opravil večino dela: evidentiranje, obdelavo dokumentov in pripravo osnutkov regestov za ljubljanske arhive. Za poenotenje regestov, korekture in pripravo registra je nato poskrbel Martin Armgart (Speyer).

»Skok« čez mejo je bil zelo uspešen. 302 dokumenta Friderika III. iz štirih ljubljanskih arhivov (Arhiv Republike Slovenije – ARS, Zgodovinski arhiv Ljubljana – ZAL, Nadškofijski arhiv Ljubljana – NŠAL, Arhiv slovenske frančiškanske province v Ljubljani – ASFP) zajemata večji del v Sloveniji hranjene Fridericiane. Pripravljavci niso vključili gradiva drugih slovenskih regionalnih in cerkvenih arhivov, prav tako ne listinskih zbirk muzejev in knjižnic.

Največ (prek 70 %) predlog za pripravo regestov je ponudil ARS, pretežno iz zbirke listin, nadalje še iz gradiva kranjskega deželnega vicedoma, kranjskih deželnih stanov, kranjske komisije za fevdne zadeve, gospodstva Dol pri Ljublja-

ni in zbirke rokopisov. V ZAL je poleg zbirke originalnih listin prišla v poštev še ljubljanska privilegijska knjiga s prepisi listin od 1320 dalje. V NŠAL je bilo uporabljeno gradivo kapiteljskega arhiva in zbirke listin, trije primerki iz ASFP pa gredo v kontekst reforme ljubljanskega frančiškanskega samostana, ki jo je Friderik načel v letih 1491/92.

Že iz imen arhivov in nakazanega nabora uporabljenih fondov in zbirk je moč predvideti, da se v knjigi objavljene listine večinoma nanašajo na vojvodino Kranjsko kot cesarjevo dedno notranjeavstrijsko deželo. Precej pa je vendarle tudi dokumentov, ki se nanašajo na druge dele slovenskega (Istra, slovenski del Štajerske) ter danes hrvaškega, avstrijskega ali italijanskega prostora. Nekateri dokumenti so pomembni v širšem geografskem kontekstu, pri čemer mislimo zlasti na dvigajočo se osmansko grožnjo jugovzhodni in srednji Evropi.

O vsebinski pomembnosti objavljenega gradiva ni treba izgublјati besed. Peter Štih je v spremni besedi poudaril večstoletno vpetost slovenskih dežel v habsburški in nemško-avstrijski prostor ter ob tem opozoril na nenavadno dolgo obdobje vladanja Friderika III., trdoživega in potrpežljivega vladarja, ki je svoje nasprotnike premagal tako, da jih je preživel. Habsburški hiši je utrl pot med najpomembnejše evropske vladarske dinastije. Bolj kot rimsko-nemški kralj (1440) in cesar (1452) je bil za naš prostor pomemben kot deželni knez, habsburški nadvojvoda Friderik V. (1435). Konec koncev tudi na objavljenih listinah ohranjeni pisarniški zaznamki kažejo, da je Friderik na naših tleh funkcional predvsem kot deželni knez.

Po vsebini, prejemnikih in tipih listin gre velikokrat za fevdne zadeve in fevdna pisma; ta so pogosta zlasti po izumrtju celjskih grofov, ko je moral Friderik poskrbeti za upravljanje občutno povečanega dominija. Iz podobnega razloga je precej zakupnih pisem, sledijo raznovrstni privilegiji in potrditve le-teh. Med prejemniki izstopajo mesto Ljubljana, ljubljanski samostani in meščani. Podobno velja za ljubljansko škofijo, ustanovo cesarja Friderika (1461). Sledijo druga kranjska mesta in trgi ter nekaj spodnještajerskih krajev, med pomembnejšimi samostani pa Kostanjevica, Gornji Grad, Pleterje in Stična. Plemiških prejemnikov Friderikovih listin je razmeroma malo in še ti so z nekaj izjemami (Črnomaljski, Turjaški) »male ribe«, a to je bila pač tedanja kranjska stvarnost. V listinah, ki obravnavajo in rešujejo razne spore, gre največkrat za spore med kranjskimi mesti in trgi na eni ter deželnim plemstvom, duhovščino in samostani na drugi strani. Nekaj izvemo tudi o vojaških operacijah, v katere se je cesar stalno zapletal.

Ker največ listin zadeva deželo Kranjsko, naj kot zanimivost zapišemo, da je bil Friderik III. v skoraj šestdesetih letih vladanja (leta 1435 je postal deželni knez notranjeavstrijskih dežel) dokumentirano le štirikrat v svoji najjužnejši deželi oziroma njeni prestolnici Ljubljani: med 21. 1. in 4. 3. 1444, med 13. 9. in 18. 10. 1449, med 5. in 12. 5. 1470 ter med 10. in 14. 9. 1489.

In kaj lahko med drugim izvemo iz predstavljenih listin, ki jih je Friderik III. kot rimsko-nemški kralj in cesar izstavil med 6. julijem 1440 in 23. julijem 1493? Spoznamo potrditev privilegija ljubljanskih meščanov iz avgusta 1442, po kateri so ti smeli svoje listine pečatiti z rdečim voskom; našli bomo več listin iz konteksta habsburško-celjske poravnave in dedne pogodbe avgusta 1443, z začetka naslednjega leta kopico potrditev različnih privilegijev kranjskim mestom, trgom in samostanom ter deželnemu plemstvu; vedno znova je govor o podeljevanju fevdov ali drugih pravic, o utrjevanju mest pred grozečo nevarnostjo turških napadov ali naseljevanju podeželskega prebivalstva v mesta; bremo o tedenskih sejmih, ribolovnih pravicah, mitninah in mostninah, plačevanju mestnega davka ali oprostitev le-tega, prekoračitvah in nato omejevanju sodnih pristojnosti, vojaških operacijah, povezanih z bojem za celjsko dediščino ali z beneškim obleganjem Trsta, volitvah trških in mestnih sodnikov ter drugih vprašanih mestne avtonomije, ustanovitvi ljubljanske škofije, gradnji škofijskega dvorca in oporoki prvega škofa Sigmunda Lamberga, pa naprej o neprestanih

sporih glede kmečke trgovine med deželani na eni ter mesti in trgi na drugi strani, izboljšanju grba kranjskih deželnih stanov in ustanovitvi urada dednega deželnega maršala na Kranjskem in v Slovenski marki, letnem sejmu v Ormožu ali potrditvi privilegija za mesto Ptuj, nastajanju t. i. vojaških mest v sedemdesetih letih, o zastavitvah deželnoknežjih gospodstev, ustanovitvi kolegiatnega kapitlja v Novem mestu in še bi lahko naštevali.

Več kot polovica registriranih listin je ohranjenih v izvorniku. Po drugi strani pa za skoraj vsak šesti regist ni bilo na voljo popolnega dokumenta oz. besedila, temveč le razne listinske omembe, rokopisni sezname listin ali regesti. Med overjenimi ali neoverjenimi prepisi jih je 66 že iz 15. in 16. stoletja, 21 iz 17. stoletja, poznejših je bistveno manj.

V uvodu avtorjev oz. urednikov zvezka lahko preberemo denimo tudi, da je med v originalu ohranjenimi listinami kar dve tretjini pergamentnih (kar je zelo veliko in kaže, da papir tu še ni bil povsem doma), da so bili pečati večinoma obešeni na pergamentnem traku ali pritisnjeni na hrbtni strani in le redko obešeni na svileni vrvici, ter tudi, da so med v celoti ohranjenimi originalnimi listinami le štiri pisane v latinskem jeziku – po pričakovanjih gre za prejemnike iz vrst duhovščine oz. za cerkvene zadeve. Bolj kot vse naštetu pa je pomembno dejstvo, da je v pričujoči objavi obelodanjenih veliko neznanih ali slabo znanih listin, saj je le 34 ali 11 % takih, ki so bile vključene že v slavne zbirke regestov Josepha Chmela iz sredine 19. stoletja.

Edicija je tako kot vse druge iz serije Regesta Imperii zelo uniformirana in po metodološki plati domišljena. V njej najdemo vse neobhodne sestavne dele: spremno besedo izdajateljev in predstavnika Slovenske akademije znanosti in umetnosti (v slovenščini), seznam uporabljenih okrajšav, uvod s potrebnimi podatki in poudarki, popis listin v nemščini in slovenščini (datum in kraj izstavitve ter kratka oznaka vsebine), na koncu seznam virov in literature ter kombiniran imenski in krajevni register, ki je smiselno razdelan in s sistemom kazalk bistveno olajša iskanje zelenih podatkov. Za posamezno listino najdemo naslednje podatke: zaporedno številko, datum in kraj izstavitve, izčrpen povzetek vsebine – regist v ožjem pomenu besede (krajši so regesti tistih listin, ki so bile v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja iz Avstrijskega državnega arhiva vrnjene v Ljubljano, a so bili na podlagi kopij že vključeni v dosedanje »dunajske« izdaje Friderikovih regestov), legendo (nahajališče in izročilo predloge, identifikacija pečata ipd.), objave (nekoliko nenavadno je, da so tu navedeni tudi prepisi listin iz Otorepčeve Centralne kartoteke srednjeveških listin za Slovenijo), dosedanje regeste in relevantno literaturo. Dodatne vsebinske opombe najdemo pri posameznih listinah pod črto.

29. zvezek regestov Friderika III. dokončno umešča slovenske arhive na (srednje)evropski medievistični zemljevid. Na eni strani vsem ponuja prvovrsten pregled nad v Sloveniji oz. Ljubljani hranjeno Fridericiano, na drugi omogoča verodostojnejši vpogled v »slovensko« 15. stoletje nemško govorečim raziskovalcem, ki so bili doslej pri tozadevni historiografski produkciji preveč odvisni od zastarelih del (Chmel, Lichnowsky/Birk, Dimitz ipd.). Ker bo knjigo težko dobiti v slovenskih knjižnicah, se lahko veselimo skorajšnje spletne izdaje na naslovu <http://www.regesta-imperii.de/startseite.html>.

Za konec lahko skupaj s piscem slovenske spremne besede pohvalimo zgledno sodelovanje nemških in slovenskih strokovnjakov, hkrati pa se lahko prepričamo, da si je Jure Volčjak »za pomemben prispevek k razvoju slovenske arhivistike na področju objavljanja arhivskega gradiva ter za popularizacijo slovenskih arhivov in arhivske dejavnosti doma in v mednarodnem prostoru« Aškerčevo priznanje za leto 2014 resnično zaslužil.

Doktorat znanosti in promocije doktorjev znanosti 1919–2012

Ljubljana: Univerza, 2013, 155 strani

Podeljevanje diplom in doktorskih listin univerzi prinašata ponos in ugled. Ob spremljanju tega častitljivega dogodka, ki se na ljubljanski univerzi svečano odvija večkrat na mesec v Zbornični dvorani, tudi nehote kliče potreba po tem, da se preuči razvoj doktorskega študija na univerzi. Zato se je Zgodovinski arhiv in muzej univerze lotil raziskovanja te tematike. Pri proučevanju pa jim ni bila v veliko pomoč strokovna literatura, saj ne prinaša veliko sintetičnih del, prav tako se tudi sistematičnega proučevanja te tematike ni lotil še nihče. Gradivo v arhivu »ohranjeni izpitni redi, zapisniki univerzitetnega sveta, posamezni zakoni o doktorskih izpiti, pravilniki in uredbe ter večji del kopij doktorskih listin« so material, ki ga je arhiv uporabil za razstavo in katalog, ki nosita naslov: **Doktorat znanosti in promocije doktorjev znanosti na Univerzi v Ljubljani 1919–2012**. Publikacija je izšla ob koncu leta 2013 in je delo delavcev univerzitetnega arhiva in strokovne delavke iz službe za doktorski študij, ki obravnava novejša obdobja od leta 1990 do leta 2012. Uvodni predgovor je prispeval prof. dr. Ivan Svetlik, rektor Univerze v Ljubljani. Katalog nas najprej vpelje v zgodovinski razvoj tematike doktoratov, disertacij in doktorskih promocij. Spoznamo, da omenjena tematika sega daleč nazaj, saj so po doktorskem naslovu in časti hrepeneli že od 13. stoletja dalje. Dr. Jože Ciperle nam v uvodnem besedilu predstavi zgodovinske začetke podeljevanja akademskih stopenj, ki so si vrednostno sledile od bakalavreata, licenciata, magisterija do doktorata. Tudi sam doktorat je bil vrednostno kot najvišji in najdragocenejši ovrednoten na teološki fakulteti, najnižji pa je bil doktorat artistične fakultete. Pomen doktorata so že tedaj zelo cenili, saj je bilo podeljevanje akademskih stopenj v srednjem veku kot bistveni del študijskega procesa povezano z velikimi slovesnostmi tako na sami univerzi kot tudi v mestu. To je razvidno iz uvodnih dokumentov na razstavi, ki prikazujejo promocije in zaprisege doktorandov na večjih avstrijskih in nemških univerzah, kjer so letno podelili deset do dvajset magistrstrov, petdeset do sto bakalavrov in eden do dva doktorata. Na slovenskih tleh pa dogajanje lahko spremljamo od julija leta 1920, ko je bila kot prva poleg dveh doktorjev pravnih znanosti, ki sta opravila rigoroze, v knjigo doktorjev ljubljanske univerze vpisana dr. Anka Mayer, ki je na dunajski fakulteti študirala fiziko in kemijo. Po razpadu monarhije je kot tuja študentka morala zapustiti dunajsko univerzo in študij nadaljevala na novoustanovljeni ljubljanski univerzi v kemijskem inštitutu pod vodstvom prof. dr. Maksa Samca, kjer je v razmeroma kratkem času, v prvem študijskem letu delovanja univerze, doktorirala iz kemije. Tej veliki znanstvenici je namenjen skoraj celoten drugi pano. Na njem so objavljeni napoved slavnostne promocije iz časopisa Jutro ter prijava in zapisnik o doktorskem izpitu. Sledi pregled dogajanja ob promocijah na univerzi, ki so v obdobju med obema vojnama svečano potekale v navzočnosti rektorja in dekana. Pomembno vlogo je imel tudi promotor, ki ga je imenoval fakultetni svet in je po protokolu opravil razglasitev doktorja znanosti, sprejel njegovo prisego in mu podelil doktorsko listino. Najprej so bile te listine natisnjene v latinščini, praviloma pa so se po vojni podeljevale v slovenskem jeziku. Med razstavljenimi dokumenti tako najdemo številne doktorske listine iz različnih časovnih obdobj. Predstavljeno je tudi latinsko besedilo prisega in promocije na tehniški fakulteti med obema vojnama.

Da pa se je promocija lahko izvršila, je moral diplomant do izdaje listine opraviti s predpisi določene postopke, ki so jih urejali izpitni redi za doktorske izpite. Ko se srečamo z njimi, ugotovimo, da so imele fakultete različen doktorski študij. Za ljubljansko univerzo so veljali zakoni in uredbe beograjske

univerze, a se je po njenih zapisih o upravljanju doktoratov ravnala le Tehniška fakulteta. Pravna fakulteta je sprejela začasni izpitni red za rigorozne, urejen po avstrijskih predpisih. Leta 1920 je absolvirani slušatelj prava dosegel stopnjo doktorata na podlagi treh strogih izpitov. Študent Teološke fakultete je prav tako opravil doktorski študij po avstrijskih predpisih. Izipitni red Filozofske fakultete je imel sistem izpitnih skupin urejen po avstrijskem redu, sicer pa je upošteval beograjske predpise. Red je veljal do leta 1925/26, ko je tudi Filozofska fakulteta sprejela beograjski izpitni red. Formalno poenoteno je bilo opravljanje doktoratov šele z novo univerzitetno uredbo, po izidu univerzitetnega zakona leta 1930. Ker se je sprejetje novih uredb na fakultetni ravni zavleklo, je v praksi to pomenilo, da se je podaljšala veljavnost starih predpisov. Leta 1935 sta bil sprejeti uredbi za tehniške in teološke fakultete, leta 1938 pa uredba za pravne fakultete, ki je tudi pravnikom naložila izdelavo doktorske disertacije. Na filozofskih fakultetah so veljala stara določila vse do leta 1947, ko je bil sprejet nov študijski red, ki je spremenil dotedanji utečeni sistem. Ker je ukinil ustni doktorski izpit in so namesto njega kandidati poleg doktorske disertacije morali opraviti znanstveno prakso in imeti objavljena dela, so se k njemu lahko diplomanti prijavili šele dve leti po opravljeni diplomi. Po novem Zveznem zakonu o pridobitvi znanstvene stopnje doktorata znanosti je sprememba doživela tudi Teološka fakulteta, ki je nova uredba ni upoštevala, zato je vse od oktobra 1949, ko je bila z zakonom izključena iz Univerze v Ljubljani, do ponovne vključitve v letu 1992, doktorate podeljevala sama. Novost v zakonu je uvajala tudi podeljevanja doktoratov na visokih šolah in akademijah znanosti. Podiplomski študij se je vse od ustanovitve večkrat spreminjal, nazadnje ob prenovi univerzitetnih študijskih programov po bolonjski shemi. Leta 2007 je bila formalno ustanovljena doktorska šola, ki predstavlja nov način organiziranja podiplomskega študija. Njena visoka merila se kažejo tudi danes z mednarodno priznanimi doktorskimi listinami.

Ves ta utrip podiplomskega izobraževanja predstaviti obiskovalcu ali bralcu kataloga je namen opravljenega dela, ki ga bogati tudi fotografsko gradivo. Arhiv univerze večinoma hrani skoraj vse fotografije promocij od konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja pa tudi posamezne fotografije iz šestdesetih in petdesetih let, na katerih so promotorji rektorji, ki podeljujejo doktorske diplome novim doktorjem znanosti. Po slovesni promociji so se novi doktorji in mentorji vpisali v knjigo doktorjev Univerze v Ljubljani. Prvi vpis je zabeležen julija 1920, ko se je v omenjeno knjigo vpisala Anka Mayer. Univerzitetni arhiv hrani šest knjig, sedmo, v katero se vpisujejo doktorandi od leta 2009, pa tekoče vodi še Rektorat univerze. V letu 2005, ko so na univerzi uvedli šesto knjigo, je bilo vpisanih že 6.048 doktorandov. Knjige, ki jim s skupnim imenom pravimo »promocijski protokol«, so osnova za osrednje kronološke popise doktorandov, ki so objavljeni v razstavnem katalogu. Končajo se s koledarskim letom 2012, ko je pod številko 8.766 v promocijskem protokolu vpisana Urška Ravnik, doktorica veterinarske fakultete. Ob vsakem doktorandu je na levi strani navedena še zaporedna številka, ki pa ni identična s številko v promocijskem protokolu, vendar nam kaže število promoviranih. Poleg seznama doktorandov, ki so bili vpisani na fakultetah ljubljanske univerze, sta še seznama doktorjev znanosti, ki so promovirali na Tehniški visoki šoli, ki je bila v letih 1950–54 ločena od univerze in doktorandov Teološke fakultete, v letih 1955–1991, ko ni bila članica Univerze v Ljubljani. Na koncu knjige so promovirani razvrščeni še po abecednem redu. Številke o zagovorjenih doktoratih so zanimive. Ob najprej skromnem začetku, ko je bilo v prvem desetletju letno vpisanih le med 20 in največ 25 doktorjev znanosti, je njihovo število leta 1941 doseglo 53 promocij. Do konca vojne je bilo podeljenih še 137 doktoratov, potem pa je njihovo število za desetletje upadlo. Ob praznovanju petdesetletnice univerze (leta 1969) so na univerzi prešteli že 1.168 doktorskih listin. Dobra štiri desetletja pozneje, ob koncu leta 2010 pa je bil podeljen že 8.000. doktorat. V dveh letih do konca

leta 2012, do katerega je kronološko omejen katalog, je univerza podelila 766 doktorskih diplom.

Postopno, že z omenjeno novo organizacijo študija po bolonjski prenovi, se je zahtevnost na univerzi oblikovala vse do stopnje, ko se doktorska dela objavljajo v znanstvenih revijah in s tem prinašajo pomemben prispevek k razvoju znanosti. Prav na zgodovinski razvoj oblikovanja podiplomskega študija, ki je pogoj za znanstveno delovanje, pa nas opominja to delo.

Tea Anžur

Razstava ARHIVI – ZAKLADNICE SPOMINA

Narodni muzej Slovenije, razstavišče na Metelkovi, 5. marec–10. maj 2015

Slovenski javni arhivi že vrsto let v obliki razstav uspešno uresničujemo prakso posredovanja arhivskega gradiva javnosti. Na ta način želimo pokazati, da stari zapisi niso le nosilec informacij o naših prednikih, pač pa so tudi za oko privlačen del kulturne dediščine.

V zavesti Slovencev je še vedno muzejska zbirka tista, ki se postavlja na ogled. Slovenski arhivi kljub temu beležimo čedalje večjo obiskanost naših razstav, predvsem zadnje desetletje, ko vsak slovenski arhiv pripravi vsaj eno razstavo letno. To so razstave manjšega formata, ki so večinoma omejene na določeno tematiko in predvsem ozemlje, ki ga arhivska ustanova pokriva.

Nasledek čedalje obsežnejše razstavne dejavnosti je bil nastanek ideje o razstavi, ki bi preseгла okvirje posamezne teme in lokalnosti. Čeprav teoretično državni arhiv zbira in hrani gradivo, ki se nanaša na celotno Slovenijo, je to bistveno premalo, da bi povprečen državljan lahko dobil celovit vpogled v slovensko arhivsko dediščino. Lokalne posebnosti in dogodki majhnih skupnosti so namreč izvrstna dopolnitev bolj splošnih dokumentov ali pa so celo vzrok za njihov nastanek.

Koordinacija bodoče razstave je bila zaupana največji slovenski arhivski inštituciji, Arhivu Republike Slovenije. Zahtevno in nevhvaležno delo povezovanja, usklajevanja in organiziranja predstavnikov posameznih arhivov je prevzel dr. Andrej Nared. K sodelovanju je pritegnil tudi Narodni muzej Slovenije, ki ima dovolj obsežne razstavne prostore, da zmore dostojno razstaviti bisere slovenske preteklosti.

Odbor predstavnikov sodelujočih arhivov se je prvič srečal leta 2011 in se takoj soočil z obsežno nalogo izbora razstavnih eksponatov in njihove smiselne postavitve. Po seriji dolgotrajnih in napornih dogovarjanj so arhivisti dr. Zdenka Bonin (PAK), Mojca Horvat (PAM), mag. Danijela Juričič Čargo (ARS), mag. Marjana Kos in mag. Sonja Anžič Kemper (obe ZAL), dr. Andrej Nared (ARS), mag. Blaž Otrin (NŠAL), Aleksandra Pavšič Milost (PANG), mag. Lilijana Urlep in Igor Filipič (oba NŠAM), p. mag. Marjan Vogrin in Luka Tul (ŠAK), dr. Dejan Zdravec (ZAP) in Aleksander Žižek (ZAC) izmed približno 500 predlaganih arhivalij vendarle izbrali tisti »cvetober«, ki bo predstavil slovensko arhivsko dediščino.

Prav tako se je vsebinski koncept bodoče razstave izkazal za vse prej kot lahko nalogo. Katere kriterije izbrati, ne da bi okrnili vpogled v celovitost prek 70 tekočih kilometrov gradiva? Kateri kriterij naj bo prevladujoč in kateri dopolnjen: geografski, institucionalni, časovni, estetski, vsebinski, dogodkovni ...? Nadalje, kaj storiti s predmeti, ki se včasih znajdejo med arhivskim gradivom in ga tudi vsebinsko dopolnjujejo? Kot najbolj sprejemljiv kompromis med vsemi kriteriji se je pokazala razdelitev v naslednje sklope: I. *Pergamentne listine*; II. *Rokopisne knjige – kodeksi*; III. *Uradno gradivo: uprava – gospodarstvo – pravosodje – družbene dejavnosti*; IV. *Zasebno arhivsko gradivo*; V. *Urbarji, davčne knjige, zemljiške knjige in katastri*; VI. *Matične knjige*; VII. *Slovenika (izbor najstarejših dokumentov v slovenskem jeziku)*; VIII. *Razglasi, plakati in letaki*; IX. *Načrti*; X. *Karte in zemljevidi*; XI. *Fotografije in razglednice*; XII. *Predmeti in nenavadnosti*; XIII. *Filmsko gradivo*. Navedena struktura je uspešno omogočila enakopraven prikaz pomembnih dogodkov, osebnosti, gibanj, družb, postopkov, stvaritev in stanj, ki so jih ustvarjali in jih bili hkrati deležni naši predniki od 9. stoletja do današnjih dni.

V okviru celotnega projekta je bil zamišljen tudi spremljajoči razstavni

katalog. Zaradi množice razstavljenega gradiva se je publikacija izkazala za da-
leč presežno in se končno izoblikovala v samostojen zbornik, ki predstavlja še
mnogo več, kot to zmore razstava. Čudovite fotografije Mateja Kristoviča pri-
kazujejo tiste fine potankosti, ki jih površni gledalci hitro spregledamo. Vsak
dokument spremlja tudi strokovni opis, ki ga predstavi v njegovem zgodovin-
skem kontekstu. Strokovne komentarje k preko 220 arhivalijam je prispevalo
54 arhivistov in drugih strokovnjakov.

Razstavo, ki bi si zaslužila biti na ogled kaj dlje kot slaba dva meseca, so
avtorji iz posameznih arhivov dopolnili s predavanji in delavnicami za najmlaj-
še, kar je ob pomembnih in odmevnih razstavah stalna praksa.

Lahko zaključimo, da je v zgodovini sodobne slovenske arhivistike raz-
stava *Arhivi – zakladnice spomina* edinstven projekt, v katerem so svoje moči
prvič združili slovenski arhivi in skoraj polovica arhivistov. Avtorji razstave so
iz približno 75.000 metrov arhivskega gradiva, ki je razvrščeno v ok. 12.500
fondov, skušali pridobiti najzlahtnejšo esenco slovenske pisne dediščine. Po od-
zivih obiskovalcev jim je to vsekakor uspelo.

Marjana Kos

Nagovor na odprtju razstave *Arhivi – zakladnice spomina*

Spoštovane gospe in gospodje!

Zgodba o arhivih kot zakladnicah spomina ima dolgo zgodovino in njeni
začetki segajo v prvo polovico 19. stoletja, ko so začeli na ravni dežel ustana-
vljati prve muzeje in zgodovinska društva. Oboje je bilo ob sirenah romantizma
zvezano tudi z zmagovitim pohodom historizma, ki je v središče zgodovinskih
raziskav postavil kritiko virov, kar je pripeljalo tudi do sistematičnega zbiranja
arhivskega gradiva. Iz domoljubnih in domoznanskih nagibov so začele nastajati
prve, tudi javnosti dostopne arhivske zbirke, in prišlo je do prvih objav li-
stinskega gradiva, ki so nato zrasle v deželne diplomatarije. Ti vse do danes niso
izgubili svoje vrednosti in so za raziskovalce preteklosti v marsikaterem oziru
še vedno nespregljiv pripomoček.

Težave, ki so spremljale pionirsko obdobje načrtnega zbiranja in hranje-
nja arhivskega gradiva, in obenem tudi duh tedanjega časa, nam dobro ilustrira
poziv, ki ga je leta 1854 v Kmetijskih in rokodelskih novicah objavil Vinko Fereri
Klun. Klun, ki je doktoriral v Padovi, je bil v petdesetih letih 19. stoletja osrednja
osebnost Historičnega društva za Kranjsko in glavni usmerjevalec njegovega
dela. Takole je zapisal v Novicah: *»Skušnje nas učijo, da pri nas na Kranjskem –
pa ravno tako tudi drugod – ljudje starih pisem, naj so na navadnem papirju ali
na pergamenu pisane, nič ne porajtajo, jih zametujejo in kot staro šaro tergajo. In
vendar so take starine dostikrat za deželno zgodovino zelo važne. Koliko tacih pi-
sem, ki so za povestnico domačo zlatga dnarja vredne, je prišlo že tabakarjem ali
štacunarjem v roke, ki so ih raztergali – za zavitke! Memo grede le omenim, da je
lani blizu 50 izvirnih pisem, ki so jih frajzinški škofi v 16. stoletju nekemu vradniku
na Kranjskem pisali, še čisto celih prišlo v neko štacuno v Lubljani za zavitke – v
drugo nekoliko starih pisem na pergamenu, in pri nekem rokodelcu sem našel cel
kup izvirnih spisov in popisov iz francozovskih časov, med katerimi so nekateri
posebno važni bili za Kranjsko, drugi za Dalmacijo. Serce boli človeka, ako pomisli,
koliko tacega imenitnega papirja so že bukvovezi, orglarji in drugi pokončali iz
gole nevednosti. Kakor so za povestnico vsake dežele stari kamni z napisi in drugi
spominki važni, tako imajo tudi stare pisma, ako zapopadejo to ali uno imenitno
reč, svojo veliko vrednost v zgodovinskem obziru, če tudi sicer po blagu niso kraj-*

carja vredne. Lepo tedaj prosim vse tiste, ki star papir za zavitke ali kakšno drugo rabo kupujejo, naj mi domoljubno dajo vedeti, če kaj takega starega najdejo, kar bi utegnilo kako zgodovinsko vrednost imeti. Zgodovinsko društvo bo jim rado povrnilo stroške za kupljen papir ali ga jim bo izmenjalo z drugim še boljšim. Škoda je za vsako tako stvarco, če pod zlo gre. Iz malega raste veliko! Kakor kamenček h kamenču naredi poslopje in kapljica h kapljici reko, tako iz malih zgodovinskih poberkov naraša povestnica.»

Kar nekaj časa je bilo potrebnega, da se je zavest o pomenu arhivskega gradiva zares razširila in prijela. Franc Kos, vodilni slovenski zgodovinar v zadnjih desetletjih habsburške monarhije, je npr. še leta 1887 odkupil več kot 60 kilogramov novoveških arhivalij iz loškega graščinskega arhiva z listinami, urbarji in obračuni, ki jih je nek trgovec leta dolgo uporabljal za ovojni papir in jih seveda nič koliko uničil. Vendarle pa so skromni začetki, o katerih je govoril Klun, obrodili bogate sadove in deželna zgodovinska društva so pridobila številne gosposčinske, cerkvene, samostanske in druge arhive, kot tudi ostale dragocenosti preteklosti. Naj tu v ilustracijo samo spomnim na Zgodovinsko društvo za Koroško in njegovo zaslugo za rešitev knežjega kamna. Ta izjemen spomenik koroške preteklosti, ki smo ga Slovenci v svojem zgodovinskem imaginariju nacionalizirali in naredili iz njega v 20. stoletju enega najbolj prepoznavnih simbolov narodove zgodovine, je izpostavljen vremenskim neprilikom in je v kmečki lasti propadal na travniku pri Krnskem gradu, dokler ga ni leta 1862 zgodovinsko društvo odkupilo, prepeljalo v Celovec in ga s tem rešilo dokončnega uničenja.

Hkrati z večanjem pridobljenega arhivskega gradiva, ki se je kopičilo po muzejih in v društvenih prostorih, so bili vedno glasnejši tudi glasovi, ki so pozivali k ustanovitvi deželnih in drugih arhivov. Etbin Henrik Costa, naslednik Kluna na mestu tajnika Historičnega društva za Kranjsko, je tako npr. že leta 1859 oblikoval spomenico, s katero je društvo pozivalo deželne in državne organe, da se ustanovi deželni arhiv, saj je »*skrajni čas, da vlada tudi temu za znanost in prakso tako pomembnem predmetu, kot eni veji notranje državne uprave, posveti svojo pozornost, ker vsako zavlačevanje prinaša nove in nenadomestljive izgube*«. Od poziva do ustanovitve Kranjskega deželnega arhiva v Ljubljani je nato preteklo še dvajset let, kar nam tudi v današnjih časih nekako ne zveni ravno tuje in nenavadno, a vendar so na takšen način v zadnji tretjini 19. stoletja nastale prve specializirane arhivske ustanove. Poleg deželnih arhivov v Gradcu, Ljubljani, Celovcu in Gorici so tedaj nastali npr. tudi mestni arhivi v Piranu in Kopru, medtem ko je v notranjosti mesto Ljubljana tik pred koncem stoletja za prvega arhivarja nastavilo Antona Aškerca. Tudi ljubljanska škofija je v tistem času že imela svojega arhivarja in v prvem desetletju 20. stoletja sta ljubljanska in lavantinsko-mariborska škofija na svojih sinodah že promulgirali načela za urejanje cerkvenih arhivov. Še najpozneje se je v nastajanje arhivske mreže vključila država in v deželah s slovenskim prebivalstvom je pred propadom monarhije samo Gradec leta 1905 dobil državni arhiv pri tamkajšnjem namestništvu. To so bili začetki, ki so nenazadnje pripeljali tudi do današnje arhivske mreže v Republiki Sloveniji, sestavljene iz osrednjega državnega, šestih regionalnih in treh cerkvenih arhivov, ki so tudi organizatorji današnje razstave in čuvarji ter upravljalci arhivskega gradiva, katerega izbor je od danes naprej tu postavljen na ogled.

Seveda so arhivi obstajali že predtem. Zgodovina arhiviranja se pravzaprav začne z iznajdbo pisave, nemara najpomembnejšo civilizacijsko pridobitvijo nasploh, ki jo tudi z ozirom na zgodovino in pomen arhivov zanj tako odlično povzema latinski izrek *Verba volant, scripta manent*. Arhivi in arhiviranje so izpričani pri vseh literarnih družbah in v vseh obdobjih, a je bila narava teh arhivov povsem drugačna od današnje. Zbiranje in hranjenje arhivskega gradiva je bilo namenjeno varovanju pravic in premoženja. Z njim je bil zvezan pravni in ne znanstveni, kulturni ali kakšen drug javni interes. Ker so listine,

pogodbe, privilegiji, obračuni, sezname obveznosti in podobno gradivo imeli dokazilno moč v sodnih sporih, so jih njihovi imetniki skrbno hranili, a obenem seveda tudi omejevali dostop do njih in jih skladiščili v najbolj varnih prostorih, ki so jih imeli na razpolago. Ko je Janez Vajkard Valvasor pripravljal svojo znamenito 11. knjigo *Slave vojvodine Kranjske*, v kateri je pisal o gradovih, mestih, trgih in samostanih, je imel velike težave pri pridobivanju gradiva iz gosposkiških in drugih arhivov in je največkrat ostal praznih rok: *»Ustne prošnje, posebni sli, ki sem jih pošiljal, vabila in vloge niso kaj prida opravili. Odposlanci so sicer prinašali cele tovore obljub, toda izpolnila se ni niti trohica. Nekateri so sumili ter mislili, da hočem iz njihovih sporočil iztisniti bogve kakšne tajnosti, drugi pa so živeli v takem neznanju, da celo o svojem lastnem gnezdu niso nič vedeli.«*

Šele v 19. stoletju, ki je nasploh čas največjih sprememb, je prišlo tudi do transformacije arhivov, ki so, če uporabim besede dunajskega arhivarja Michaela Hochedlingerja, danes enega najboljših poznavalcev zgodovine avstrijskih arhivov in upravne zgodovine habsburške monarhije, iz *»arzenalov moči«* postali *»skladišča virov za zgodovinsko znanost«*. Postali so javne, znanstvene in kulturne ustanove, kot so opredeljeni tudi v aktualnem slovenskem Zakonu o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih. Od arhivov, pa čeprav to ni njihova primarna dejavnost, se zato že po njihovi *»službeni dolžnosti«* pričakuje, da bodo iz svojih zakladnic spominov izvlekli dragocenosti, jih na razstavah predstavili javnosti in jih pospremili z ustreznimi publikacijami.

Slovenski arhivi so v preteklosti že večkrat dokazali, da opravljajo tudi to poslanstvo in da znajo to delati zelo dobro. Andrej Nared, ki je povezoval vse niti pri pripravi današnje razstave in uredil spremljajočo veliko in reprezentativno monografijo, je v njeni spremni besedi naštel za čas po slovenski osamosvojitvi več kot štirideset razstav, ki so jih pripravili posamezni slovenski arhivi. Mnoge med njimi so bile zelo odmevne, pospremljene s katalogi trajne vrednosti, a vendarle takšne, kot je današnja razstava, še ni bilo. Prvič so se pri enem razstavnem projektu povezali prav vsi slovenski arhivi – deset po številu – in nam iz svojega velikega drobovja, dolgega več kot 70 kilometrov pisnega gradiva, predstavili svoje najlepše in najbolj reprezentativne arhivalije, ki zaobjemajo vsa obdobja in vsa področja njihovih fondov. Vsakdo, ki se bo sprehodil med vitrinami ali vzel v roke spremljajočo monografijo, bo lahko začutil in razumel, zakaj so arhivi *»zakladnice spomina«*, kot so avtorji poimenovali razstavo, ki je pred nami. In zato tudi ni bolj odgovorne naloge, kot da se ta bogata dediščina, ki se je nalagala stoletja in so jo ustvarjali znani in neznani, pomembni in nepomembni, na pergamentu, papirju ali filmu, v latinščini, nemščini, slovenščini, italijanščini in še kakšnem drugem jeziku, ohrani za prihodnost. Da se varno preda v roke naslednjim rodovom, kajti družba brez zgodovine je invalidna, kot je človek brez spomina.

Čisto za konec – in tu verjamem, da govorim v imenu vseh prisotnih – se želim ob današnjem prazniku slovenskih arhivov zahvaliti prav vsem, ki so sodelovali pri pripravi tega velikega projekta, jim čestitati za opravljeno delo, razstavi pa želim veliko uspeha na njeni poti. Hvala lepa.

Peter Štih

Cod. I.
86
1747

1547

1548

1551

1552

1815